

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XXI

(April - June)

Research Journal 23

(2/2016)

Volume Editor

Beata Zatwarnicka-Madura

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), ERIH PLUS and Index Copernicus Journal Master List 2015.

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief
Publishing House of Rzeszow University of Technology
Grzegorz OSTASZ

Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)
Justyna STECKO – Editorial asisstant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)
Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (USA)
Viktor CHEPURKO (Ukraine), Zuzana HAJDUOVÁ (Slovakia)
Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands), Tamara HOVORUN (Ukraine)
Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain), Nicanor Ursua LEZAUN (Spain)
Józef MANDZIUK (Poland), Aleksandr MEREZHKO (Ukraine)
Nellya NYCHKALO (Ukraine), Annely ROTHKEGEL (Germany)
Josef SABLİK (Slovakia), Henryk SKOROWSKI (Poland)
Mykoła STADNIK (Ukraine), Beata SZLUZ (Poland)
Anatoliy TKACH (Ukraine), Michael WARD (Ireland)

Editor in Chief

Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)

Stanisław GĘDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland), Eugeniusz MOCZUK (Poland)
Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland), Grzegorz ZAMOYSKI (Poland)

Editorial assistant

Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor

Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff

Tadeusz OLEJARZ (Poland), Marta POMYKAŁA (Poland)
Hanna SOMMER (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Volume editor

Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Language editors

Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)
Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Anna ROMAN (Poland)

Project of the cover

Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327

e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,
12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszow (e-mail: oficyna1@prz.edu.pl)
<http://oficyna.portal.prz.edu.pl>

Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,
10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl
<http://hss.portal.prz.edu.pl>

Additional information and an imprint – p. 279

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Arkadiusz Adamczyk: General Władysław Sikorski as a Prime Minister of Polish Government in exile. Honest democrat or heir of authoritarianism	9
Marta Borowska-Stefańska: Assessment of financial losses on flood-prone areas in the Łódź province	33
Lidia Gawlik, Tomasz Mirowski: Strategic directions of development of the polish power sector in the light of climate and energy policy of the European Union	49
Paweł Grata: Zmierzch koncepcji socjalistycznego rolnictwa w Polsce na przykładzie polityki rolnej w województwie rzeszowskim w latach 1975–1989	63
Mirosław Klusek: Dekret z 27 lipca 1949 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego	77
Mariusz Krzysztofiński: Arcybiskup Ignacy Tokarczuk wobec ateizmu. Zarys zagadnienia	89
Anna Kurzydłowska: Leadership in project management	103
Grzegorz Lew: Ogólny model rachunku kosztów klienta	113
Karolina Łatka: Forecast for development of polish exports in France on the basis of the actions by dedicated institutions	123
Paulina Matera: The question of war debts and reparations in French-American relations after WWI	133
Maria Nieplowicz: The selection of measures for effective implementation of the strategy of the city	145
Mariola Nycz, Mirosław Śmieszek: Wielkość przewozów pasażerskich w relacji do wskaźnika motoryzacji w wybranych krajach Unii Europejskiej w latach 2008–2013	153

Monika Peplowska, Dominik Kryzia: The assessment model of energy security in the road transport sector in Poland	169
Katarzyna Pietrucha-Urbanik, Anna Nogaj, Justyna Stecko: Assessment of water supply infrastructure state in rural areas in Poland using multivariate analysis	177
Сергей Прокопенко: Развитие реального образования в екатеринославской губернии во второй половине XIX – начале XX вв	187
Ольга Сорочан: Олигархические интересы и «черный лебедь» по-молдавски	201
Lenka Štofová, Petra Szaryszová, Lucia Bednárová, Artur Kottner: Environmental criteria of public procurement as an instrument of development sustainability of Slovakia	209
Krzysztof Surowiec, Aleksander Razin: Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547–1584. Cz. II	219
Krzysztof Tadej: Wydarzenia religijne w telewizji polskiej na przykładzie programów i transmisji z kanonizacji Jana Pawła II i Jana XXIII oraz wyboru papieża Franciszka	233
Edyta Więclawska: Integrating the needs of the local market in teaching legal translation	245
Łukasz Wojcieszak: Perspektywy pozyskiwania gazu ziemnego ze źróź niekonwencjonalnych na Ukrainie	253
Magdalena Żardecka-Nowak: Philosophy and civic habitus in postindustrial society	271

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Arkadiusz Adamczyk: General Władysław Sikorski as a Prime Minister of Polish Government in exile. Honest democrat or heir of authoritarianism	9
Marta Borowska-Stefańska: Assessment of financial losses on flood-prone areas in the Łódź province	33
Lidia Gawlik, Tomasz Mirowski: Strategic directions of development of the Polish power sector in the light of climate and energy policy of the European Union	49
Paweł Grata: The fall of the concept of socialist agriculture in Poland on the example of the agricultural policy in the Rzeszowskie voivodeship in the years 1975–1989	63
Mirosław Klusek: The decree of 27 th July 1949 on the exceptional tax on martial enrichment	77
Mariusz Krzysztofiński: The Archbishop Ignatius Tokarczuk to atheism. Overview	89
Anna Kurzydłowska: Leadership in project management	103
Grzegorz Lew: General model of customer costs accounting	113
Karolina Łatka: Forecast for development of Polish exports in France on the basis of the actions by dedicated institutions	123
Paulina Matera: The question of war debts and reparations in French-American relations after WWI	133
Maria Nieplowicz: The selection of measures for effective implementation of the strategy of the city	145
Mariola Nycz, Mirosław Śmieszek: Size of passenger transport in relation to the automotive indicator in selected countries of European Union in the years 2008–2013	153
Monika Peplowska, Dominik Kryzia: The assessment model of energy security in the road transport sector in Poland	169

Katarzyna Pietrucha-Urbanik, Anna Nogaj, Justyna Stecko: Assessment of water supply infrastructure state in rural areas in Poland using a multivariate analysis	177
Sergiej Prokopenko: Development of the non-classical secondary education at the Ekaterinoslav province in second half of XIX – early XX centuries	187
Olga Soroczan: Oligarchic interests and "black swan" in Moldovan	201
Lenka Štofová, Petra Szaryszová, Lucia Bednárová, Artur Kottner: Environmental criteria of public procurement as an instrument of development sustainability of Slovakia	209
Krzysztof Surowiec, Aleksander Razin: The assumptions of geopolitics and its implementation in Russia Ivan IV the terrible in the years 1547–1584. Part II	219
Krzysztof Tadej: Religious events on TVP (Polish Public Television Network) based on programmes and the live transmission of the canonisation of John Paul II and John XXIII and the conclave of 2013 electing pope Francis	233
Edyta Więclawska: Integrating the needs of the local market in teaching legal translation	245
Łukasz Wojcieszak: Prospects for extracting shale gas in Ukraine	253
Magdalena Żardecka-Nowak: Philosophy and civic habitus in postindustrial society	271

From the Editorial Committee

We are giving you the next 23rd (2/2016) issue of the Scientific Journal of the Faculty of Management at the Rzeszow University of Technology entitled "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the international position of the quarterly published by the Faculty of Management, that is why we are still developing the cooperation with foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The Editors have also attempted to apply for international databases, currently the quarterly HSS is indexed in **Index Copernicus Journal Master List, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)** and **ERIH PLUS**.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of the humanities and social sciences. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the Journal. We do hope that the published papers will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Humanities and Social Sciences" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

Arkadiusz ADAMCZYK¹

GENERAL WŁADYSŁAW SIKORSKI AS A PRIME MINISTER OF POLISH GOVERNMENT IN EXILE. HONEST DEMOCRAT OR HEIR OF AUTHORITARIANISM

The way in which Sikorski and his policy are remembered and judged by the vast majority of Poles owes much to the legend that has surrounded him since his tragic and mysterious death and has little to do with his real accomplishments. Sikorski succeeded in passing himself off as true democrat by throwing into doubt achievements of the Piłsudski adherents and by contesting the political system they created. In truth, the Prime Minister did nothing to introduce a democratic style of exercising power. To make things worse, in the exercise of power he quite deliberately made use of the same instruments once made use of by his predecessors, thus abusing it the same way they did. One is tempted to think that Sikorski was unable to liberate himself from the influence exerted on him by Józef Piłsudski. As a Prime Minister he failed to elaborate a model of exercising power different from that established by Piłsudski whom Sikorski admired and hated at the same time. In truth, he may have considered the model elaborated by Piłsudski as ideal worth copying. But the so-called July crisis of 1940 when there took place a clash between Sikorski and Piłsudski adherents which resulted in debilitating both sides of this conflict made it necessary for Sikorski to rely for the exercise of power on cooperation with traditional political parties. Although Sikorski never eschewed his authoritarian tendencies, in 1940 he actually lost any chance to rise to a position once held by the Marshal Piłsudski.

Keywords: authoritarianism, democracy, political conflict, political power, history of Poland.

Gen. Władysław Sikorski is generally acknowledged to be a symbol of the Polish democrat. The legend which has surrounded him since his tragic death, the propaganda of the years 1945-1989 and the writings of the historians deeply affected by the first two, all have combined to earn him the image of a true democrat. Characteristically enough, his biographers either attempted to reconstruct details of his life – trying, in a quite conventional vein, to present it against the background of his times – or focused mainly on elucidating military aspects of his career. However, the methods he employed in exercising power have usually been passed over in silence. The authoress of the most comprehensive study of general Sikorski sums up the life of her book's hero in the following way: "At the age of thirty he rose to a leading position in the Polish Republic. This staggering success led him to develop a very high opinion of himself – bordering on megalomania – and his political skills. As a politician, taking little interest in theoretical deliberations, he displayed much pragmatism. He elaborated no socio-political program, which often left him dithering over what was the best line of action for him to take. His views never went

¹ Prof. dr hab. Arkadiusz Adamczyk, Jan Kochanowski University, e-mail: adark@interia.pl

beyond some liberal bourgeois conceptions², typical of his era, making him adhere to parliamentary centre throughout his stormy political career. An admirer of political culture of developed bourgeois societies, fashioning himself into a Western-style liberal, he still remained deeply affected by the anachronistic conceptions of Polish political thought, so detached from truly democratic patterns, envisaging Poland as a world power³.

This short passage – written, it needs to be emphasized, in a very peculiar period in Polish historiography – can serve as a good illustration of the consistent efforts undertaken with a view to cementing the image of Sikorski as a true democrat. In the milieu of Polish exiles the former Prime Minister was probably the only politician of note whose commitment to democratic principles was never brought into question during the era of the Polish People's Republic – the only reservation made at that time about his political attitude was that he did not go far enough in supporting democratic agenda⁴. It will not be a mistake to assume that this tendency to throw into relief only some aspects of his life was a part of a greater endeavor to create an interpretation of Polish history that legitimized the Communist regime. Unlike the vast majority of the Polish émigré politicians, Sikorski – it was argued – did not exclude the possibility of coming to terms with the Soviet Union and tried to reach an agreement with Stalin (the fact which was not only regarded as an indication of Sikorski's democratic views, but also as an evidence of his far-sightedness). What is more, he was even presented as having been willing to go so far as to recognize the right of the Russians to delimit a new and “just” boundary line between Poland and the Soviet Union – Sikorski-Majski agreement, judged in line with its Soviet interpretation, was usually adduced in proof of this willingness. One can hardly escape a conclusion here that such a way of interpreting history was the result of a political pressure. The Communist propaganda refused to concede that Poland in whose charge remained such politicians as Raczkiewicz, Rydz-Śmigły, Sosnkowski or Składkowski⁵ deserved to be referred to as a democratic state. Sikorski was clearly left out of the group of politicians readily labeled as reactionary.

A strategy employed in trying to portray Sikorski as an avid democrat was very simple. All books on general Sikorski – regardless of whether they were written by those who were favorably inclined toward his policy, those who denounced it as wrong-headed, those who lived in exile or those who lived in the Polish People's Republic – tended to share the opinion that Sikorski came to power following the bankruptcy of the authoritarian governments of “Sanacja” regime (which in the early period of the Polish

² The language used by the authoress is typical of works that appeared in print in the years 1947-1989. The term “bourgeois” was usually used at that time to denote Western democratic systems, while the term “democracy” referred to the so-called people's democracies – states that remained under Soviet domination.

³ W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna* (Władysław Eugeniusz Sikorski. Political Biography), Wrocław 1988, pp. 244-245.

⁴ Characteristically, Stanisław Mikołajczyk who also as Prime Minister led the Polish Government in exile and who was even more than Sikorski willing to collaborate with Communists came to be judged by the Communist historiography much more severely. It was only the book by Andrzej Paczkowski that put quite a new slant on Mikołajczyk: A. Paczkowski, *Mikołajczyk, czyli kłeska realisty* (Mikołajczyk or a realist's defeat), Warszawa 1991.

⁵ “Poradnik Propagandysty” (Self-Help Book of the Propagandist) 1946, No 3(14), p. 15

People's Republic were regarded as anti-democratic)⁶. The authorities whose democratic character was questioned were simply and arbitrarily assumed to have had to be automatically replaced by the ones whose commitment to democracy was in no doubt. Sikorski was looked upon just as one of the pillars of the process of democratization of Polish government. The case was made, however, that – despite his adherence to democratic principles – the full democratization of the Coalition Cabinet at whose head he stood could not be effected because of some reactionary politicians of whom the Council of Ministers was made up (its first composition included the representatives of Sanacja and after the reconstruction of the Cabinet, it was also joined by the representatives of the Polish nationalist movement).

The plane crash in which he was killed served only to enhance his reputation as a soldier-democrat. Andrzej Garlicki is right in saying that rumors about his assassination added to this democratic image⁷. His tragic death itself begot the rhetoric which also had a hand in creating the image. He was said to have *died as servant of democracy and protector of the law and order*. Such comments, especially when made by foreign statesmen, lent credence to the image of a politician allegedly committed to democratic principles⁸.

The perception of Sikorski had not changed after the collapse of Communism in 1989 – he was still surrounded by this democratic halo. Quite uncritically⁹, the democratic image was skillfully made use of in creating the Post-communist interpretation of the Polish history of the second part of the 20th century. The portrait of Sikorski as a democrat, an advocate of national reconciliation, and a legalist was clearly in line with the interpretation of history offered and supported by the Post-communist circles. Scholars have paid little or no attention to how he came to power and what prerogatives he exercised as Prime Minister. The way in which his government was viewed and reviewed by the Polish people, both at home and in exile, has also been subject to no scrutiny. There have been no serious attempts to analyze the actions of his government in terms of their compliance with the April Constitution of 1935. However, to neglect such analyzes was to uncritically accept the opinions held of Sikorski by his stalwart émigré adherents who either invoked the doctrine of reason of state or pointed out exceptional circumstances in which he had to act to justify all his decisions. The examination of the problems that have

⁶ Those who criticized the pre-September ruling camp differed only on the causes of this “bankruptcy” and, depending on how they were willing to judge elites of the Sanacja regime, were convinced that changes in top leadership were necessary as those who held power had to answer for all the consequences Poland suffered as a result of the defeat in the September campaign and had to be deprived of their power as they had lost all support of the Polish society.

⁷ A. Garlicki, „Mitomani i maniacy” (Maniacs and Mythomaniacs), *„Polityka”* No 5(31 I 2009), p. 65.

⁸ Sikorski's democratic image used to be made credible by appeal to a statement President Franklin D. Roosevelt made in a posthumous recollection of Sikorski. The US President described Sikorski as a statesman committed to democratic principles. T. Panecki, *General broni Władysław Eugeniusz Sikorski - 1888-1943* (Lieutenant General. Władysław Eugeniusz Sikorski 1888-1943), Warszawa 1993, p. 32.

⁹ The work by Mirosław Dymarski was an exception: M. Dymarski, *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego uchodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i Wielkiej Brytanii 1939-1945* (The relations among the Polish political and military exiles in France and Great Britain 1939-1945), Wrocław 1999.

so far been ignored by scholars is more than likely to encourage inferences entirely different from those arrived at in the Communist historiography (The April Constitution of 1935 was fascist and for this reason neither Prime Minister nor government should consider themselves bound by it¹⁰). The reasons for so special a treatment accorded Sikorski by scholars were as follows: 1) After 1989, in the process of restoring a fully sovereign state, the Polish elites looked back for inspiration to the tradition of the inter-war Poland. However, the reliance on this tradition took on a peculiar quality. On one hand, there were no attempts to question the legitimacy of the system founded upon the April Constitution of 1935 – an undemocratic one – which was clearly seen in the transfer of presidential insignia by President Ryszard Kaczorowski (President in exile) to President Lech Wałęsa, since the former's power rested upon the Constitution just mentioned. In the task of rebuilding democracy, on the other hand, it was simply awkward to praise undemocratic system. This ambiguity manifested itself mainly in the attitude toward Józef Piłsudski. With so great a number of statues erected in his honor all over the country after 1989, he seemed to be commemorated mainly for his activities during the years 1914-1920.

2) Sikorski was an historical personage who owed his entrenched image to the legend and “Gibraltar myth” that surrounded him. The fact that his cult was countenanced, not to say, encouraged during the Communist era – the proof of which can be seen in the efforts undertaken by the Communist authorities to exhume Sikorski's body and have it reburied in Poland – contributed to creating this legend¹¹. In the Third Republic of Poland the attempts made with a view to promoting the image of general Sikorski satisfying all criteria of national hero were brought to a successful completion – Sikorski was buried in a crypt of the historic Wawel Cathedral on 17 September 1993¹². 3) In the period 1989-1993 historical studies of Sikorski's political activities were not as advanced as to give one a reason to challenge his commitment to democracy.

1. THE SEIZURE OF POWER AND ITS RANGE

In authoritarian systems power is usually assumed as a result of a coup d'état or political instability. It was also through a coup d'état that Józef Piłsudski rose to power in Poland in May 1926. Despite the fact that “May Victor” refused to accept attributes of

¹⁰ This view was already expressed in the Manifesto issued by PKWN (The Polish Committee of National Liberation). The authors of the Manifesto simply contested the legitimacy of the April Constitution. The document published on 22 July 1944 stated: “The State National Council and the Polish Committee of National Liberation act in accordance with the Constitution of 17 March 1921 – the only legally enacted and the only binding constitution”. *Polska w latach 1944-1989. Dokumenty i materiały*, oprac. A. Hutniewicz, A. Wątor, (Poland in the years 1944-1989. Documents and materials, ed. By A. Hutniewicz, A. Wątor), Szczecin 1988, p. 33. As a consequence, all the legal acts that derived their legitimacy from the Constitution of 1935 came to be regarded as having been invalidated (This concerned for example the act of designating President Raczkiewicz as well as the way in which the Council of Ministers was appointed). Hence, it was necessary to substitute legal government that rested its power on “lawful basis” for the one whose legitimacy rested upon “illegal” constitution.

¹¹ K. Tarka, „Rozgrywka nad trumną. Sprowadzenie prochów Władysława Sikorskiego do Polski” (A show down over the coffin. The bringing of Władysław Sikorski's mortal remains to Poland), *Dzieje Najnowsze* 2003, No 3, pp. 55-79.

¹² “Ostatni lot” (The last flight), *Polityka* No 33/1889 (25, September, 1993), p. 18.

power (only twice and for a brief period of time he was head of government, serving usually “only” as Minister of Military Affairs and General Inspector of the Armed Forces) there was never any doubt with whom it really lay.

General Władysław Sikorski headed the government twice, each time facing unusual circumstances. The first time he took the helm of the government following the assassination of President Gabriel Narutowicz. The second time in Paris, following defeat in the September Campaign in 1939 when President Raczkiewicz entrusted him with the mission of creating the government of national unity. In theory, on both occasions he seized power in a perfectly legal way. With regard to the second time, however, his coming to power can be considered to have been the result of a coup d'état. It gave rise to a new political constellation from which Sikorski was able to derive a number of political benefits.

The events that ensued after 17 September 1939 were of crucial importance for his future as Prime Minister. The Soviet Union's entry into the territory of the Polish Republic made it necessary for the Polish authorities to abandon the country and direct the struggle from within the territory of one of the allies. In deciding to leave the country, President Mościcki – in whose hands was concentrated all power – failed to foresee that he would be deprived of the possibility to exercise his constitutional rights. Following his detention in Rumania, he had been left with no other option but to make use of one of his prerogatives and appoint his successor who – after being sworn in – was going to step into the shoes of the incumbent president.

Scholars diverge in their opinions about who stood behind the internment of the Polish authorities¹³. There is no doubt, however, that those who instigated this action wanted both President Mościcki as well as the Cabinet led by general Sławoj-Składkowski ousted from power. President Mościcki, at least during the first days of his internment was not going to make it easier for the opposition to assume power. From political scuffle which broke out over the internment of Head of State, there seemed to be emerging three possible scenarios. 1) The first scenario, opted for by the President as the best possible under the given circumstances, presupposed that general Kazimierz Sosnkowski would be made a formal successor of the President – the Marshal Rydz-Śmigły who had earlier been chosen

¹³Four different views are to be found in scholarly literature on the internment of President, the Government and the Commander-in-Chief: 1) The internment took place on the independent initiative taken by the Romanian government (this view is adhered to by very few scholars); 2) The internment was a result of the pressure exerted by both German and Soviet authorities; 3) it is some French political circles known for wielding much influence in Romania and for being unfavorably disposed to the Piłsudski ruling camp that are to blame for detaining the Polish President and the Government; 4) it is the Polish opposition that stood behind the internment of the representatives of the Piłsudski regime. For more on the problem of the internment and particularly on the part Sikorski played in it see: A. Cienciąła, “Jak doszło do internowania rządu w Rumunii we wrześniu 1939” (How did the internment of Polish authorities in Romania in September 1939 come about?), *Niepodległość* 1989, No XXII, p. 45; M. Dymarski, op. cit., pp. 27-31; For different views on the problem see also: E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie 1939-1945* (The Polish government in exile 1939-1945), Warszawa 1993, p. 33 and next; T. Wyrwa, *Odbudowa władz Rzeczypospolitej w Paryżu Angers, wrzesień 1939-czerwiec 1940* (The rebuilding of the Polish authorities in Paris and Agners, September 1939-June 1940) [w:] *Władze polskie na obczyźnie podczas II wojny światowej* (The Polish authorities in exile during the Second World War), ed. By Z. Błażyński, London 1994, pp. 12-31.

as the President's formal successor suffered the same fate of internment. Then, Sosnkowski was to form his own Cabinet whose policy was to be left entirely to his discretion. Mościcki, however, did not decide to pursue this scenario, since he did not know Sosnkowski's whereabouts. It was feared that Sosnkowski may have failed to leave the country and would not for this very reason be able to take upon himself the task which he was to be entrusted with. 2) The second one which was also endorsed by the President – who, however, regarded it as only a temporary solution – presupposed that at least as long as Sosnkowski's ability to play any political role remained uncertain, the power would pass to general Bolesław Wieniawa-Długoszowski, the Polish Ambassador to Rome. Wieniawa-Długoszowski even managed to take up presidential powers and entrust the Primate August Hlond with the mission of creating a new Cabinet. This plan, however, was thwarted by France's unprecedented interference in the Polish affairs¹⁴. 3) The third scenario was endorsed by the opposition. According to it, the Polish pre-war opposition was to call for presidency to be offered to Ignacy Paderewski who in turn was to designate Sikorski as Prime Minister¹⁵. With no party capable of carrying through their own plan, this political haggling ended in a compromise. The position of future president, now to be appointed by the incumbent president – Mościcki decided to choose as his successor Władysław Raczkiwicz, the former Speaker of the Upper Chamber of the Polish Parliament – was to be offset by that of Prime Minister whose office was finally taken by Sikorski¹⁶.

Taking charge of the government was Sikorski's first step in his efforts to remove the members of Sanacja regime from power. If primary sources give us no ground to believe that Sikorski, prior to his nomination for the post of Prime Minister, was seized with a lust for power and was determined to secure for himself the position of chief of government¹⁷, then his later activities allow us to argue that he set about building a political system which had little in common with democratic principles, allegedly adhered to by Sikorski. The establishment of the chancellor system of government under the given circumstances required three things. 1) The undermining of the position of the President which under the April Constitution of 1935 was very strong. 2) The depriving of the head of state of the very possibility of building a reliable and active powerbase. 3) The concentrating of as large a share of power as possible. One way or another, any attempt to establish authoritarian system of government had to result in a conflict with Raczkiwicz. The personality clash was likely to end up in Sikorski's victory. Younger than the Prime

¹⁴ The French Prime Minister M. Daladier stated in a note to the Polish ambassador J. Łukasiewicz that the French authorities having no confidence in B. Wieniawa-Długoszowski find it impossible to recognize the government headed by general Wieniawa, quoted from: W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939-1945* (Modern political history of Poland. The period 1939-1945), Vol. 1, Gdańsk 1989, p. 87.

¹⁵ S. Stroński, „I. Paderewski – śmierć na posterunku” (I. Paderewski – A line of duty death) *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*, London, No 160 (6 July 1951), p. 3.

¹⁶ Some aspects of the September crisis were to be repeated later in the period of transition from Communism to democracy. 50 years later power struggle came to be accompanied by a slogan *your President, our Prime Minister* see: A. Michnik, “Wasz prezydent nasz premier” (Your President, our Prime Minister), *Gazeta Wyborcza*, No 40 (3 July 1989), p. 1.

¹⁷ M. Dymarski, „Notatnik rumuński gen. Władysława Sikorskiego, wrzesień 1939” (Gen. Władysław Sikorski's Romanian Notebook, September 1939), *Teki Historyczne* 1999, Vol. XXII, pp. 266-271.

Minister, the President was a civil servant type rather than a political animal, with no reputation for coping with multidimensional conflict¹⁸. Besides, his political decisions were affected by his illness (leukemia) which, since it was progressing, actually eliminated him from political life. With the President no longer able to play an active role in the affairs, the position of Prime Minister – regardless of who was going to hold the office – grew in importance. Impelled by ambition and more active than the President, Sikorski took every advantage of the situation he was in to achieve his goals – the fact unanimously stressed by all his biographers.

The view commonly held by scholars is that the Paris Agreement led Sikorski to concentrate in his hands executive powers vested in Prime Minister and the Commander-in-Chief. The books on military history indicate that Sikorski as head of government also supervised all military matters. The thing which is usually left out of all discussions on the general is the fact that he was also in charge of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Justice. First of all, it needs to be stressed that one was to be allowed to exercise the function of Prime Minister and that of Commander-in-Chief only for a limited period of time. Raczkiwicz, however, made a mistake by failing to specify precisely the length of time after which Prime Minister was to be required to renounce one of the two functions.

There are three conclusions to be drawn from the new situation which had arisen. 1) Prior to the outbreak of the Second World War there was no politician in Poland who would have been able to concentrate in his hands as great a power as that held by Sikorski. 2) The goal which he had in mind when he decided to take charge of all key ministries in his Cabinet was to provide himself with the possibility of using state apparatus in the struggle with the President and the opposition of the members of the pre-war regime whose influence he wanted to eliminate. His promise to give up the command of the army the moment there had appeared in exile an officer who outranked him and could thus replace him as commander-in-chief was not kept¹⁹. 3) Although he had no powerbase to rely on for the execution of any political plan, it was already in September 1939 that he decided to embrace the authoritarian system of government – with himself, of course, calling the tune.

Scholars have usually followed very specious interpretation in presenting his internal policy – the one which did not concern Poland's relations with other powers – making no attempt to specify the goals it was supposed to achieve. To reveal the goals Sikorski set himself would be to sully his reputation as a democrat. The general, however, right after he had come to power – himself or through the assistance of those on whose support he could rely – took three steps clearly designed to cement his leading position in the Polish politics of the time. 1) He succeeded in divesting the president of the ability to exercise some of the prerogatives vested in head of state. 2) He took an effort to make sure that he

¹⁸ In 1930 the Marshal Piłsudski was to judge Raczkiwicz in the following way: *He would make a good voivode. He would also be a good Minister of Internal Affairs, but only in the period troubled by no serious political difficulties. He lacks the spine.* Quoted from: W. Pobóg-Malinowski, op. cit., p. 87.

¹⁹ *Dyplomata w Paryżu. Wspomnienia i dokumenty Juliusza Łukasiewicza, ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej* (Diplomat in Paris. The recollections and documents of Juliusz Łukasiewicz, Ambassador of the Polish Republic), ed. by W. Jędrzejewicz, H. Bułhak, London 1989, p. 410.

would succeed Raczkiewicz as President.³) he initiated the action calculated to get rid of some of the constitutional organs that could limit Prime Minister's power. All these moves were of course presented as having been taken with a view to making the system more democratic than that left behind by Sanacja regime.

It was with the so-called Paris agreement, signed and put into effect on 30 September 1939 that Sikorski came to be allowed to influence the way in which some of the presidential prerogatives were to be exercised. Affected by democratic sentiments which seemed to be sweeping over the Polish society, Raczkiewicz released a statement in which he agreed to consult the Prime Minister for the exercise of some of his prerogatives, even though the April Constitution did not require him to do so. One, however, was not justified in treating the statement as announcing a formal agreement which the President decided to sign with the Prime Minister and which was legally binding on him. It was nothing but an expression of the President's good will. In the slightly changed circumstances, however, on 9 December the statement was published in "Monitor Polski". The decision to publish the President's political declaration in the organ which served at the time as "Dziennik Ustaw" (Journal of Laws of the Republic of Poland) – which, it is worthy of mention, was in violation of the Constitution²⁰ – was calculated to turn the President's statement into a formal interpretation of the Constitution²¹, thus making it a legal act which the President was required to follow in the exercise of his power. "The Paris agreement" and the way in which it was used often drove a wedge between Polish politicians in exile, provoking much strife and dissensions²². There is no doubt, however, that it was the Prime Minister who was going to reap benefits from the state of affairs which had begun to emerge towards the end of 1939²³.

The next step was designed to enable Sikorski – at least in the long run – to rise to presidency. As long as the office was exercised by Raczkiewicz who displayed little or no great political ambitions, Sikorski had no reason to worry about having his power limited to any serious extent. With the office, however, going to someone seized with political ambitions and gifted with political skills, Sikorski's position was likely to be

²⁰It is this article of the Constitution that vested in the President *uniform and undivided state power*.

²¹For more on the problem see: W Rostocki, *Stosowanie Konstytucji Kwiecniowej w czasie II wojny światowej* (The application of the April Constitution during the Second World War), Lublin 1988.

²²The most serious trial of strength in the interpretation of the Paris Agreement took place during the crisis of 1947. Without consulting the Prime Minister, the dying President W. Raczkiewicz designated a new person to succeed him in the office of President, which had the effect laid down in the Article 24 of the Constitution. See: R. Habielski, *Kryzysy polityczne 1947 i 1954* (Political crises of 1947 and 1954), [w:] *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po II wojnie światowej* (Warsaw on the River Thames. The history of the Polish political emigration after the Second World War), ed. by A. Friszke, Warszawa 1994, p. 26. P. Skrzynecki (L. Brzoza), „Kiedy umierał prezydent Raczkiewicz” (When the President Raczkiewicz was dying), *Zeszyty Historyczne* 1989, No 87, pp. 3-16.

²³Władysław Rostocki maintains that it was Stanisław Stroński – acting in Sikorski's favor – who drafted "the Paris Agreement". He also argues that Sikorski decided to accept the post of Prime Minister once he learned that "the Paris Agreement" Stroński had prepared was supposed to enable Prime Minister to conduct policy which President would not be able to interfere with. See: W. Rostocki, *Pięćdziesiąt pięć lat mocy obowiązującej konstytucji kwietniowej. Ustrój władzy państwowej w ustawie zasadniczej i praktyce* (Fifty five years of the operation of the April Constitution. The system of state authorities in the Basic Law and in practice), Lublin 2002, p. 103.

undermined. Sikorski knew that turning the Paris Agreement into an official and legally binding document – and such attempts were made – would not be enough to offset the influence of new president. Hence, at the turn of September and October of 1939 the pressure was applied on Racziewicz who was urged to appoint – in accordance with the article 24 of the Constitution – Sikorski as his successor. Racziewicz, however, showed some dexterity in dealing with the whole thing. At first, he was slow about making his decision, since he wanted to see – that is at least how he justified his action – if the nomination could be expected to go down well with those Polish politicians who still stayed in Poland. He also did not try to conceal his reluctance to nominate as future president the person who not only exercised the office of Prime Minister but also served as Commander-in-Chief. Finally, he decided to designate general K. Sosnkowski as a future president, ignoring the accusations that in doing this he broke the Paris Agreement (the nomination was announced in the Monitor of Poland on the October the thirteenth). Undoubtedly, the Prime Minister must have regarded the appointment of Sosnkowski as his political failure. It led him to make an attempt at neutralizing or even eliminating his new opponent. Sikorski renounced his position as Commander-in-Chief, to be filled now by Sosnkowski – this renunciation was a step which he was required to take following the previous agreement. But he also put Sosnkowski in charge of one of the ministries in his government, thus in fact significantly reducing the latter's control of the army. What is more, in his capacity as minister Sosnkowski was to oversee the exchange of information with the occupied Poland, the task which he was supposed to discharge along with Stanisław Kot. As a result, he got himself entangled in competence disputes. If the Prime Minister intended to make Sosnkowski struggle with problems of secondary importance, which of course had to result in curtailing the latter's chances to gain more political influence (leaving aside the fact whether Sosnkowski was willing to vie with the Prime Minister for power), then he can be considered to have achieved his goal²⁴.

Sikorski and his followers also made an attempt to prevent parliament from exercising effective control of the government and from applying the article 31 section 2 of the Constitution²⁵. Pressed by the pre-war opposition which called for realizing “the idea of national unity”, the President decided to dissolve the Parliament on 2 November 1939. In doing this Racziewicz deprived himself of the possibility of applying the article 71 section 2 of the Constitution which allowed the Parliament to perform its function. The National Council, brought into being on 2 December 1939 was supposed to serve as a stopgap for the dissolved parliament²⁶. Leaving aside the fact that no representative of the

²⁴ M. Pestkowska, *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław 1995, pp. 89-90.

²⁵ The fragment of the Constitution under discussion was framed in the following way: Control over the exercise of power by the government manifests itself in the Sejm's right to: a) call for the resignation of the government or Minister; b) bring Prime Minister or other Ministers to account for their actions; c) interpellate the government; d) approve of the audit of government expenditure and give the government vote of approval; e) participate in the exercise of control over state debts.

²⁶ An expert on the history of the Polish parliament in exile maintains that: the Council was an advisory body holding little significance in the structure of the Polish state in exile. It was President who was to create the Council out of distinguished politicians representing main political parties and staying in France or in one of the neighboring countries – but he was to do so at the instance of Prime Minister. At first (1939-1940) the council was made up of a dozen or so members and later – beginning with 1942 – included several dozen men. The role to be performed by the council never changed, since the body was not brought into being by elections. The latter could not be held during

pre-war ruling elite was offered a place in the Council, the body could not be regarded as politically representative, since it included no members of national minorities inhabiting Poland prior to the outbreak of the war, which – considering the need to counteract the propaganda of the Stalinist Russia – was a mistake²⁷. This is a clear argument – and not the only one – that the idea of national reconciliation was nothing but a façade designed to hide the intention of remodeling the Polish political system²⁸. The attempts made at the turn of 1939-1940 to solidify the authoritarian system can hardly be accounted for by the need to preserve the legal continuance of the Polish state or by the commitment to adhere to the principles inherent in the April Constitution thought of as ruling out any other alternative solutions.

2. BETWEEN TWO FORMS OF AUTHORITARIANISM

There is no doubt that neither Sikorski nor those connected with him – except for their ambition to maintain power – had a political program to follow in building a future Polish state once the war was over. The reasons for this were twofold 1) During the ascendancy of the Piłsudski adherents in the inter-war period, the main goal to be pursued by the opposition confined itself to ousting the former from power, 2) Following defeat in the September campaign, at the turn of September and October of 1939, no leader of the pre-war opposition could have aspired to play a role of the ideologist of the new authorities. Hence, the government had been left with no other option but to rely for their state philosophy on concepts and ideas developed in the milieu of the Piłsudski adherents prior to the outbreak of the war²⁹. No attempts were made at redefining the essence of state and its ethical foundations. State was still regarded as *an independent and objective being, endowed with its own consciousness, following its own laws and moral principles*. The latter were not born out of parliament's legislative activity but were considered as *transcendent and eternal*³⁰. Although the new ruling camp declared the advocacy of the

the war and in exile. R. Turkowski, *Parlamentaryzm polski na uchodźstwie 1945-1972 w okresie rozbicia emigracji politycznej w Londynie* (The Polish parliamentarism in exile 1945-1972 during the disunity in the Polish political emigration in London), Warszawa 2006, p. 6.

²⁷ It was already in a diplomatic note dispatched by the People's Commissar for Foreign Affairs Wiczesław Mołotow to the Polish Ambassador to Moscow on 17 September 1939 that the Soviet Union assigned itself the role of acting as protector of Slav minorities oppressed by the Polish state. The note read as follows: *We cannot remain indifferent when our brothers Ukrainians and Belorussians in whose veins flow the same blood as ours and who live in Poland are left to their fate entirely unprotected.*

²⁸ According to A. Grzywacz and M. Kwiecień criteria followed in electing members to the first National Council were political with candidates judged by their attitude towards Prime Minister coming to the fore. This can account for the eager reliance in filling the Council upon those who had ties to Front Morges before 1939. Government agencies in charge of the evacuation of Poles to France took care to pick out all loyal political personages enabling them to reach their destination while trying to make it difficult for those whose loyalty was in doubt. A. Grzywacz, M. Kwiecień, „Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej w walce z sanatorami 1939-1941” (The National Council of the Polish Republic in its struggle against the representatives of the Sanacja Regime 1939-1941), *Zeszyty Historyczne* 2000, Vol. 131, p. 9.

²⁹ For more on the problem of ideological dimension of the authoritarian system created by the Piłsudski adherents see: W. Paruch, *Mysł polityczna obozu Piłsudczykowskiego 1926-1939* (Political thought of the Piłsudski camp 1926-1939), Lublin 2005, pp. 215-217.

³⁰ *Ibidem*, p. 215.

idea of state as sovereign being pursuing its own particular interests (the reason of state), it actually moved far away from all ideas concerning the nature of state, adhered to among the Piłsudski supporters. The slogans of “political realism” and the emphasis put upon the necessity to abandon Beck’s policy of overweening ambitions in foreign policy stood in stark conflict with the view advocated by the Piłsudski adherents that a sovereign state is supreme being whose supremacy must remain unchallenged (Sikorski’s government was clearly guilty of violation of the idea of sovereignty by yielding to the British pressure concerning the way in which Poland should shape her relations with the Soviet Union). Sikorski and his supporters also followed the Piłsudski adherents in regarding state as a vehicle for shaping public life and promoting specific social values. In this regard, however, the only thing they seemed to achieve was to draw a sharp contrast between a “good society” and evil members of the Piłsudski camp – the latter held responsible for turning Poland into a Fascist-style state and bringing about a resounding defeat Poland suffered in the September of 1939³¹. Following this line of reasoning, Sikorski and his supporters contested the conviction that the elites connected with Piłsudski should be recognized as having made the main contribution to the rebirth of an independent Poland in 1918. While the Piłsudski adherents did not deserve to be given credit for restoring an independent Poland in 1918, they certainly could be to blame for her fall in 1939. This criticism came to be supplemented by the belief that the creation of the new Poland, the one to be emerged from the war, could be effected by nobody but the members of the new ruling camp gathered around the Prime Minister and the Commander-in-Chief of the Polish army. The rejection of Piłsudski’s legacy was also clearly seen in repealing the law of 7 April 1938 – *the Protection of Good Name of Marshal Piłsudski Bill*³².

Sikorski also to a great extent relied on his predecessors for policy making model. He believed it is the past that needs to be turned to for knowledge concerning political activity. He was also convinced the main goal of this activity was to be aimed *at defeating political opponents*³³, which led him to consider the task of removing all members of “Sanacja” regime from political life as one of the key goals to be pursued in his political activity. In Sikorski’s opinion the Piłsudski adherents, still able to exert some influence upon the President, were to pose the most serious threat for his position. The struggle against the Sanacja Regime allowed the pre-war opposition to become consolidated and united around the Prime Minister. The belief that it was necessary to jettison all Sanacja

³¹Sikorski blamed the Piłsudski adherents for a *resounding defeat* in the September campaign in a letter he wrote to his predecessor in office. See: A. Adamczyk, *General dywizji Sławoj Felicjan Składkowski 1885-1962. Zarys biografii politycznej* (Major general. Sławoj Felicjan Składkowski 1885-1962. The outline of political biography), Toruń 2001, pp. 282-283; M. Sioma, *Felicjan Sławoj Składkowski. Żołnierz polityk* (Felicjan Sławoj Składkowski. Soldier and politician), Lublin 2005, p. 403.

³²In an effort to justify the motion its proponent colonel Izydor Modelski said that the statute is derived from totalitarian theories that elevate individual above the nation. Neither in the past nor in the present can its legitimacy be found. It is an anomaly and as such needs to be repealed. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Rząd polski na emigracji, MBP, t. 242 (The Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw, The Polish government in exile, MBP, Vol. 242), *Korespondencja gen. do zadań specjalnych Naczelnego Wodza I. Modelskiego z Prezesem Rady Ministrów, 1941* (The correspondence of the special task general I. Modelski affiliated with the Commander-in-Chief with Prime Minister, 1941).

³³W. Paruch, *op. cit.*, p. 122.

legacy served as a convenient justification for leaving some important aspects of both domestic and foreign policy entirely neglected.

In the initial stage of exercising his office, Sikorski – following the example of his predecessors – upheld the division of policy making model into two parts: the first one which can be referred to as directive involved plans and arrangements that came directly from the general's office, and the second one called non-directive bound up with some political issues which were not directly supervised by the Prime Minister. Sikorski upon taking the helm of the government endowed himself with prerogative powers much wider than those enjoyed by Piłsudski (which is clearly indicated by a number of resorts in whose personal charge he remained and which can also be clearly seen in the comparison with the formal scope of power held by Piłsudski right after he carried out the coup d'état in May 1926.)

Sikorski's attitude towards the law was also the same as that which characterized the Piłsudski adherents. This was reflected 1) in the Machiavellian treatment accorded the law by the representatives of the new ruling camp in spite of the fact that the Prime Minister tried to pass himself off as a guardian of the idea of the rule of law; 2) in allowing for the possibility of using extra-legal means (especially in the political struggle); and 3) in the use of the existing laws in a way which was *out of keeping with the intentions of those who created them*³⁴ – the practice which was also patterned after the one used by the Piłsudski adherents. Such an approach had the effect of making the political struggle assume an obliterating character. It suffices to mention that in trying to get rid of the threat – whether it was real or imaginary – posed by Sanacja, the same methods were used as those used by Sanacja itself in the years 1926-1939.

3. THE ELIMINATION OF POLITICAL OPPONENTS

Of course, formally the representatives of the new ruling camp declared to have dropped the methods once employed by the Sanacja regime. With suspicious circumstances surrounding the death of general Włodzimierz Zagórski³⁵, with general Jordan-Rozwadowski suffering from sudden health problems (which resulted in his death)³⁶, with Wojciech Korfanty meeting the same fate, and with a variety of other episodes taking place in the pre-war period, one was supposed to have no difficulty in discerning both the pathological character of the *criminal regime*³⁷ as well as the need to deprive the remaining adherents of the Marshal Piłsudski of any influence on public life.

³⁴ *Ibidem*, p. 183.

³⁵ Z. Cieślowski, *Tajemnice śledztwa KO 1042/27. Sprawa generała Włodzimierza Ostoj-Zagórskiego*, (The secrets of investigation KO 1042/27. The case of gen. Włodzimierz Ostoj-Zagórski), Warszawa 1997, passim; P. Kowalski, *Generał brygady Włodzimierz Ostoj-Zagórski 1882-1927. Biografia*, (Brygadier General Włodzimierz Ostoj-Zagórski 1882-1927. Biography) Toruń 1997, p. 127.

³⁶ For more on the problem see: M. Patelski, *Generał broni Tadeusz Jordan-Rozwadowski. Żołnierz i dyplomata* (Lieutenant General Tadeusz Jordan Rozwadowski. Soldier and diplomat), Warszawa 2002, p. 3112.

³⁷ Formulation derived from: the Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London [henceforward IPSM], The Ministry of Justice, sign. A20.5/16, s.p. *Zeznania Zbigniewa Korfanteo przed Komisją dla rejestracji faktów i zbierania dokumentów dotyczących przebiegu ostatnich zdarzeń w Polsce* (Zbigniew Korfanty's testimony before the Fact Finding Commission to Enquire into Recent Events in Poland).

That it should be treated as a justified goal to be pursued by Sikorski and his followers in their political struggle was repeated in their propaganda with the same frequency as the opinion that the Piłsudski adherents were to blame for the defeat suffered by Poland in the September campaign. These questions were raised by the *Fact Finding Commission to Enquire into Recent Events in Poland*³⁸. It needs to be stressed that at the turn of 1939/1940 the strife which had been sweeping across the Polish political arena showed no sign of relenting and the analysis of the political situation given by the new ruling elite pointed out that the Third Reich and the Soviet Union were not always defined as likely to remain Poland's main enemies for the rest of the war³⁹. The decisions then taken make it quite clear that such a view was also shared by Sikorski who kept receiving unconfirmed reports concerning the alleged re-emergence of military structures of POW (The Polish Military Organization led by Piłsudski during the First World War)⁴⁰. It was this rumors that led Sikorski to decide to remove the leader of the home underground movement, general Michał Tokarzewski-Karaszewicz, from his position⁴¹. Officially, the organizer and commander of the Service for Poland's Victory (the organization which was the precursor to the Union for Armed Struggle and the Home Army) Tokarzewski-Karaszewicz was slated to become commander-in-chief of the Polish clandestine movement under Soviet Occupation. However, to send to Lviv a soldier who served there before the war as a commanding officer of the Corps area (okręg korpusu) and whose face was instantly recognizable there was to attempt to eliminate him⁴². The case of

³⁸ IPMS, The Ministry of Justice, sign. A 20.5/16, s.p.

³⁹ In one of the documents potential enemies were identified as follows: Warsaw: the enemy number 1 – Sanacja regime, the enemy number 2 – Germans (sic!), the enemy number 3 – Bolsheviks; Lviv: the enemy number 1 – Bolsheviks, the enemy number 2 – Sanacja regime, the enemy number 3 – Germans (sic!); Cracov: the enemy number 1 – Germans (sic!), the enemy number 2 – Sanacja regime, the enemy number 3 – Bolsheviks: IPSM, Prezydium Rady Ministrów sygn. 24/1, Raport nt. Sytuacji ogólnopolitycznej w kraju (the Meeting of the Cabinet of Ministers, sign. 24/1, The report on the political situation in Poland) 18 February 1940.

⁴⁰ Stefan Rowecki w relacjach (Stefan Rowecki remembered by others), ed. by Tadeusz Szarota, Warsaw 1988, pp. 152-153.

⁴¹ D. Bargielowski, *Po trzykroć pierwszy. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. General broni. Teozof. Wolnomularz. Kapłan Kościoła Liberalno-katolickiego* (Three Times the First. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Lieutenant General. Theosopist. Freemason. The Priest of the Liberal-Catholic Church), Warsaw 2001, p. 300 and next.

⁴² Józef Garliński one of the apologists for Sikorski's policy put things straightforwardly: it was a very unfortunate decision. Before the outbreak of the war general Tokarzewski served in Lviv as a commanding officer of the Corps area and every child knew him very well so there was no doubt that the NKVD would capture him in next to no time. [J. Garliński, *Politycy i żołnierze* (Politicians and soldiers), Warsaw 1991, p. 39.] Actually, General was not even able to take up the post to which he had been appointed. He was arrested by Russians while he was trying to cross the River San. In defiance of those who put forward the idea of appointing him to the position in question and sending him to death, General managed to survive, being released from the Lubianka prison on 17 August 1941. One of the officers of the Polish army commented upon the case of Tokarzewski in the following way: His fate as the commander-in-chief of the Polish underground organization was decided at the highest level. Several factors added up to this. Most important seemed to be the fear that the country was likely to come under control of the Sanacja elements which according to high new government officials had already contrived to establish themselves at the head of the home underground organization (...) General Tokarzewski was perceived by Paris as a symbol of the

Karaszewicz was not an isolated one. It was one given much publicity simply exemplifying devious methods used by the government in removing high rank officers considered as political opponents. But for the fact that Karaszewicz had managed to survive the Soviet Gulag, he would have become the symbol – comparable at least to that of T. Jordan-Rozwadowskiego – of an officer exterminated for purely political reasons.

Law Giving Way To Lawlessness. “Kondemnatki” and the Proceedings of the Fact-Finding Commission to Enquire into Recent Events in Poland and the Registration Office in the Ministry of Military Affairs.

Declaring adherence to the rule of law as the most fundamental principle to be followed in the exercise of power did not prevent the followers of both Piłsudski and Sikorski from employing extra-legal methods. Leaders of both camps either had recourse to extra-legal means or at least approved of the extra-legal actions carried out by others. It can certainly be said of some actions taken by Piłsudski and Rydz-Śmigły in the years 1926-1939 as well as of those taken by Sikorski during the Second World War. The most spectacular example of such an extra-legal activity in the inter-war period was the Brest trial⁴³. It had served as a symbol of such a devious approach to law, especially since general Sławoj-Składkowski had divulged in his memoirs that it was Piłsudski's own initiative to accept a strategy allowing those in power to bend the rules whenever it was found convenient and suited their interests. The trial itself which came to be regarded by many as a travesty of justice⁴⁴ was used as a tool with which to remove from political life some members of the opposition.

In Paris Sikorski and his followers drew on the same mechanism in dealing with the opposition. Premier de facto decided on the personal implication of his political opponents, not doing, moreover, from the fact that a greater mystery⁴⁵. The extent of

Sanacja regime although all his reports and statements clearly condemned the pre-September system. Studium Polski Podziemnej w Londynie, Kol. Płk Franciszka Demela, sygn. 11/18, k. 11-13. *Opracowanie pplk dypl. Józefa Mateckiego dotyczące początków ZWZ* (The Polish Underground Study Trust in London. The Collection of Lieutenant Colonel Franciszek Demel, sign. 11/18. Materials on the beginnings of ZWZ prepared by Lieutenant Colonel Józef Matecki).

⁴³As the general wrote: *The Commandant coined the term „kondemnatki” to be used for describing how far particular members of parliament laid themselves open to various charges. He urged me to fill him in on all the details of charges brought against MPs` of Centrolew. F. S. Składkowski, Strzępy meldunków* (The scraps of reports), Warsaw 1988, p.97. A few days later the general noted: *On the list of MPs` I gave him the Marshal marked with a green pencil those who were going to be arrested and imprisoned in Brześć. Ibidem, p. 104.*

⁴⁴ It was as early as 1940 that people who surrounded Sikorski issued a publication (the London edition 1941) designed to present Brześć as an instrument of political struggle. The Brześć affair, (London 1941, pp. 247). According to Adam Pragier, two former prisoners of Brześć detention camp were entrusted with the task of preparing the publication; socialist politician Herman Liberman and Karol Popiel. The latter was linked to Sikorski and represented Christian Democratic Party. However, Sikorski's coterie could be charged with relativism. On one hand, for propagandistic purposes the adherents of Prime Minister declared themselves opposed to the methods used by representatives of the Sanacja regime, but on the other they did not hesitate to employ the same methods in trying to eliminate them from political life.

⁴⁵ IPMS, Prezydium Rady Ministrów (Inner Cabinet Meeting), sign. 6/a Korespondencja Wodza Naczelnego z członkami b. rządu (The Commander-in-Chief's Correspondence with members of the former government). In response to requests submitted by former members of Sanacja governments for permission to join the Polish army in France, the Prime Minister openly accused them of

Poland's defeat in the September campaign and a devastating impression it made – and it needs to be said here that the Piłsudski adherents themselves were to blame for not doing enough to prevent the public opinion from accepting propagandistic slogans which presented the country as entirely unprepared for the impending conflict – created a perfect breeding ground for a propaganda campaign aimed at persuading the Polish people that leaders of the pre-war ruling camp should be brought before Tribunal of State. However, these leaders seemed to be found guilty even before they were brought to justice⁴⁶ and the main goal to be pursued by “The Fact Finding Commission to Enquire into Recent Events in Poland and The Registration Office of the Ministry of Military Affairs” – formally called upon to collect evidence against leaders of the pre-war ruling camp – was to collect evidence against a selected group of political opponents⁴⁷. It was probably only because of

derelection of duty in preparing the country for war. To his predecessor as Minister of Military Affairs, Sikorski wrote: you are to blame for leaving Poland unprepared for modern type of war, which, as a consequence, makes you also responsible for our defeat in the September campaign. This defeat is not free of disgrace. You General had better stay in BaileHerculane. Poland does not need your service. IPMS Prezydium Rady Ministrów (Internal Cabinet Meeting), sign. 6/a. *Korespondencja Wodza Naczelnego z członkami b rządu. Odpowiedź premiera Władysława Sikorskiego na pismo gen. T. Kasprzyckiego z dnia 31 XI 1939* (The Commander-in-Chief's correspondence with members of former governments. The Prime Minister Władysław Sikorski's response to a letter from Gen. T. Kasprzycki dated 31 November 1939). There is no doubt that the government that suffered a defeat in a war had to bear political responsibility for the lost campaign. However, requiring the government to step down is not tantamount to charging its Ministers with treason. It also does not have to lead to a resolution that the pre-war ruling elite harmed the country (Such a motion was submitted by conservative politician Stanisław Cat-Mackiewicz. Finally, however, it was not put to vote in the National Council)

⁴⁶A diplomatic instruction issued personally by Sikorski and sent out to heads of the Polish diplomatic agencies without the knowledge of Minister of Foreign Affairs can serve as evidence that the pre-September elites were found guilty even before the judge could announce his verdict. The instruction contained the following passus: *There is no excuse for foreign, internal, military and economic policy that led to the defeat. The attempt to defend or excuse this policy is to be treated as line of duty offence and will be followed by respective consequences.* Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Akta Władysława Sikorskiego, sygn. 21[mkf 27604], k. 21. *Instrukcja dla kierowników placówek w sprawie propagandy* (Polish Central Archives of Modern Records in Warsaw. Władysław Sikorski's Files, sign. 21 [mcf 27604] Col. 21. Instruction to heads of diplomatic agencies on matters of propaganda).

⁴⁷ On the so-called proscription list there appeared the names, among others, of Prime Minister and Minister of Internal Affairs, Felicjan Sławoj-Składkowski; Deputy Minister of Military Affairs, gen. Janusz Głuchowski; Deputy Minister of Military Affairs, gen. Aleksander Litwinowicz; Minister of Foreign Affairs, Józef Beck; Deputy Minister of Foreign Affairs, Jan Szembek; Deputy Minister of Foreign Affairs, Mirosław Arciszewski; Minister of Treasury, Eugeniusz Kwiatkowski; Deputy Minister of Treasury, Tadeusz Grodyński; Deputy Minister of Foreign Affairs, Kajetan Morawski; Minister of Trade and Industry, Antoni Roman; Deputy Minister of Trade and Industry, Adam Rose; Minister of Communications, Juliusz Ulrych; Deputy Minister of Communications, Aleksander Bobkowski; Deputy Minister of Communications, Julian Piasecki; Minister for Post and Telegraphs, Emil Kaliński, Deputy Minister for Post and Telegraphs, Tadeusz Argasiński; Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment, Wojciech Świątosławski; Minister of Justice, Wojciech Świątosławski; Minister of Social Security, Marian Zyndram-Kościałkowski; Deputy Minister of Social Security, Tadeusz Garbusiński; Minister of Agriculture and Agrarian Reform, JuliuszPoniatowski; Deputy Minister of Agriculture and Agrarian Reform, Tadeusz

the reluctance of both the French hosts and the British allies who took a very dim view of the idea of prosecuting men considered responsible for a “national disgrace” and given no chance to testify in their own defense that this idea was dropped⁴⁸. However, the very fact that the Piłsudski adherents were facing a threat of being brought before Tribunal of State once the independence had been restored was used as an argument that they should be excluded from the Polish parliamentary system in exile⁴⁹.

The Bereza Kartuska Detention Camp and the Internment Camps in Cerizey and Rothesay.

Even Marian Kukiel – the historian and the Polish general – who then served as Deputy Minister of War in Sikorski’s government and can be considered as the latter’s greatest apologist stated that “it was even a graver mistake to set up the internment camp in Cerizey for officers who for political reasons were declared unfit to remain on active duty. The same mistake was to be repeated in Britain, causing damage to the image of the government. Of course, there was nothing wrong with the establishment of the camps for the Reserve Officers. What made it so grim an attempt was the use of those camps in the political struggle”⁵⁰.

The Internment Camps in Cerizey and Rothesay were patterned on the infamous BerezaKartuska Detention Camp. Its establishment was to a certain extent a response to the assassination of Minister of Internal Affairs Bronisław Pieracki. Most leaders of the ruling camp subscribed to the view that the Polish authorities, faced with so brutal and harrowing an act, could show no sign of weakness. That is why just two days after the assassination the Cabinet of Ministers passed a resolution to establish a detention camp.”Under the new regulations – says the scholar who investigated the problem – authorities acquired prerogatives vested so far only in judicial institutions. A formal indictment was no longer necessary to arrest (isolate) those whose activities came to be considered as posing a threat to public order. These new regulations gave the authorities a

Wierusz-Kowalski; Deputy Minister of Internal Affairs, BronisławNakiniecznikoff-KLukowski; Deputy Minister of Internal Affairs, WładysławKorsak; See: A. Grzywacz, M. Kwiecień, “Sikorszczycy kontra Sanatorzy 1939-1940 (Z dziejów konfliktów politycznych uchodźstwa polskiego)” [The Sikorski adherents contra Piłsudski followers (On the history of political conflicts among the Polish political exiles)], *Zeszyty Historyczne* 1999, No 97, p. 127.

⁴⁸ Alexis Leger, the Secretary General of the French Ministry of Foreign Affairs who generally approved of the idea of ousting from power people connected with Beck and Rydz-Śmigły passed the following judgment upon the idea of isolating and indicting representatives of the pre-war elite: amusing nation, they have come here as beggars and the first thing they do is call for tribunals and concentration camps. Quotation from: M. Hulaś, *Goście czy intruzi. Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, (Guests or intruders. The Polish government in exile. September 1939 – July 1943), Warsaw 1996, p. 77.

⁴⁹ For more see: A. Adamczyk, *Piłsudczycy w izolacji 1939-1954. Studium z dziejów struktur i myśli politycznej* (The Piłsudski adherents in isolation. The study of political structures and political thought), Bełchatów 2008, p. 42 and next.

⁵⁰ M. Kukiel, *Generał Sikorski. Żołnierz i mąż stanu Polski walczącej* (General Sikorski. Soldier and statesman of the fighting Poland, London, p. 96.

large amount of freedom in deciding whose conduct deserved to be interpreted as harmful to public order and whose did not⁵¹.

The Internment Camps in Cerizey and Rothesay functioned as camps for officers who remained at the disposal of Minister of Military Affairs. However, the role they actually performed was that of detention camp for political opponents⁵². The case of Michał Grażyński reveals a method employed by men connected with Sikorski in the elimination of the opposition of the representatives of the pre-war ruling camp. In the inter-war period Grażyński served as voivode in the region of Silesia. Following the outbreak of the war, he was appointed Minister of Propaganda. Although he was the Reserve Officer holding the rank of Major, this civil servant could hardly be considered a soldier. Having extricated himself from the Romanian trap, being an established expert on Germany, he wished to offer his services either to the President or the Prime Minister. But when he appeared in France, he was ignored. The new authorities reacted when team of instructors of the Polish Scouting and Guiding Association approved his nomination for president of this organization – prior to the outbreak of the war he exercised this function incessantly from 1931. Sikorski and his supporters objected to the idea anxious that Grażyński might prove willing to use his position for indoctrinating young people. To prevent him from doing so, they decided to mobilize him and send him off to Cerizey. The defeat of France made the execution of this order impossible. In Great Britain, however, where the Polish military and state authorities were evacuated once Germany had conquered France, the same scenario was applied to Grażyński. And to add insult to this injury, he was put into a sub-camp notorious for ordinary criminals, alcoholics and exhibitionists – which is how homosexuals were referred to in official documents⁵³. As an additional “precaution” the

⁵¹ W. Śleszyński, *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934-1939* (The detention camp in Berezka Kartuska 1934-1939), Biaystok 2003, p. 16; See also: J. Polit, *Miejsce odosobnienia w Berezie Kartuskiej w latach 1934-1939* (The detention place in Berezka Kartuska in the years 1934-1939), Toruń 2003, pp. 9-26.

⁵² M. Dymarski, „Polskie obozy odosobnienia we Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1939-1942” (The Polish Internment camps in France and Great Britain in the years 1939-1942). *Dzieje Najnowsze* 1997, No 3, pp. 115-117; J. Zuziak, „Obozy izolacyjne w Rothesay i Tignabruaich. Z historii Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii” (The Internment Camps in Rothesay and Tignabruaich. On the history of the Polish Armed Forces in Great Britain) *Mars* 1995, No 3, pp. 89-90; See also: T. Munnich, “Cerizayi Rothesay” (Cerizay and Rothesay) *Zeszyty Historyczne* 1986, No 78, pp. 227-228.

⁵³ What is important, the decision to send Grażyński off to Rothesay ran counter to the opinion held by Deputy Minister of Military Affairs Marian Kukiel. Kukiel consistently called for freeing Grażyński, indicating that he was a *well-known expert on Germany, its system of government, its military and economic affairs. He is the best we have here in Britain. Great Professor. He should be “exploited” in Higher Military School.* [IPMS, Marian Kukiel’s Collection, sign. 24/III. Pismo wiceministra spraw wojskowych do Naczelnego Wodza z dnia 29 czerwca 1942 (Deputy Minister of Military Affairs’ Letter to Commander-in-Chief dated 29 June, 1942)] There was no response to Kukiel’s letters as long as until the Polish authorities were forced by the English to liquidate the camp. See: Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie (The Archives of Józef Piłsudski Institute in London) [henceforward IJP/L], Col. Polska w drugiej wojnie światowej (Poland in the Second World War), sign. 34, Vol. 1. List wiceministraspraw wojskowych I. Modelskiego do mjr. S. Alley (British Security Service) z 10 III 1942 i odpowiedź z 17 III 1942 (Deputy Minister of Military Affairs I Modelski’s letter to Mjr. S. Alley ((British Security Service)) dated 10, March 1942 and the answer dated 17, March 1942).

new authorities found it well-advised to entrust some specially selected officers from the Polish General Staff's Section II (Intelligence) with the task of keeping Grażyński (and Marian Zyndram-Kościałkowski – another minister of the last pre-war Polish Cabinet) under constant surveillance⁵⁴.

The Internment Camps in Cerizey and Rothesay existed for two years. Although the decision to liquidate them was made already in the Spring of 1942, some officers were permitted to leave these detention places as late as the beginning of 1943. It was the intervention of the British MP H. Morrison that led to the final dissolution of the camps. During one of the parliamentary sessions Harrison said that it was not a good idea to forbid some Poles to take part in the struggle for independence of their own country and expressed the opinion that political vendetta was highly unlikely to help the war effort⁵⁵. A direct pressure applied on Sikorski by the British ally forced him to wind up the camps. The scholar who dealt with the problem of the camps wrote: "Bute was different from Bereza. People who did their time in the camp were not beaten or put behind barbed wires, but political (and personal) goals to be achieved by means of it were quite similar(...) Sikorski who felt confident of his position and had the British support to be relied on for conducting his policy turned the Internment Camps into a weapon with which to solve his political problems(...) However, neither Churchill nor the British society were willing to countenance the use of so undemocratic methods – especially by the politician who had amassed such an unprecedented executive power"⁵⁶.

Actions in violation of the Constitution.

Embroided in violent political battles, Piłsudski and his followers often laid themselves open to charges of violating the Constitution. The coup d'état which they carried out in May 1926 was usually taken to constitute the most telling example of constitutional violation. There is of course no doubt that the Piłsudski adherents strove to seize power. It is also quite obvious that the perpetrators of the coup d'état struck a blow to the legal system. What, however, is still open to debate is whether the Marshal Piłsudski really intended to violate the Constitution⁵⁷ or infringe its fundamental principles⁵⁸.

⁵⁴ On the problem of the activities of the Polish General Staff Section II in the internment camps see: S. Mękowski, *Zapiski z Rothesay 1940-1942* (Jottings from Rothesay 1940-1942). London-Piotrków Tryb 2003, p. 194 and next. IJP/L Collection of Marian Zyndram Kościałkowski, sign. 98, File Okres drugiej wojny światowej (The period of the Second World War). IPMS, Prezydium Rady Ministrów, (Inner Cabinet) sign. PRM.K 63, k. 93.

⁵⁵ *Poland in the British Parliament 1939-1945*, vol. II, New York 1959, pp. 41-42.

⁵⁶ A. Dymarski, *Polskie obozy...* (The Polish Internment Camps...), pp. 125-126.

⁵⁷ The thesis put forward by Waldemar Paruch deserves to be paid attention to in the context under discussion. The author claims that in May 1926 the change in the system of government of the Polish Republic had become necessary and Piłsudski and his adherents decided to carry out coup d'état when all other ways of seizing power had run out. Even if at first the Piłsudski adherents made use of extra-legal means, then they were quick to legalize the situation that had emerged after coup d'état. W Paruch, *Zamach majowy 1926 – przesłanki i konteksty ustanowienia autorytarnego systemu politycznego w II Rzeczypospolitej* (The Coup d'Etat in May 1926 – premises and contexts involved in establishing the authoritarian system of government in the Second Republic in Poland), [w:] *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 (Józef Piłsudski's Coup d'Etat of May 1926)*, ed. by M. Sioma, Lublin 2007, p. 347.

⁵⁸ M. Suleja disproved the interpretation that the then Minister of Military Affairs gen Lucjan Żeligowski was involved in activities intended to pave the way for the seizure of power by

Sikorski, by contrast, often and quite deliberately put himself above the Constitution. The so-called Sikorski-Majski treaty of May, 30, 1941 –both its stipulations and the way in which it was concluded can serve as the most evident example of it. Sikorski's decision to get himself directly involved in the negotiations and put his signature under the treaty – while it was only the Soviet ambassador to the UK that did the same on behalf of the Soviet Union –unnecessarily showed the existing inequality between the two negotiating parties⁵⁹. Some terms of the treaty were clearly at variance with the Polish reason of state⁶⁰. However, the most important thing that needs to be emphasized in the attempt to elucidate Sikorski's political temper, his democratic or undemocratic ways is the fact that during the negotiations he exercised prerogatives vested in President, thus breaking the spirit as well as the letter of the Constitution. Having no license from the President to sign the treaty whose article 5 stipulated that the treaty was supposed *to come into effect immediately without being ratified*⁶¹, Sikorski violated three key provisions of the Constitution: article 12⁶² of the Constitution of 1935⁶³ as well as some terms of the Paris agreement.

Piłsudski. Suleja thus contested the opinions held by such scholars as A. Garlicki (*Józef Piłsudski 1876-1935*, Warsaw 1990, pp. 333-334); A. Czubiński (*Przewrót majowy 1926* ((May Coup d'Etat of 1926)), Warsaw 1989, pp. 161-162); C. Brzoza and A. Sowa, (*Historia Polski 1918-1945* ((The History of Poland 1918-1945)), Cracov 2006, pp. 178-179). See also: W. Paruch, *Przewrót majowy w historiografii* (The May Coup d'Etat in historiography), [w:] *Zamach stanu* (The Coup d'Etat)..., pp. 14-15.

⁵⁹ The Prime Minister was one of the signatories while the ambassador served as his partner. There were no impediments (except of course for diplomatic pressure exercised mainly by the English) that stood in the way of having the treaty signed by heads of both governments, or on the part of Poland the treaty could have been first initialed by a diplomat equal in rank to Majski (it was out of the question for the treaty to be signed by the Polish Minister of Foreign Affairs, since August Zaleski was among those who were opposed to signing this treaty) and then officially signed during Sikorski's visit to Moscow.

⁶⁰ The parts of the Sikorski Majski treaty that came to be regarded as remaining in conflict with the Polish reason of state were: The Article 1 of the treaty which stipulated that *the Soviet-German agreements concluded in 1939 and concerning territorial changes in Poland were no longer valid* (which did not amount to restoring borderline *status quo ante bellum* between Poland and the Soviet Union, and that was exactly the goal the President and some Polish political circles wanted to achieve). The Protocol additional to the treaty in question was also interpreted as out of keeping with the Polish reason of state. It included the following stipulation: *once diplomatic relations between the two countries are restored, the Soviet government grants amnesty to all Polish citizens currently imprisoned in the Russian territory either as prisoners-of-war or on other grounds*. See: J. Kumaniecki, *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918-1943. Wybór dokumentów* (Poland's relations with the Soviet Union 1918-1943. The selection of documents), Warsaw 1991, pp. 244-245.

⁶¹ *Ibidem*, p. 245.

⁶² I am talking about the following paragraph of the Article which reads: e) [the President] *represents the Republic towards the outside world, meets and hosts representatives from other states and sends representatives of the Polish Republic to other states; f) decides on matters of war and peace; g) concludes and ratifies agreements with other states*. W. Rostocki, *Pięćdziesiąt lat* (Fifty years)..., p. 303.

⁶³ The view that Sikorski's activities violated Constitution is shared by both experts on institutional and legal matters (W. Rostocki, *Pięćdziesiąt lat* ((Fifty years))... , pp. 146-162; D. Górecki, *Polskie naczelne władze państwowe na uchodźstwie w latach 1939-1990* ((The Polish authorities in exile in

He was found hardly convincing when – during the crisis for whose outbreak he was clearly to blame – he tried to justify his conduct by his willingness to defend democracy and his commitment to make sure that those who showed no respect for the Constitution and whose mistakes brought the country to the edge of an abyss⁶⁴ would not come back to power. Even those politicians who were Sikorski's stalwart supporters made no secret of their belief that the Prime Minister acted in defiance of the Constitution, was overconfident, and driven by an authoritarian temper⁶⁵.

4. SIKORSKI – THE AUTHORITARIAN POLITICIAN. IN PLACE OF CONCLUSIONS

The way in which Sikorski and his policy are remembered and judged by the vast majority of Poles owes much to the legend that has surrounded him since his tragic and mysterious death and has little to do with his real accomplishments⁶⁶. Olgierd Terlecki made the case that Sikorski's image embedded in society's collective memory was not the result of a rational judgment but was given rise to by extraordinary circumstances Sikorski had found himself in. The publicist stated: "It was still during his lifetime that he became a formidable figure made of bronze and that was exactly the way he was looked upon by his countrymen made to suffer a torment of barbarous occupation and by Polish soldiers ready to struggle for freedom in every corner of the world. They saw in him the person they wanted to see: a statesman who commanded respect among foreign politicians, a soldier with a commitment to fight and defeat the enemy, and a reformer capable of rebuilding the country once the war was over"⁶⁷.

Sikorski succeeded in passing himself off as a true democrat by throwing into doubt achievements of the Piłsudski adherents and by contesting the political system they created. In truth, the post-September Prime Minister did nothing to introduce a democratic style of exercising power. To make things worse, in the exercise of power he quite deliberately made use of the same instruments once made use of by his predecessors, thus abusing it the same way they did. One is tempted to think that Sikorski was unable to liberate himself from the influence exerted on him by Józef Piłsudski. As a statesman and Prime Minister he failed to elaborate a model of exercising power different from that established by Piłsudski whom Sikorski admired and hated at the same time. Both his

the years 1939-1990)), Warsaw 2002, p. 39) as well as those specializing in the history of the Soviet-Polish relations (See: W. Materski, *Na widecie. Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943* ((On the look-out. The Second Republic towards the Soviets 1918-1943)), Warsaw 2005, p. 614.)

⁶⁴ Quotation from: W. Rostocki, *Pięćdziesiątlat* (Fifty years)..., p. 156.

⁶⁵ Gen. Józef Haller who was closely connected with Sikorski wrote: it needs to be said here that this time too Sikorski created *fait accompli*, taking no notice of possible consequences. J. Haller, *Pamiętniki* (Memoirs), London 1964, p. 322.

⁶⁶ A. Adamczyk, „*Sprawa Sikorskiego*” a nośniki pamięci historycznej. *Między politologią, polityką historyczną a historią polityczną* („The Sikorskie case” and carriers of historical memory. Between politology, historical policy and political history), [w:] *Od Rosji po Bliski Wschód. Studia historyczne z XX wieku* (From Russia to the Middle East. Studies on the history of the 20th century), ed. by D. Rogut, Żelów 2010, pp. 151-173.

⁶⁷ O Terlecki, *General ostatniej legendy. Rzecz o Władysławie Sikorskim* (General of the last legend. On Władysław Sikorski), Chicago 1976, p. 322. Terlecki states clearly that Sikorski nie był postacią ze spiżu, jaka chciał w nim widzieć naród (he was not made of bronze and was not the man the nation thought he was). *Ibidem*, p. 324.

contemporaries⁶⁸ and those born later⁶⁹ were aware of this. In truth, he may have considered the model elaborated by Piłsudski (coexistence of “weak” president with those in whose hands rested real power) as an ideal worth copying. And but for the escalation of the conflict with the “wraith” of Piłsudski and his adherents, he would have been likely to succeed in following the late Marshal’s example – after all the President Raczkiewicz’s deteriorating health made this scenario quite probable⁷⁰. The so-called July crisis of 1940 when there took place a clash between Sikorski and Piłsudski adherents which resulted in debilitating both sides of this conflict made it necessary for Sikorski – whose power rested on a poor powerbase – to rely for the exercise of power on cooperation with traditional political parties⁷¹. Although, as has already been stated, Sikorski never eschewed his authoritarian tendencies, in 1940 he actually lost any chance to rise to a position once held by the Marshal Piłsudski.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Adamczyk A., „Sprawa Sikorskiego” a nośniki pamięci historycznej. Między politologią, polityką historyczną a historią polityczną („The Sikorskie case” and carriers of historical memory. Between politology, historical policy and political history), [w:] *Od Rosji po Bliski Wschód. Studia historyczne z XX wieku* (From Russia to the Middle East. Studies on the history of the 20th century), ed. by D. Rogut, Żelów 2010.
- [2] Adamczyk A., *General dywizji Sławoj Felicjan Składkowski 1885-1962. Zarys biografii politycznej* (Major general. Sławoj Felicjan Składkowski 1885-1962. The out line of political biography), Toruń 2001.
- [3] Adamczyk A., *Piłsudczycy w izolacji 1939-1954. Studium z dziejów struktur i myśli politycznej* (The Piłsudski adherents in isolation. The study of political structures and political thought), Bełchatów 2008.
- [4] Bargiełowski D., *Po trzykroć pierwszy. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. General broni. Teozof. Wolnomularz. Kapłan Kościoła Liberalno-katolickiego* (Three Times the First. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Lieutenant General. Theosopist. Freemason. The Priest of the Liberal-Catholic Church), Warsaw 2001.

⁶⁸Kajetan Morawski argued that Sikorski was a slave to the myth to be measured up to by others and created by others. Subconsciously, he was tormented with the idea of great political prominence to which he tried to rise and which only the Marshal Piłsudski had managed to achieve. K. Morawski, *Wspólna droga z Rogerem Raczyńskim. Wspomnienia* (En route with Roger Raczyński. Recollections), Poznań 1998, p. 216.

⁶⁹Terlecki whom I have already quoted argued that: *it is the myth of the Marshal Piłsudski under whose sway Sikorski remained that can account for many of the latter’s decisions. In taking them Sikorski either blindly followed the path once frequented by his great predecessor – which was usually to no avail under changed circumstances – or embarked on a bitter polemic with him, expressing the voice of protest against the policy conducted by the Marshal before the war. The myth was to beset Sikorski even after his death. When the coffin with Sikorski’s body displayed in the building where the Polish Cabinet met was approached by the delegation of the Norwegian army, its leader announced that by the order of the king of Norway the Norwegian War Cross is awarded to a great Polish soldier... Józef Piłsudski.* O. Terlecki, op. cit, p. 323.

⁷⁰See: M. Drozdowski, *Władysław Raczkiewicz. Prezydent RP* (Władysław Raczkiewicz. President of the Polish Republic), Vol. 2, Warsaw 2002, pp. 5-163.

⁷¹M. Dymarski, *Stosunki wewnętrzne...* (Internal relations), pp. 112 and next.

- [5] Cieślukowski Z., *Tajemnice śledztwa KO 1042/27. Sprawa generała Włodzimierza Ostoi-Zagórskiego*, (The secrets of investigation KO 1042/27. The case of gen. Włodzimierz Ostoj-Zagórski), Warszawa 1997.
- [6] Drozdowski M., *Władysław Raczkiewicz. Prezydent RP* (Władysław Raczkiewicz. President of the Polish Republic), Vol. 2, Warsaw 2002.
- [7] Dymarski M., „Notatnik rumuński gen. Władysława Sikorskiego, wrzesień 1939” (Gen. Władysław Sikorski’s Romanian Notebook, Septemeber 1939), *Teki Historyczne* 1999, Vol. XXII.
- [8] Dymarski M., „Polskie obozy odosobnienia we Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1939-1942” (The Polish Internmentcamps in France and Great Britain in the years 1939-1942). *Dzieje Najnowsze* 1997, No 3.
- [9] Dymarski M., *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego uchodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i Wielkiej Brytanii 1939-1945* (The relations among the Polishpolitical and militaryexiles in France and Great Britain 1939-1945), Wrocław 1999.
- [10] *Dyplomata w Paryżu. Wspomnienia i dokumenty Juliusza Łukasiewicza, ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej* (Diplomat in Paris. The recollections and documents of Juliusz Łukasiewicz, Ambassador of the Polish Republic), ed. by W. Jędrzejewicz, H. Bułhak, London 1989.
- [11] Garlicki A., „Mitomani i maniacy” (Maniacs and Mythomaniacs), „*Polityka*” No 5(31 I 2009).
- [12] Garliński J., *Politycy i żołnierze* (Politicians and soldiers), Warsaw 1991.
- [13] Górecki D., *Polskie naczelne władze państwowe na uchodźstwie w latach 1939-1990* (The Polish authorities in exile in the years 1939-1990), Warsaw 2002.
- [14] Grzywacz A., Kwiecień M., „Sikorszczycy kontra Sanatorzy 1939-1940 (Z dziejów konfliktów politycznych uchodźstwa polskiego)”[The Sikorski adherents contra Piłsudski followers (On the history of political conflicts among the Polish political exiles)], *Zeszyty Historyczne* 1999, No 97.
- [15] Grzywacz A., Kwiecień M., „Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej w walce z sanataorami 1939-1941” (The National Council of the Polish Republic in its struggle against the representatives of the Sanacja Regime 1939-1941), *Zeszyty Historyczne* 2000, Vol. 131.
- [16] Habielski R., *Kryzysy polityczne 1947 i 1954* (Politicalcrises of 1947 and 1954), [w:] *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po II wojnie światowej* (Warsaw on the River Thames. The history of the Polish political emigration after the Second World War), ed. by A. Friszke, Warszawa 1994.
- [17] Haller J., *Pamiętniki* (Memoirs), London 1964.
- [18] Hulaś M., *Goście czy intruzi. Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, (Guestsorintruders. The Polish government in exile. September 1939 – July 1943), Warsaw 1996.
- [19] Korpalska W., *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna* (Władysław Eugeniusz Sikorski. Political Biography), Wrocław 1988.
- [20] KowalskiP., *General brygady Włodzimierz Ostoj-Zagórski 1882-1927. Biografia*, (Brygadier General Włodzimierz Ostoj-Zagórski 1882-1927. Biography) Toruń 1997.
- [21] Kukiel M., *General Sikorski. Żołnierz i mąż stanu Polski walczącej* (General Sikorski. Soldier and statesaman of the fighting Poland, London.
- [22] Kumaniecki J., *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918-1943. Wybór dokumentów* (Poland’s relations with the Soviet Union 1918-1943. The selection of documents), Warsaw 1991.
- [23] Materski W., *Na widecie. Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943* (On the look-out. The Second Republic towards the Soviets 1918-1943), Warsaw 2005.

- [24] Mękowski S., *Zapiski z Rothesay 1940-1942* (Jottings from Rothesay 1940-1942). London-Piotrków Tryb 2003.
- [25] Michnik A., "Wasz prezydent nasz premier" (Your President, our Prime Minister), *Gazeta Wyborcza*, No 40 (3 July 1989).
- [26] Morawski K., *Wspólna droga z Rogerem Raczyńskim. Wspomnienia* (En route with Roger Raczyński. Recollections), Poznań 1998.
- [27] Munnich T., "Cerizay i Rothesay" (Cerizay and Rothesay) *Zeszyty Historyczne* 1986, No 78.
- [28] Paczkowski A., *Mikołajczyk, czyli klęska realisty* (Mikołajczyk or a realist's defeat), Warszawa 1991.
- [29] Panecki T., *General broni Władysław Eugeniusz Sikorski - 1888-1943* (Lieutenant General. Władysław Eugeniusz Sikorski 1888-1943), Warszawa 1993.
- [30] Paruch W., *Myśl polityczna obozu Piłsudczyńskiego 1926-1939* (Political thought of the Piłsudski camp 1926-1939), Lublin 2005.
- [31] Patelski M., *General broni Tadeusz Jordan-Rozwadowski. Żołnierz i dyplomata* (Lieutenant General Tadeusz Jordan Rozwadowski. Soldier and diplomat), Warszawa 2002.
- [32] Pestkowska M., *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław 1995.
- [33] Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939-1945* (Modern political history of Poland. The period 1939-1945), Vol. 1, Gdańsk 1989.
- [34] Polit J., *Miejsce odosobnienia w Berezie Kartuskiej w latach 1934-1939* (The detention place in Berezka Kartuska in the years 1934-1939), Toruń 2003.
- [35] *Polska w latach 1944-1989. Dokumenty i materiały*, oprac. A. Hutniewicz, A. Wątor, (Poland in the years 1944-1989. Documents and materials, ed. By A. Hutniewicz, A. Wątor), Szczecin 1988.
- [36] Rostocki W., *Pięćdziesiąt pięć lat mocy obowiązującej konstytucji kwietniowej. Ustrój władzy państwowej w ustawie zasadniczej i praktyce* (Fifty five years of the operation of the April Constitution. The system of state authorities in the Basic Law and in practice), Lublin 2002.
- [37] Rostocki W., *Stosowanie Konstytucji Kwieciowej w czasie II wojny światowej* (The application of the April Constitution during the Second World War), Lublin 1988.
- [38] Sioma M., *Felicjan Sławoj Składkowski. Żołnierz polityk* (Felicjan Sławoj Składkowski. Soldier and politician), Lublin 2005.
- [39] Składkowski F.S., *Strzępy meldunków* (The scraps of reports), Warsaw 1988.
- [40] Skrzynecki P. (L. Brzoza), „Kiedy umierał prezydent Raczkiewicz” (When the President Raczkiewicz was dying), *Zeszyty Historyczne* 1989, No 87.
- [41] Śleszyński W., *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934-1939* (The detention camp in Berezka Kartuska 1934-1939), Białystok 2003.
- [42] Stroński S., „I. Paderewski – śmierć na posterunku” (I. Paderewski – A line of duty death) *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*, London, No 160 (6 July 1951).
- [43] Tarka K., „Rozgrywka nad trumną. Sprowadzenie prochów Władysława Sikorskiego do Polski” (A show down over the coffin. The bringing of Władysław Sikorski's mortal remains to Poland), *Dzieje Najnowsze* 2003, No 3.
- [44] Terlecki O., *General ostatniej legendy. Rzecz o Władysławie Sikorskim* (General of the last legend. On Władysław Sikorski), Chicago 1976.
- [45] Turkowski R., *Parlamentaryzm polski na uchodźstwie 1945-1972 w okresie rozbitcia emigracji politycznej w Londynie* (The Polish parliamentarism in exile 1945-1972 during the disunity in the Polish political emigration in London), Warszawa 2006.
- [46] *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926* (Józef Piłsudski's Coup d'Etat of May 1926), ed. by M. Sioma, Lublin 2007.
- [47] Zuziak J., „Obozy izolacyjne w Rothesay i Tignabruaich. Z historii Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii” (The Internment Camps in Rothesay and

Tignabruaich. On the history of the Polish Armed Forces in Great Britain) *Mars* 1995, No 3.

[48] "Ostatni lot" (The last flight), *Polityka* No 33/1889 (25. September, 1993).

[49] „Poradnik Propagandysty” (Self-Help Book of the Propagandist) 1946, No 3(14).

GENERAŁ WŁADYSŁAW SIKORSKI JAKO PREMIER RZĄDU RP NA UCHODŹSTWIE. SZCZERY DEMOKRATA CZY SPADKOBIERCA AUTORYTARYZMU

Paradoksalnie pamięć zbiorowa o gen. Sikorskim, jak również oceny jego politycznych postaw oparte zostały w przeważającej mierze nie na jego faktycznych dokonaniach lecz na legendzie, wzmocnionej dodatkowo przez śmierć w tragicznych i dość niejasnych okolicznościach. Opinia o generale, jako o polityku-demokracie, wynikała przede wszystkim z przeprowadzanej przez Sikorskiego negacji dokonań poprzedników, jak też firmowanego przez nich systemu politycznego. Tymczasem powrzesniowy premier faktycznie nie zrobił nic, aby przeciwstawić się autorytarnemu sposobowi sprawowania władzy w państwie. Nie sposób nie odnieść wrażenia, iż Sikorski nie mógł, ale też i nie miał pomysłu na to, jak wyzwolić się spod - przemożnego, jak się okazało – wpływu Józefa Piłsudskiego. Jako premier, minister i mąż stanu nie potrafił pokusić się o wypracowanie jakiegokolwiek alternatywnego modelu sprawowania władzy, wzorując się na postaci, którą jednocześnie podziwiał, jak i szczerze nienawidził. Jak się wydaje również, model który wypracował Piłsudski (tj. koegzystencja „słabego Prezydenta” z faktycznym czynnikiem decyzyjnym), mógł stanowić dla Sikorskiego pewien ideał. Prawdopodobnie byłaby to konstrukcja możliwa do urzeczywistnienia gdyby nie eskalacja konfliktu z „widmem Piłsudskiego” i z adherentami Wielkiego Marszałka. Tzw. kryzys lipcowy 1940 r., podczas którego doszło do zwania między piłsudczykami i premierem, faktycznie doprowadził do osłabienia obu stron konfliktu i skazał - dysponującego fasadowym zapleczem – Sikorskiego, na oparcie się o współpracę z „tradycyjnymi” stronnictwami politycznymi. Choć do końca swych rządów premier skłaniał się ku rozwiązaniom autorytarnym, praktycznie już w 1940 r. bezpowrotnie zaprzepaścił szansę na osiągnięcie pozycji w państwie, jaką przed 1935 r. zdobył sobie Józef Piłsudski.

Słowa kluczowe: autorytaryzm, demokracja, konflikt polityczny, władza polityczna, historia Polski.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.16

Przesłano do redakcji: marzec 2016

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Marta BOROWSKA-STEFAŃSKA¹

ASSESSMENT OF FINANCIAL LOSSES ON FLOOD-PRONE AREAS IN THE ŁÓDŹ PROVINCE

The aim of the research is to assess the current state of land use of flood-prone areas considering potential financial losses as exemplified by 21 communes of the Łódź province which obtained high or very high flood risk levels in the methodology used in *Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province*². The flood-prone area was defined as an area particularly exposed to the risk of flooding on which the probability of flooding is on the medium level and amounts to 1%³. Financial losses were assessed in accordance with the guidelines included in the *Ordinance of the Minister of the Environment, Minister of Transport and the Marine Economy, Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs of 21 December 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps*⁴. Potential financial losses were calculated on the basis of an analysis of land use of flood-prone areas with the use of the Database of Topographic Objects as well as land inventory. Both land use and assessment of losses were presented with the use of GIS methods. It was established that the biggest financial losses within particularly flood-prone areas may be found in Tomaszów Mazowiecki as well as in the communes of Gidle and Poddębice, which is connected with the existence of service and production areas as well as residential areas. Analysis of flood risk levels is of great importance as it may allow to implement an adequate flood protection policy⁵.

Keywords: areas at risk of flooding, property damage, hazard maps and flood risk, GIS.

1. INTRODUCTION

Worldwide floods are a cause of huge losses, especially if they occur on densely populated and intensively developed areas. Appreciable financial resources are allocated to flood preparedness. Decisions concerning the use of flood protection means are made

¹Dr Marta Borowska-Stefańska, Institute of the Built Environment and Spatial Policy, Faculty of Geographical Sciences, University of Lodz, ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź, email: borosia@op.pl

²*Plan operacyjny ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego*, Oddział Zarządzania Kryzysowego Wydział Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego, Łódzki Urząd Wojewódzki, 2013, Łódź. [*Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province, 2013*].

³*Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne*. [Water Law Act as of July 18, 2001].

⁴*Rozporządzenie Ministra Środowiska, Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Ministra Administracji Cyfryzacji oraz Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 r. w sprawie opracowywania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego*, (Dz.U. 2013, poz. 104) [*Ordinance of the Minister of the Environment, Minister of Transport and the Marine Economy, Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs of 21 December 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps*].

⁵M.Borowska-Stefańska, *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w województwie łódzkim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015c, p. 126.

as a result of assessing costs and benefits resulting from these activities. From the point of view of the economy the money spent on flood prevention should not exceed the expected outcomes. This is why it is so important to assess losses adequately in the process of flood risk management⁶.

Flood risk is defined as a product of risk (physical and statistical flood characteristics), exposure (who and what is threatened by flooding) and sensitivity (susceptibility of land use elements to floods and ability to counteract and eliminate consequences of flooding)⁷.

Flood losses tend to be divided into direct and indirect ones or financial and non-financial. Direct losses result from the direct impact of flooding on people, property and the environment. They include, for instance, loss of health or life of people, damaging residential development, technical infrastructure, contamination of ecosystems, damage in the agriculture. Indirect losses are caused by long-term consequences of flooding and include, among other things, losses connected with reduced production resulting from damaged electric power, transport and telecommunications infrastructure or loss of profits on the part of companies. This type of losses tends to concern an area which is larger than the actual area where flooding occurred. In addition to that, the time when flooding has an impact on flooded areas is longer than the time of flooding itself⁸. Financial losses include, in turn, those losses which may be easily discussed in money categories, including losses of property or production⁹. Human health and life or environmental values are not objects of trade on the market, which is why it is much more difficult to assess them in terms of money¹⁰.

The most important elements of economic assessment of flood damage include: flood intensity, quantity, type and location of facilities exposed to flooding, value of property and its sensitivity to flood hazards. Flood losses depend on a range of factors, such as: flow speed, flood duration, contamination, water levels and many others¹¹. These aspects, however, are rarely taken into account in flood loss models, and there is a tendency to take only the depth of flooding into consideration¹². Data concerning the number, type and location of property tend to be given through information on land use obtained from field research or existing sources. Information on the value of losses expressed in money may

⁶J.-L. Kang, M.-D. Su, L.-F. Chang, *Loss functions and framework for regional flood damage estimation in residential area*, "Journal of Marine Science and Technology" 2005, no 13, p. 193.

⁷B. Merz, A.H. Thieken, *Floodriskanalysis: concepts and challenges*, „Osterreichische Wasser und Abfallwirtschaft" 2004, vol. 56, no. 3–4, p. 27.

⁸M. Sowiński, *Szkody powodziowe jako element wyznaczania ryzyka*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich" 2008, No 7, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, p. 124.

⁹F. Messner, V. Meyer, *Flood damage, vulnerability and risk perception – challenges for flood damage research*, UFZ Discussion Paper 13, 2005, p. 3.

¹⁰V. Meyer, F. Messner, *Guidelines for direct, tangible flood damage evaluation* [in:] *Evaluating flood damages: guidance and recommendations on principles and methods*. Report No. T09-06-01, 2007, (<http://www.floodsite.net/> - access: 29.09.2015), p. 9.

¹¹I. Kelman, R. Spence, *An overview of flood actions on buildings*, „Engineering Geology" 2004, vol. 73, no. 3–4, pp. 298–299.

¹²A.H. Thieken, M. Müller, H. Kreibich, B. Merz, *Flood damage and influencing factors: New insights from the August 2002 flood in Germany*, „Water Resources Research" 2005, vol. 41 (<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2005WR004177/epdf>. access: – 12.11.2015), p. 1.

be given in two ways: as an aggregate value of real estate and property on the flood-prone area or as the volume of losses by flood characteristics, mainly depth¹³.

The main idea behind assessing flood losses is the notion of the damage function or loss function. It defines the sensitivity of flood-prone property to some flood characteristics, such as the depth of flooding¹⁴. This function reflects the vulnerability of land use elements to flooding. What most loss functions have in common is the fact that direct financial losses are connected with the building type or use and the depth of flooding¹⁵. Loss functions for buildings tend to be elaborated on the basis of data gathered after floods¹⁶. The result for most loss functions is absolute money loss for the building, some approaches also ensure relative loss functions and in that case losses are quoted as a percentage loss of the building value¹⁷. The biggest part of literature concerning assessment of losses refers to direct measurable losses¹⁸. In this article the aim of the research is to assess the current state of land use of flood-prone areas considering potential financial losses in 21 communes of the Łódź province which obtained high or very high flood risk levels in the methodology used in *Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province*¹⁹.

In Poland the problem of development of flood hazard areas and assessment of losses due to flooding is dealt with by the National Water Management Authority (Polish: KZGW), the Institute of Meteorology and Water Management (Polish: IMGW), the Head Office of Land Surveying and Cartography (Polish: GUGiK), the Crisis Management Centre (Polish: RCB) and the National Institute of Telecommunications. There is a project entitled "IT System of the Country's Protection against extreme hazards," which resulted in preliminary assessment of flood risk, flood hazard maps and flood risk maps. Flood hazard maps and flood risk maps were published at the end of 2013, yet guidelines providing for them were established already in the Regulation of the Minister of the Environment, the Minister of Transport, Construction and Marine Economy, the Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs as of 21 December 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps. These documents had to be elaborated in accordance with the provisions of the Floods Directive²⁰. The main aim of this document is to reduce the flood risk and minimize the consequences of floods, adequate management of the risk which may be posed by floods for human health, the environment, economic activity and cultural heritage as well as preparation of citizens to deal with a flood event²¹. This is the only document which

¹³ V. Meyer, F. Messner, 2007, *op. cit.*, p. 24.

¹⁴ F. Messner, V. Meyer, *op. cit.*, p. 12.

¹⁵ H. G. Wind, T.M. Nierop T. M., C. J.de Blois, J. L de Kok, *Analysis of flood damages from the 1993 and 1995 Meuse flood*, "Water Resources Research" 1999, vol. 35, no. 11, p. 3460.

¹⁶ A.H. Thielen, M. Müller, H. Kreibich, B. Merz, 2005, *op. cit.*, p. 2.

¹⁷ D. Dutta, S. Herath, K. Musiak, *A mathematical model for flood loss estimation*, "Journal of Hydrology" 2003, vol. 277, no. 1, p. 29.

¹⁸ A. H. Thielen, M. Müller, H. Kreibich, B. Merz, 2005, *op. cit.*, p. 1.

¹⁹ *Plan operacyjny ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego*, 2013, *op. cit.*, p.16. [*Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province*, 2013].

²⁰ <http://www.kzgw.gov.pl/Dyrektywa-Powodziowa.html> (access: 27.11.2013).

²¹ J. Rotnicka, *Gospodarka wodna w świetle uwarunkowań Unii Europejskiej* [in:] *Stan gospodarki wodnej w Polsce - problematyka prawna i kompetencyjna* (na przykładzie Dolnej Wisły), Materiały

clearly refers to flood risk assessment in Poland. It lacked, however, differentiation of flood risks within the flood hazard areas.

Regrettably, it lacks a detailed analysis of land use and volume of financial losses on flood-prone areas in relation to administrative units²².

2. RESEARCH METHODOLOGY AND SOURCE MATERIALS

In order to assess land use of flood-prone areas the author used the Database of Topographic Objects and carried out land inventory aimed at updating the base²³. Subsequently, layers of coverage and land use obtained from the Database of Topographic Objects were merged using GIS tools. Overlapping of these two layers gave a detailed picture of land use on areas particularly exposed to the risk of flooding. This made it possible to assign individual functions to a specific group in a newly established classification.

Assessment of financial losses was made in accordance with the guidelines included in *the Ordinance of the Minister of the Environment, Minister of Transport, and the Marine Economy, Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs of December 21, 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps*²⁴. Under these guidelines the following areas of land use should be specified to define potential property losses on flood-prone areas: housing estates, areas of economic activity, transportation areas, forests, recreation areas, cultivated land, waters and other areas for which flood losses are not defined (wasteland). This classification is partly used in this article with the difference that cultivated land was divided into arable land and grassland as potential financial losses tend to be higher on arable land. Service and production areas as well as technical infrastructure areas were separated from areas of economic activity. Technical infrastructure facilities, especially water purification plants and landfill sites, represent a potential source of contamination and may bring about negative consequences for the natural environment and people in the event of inundating the area by flood water. The value of potential unit losses for residential areas, areas of economic (service and production) activity as well as transportation areas is calculated as a product of property value in the given use class and loss function specifying the degree of property losses in relation to water depth. Constant values are adopted for the remaining land use classes regardless of water depth as it has a rather insignificant impact on the degree of reduction in property value. The potential value of losses was specified for water depth ranging from 0.5 to 2 m. It is only the combination of these three elements: land use, water depth and property value (which is diversified for residential areas and areas of

z konferencji zorganizowanej przez Parlamentarny Zespół ds. Dróg Wodnych i Turystyki Wodnej 2 czerwca 2011 r. w siedzibie Senatu, Kancelaria Senatu, 2011, p. 21;

²²M. Borowska-Stefańska, *Flood risk assessment of Łódź province communes*, "Humanities and social sciences" 2015a, , Vol. XX, 2015, p. 14.

²³Baza Danych Obiektów Topograficznych, WODGiK [the Database of Topographic Objects].

²⁴*Rozporządzenie Ministra Środowiska, Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Ministra Administracji i Cyfryzacji oraz Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 r. w sprawie opracowywania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego*, (Dz.U. 2013, poz. 104) [*Ordinance of the Minister of the Environment, Minister of Transport and the Marine Economy, Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs of 21 December 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps*].

economic activity according to the province) that is used to assess potential losses expressed in money (table 1)²⁵.

Table 1. The value of property loss in the Łódź region due to land use class

Class of land use	The value of assets in the range water depths $0,5 < h \leq 2$ m
Residential areas	101,83 zł/m ²
Economic activity	331,68 zł/m ²
Transportation areas	43,6 zł/m ²
Forests	80 zł/ha
Recreational areas	5,1 zł/m ²
Arable land	1428 zł/ha
Grassland	674 zł/ha

Source: Rozporządzenie z dnia 21 grudnia 2012r. w sprawie opracowywania map zagrożenia i map ryzyka powodziowego. [*Ordinance of the Minister of the Environment, Minister of Transport and the Marine Economy, Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs of 21 December 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps*]. Data on the potential volume of losses were fed into the GIS and calculations were made with the use of the Model Builder tool (fig. 1)²⁶.

²⁵M. Borowska-Stefańska, *Ocena potencjalnych strat materialnych na terenach zalewowych, wyznaczonych dwoma metodami, w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Problemy Rozwoju Miast, Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast” 2015b, Rok XII, Zeszyt IV, p. 10. M. Borowska-Stefańska, 2015c, *op. cit.*, p. 30.

M. Borowska-Stefańska, *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Prace Geograficzne” 2015d, z. 140, p. 65.

²⁶M. Borowska-Stefańska, 2015b, *op. cit.*, p. 10.

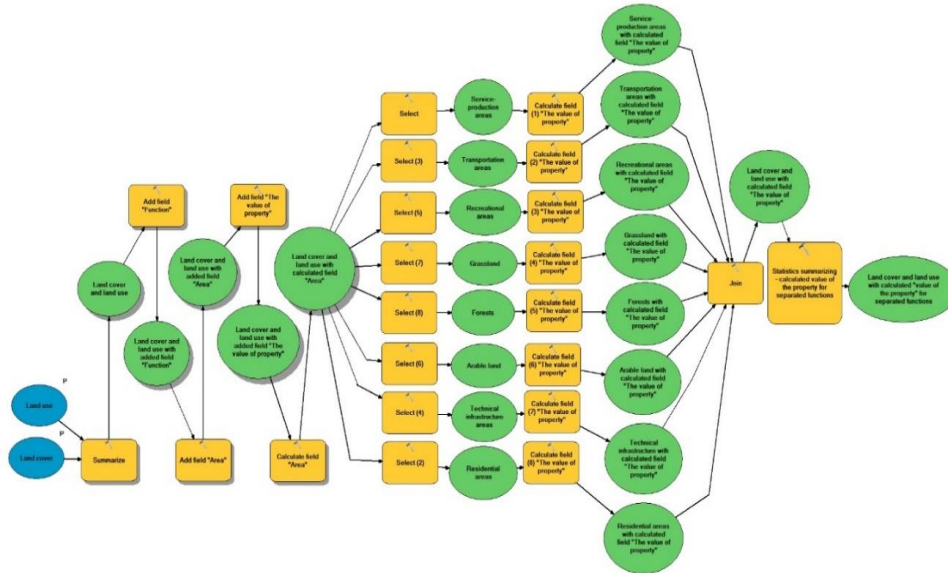

Fig. 1. The use of GIS tools to estimate potential financial losses on flood-prone areas in small towns of the Łódź province
Source: Borowska-Stefańska 2015b.

3. RESEARCH AREA

*The Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province*²⁷ points to 21 communes from the province in total which are characterized by high or very high flood risk levels. They are located in the catchment areas of three main rivers:

1) The Warta river – Gidle (a rural commune on the rivers of Warta and Mękwa), Radomsko (a rural commune on the rivers of Warta and Radomka), Ładzice (a rural commune on the Warta river), Działoszyn (an urban and rural commune on the Warta river), Burzenin (a rural commune on the Warta river), Zapolice (a rural commune on the rivers of Warta and Widawka), Sieradz (a rural commune on the rivers of Warta, Myja and Żeglina), Sieradz (a town on the rivers of Warta and Myja), Warta (a rural commune on the rivers of on the Warta river), Pęczniew (a rural commune on the Warta river), Poddębice (a rural commune on the rivers of Warta and Ner), Uniejów (an urban and rural commune on the Warta river);

2) The Pilica river – Żytno (a rural commune on the Pilica river), Rozprza (a rural commune on the Luciąża river), Sulejów (an urban and rural commune on the rivers of Luciąża and Pilica), Czarnocin (a rural commune on the Wolbórka river), Tomaszów Mazowiecki (a rural commune on the rivers of Pilica, Wolbórka, Czarna and Piasecznica), Tomaszów Mazowiecki (a town of the rivers of Pilica, Wolbórka, Czarna and Piasecznica), Inowłódz (a rural commune on the Pilica river);

²⁷*Plan operacyjny ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego, 2013, op. cit. [Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province, 2013].*

3) The Bzura river – Kutno (a town of the Ochnia river), Łowicz (a town of the Bzura river) (fig. 2)²⁸.

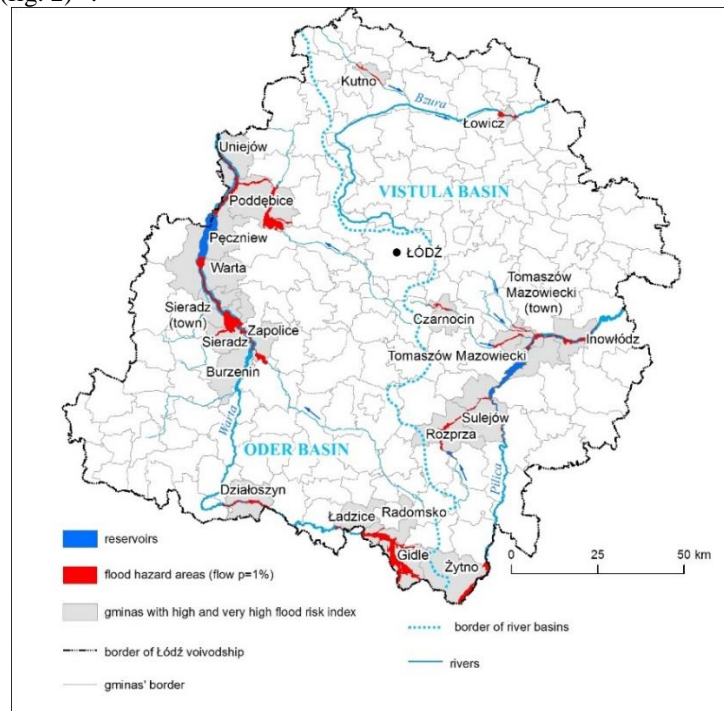

Fig. 2. Flood-prone areas in the researched communes of the Łódź province with high or very high flood risk levels

Source: own work on the basis of *Flood Protection Operating Plan...* (2013), data from the Regional Water Management Board (RZGW) in Poznań and Warsaw and Office for Spatial Planning of the Łódź Province (BPPWŁ) (Borowska-Stefańska 2015e).

The largest areas of 100-year water in terms of their surface (table 2) can be found in rural or rural and urban communes, while the smallest are located in urban communes, on smaller rivers or in places with existing levees. In the communes of Poddebice and Gidle the percentage of flood plains in the total reservoir surface of all communes is the largest and amounts to about 14%, while in Kutno and in the communes of Ładzice and Czarnocin it reaches a mere 1%. Considering this issue, however, it is the percentage of flood-prone areas in relation to the given community's area that is of utmost importance. In particular in urban as well as rural and urban communes flood-prone areas constitute a considerable part of their surface, which is why an introduction of an absolute ban on development on these areas would lead to a reduction in their growth. In the commune of Gidle the participation of flood plains in the commune surface is about 40%, whereas in the remaining communes it does not exceed 20%²⁹.

²⁸M. Borowska-Stefańska, 2015c, *op. cit.*, p. 8.

²⁹M. Borowska-Stefańska, 2015c, *op. cit.*, p. 55.

Table 2. The size of flood-prone areas in the researched communes of the Łódź province

River basin	Gminas	Flood hazard areas	
		totalsurface (ha)	participation of areas particularly exposed to the risk of flooding in the commune in relation to their surface in total (%)
Warty	Gidle	3 625,09	39,27
	Radomsko	1 242,42	14,61
	Ładzice	189,45	2,29
	Działoszyn	726,09	6,05
	Burzenin	690,68	5,84
	Zapolice	953,63	11,79
	Sieradz (ruralgmina's)	2 513,11	13,83
	Sieradz (town)	740,17	14,44
	Warta	1 919,37	7,6
	Pęczniew	2 278,94	17,97
	Poddębice	3 671,87	16,4
	Uniejów	729,42	6,07
Pilicy	Żytno	969,48	5,19
	Rozprza	902,27	5,53
	Sulejów	1 022,29	5,43
	Czarnocin	321,67	4,49
	Tomaszów Mazowiecki (ruralgmina's)	1 583,8	10,47
	Tomaszów Mazowiecki (town)	761,59	18,33
	Inowłódz	828,40	8,49
Bzury	Kutno	292,6	8,59
	Łowicz	396,24	16,91
Suma		26 358,57	–

Source: own work on the basis of data from the Regional Water Management Board (RZGW) in Poznań and Warsaw and Office for Spatial Planning of the Łódź Province (BPPWŁ), 2012; Borowska-Stefańska 2015c, p. 56.

4. RESULTS AND DISCUSSION

Flood-prone areas in the researched communes are dominated by agricultural land areas which occupy about 62% of the catchment area (46% - grassland, 16% - arable land), water areas – 20%, forests – 16%. The percentage of the remaining forms of land use does not exceed 1% (fig. 3), out of which the largest area is occupied by housing development – 0.87% (predominantly single-family residential buildings).

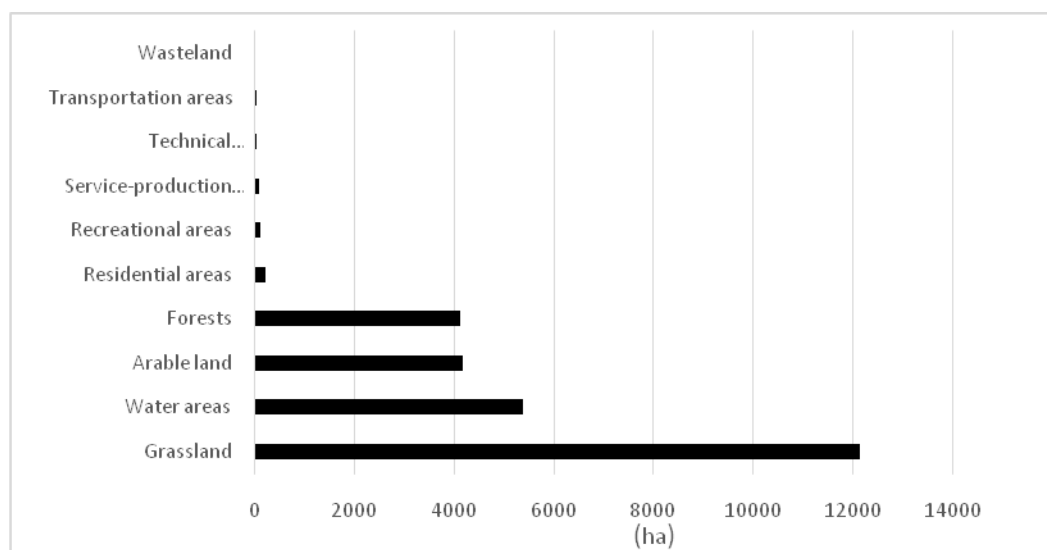

Fig. 3. Land use within flood hazard areas of Łódź region

Source: own study, 2015.

Subsequently individual forms of land use was scrutinized in all the communes within flood plains. Grassland occupies the largest surface in the communes of Gidle and Poddębice, where it takes up 73% and 65% of flood-prone areas respectively. The largest surface of arable land on the flood plains was inventoried in the commune of Sieradz (51% of the area of the so-called 100-year water). Water areas tend to dominate in the communes of Pęczniew and Warta, which is connected with the existence of the Jeziorsko reservoir (they occupy 83% and 65% of flood-prone areas respectively). The largest area of service and production development (5%) and technical infrastructure (5%) was inventoried in Tomaszów Mazowiecki, which differs considerably from the remaining communes in relation to the use of areas particularly exposed to the risk of flooding. Above the town there is a reservoir, which makes the users of flood plains safe and this results in the development of these areas. In Uniejów there is the largest surface of recreation areas (5%), which is also connected with the existence of a water reservoir above the commune (Jeziorsko). In Gidle there is the largest surface of residential and consequently transportation areas (due to participation of flood plains in the commune's area at the level of 40%) (fig.4) as well as forests. Tomaszów Mazowiecki (town) has the highest potential volume of financial losses on flood-prone areas in the researched communes – 303,630.7 thousand PLN, followed by the communes of Gidle – 92,060.39 thousand PLN and Poddębice – 49,186.97 thousand PLN (fig. 5).

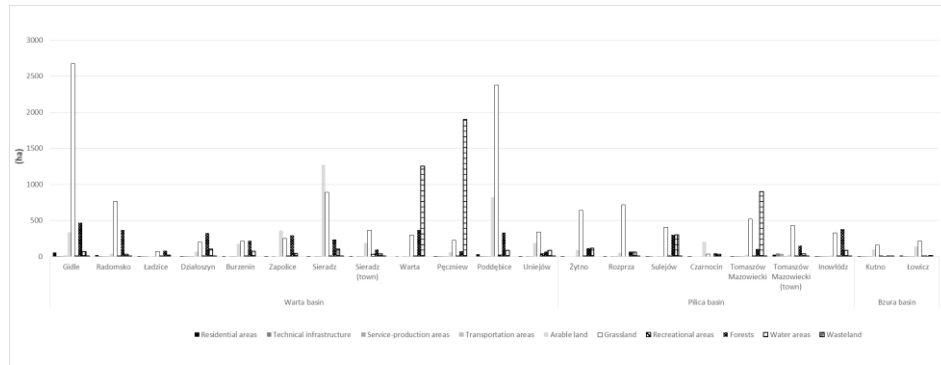

Fig. 4. Land use within flood hazard areas in surveyed gminas of Łódź region
Source: own study, 2015.

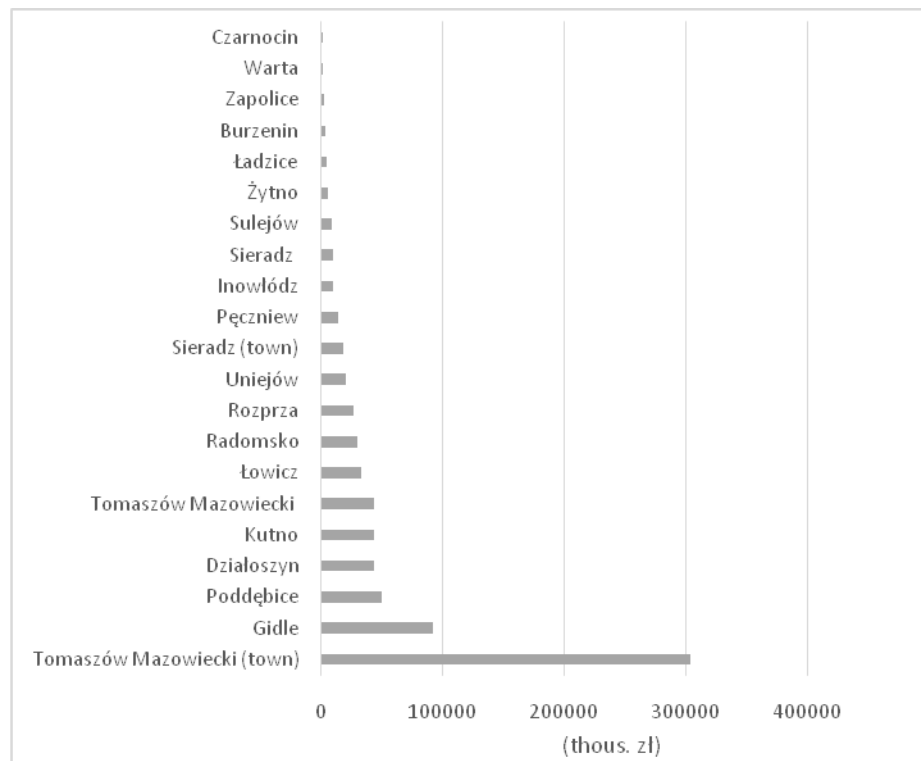

Fig. 5. Potential material losses in gminas of Łódź region
Source: own study, 2015.

In the case of Tomaszów Mazowiecki this is largely due to a considerable surface of built-up areas, mainly technical infrastructure and service and production areas within

flood plains which generate the highest losses. The amount of accumulated property on the analysed areas in the communes of Gidle and Poddębice is a result of existence of single-family residential areas within their boundaries. This is also influenced by the size of flood-prone areas, which is the highest in the scrutinized communes.

In Tomaszów Mazowiecki the highest losses within the flood plain are generated by technical infrastructure areas (141,163.53 thousand PLN) which include (table 3): an electrical substation, a water purification plant and a sewage pumping station. The water purification plant takes up the largest surface in this group as it is located in a spot where smaller rivers (the Czarna and Wolbórka) debouch to the Pilica river, due to which the flood plain there is the widest. Residential areas generate approximately 9% of the total volume of losses on flood plains in the town. They comprise single-family buildings located mainly along the rivers of Czarna and Piasecznica (82 buildings) as well as the Wolbórka (59 buildings). Service and production areas also generate the highest losses in Tomaszów Mazowiecki (among the researched communes). Production companies together with storage areas or warehouses belonging to them are located mainly in the northern part of town (the rivers of Czarna and Piasecznica). They deal with production of crisps (Frito Lay, Ice Full), ceramic tiles (Paradyż Sp. z o.o.), footwear (Comfort Shoes) and car accessories (Polytec Interior). The flood plain area is also home to 3 schools (Upper-Secondary School Complex no. 5, Non-School Facility Complex and School Complex in Komorów which is partly located within the town boundaries as well as numerous service outlets (including furniture shops such as HALIDOR or JYSK)³⁰.

In the commune of Gidle the highest potential financial losses in the event of flooding are generated by residential areas - 59,472.04 thousand PLN, services and production - 23,302.24 thousand PLN and transportation - 5,573.02 thousand PLN. In Gidle on the flood plain single-family residential development was inventoried. It is located mainly in the southern part of the research area in Borowa, Zabrodzie and Skrzypiec as well as on the left bank of the Warta river in Ruda, Górki and Gowarzędów. Service and production areas include, among other things, 3 grocery shops (in Gowarzędów and Borowa), a fire station (on the right bank of the Warta river), the Church of the Blessed Virgin Mary of Sorrows, a district hospital (in Radomsko, branch in Pławno, treatment of tuberculosis and lung diseases)³¹.

In the commune of Poddębice the highest potential financial losses on the flood plain are generated by built-up areas, including: residential areas - 33,260.64 thousand PLN, service and production areas - 6,643.47 thousand PLN and technical infrastructure ones - 4,525.77 thousand PLN. Single-family residential buildings are mainly located on the flood plain of the rivers of Pisia and Ner in Stary Pudłów and Nowy Pudłów, Pudłówek and Feliksów³². Technical infrastructure areas there comprise a water purification plant situated on the right bank of the Ner in the northern part of the commune. Furthermore, Maria Konopnicka Secondary School in Poddębice, a town fair, a building belonging to a local hunting club were inventoried on the flood plain there.

³⁰M. Borowska-Stefańska, 2015c, *op. cit.*, p. 76.

³¹*Ibidem*, s. 68.

³²*Ibidem*, s. 70.

Table3. Potential material losses within flood hazard areas in the surveyed gminas of Łódź region

River basin	Gminy	Potential material losses (thous. zł)							
		Residential areas	Technical infrastructure	Service-productive areas	Transportation areas	Arable land	Grassland	Recreational areas	Forests
Warta basin	Gidle	59472,04	1376,55	23302,24	5573,02	478,72	1801,99	18,28	37,55
	Radomsko	22968,56	170,49	2357,38	3525,53	57,22	516,65	150,00	29,42
	Ładzice	686,15	2776,69	885,14	-	13,70	50,01	11,39	6,53
	Działoszyn	11250,93	4069,87	26506,38	1162,48	100,64	134,95	105,85	26,00
	Burzenin	1380,97	-	989,44	301,94	248,24	145,15	190,46	17,53
	Zapolice	2,63	-	1303,17	0,00	513,11	169,65	18,64	23,86
	Sieradz	6809,15	-	456,71	49,84	1816,61	600,65	40,93	18,92
	Sieradz (town)	7576,24	-	6236,14	2304,25	268,33	244,05	1705,66	8,06
	Warta	0,09	1018,84	0,00	218,01	1,14	201,80	7,24	29,30
	Pęczniew	8348,07	3444,55	345,03	1107,52	89,00	152,76	78,28	5,98
	Poddębice	33260,64	4525,77	6643,47	926,95	1171,66	1603,13	1029,01	26,36
	Uniejów	2517,74	-	14407,27	221,78	270,85	227,84	1937,31	5,66
Pilica basin	Żytno	4658,71	-	0,00	0,00	129,08	431,14	1,39	9,43
	Rozprza	4332,80	-	21468,65	242,50	69,66	481,93	-	5,26
	Sulejów	2897,10	4956,71	0,00	170,24	6,62	273,50	158,26	24,05
	Czarnocin	618,11	-	0,17	0,00	292,40	22,96	-	3,75
	Tomaszów Mazowiecki	11350,88	10476,52	18840,15	1979,62	37,52	352,00	9,68	8,56
	Tomaszów Mazowiecki (town)	27517,50	141163,53	132252,21	2352,76	34,91	289,30	8,11	12,39
	Inowódz	6006,93	182,37	2673,87	382,09	19,85	220,67	497,51	30,43
Bzura basin	Kutno	9658,18	1020,98	30135,34	1941,41	137,85	109,81	181,87	0,20
	Łowicz	12187,26	9972,45	9404,63	865,15	196,52	143,15	21,57	0,99

5. CONCLUSIONS

Analysis of the current land development showed that in the event of flooding the highest potential property losses on flood-prone areas will occur in Tomaszów Mazowiecki and then in the communes of Gidle and Poddębice. This mainly due to horizontal intensity of use of flood plains and the surface of the flood plain area. The highest potential losses in Tomaszów Mazowiecki are generated by service and

production buildings as well as the water purification plant while in the commune of Gidle these are single-family residential buildings, service and production areas as well as transportation areas. In Poddebice, in turn, floods may affect both residential development, service and production buildings as well as the water purification plant.

On the analyzed areas buildings are mainly located in those places where the flood plain is wide and on flood plains of smaller rivers, such as the rivers of Czarna, Piasecznica or Pisia. Due to losses caused by floods in recent years it is necessary to assess potential financial losses in a plausible way. The method presented in this work has its application especially on areas where floods do not cause huge losses and there are no detailed data about its consequences from the historical perspective. It is possible to draw conclusions about risk levels on the basis of current land development, which is particularly important in implementing an adequate flood protection policy³³.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Baza Danych Obiektów Topograficznych, WODGiK [the Database of Topographic Objects].
- [2] Borowska-Stefańska M., *Flood risk assessment of Łódź province communes*, "Humanities and social sciences", Vol. XX, 2015a, pp. 9-23.
- [3] Borowska-Stefańska M., *Ocena potencjalnych strat materialnych na terenach zalewowych, wyznaczonych dwoma metodami, w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Problemy Rozwoju Miast, Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast” 2015b, Rok XII, Zeszyt IV, p. 5-17.
- [4] Borowska-Stefańska M., *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w województwie łódzkim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015c.
- [5] Borowska-Stefańska M., *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w wybranych miastach województwa łódzkiego*, „Prace Geograficzne” 2015d, z. 140, pp. 57-77.
- [6] Borowska-Stefańska M., *Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w gminach województwa łódzkiego*, „Przegląd Geograficzny” 2015e, z.87, t. 3, pp. 535-555.
- [7] Dutta, D., S. Herath, and K. Musiak, *A mathematical model for flood loss estimation*, Journal of Hydrology, vol. 277, no. 1, 2003, pp. 24–49.
- [8] *Dyrektywa 2007/60/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 października 2007 r. w sprawie oceny ryzyka i zarządzania nim* (Dyrektywa Powodziowa).
- [9] Kang J.-L., Su M.-D., Chang L.-F., *Loss functions and framework for regional flood damage estimation in residential area*, “Journal of Marine Science and Technology” 2005, no 13, pp. 193-199.
- [10] Kelman, I., Spence R., *An overview of flood actions on buildings*, „Engineering.Geology” 2004, vol. 73, no. 3–4, pp. 297–309.

³³M.Borowska-Stefańska, 2015c, *op. cit.*, p. 126.

- [11] Merz B., Thielen A. H., *Floodriskanalysis: concepts and challenges*, „Osterreichische Wasser und Abfallwirtschaft” 2004, vol. 56, no. 3–4, pp. 27–34.
- [12] Messner F., Meyer V., *Flood damage, vulnerability and risk perception – challenges for flood damage research*, UFZ Discussion Paper 13, 2005, pp. 1–26.
- [13] Meyer V., Messner F., *Guidelines for direct, tangible flood damage evaluation* [in:] *Evaluating flood damages: guidance and recommendations on principles and methods*. Report No. T09-06-01, 2007 (<http://www.floodsite.net/> - access: 29.09.2015).
- [14] *Plan operacyjny ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego*, Oddział Zarządzania Kryzysowego Wydział Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego, Łódzki Urząd Wojewódzki, 2013, Łódź. [*Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province, 2013*].
- [15] Rotnicka J., *Gospodarka wodna w świetle uwarunkowań Unii Europejskiej*, [w:] *Stan gospodarki wodnej w Polsce – problematyka prawna i kompetencyjna (na przykładzie Dolnej Wisły)*, Materiały z konferencji zorganizowanej przez Parlamentarny Zespół ds. Dróg Wodnych i Turystyki Wodnej 2 czerwca 2011 r. w siedzibie Senatu, Kancelaria Senatu, 2011.
- [16] *Rozporządzenie Ministra Środowiska, Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Ministra Administracji i Cyfryzacji oraz Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 r. w sprawie opracowywania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego*, (Dz.U. 2013, poz. 104) [*Ordinance of the Minister of the Environment, Minister of Transport and the Marine Economy, Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs of 21 December 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps*].
- [17] Sowiński M., *Szkody powodziowe jako element wyznaczania ryzyka*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2008, nr 7, pp. 121–130.
- [18] Thielen A. H., Müller M., Kreibich H., Merz, B., *Flood damage and influencing factors: New insights from the August 2002 flood in Germany*, „Water Resources Research” 2005, vol. 41, (<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1029/2005WR004177/epdf.access>: 12.11.2015).
- [19] *Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne*. [Water Law Act as of July 18, 2001].
- [20] Wind, H. G., Nierop T. M., de Blois C. J., de Kok J. L., *Analysis of flood damages from the 1993 and 1995 Meuse flood*, “Water Resources Research” 1999, vol. 35, no. 11, pp. 3459–3465.
- [21] <http://www.kzgw.gov.pl/Dyrektywa-Powodziowa.html> (access: 27.11.2013).

OCENA STRAT MATERIALNYCH NA TERENACH ZAGROŻONYCH POWODZIAMI W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM

Celem badań jest ocena aktualnego stanu zagospodarowania terenów zagrożonych powodzią ze względu na potencjalne straty materialne, na przykładzie 21 gmin województwa łódzkiego, które uzyskały duży lub bardzo duży poziom ryzyka powodziowego w metodologii wykorzystanej w *Planie operacyjnym ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego*³⁴. Za teren zagrożony powodzią, przyjęto teren szczególnego zagrożenia powodzią, na którym prawdopodobieństwo wystąpienia powodzi jest średnie i wynosi 1%³⁵. Oceny strat materialnych dokonano zgodnie z wytycznymi zawartymi w *Rozporządzeniu Ministra Środowiska, Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Ministra Administracji i Cyfryzacji oraz Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 r. w sprawie opracowywania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego*³⁶. Potencjalne straty materialne obliczono na podstawie analizy zagospodarowania terenów zagrożonych powodzią, przy wykorzystaniu Topograficznej Bazy Danych oraz inwentaryzacji terenowej. Za pomocą metod GiS przedstawiono zarówno zagospodarowanie, jak ocenę strat. Stwierdzono, że w granicach terenów szczególnego zagrożenia powodzią najwyższe straty materialne są w Tomaszowie Mazowieckim, Łowiczu i Kutnie co jest związane z istnieniem terenów usługowo-produkcyjnych i mieszkaniowych. Analiza poziomu ryzyka powodziowego jest bardzo ważna, gdyż umożliwia ona prowadzenie odpowiedniej polityki w zakresie ochrony przeciwpowodziowej³⁷.

Słowa kluczowe: tereny zagrożone powodzią, straty materialne, mapy zagrożenia i ryzyka powodziowego, GIS.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.17

Przesłano do redakcji: listopad 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

³⁴*Plan operacyjny ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego*, 2013, op. cit. [*Flood Protection Operating Plan for the Łódź Province*, 2013].

³⁵Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawowodne. [Water Law Act as of July 18, 2001].

³⁶*Rozporządzenie Ministra Środowiska, Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Ministra Administracji i Cyfryzacji oraz Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 r. w sprawie opracowywania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego*, (Dz.U. 2013, poz. 104) [*Ordinance of the Minister of the Environment, Minister of Transport and the Marine Economy, Minister of Administration and Digitalization and the Minister of Internal Affairs of 21 December 2012 on elaboration of flood hazard maps and flood risk maps*].

³⁷M. Borowska-Stefańska, 2015c, op. cit., p. 126.

Lidia GAWLIK¹
Tomasz MIROWSKI²

STRATEGIC DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE POLISH POWER SECTOR IN THE LIGHT OF CLIMATE AND ENERGY POLICY OF THE EUROPEAN UNION

The paper analyzes the possible directions of development of the Polish electricity sector by 2050 in terms of its adaptation to the EU requirements. The analysis was performed for different scenarios of development of CCS technology, nuclear energy development conditions and forecasted fuel prices on the domestic market, assuming the EU's targets for energy and climate policy. Strategic directions of sector development, taking into account investments in gas-fired and nuclear power plants were considered. Position of coal in the future fuel structure of Polish electricity generation and its conditions were discussed. The costs of electricity production in the analyzed scenarios are set out. The areas of government activity essential for strategic decisions determining the direction of development of the energy sector in Poland are presented.

The presented studies assumed equal preferences for all types of fuels and technologies while assuming the market prices of fuels. The Government, determining the desired directions of development of the sector, can stimulate their development by creating preferences, such as preferential tax treatment.

Essential is active participation of the Polish government in setting the specific targets valid for European countries in future. Without denying the need to reduce emissions, Poland should have an impact on the choice of quantity and quality of indicative targets, which will have to be met. A target to reduce emissions should not be accompanied by further objectives. For example, a target to increase share of renewable energy sources limits the development of energy mix.

Keywords: energy policy, energy security, electricity.

1. INTRODUCTION

The transformations that have taken place in the world over the last decades covered all aspects of life. Broadly understood changes affect the society, economy and environmental resources.

Natural resources are the wealth of every country. Currently, the importance of natural resources, especially energy sources converted into usable energy, is particularly important as

¹ Lidia Gawlik, DSc, Eng., Associate Professor of The Mineral and Energy Economy Research Institute of the Polish Academy of Sciences, corresponding author: lidia.gawlik@min-pan.krakow.pl, Mineral and Energy Economy Research Institute, Polish Academy of Sciences, Kraków

² Tomasz Mirowski, PhD., Eng., Assistant Professor, tomasz.mirowski@min-pan.krakow.pl, Mineral and Energy Economy Research Institute, Polish Academy of Sciences, Kraków

they provide energy security in light of the growing demand for energy. The economic development and living standards of the society determine energy supply of sufficient quantity and quality. Energy supply is a decisive factor for the economic development opportunities and civilization of the world. Nowadays, it is difficult to imagine functioning without constant and secure access to electricity. Thus, the government's concern is to provide uninterrupted supply to all potential users, both individual and industrial – therefore ensuring the energy security of the country. The efficient use of energy sources is also important. This can be done by focusing on energy technologies ensuring the synergy of economy, security of supplies and the natural environment.

2. THE ENERGY POLICY OF POLAND

In Poland the basic rules concerning all aspects of energy supply management are collected in the Energy Law Act.³ The document takes into account the internal rules of operation and interaction between the individual sectors of energy management chain, including: generation, transmission, distribution and marketing. Multiple amendments to the act are, among other things, a result of the gradual adjustment of Polish law to the European Union energy market regulations.

The Act defines energy security as „the condition of the economy which enables full coverage of the customer's ongoing and prospective demand for fuels and energy in a technically and economically justified manner, with the observance of the environment protection requirements”.

To ensure energy security, not only current supply management, but also strategic and long-term development planning are needed. Therefore, the Council of Ministers, under the provisions of the Energy Law Act, is responsible for the preparation and implementation of national energy policy, which should be subjected to successive revisions along with the changing conditions. The new document - taking into account extended time frame of activities - should be approved every four years.

The energy policy of Poland was based on the following government documents:

- The Assumptions of the Polish Energy Policy for the years 1990-2010, August 1990,
- The Assumptions for Poland's Energy Policy Until the Year 2010, adopted by the Council of Ministers on 17 October 1995
- Assumptions for Poland's Energy Policy Until the Year 2020, adopted by the Council of Ministers on 22 February 2000,
- Evaluation of Implementation and Amendments to Assumptions for Poland's Energy Policy Until the Year 2020 with Annexes, adopted by the Council of Ministers on 2 April 2002,
- The Energy Policy of Poland until 2025, adopted by the Council of Ministers on 4 January 2005.

³The Energy Law Act of 12 April 1997 (Bulletin of Acts and Decrees 1997.54.348), Pursuant to Art.1 Paragraph 1-2.

At present, the current document is the Polish Energy Policy until 2030, adopted by the Council of Ministers on 10 November 2009.⁴

The document was created after the adoption of the European Union climate and energy package, which specifies the objectives until 2020.⁵ The lines of action included in the Polish Energy Policy until 2030 were intended to ensure the implementation of the EU law and to meet the European Union indicative targets adopted by Poland, through⁶:

- The improvement of energy efficiency,
- The increase in the security of fuel and energy supply,
- Diversification of the electricity generation structure by introducing nuclear energy;
- The development of renewable energy sources, including biofuels,
- The development of competitive fuel and energy markets
- Reducing the power sector on the natural environment.

After five years, the Polish Energy Policy requires adjustments and there is an urgent need for the government's adoption of the new document, which should take into account, among others:

- Changes in the global fuel and energy markets^{7,8},
- The current situation in the energy sector,^{9,10}
- The economic difficulties of coal mining,^{11,12,13}
- Delays in the implementation of nuclear power in Poland,¹⁴
- The EU's strategy for building a low-carbon Europe.^{15,16}

⁴Energy Policy of Poland until 2030. Ministry of Economy. Warsaw 2009.

⁵Decision No 406/2009/EC of the European Parliament and the Council of 23 April 2009 on the effort of Member States to reduce their greenhouse gas emissions to meet the Community's greenhouse gas emission reduction commitments up to 2020. OJ L 140, 5.6.2009, 136–148.

⁶Energy Policy of Poland until 2030. op. cit.

⁷M. Kaliski, A.P. Sikora, A. Szurlej, Hard coal in Poland's energy policy. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal* 2014, 17(3): 7–18 – in Polish with English abstract.

⁸Duda et al., 2014 – Duda, M., Gabrys, H.L., Kaliski, M., Malko, J., Kamrat, W. 2014. Experiences and challenges of the energy market. *Rynek Energii*, thematic issue no.1, 5–42 – in Polish with English abstract.

⁹ERO 2014. National Report of the President of the Energy Regulatory Office of Poland. www.ure.gov.pl [17.03.2015]

¹⁰J. Kamiński, *Primary energy consumption in the power generation sector and various market structures: a modelling approach*. „Mineral Resources Management” 2014, Volume 30, Issue 4, Pages 37–50.

¹¹L. Gawlik, U. Lorenz, *How much coal for the power sector?* „*Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*” 2014, 17(3): 19–32 – in Polish with English abstract.

¹²Gawlik L., Mokrzycki E. (2014) *Scenarios of coal utilization in power engineering in Poland in the light of EU climate policy*. *Przegląd Górniczy*, 5: 1–8, – in Polish with English abstract.

¹³T. Olkuski, *Hard coal import dependence of Poland*. „*Gospodarka Surowcami Mineralnymi – Mineral Resources Management* 2013, 29(3): 115–130 – in Polish with English abstract.

¹⁴*Polish Nuclear Power Programme*. Ministry of Economy, Warsaw, January 2014.

The „Energy Security and the Environment – 2020 perspective” adopted by the Council of Ministers in 2014¹⁷ confirms the objectives set out in the Polish Energy Policy until 2030, but this is a short-term strategy while the energy policy requires a much longer perspective, given the long-term targets (until 2050) in the European Union energy and climate policy.

The new policy until 2050 is being prepared for a long time, but determining the direction of diversification of Polish energy mix is a very complicated task and such decisions have not yet been taken.

3. THE STRUCTURE OF ELECTRICITY PRODUCTION IN POLAND

In 2013, the domestic gross electricity consumption amounted to 157 980 GWh and was higher by 0.6% than in 2012. The level of national electricity consumption is associated with a constant low growth rate of GDP in 2013, which, according to Central Statistical Office preliminary estimates for 2013, amounted to 1.6%.

Table 1. The structure of electricity generation in 2011-2013 [GWh]¹⁸

	2011	2012	2013
Total electricity generation	163 153	159 853	162 501
Hard coal-fired power plants	90 813	84 493	84 566
Lignite-fired power plants	53 623	55 593	56 959
Gas-fired power plants	4 355	4 485	3 149
Industrial power plants	9 000	8 991	9 171
Water-based utility power plants	2 529	2 265	2 762
Wind and other renewable sources	2 833	4 026	5 895
Balance of cross-border trade	-5 243	-2 840	-4 521
Domestic electricity consumption	157 910	157 013	157 980

As a result, the volume of domestic gross electricity production in 2013 amounted to 162 501 GWh and was higher than the volume for the previous year by about 1.7%. Detailed data on the structure of electricity production in Poland is shown in Table 1. The surplus electricity production over domestic consumption is a result of prosperity in foreign electricity trade,

¹⁵Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Energy Roadmap 2050, COM(2011) 885/2 final. European Commission (EC), 2011

¹⁶A 2030 framework for climate and energy policies. Green paper. COM(2013) 169 final. European Commission (EC), 2013.

¹⁷Energy Security and the Environment – 2020 perspective. Ministry of Economy (Ministerstwo Gospodarki) and Ministry of Environment (Ministerstwo Środowiska), Warsaw, April – in Polish.

¹⁸ERO 2014, *op. cit.*

favoring Polish entities generating electricity. In the 2013, the surplus of exports over imports of energy amounted to 4 521 GWh¹⁹.

4. SCENARIO STUDY ON THE DEVELOPMENT OF POLISH ENERGY SECTOR

The objective of reducing EU emissions of greenhouse gases by 80-95% below 1990 levels²⁰ is reflected in the currently discussed indicative targets. The EU will reduce CO₂ emissions by 40% and the share of renewable energy in final consumption will increase to 27% by 2030, which was agreed in October 2014 in Brussels.

These activities pose a serious threat to the Polish energy sector, as determining the direction of development is of crucial importance.

The problem is illustrated by the research results presented below.

Five from more than a dozen of scenarios, developed in order to determine the future demand for coal, were selected for further analysis.²¹

Specialized mathematical model designed for analysis of fuel and energy systems, optimized, under the given limitations, the sector of electricity generation by 2050, so that the system costs of building new generation capacities and exploitation were the lowest. Calculations were performed using the PL-Grid computing infrastructure for the power industry field²².

A certain level of demand for electricity - rising to the level of 204 TWh in 2050 - was assumed on the basis of projections. The forecast prices for different fuels for energy supply, based on price forecasts of energy resources and taking into account the specifics of the Polish market, were determined. The levels of capital expenditures on the construction of various types of power generating units, their operating costs and their efficiency and emissivity were also defined.

The Reference Scenario is The COAL scenario, assuming that:

- it is possible to build three nuclear units 1.5 GW each in the years 2025, 2030 and 2035 provided that such solution will be optimal from the point of view of the system,
- The CCS technology will reach commercial maturity and will be able to use on an industrial scale starting from 2030,

¹⁹ ERO 2014. National Report of the President of the Energy Regulatory Office of Poland. www.ure.gov.pl [17.03.2015]

²⁰ A 2030 framework for climate and energy policies. Green paper. COM(2013) 169 final. European Commission (EC), 2013.

²¹ L. Gawlik (ed), 2013. Coal for Polish energy sector in 2050 perspective – scenario analysis. Mining Chamber of Industry and Commerce, Katowice, 300 p. – in Polish. http://www.giph.com.pl/giph/attachments/article/278/Wegiel_dla_polskiej_energetyki_2050_GIPH_MI_NPAN.pdf [3.05.2015].

²² T. Mirowski, J. Kamiński, A. Wyrwa, Implementation of Energy Modeling Systems in the PLGridPlus Infrastructure. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal* 2014, 17(4): 217–224 – in Polish with English abstract.

- The current situation regarding the availability and the price of gas will not be subjected to dramatic changes over the analysis period, while gas prices in Poland will follow the global trends in this area.

The alternative scenarios changed one of abovementioned assumptions to examine its impact on the obtained results.

- The GAS scenario assumes that gas prices will be reduced as a result of the development of domestic production of natural gas, including gas from shale formations, and other measures aimed at diversifying gas supplies.

- The NUCLEAR scenario assumes the commissioning of a 1.5 GW nuclear power plant every 5 years in the period 2025-2050, if such a solution will be optimal from the point of view of the system.

- The CCS scenario assumes the rapid development of the carbon capture and storage technology, which will be available by 2025.

- The NO-CCS scenario assumes that CCS technology will not develop and reach commercial maturity over the analysis period and therefore will not be available by 2050.

The abovementioned five scenarios reduce the wide margin of uncertainty regarding the future operating conditions of the energy sector.

The scenarios selected for analysis assumed that the efforts to implement the energy and climate policy using the EU emissions trading system will lead to a systematic and significant increase in the price CO₂ emissions allowances, as assumed in the Road Map 2050²³, to a level of 210 PLN (constant prices for 2011).

It was also assumed that an obligation to systematically increase the share of renewable energy sources will be imposed on Member States. The continued increase in the share of electricity production from renewable energy sources should amount to 23% in 2020, 27% - in 2030 and 35% by 2050.

The model works in such a way that energy demand is primarily covered by the existing generation units of the power sector. In order to replace old units and to cover the growing demand for energy, the model completes the manufacturing base through the selection of units constituting the most cost-effective solutions among the available energy technologies using available fuels and renewable sources. At the same time, the aforementioned units meet the EU's obligations, among others regarding the share of renewable energy sources in electricity production. To meet this condition, 36.3 GW of generating capacity - based on renewable energy sources - should be installed by 2050. The suitability of a given renewable energy source depends on the potential of Polish power sector, the investment and operating costs of these technologies and on the expected pace of their development.

²³Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Energy Roadmap 2050, COM(2011) 885/2 final. European Commission (EC), 2011.

Fig. 1 compares the results of optimizing the construction of new production capacities in the power system obtained under the conditions described in each scenario.

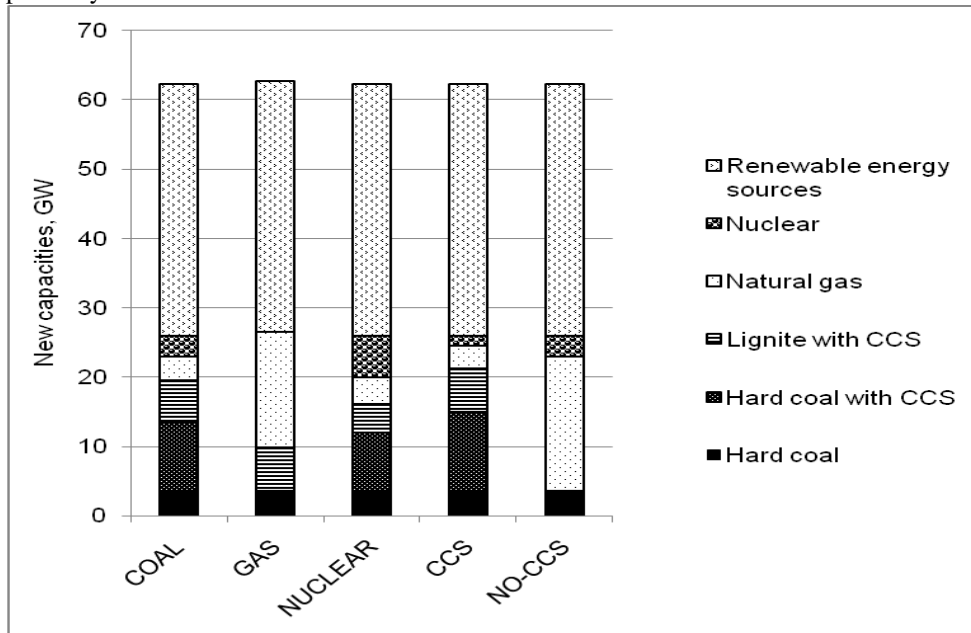
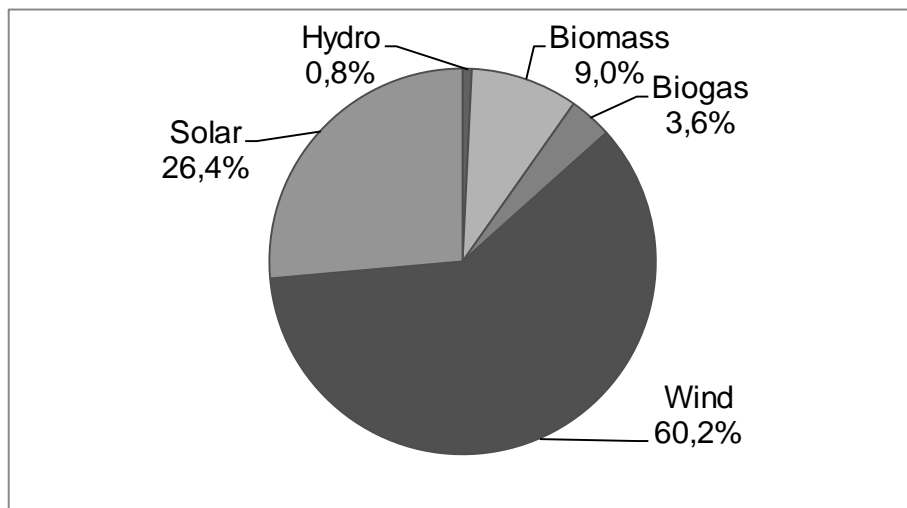

Fig. 1. New capacities built in energy sector in 2015–2050 in conditions of analyzed scenarios, [GW]
Source: Own elaboration

In all the analyzed scenarios, out of 36.3 GW of newly installed capacity in power plants, combined heating and power plants and heating plants based on renewable energy sources, up to 21.8 GW (60.2%) are wind power plants, while 9.6 GW account for solar technologies (26.4%).

The structure of new capacities based on renewable energy sources is shown in Fig. 2.

Fig. 2. The structure of installed capacity in units based on renewable energy sources in new investments scheduled for the period 2015 - 2050.

Source: Own elaboration

Construction of new power units using non-renewable energy sources depends on the assumptions in each scenario. However, 3.6 GW of newly installed capacity based on hard coal is a priority. Technologies based on hard coal using CCS technology will be implemented in the following scenarios: CCS - 11.4 GW, COAL - 9.5 GW and NUCLEAR scenario - 8.5 GW. The construction of new lignite-based power plants depends on use of CCS technologies in the following scenarios: COAL - 6.2 GW, GAS - 6.4 GW, CCS - 6.3 GW and - to a smaller extent - in the NUCLEAR scenario - 4.0 GW. Nuclear energy is the optimal solution, except for the conditions specified in the GAS scenario. The new nuclear units should become operational around 2030. The installed capacities of nuclear power plants for the individual scenarios are shown in Table 2.

Table 2. The installed capacities of nuclear power plants in the years 2015- 2050 [GW]

Scenario	Year							
	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
COAL				1,5	1,5			
GAS								
NUCLEAR				1,5	1,5	1,5	1,5	
CCS					1,5			
NO-CCS				1,5	1,5			

Source: Own elaboration

The development of gas-based energy sector is limited in the case of COAL (3.4 GW), NUCLEAR (3.9 GW) and CCS scenarios (3.2 GW), while in the case of GAS scenario - characterized by lower gas prices - this development is significant (16.6 GW). If the CCS technology will not be available (NO-CCS scenario), the gas-based energy sector will develop rapidly (19.4 GW).

The fuel structure of the energy sector in 2050 broken down into individual scenarios is shown in Table 3.

Table 3. The fuel structure of the energy sector in 2050 [%]

Fuel/ energysource	Scenario				
	COAL	GAS	NUCLEAR	CCS	NO-CCS
Hard coal	45,8	15,9	41,6	50,8	26,6
Lignite	18,3	22,2	12,2	18,5	1,9
Natural gas	1,5	33,5	1,6	1,5	31,1
Nuclear	10,7	0,0	21,2	5,4	12,5
Fueloils	2,5	3,0	2,4	2,5	2,9
Hydro	0,6	0,7	0,6	0,6	0,7
Biomass	9,1	10,9	9,0	9,2	10,7
Biogas	2,5	3,0	2,5	2,5	2,9
Wind	7,4	9,0	7,3	7,5	8,7
Solar	1,6	1,9	1,6	1,6	2,0

Source: Own elaboration

Table 1 shows the diversity in the share of individual non-renewable fuels - depending on the assumptions used. Meanwhile, the shares of renewable energy sources are comparable, which is the result of the imposed obligatory share of electricity production from these sources.

The share of hard coal can be over 50% in the case of rapid deployment of CCS technologies or only about 16% in the case of development of gas-based power sector, given the lower gas prices. If the CCS technology will not be developed, the share of coal will decrease (26.6%).

The use of lignite depends on the CCS technology. Otherwise, the use of lignite will be marginalized. The development of nuclear energy (as in the NUCLEAR scenario) reduces the share of lignite in the energy sector by 12.2% that is 6.1% less than in the case of COAL scenario.

The development of energy based on natural gas will be possible if the price of this raw material will be lower. In that case, this solution is cheaper than nuclear power development.

No CCS technology (NO-CCS scenario) limits the use of solid fossil fuels. Therefore, power industry will be based on gas fuel (even without lowering its prices) and nuclear energy.

Each of the scenarios is associated with an increase in the cost of electricity production (Fig. 3), which is mainly due to the high costs associated with reduction of CO₂ emissions,

increasing prices of CO₂ allowances and obligation to use more expensive - due to technological immaturity - renewable energy sources. When compared to current prices, the increases in manufacturing costs are close to 40% (calculated in constant prices).

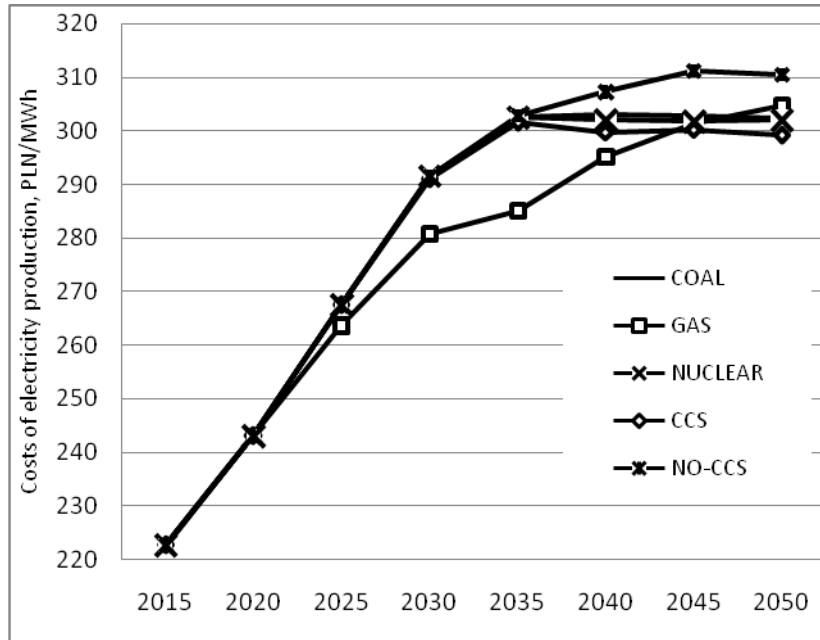

Fig. 3. The costs of electricity generation in the analyzed scenarios [PLN'2011/ MWh]
Source: Own elaboration

In the years 2025 - 2040, the lowest increases in the cost of electricity production apply to the GAS scenario. However, initially rapidly increasing costs for COAL, NUCLEAR and CCS scenarios will stabilize and eventually be lower than in the case of the GAS scenario. In the case of development of the NO-CCS scenario will result in the highest costs of electricity production compared to other scenarios in 2050. They will be 3.8% higher than in the case of CCS scenario with the lowest constant prices of 2011 (299.1 PLN / MWh).

Capital expenditures necessary to build new power plants ensuring the assumed level of electricity supply throughout the period of the analysis are the lowest in the case of the NO-CCS scenario and amount to PLN 338.2 billion PLN. In the case of CCS scenario, necessary capital expenditures amount to PLN 442.2 billion PLN. Comparable expenditures are needed for the implementation of GAS scenario (PLN 347.1 billion PLN). The COAL scenario requires over 115 billion PLN more than GAS scenario. The NUCLEAR scenario requires the highest capital expenditures – 488.4 billion PLN, that is over 44% than needed to implement the cheapest scenario.

Fig.4 presents the capital expenditures on the development of analyzed scenarios and their time frame (five-year periods). Up to 2025, capital expenditures in all scenarios are almost identical. The differences in expenditures only become visible in later years.

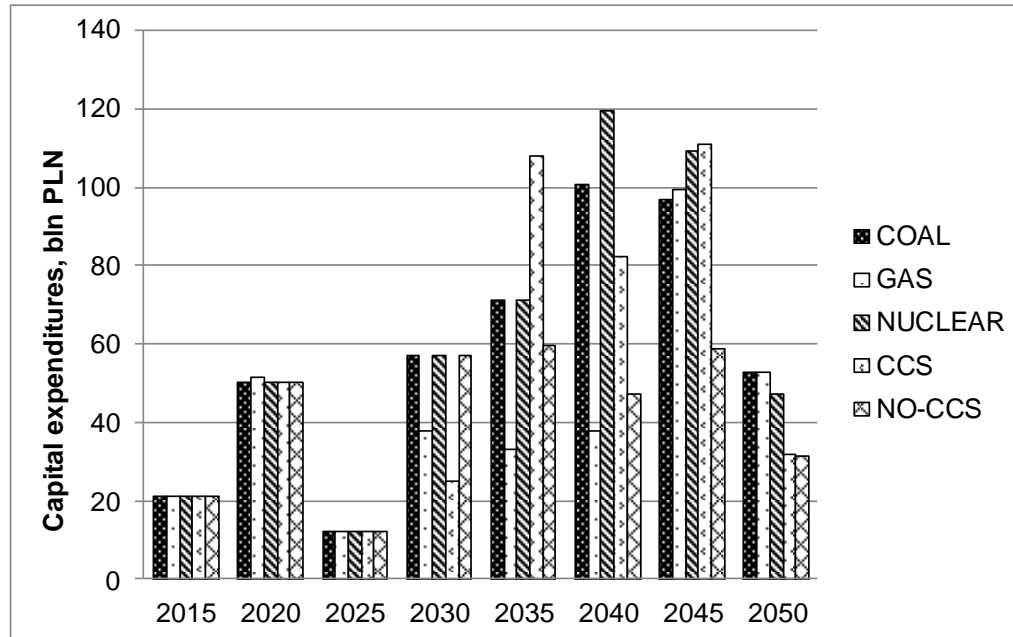

Fig. 4. Capital expenditures for the development of production capacity in the energy sector broken down into individual scenarios [billion PLN'2011 (10^9 PLN)]

Source: Ownelaboration

The results of the presented analysis show the scale of the difficulties faced by the Government, whose aim is to decide on the direction of development of the Polish energy sector.

5. SUMMARY

To ensure the long term energy security, it is necessary to invest in the energy sector. This is due to delays in the construction of new production capacities in the energy sector and obsolete production base. Despite the growing energy efficiency of the economy, an increased demand for electricity in the coming decades is expected. Coal-based power production, resulting from historical conditions of Poland and available resources of solid fuels, should be diversified. The driving force behind these changes is the EU energy and climate policy. While the conditions for implementing the energy and climate package until 2020 are not a threat and Poland is able to meet the EU targets for subsequent years, they are a serious challenge. Regardless the selected direction of development of the Polish energy sector, the

need for significant capital expenditures on the construction of generating units should be expected. What is more, the EU's decarbonisation objective will result in the inevitable large increase in the cost of electricity generation due to, among other things, required high share of renewable energy sources in the power generation sector, which, although developing rapidly, it has not yet fully reached commercial maturity required.

Potentially unknown conditions on fuel markets also make it difficult to make rational decisions. The pace and direction of technological development is also very important. The development of CCS technology, which, although a few years ago seemed to be very promising, is not growing fast enough to predict the date of its commercial maturity, is crucial for both Poland and for maintaining market share for crisis-stricken hard coal mining.

Suggestions on future development options resulting from the analysis are presented below.

1. The government's decision to develop nuclear power should stop the development of gas-based energy sector, which would be the best solution for the entire sector due to optimization of costs, provided that gas prices in the long run will fall and would be lower than today.

2. Maintaining a high share of solid fuels in power generation is possible. However, in order to meet the decarbonisation targets, CCS technology must be available.

3. If CCS technology will not develop, the share of hard coal and lignite should be limited and the development of gas and nuclear energy will be necessary.

4. Active participation of the Polish government in setting the specific reduction targets is essential. Without denying the need to reduce emissions, Poland should have an impact on the choice of quantity and quality of indicative targets, which will have to be met. A target to reduce emissions should not be accompanied by further objectives. For example, a target to increase share of renewable energy sources limits the development of energy mix.

The presented studies assumed equal preferences for all types of fuels and technologies while assuming the market prices of fuels. The Government, determining the desired directions of development of the sector, can stimulate their development by creating preferences, such as preferential tax treatment.

This work was done within the framework of statutory research of the Mineral and Energy Economy Research Institute, Polish Academy of Sciences.

BIBLIOGRAPHY

- [1] A 2030 framework for climate and energy policies. Green paper. COM(2013) 169 final. European Commission (EC), 2013.
- [2] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Energy Roadmap 2050, COM(2011) 885/2 final. European Commission (EC), 2011

- [3] Duda et al., 2014 – Duda, M., Gabrys, H.L., Kaliski, M., Malko, J., Kamrat, W. 2014. Experiences and challenges of the energy market. *Rynek Energii*, thematic issue no.1, 5–42 – in Polish with English abstract.
- [4] Energy Law. Act of 12 April 1997 (Bulletin of Acts and Decrees 1997.54.348), Pursuant to Art.1 Paragraph 1-2.
- [5] Energy Policy of Poland until 2030. Ministry of Economy. Warsaw 2009.
- [6] Energy Security and the Environment – 2020 perspective. Ministry of Economy and Ministry of Environment, Warsaw, April – in Polish.
- [7] ERO 2014. National Report of the President of the Energy Regulatory Office of Poland. www.ure.gov.pl [17.03.2015]
- [8] Gawlik L. (ed), 2013. Coal for Polish energy sector in 2050 perspective – scenario analysis. Mining Chamber of Industry and Commerce, Katowice, 300 p. – in Polish. http://www.giph.com.pl/giph/attachments/article/278/Wegiel_dla_polskiej_energetyki_2050_GIPH_MINPAN.pdf [3.05.2015].
- [9] Gawlik L., Lorenz U., 2014. How much coal for the power sector? *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal* 17(3), 19–32 – in Polish with English abstract.
- [10] Gawlik L., Mokrzycki E., 2014. Scenarios of coal utilization in power engineering in Poland in the light of EU climate policy. *Przegląd Górniczy* 5, 1–8 – in Polish with English abstract.
- [11] Kaliski M., Sikora A.P., Szurlej A., 2014. Hard coal in Poland’s energy policy. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal* 17(3), 7–18 – in Polish with English abstract.
- [12] Kamiński J., 2014. Primary energy consumption in the power generation sector and various market structures: a modelling approach. *Gospodarka Surowcami Mineralnymi - Mineral Resources Management* 30, 4, 37–50.
- [13] Mirowski T., Kamiński J., Wyrwa A., 2014. Implementation of Energy Modeling Systems in the PLGridPlus Infrastructure. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal* 17, 4, 217–224 – in Polish with English abstract.
- [14] Olkusiński T. 2013. Hard coal import dependence of Poland. *Gospodarka Surowcami Mineralnymi – Mineral Resources Management* 29, 3, 115–130 – in Polish with English abstract.
- [15] Polish Nuclear Power Programme. Ministry of Economy, Warsaw, January 2014.
- [16] Project of the Energy Policy of Poland by 2050. Ministry of Economy, Warsaw, August 2014 – in Polish.
- [17] Decision No 406/2009/EC of the European Parliament and the Council of 23 April 2009 on the effort of Member States to reduce their greenhouse gas emissions to meet the Community’s greenhouse gas emission reduction commitments up to 2020. *OJ L* 140, 5.6.2009, 136–148.

STRATEGICZNE KIERUNKI ROZWOJU POLSKIEGO SEKTORA ELEKTROENERGETYCZNEGO W ŚWIETLE POLITYKI ENERGETYCZNO- KLIMATYCZNEJ UNII EUROPEJSKIEJ

W artykule dokonano analizy możliwych kierunków rozwoju sektora elektroenergetycznego Polski do 2050 roku w aspekcie jego dostosowania do wymogów unijnych. Analizę przeprowadzono w warunkach różnych scenariuszy rozwoju technologii CCS, uwarunkowań rozwoju energetyki jądrowej oraz prognozowanych cen paliw na rynku krajowym, przy założeniu realizacji unijnych celów w zakresie polityki energetyczno-klimatycznej. Rozważono strategiczne kierunki rozwoju sektora z uwzględnieniem inwestycji w elektrownie gazowe i jądrowe. Określono pozycję węgla kamiennego w przyszłej strukturze paliwowej produkcji energii elektrycznej Polski i jej uwarunkowania. Określono koszty produkcji energii elektrycznej w analizowanych scenariuszach. Wskazano obszary, w jakich powinien poruszać się Rząd podejmując strategiczne decyzje określające kierunek rozwoju sektora energetycznego w Polsce.

Przedstawione badania wykonane były w warunkach równych preferencji dla wszystkich rodzajów paliw i technologii, przy przyjętych na warunkach rynkowych cenach paliw. Rząd, wprowadzając pożądane dla niego kierunki rozwoju sektora może stymulować ich rozwój poprzez stworzenie preferencji, na przykład podatkowych.

Aktywne uczestnictwo polskiego rządu w wypracowywaniu szczegółowych celów redukcyjnych obowiązujących w przyszłości kraje unijne jest niezbędne. Nawet nie negując potrzeby ograniczenia emisji, Polska powinna mieć wpływ na wybór ilości i jakości celów wskaźnikowych, z których będzie musiała się rozliczyć. Ustaleniu celu w postaci wielkości redukcji emisji nie powinny towarzyszyć dodatkowe cele. Na przykład obligatoryjny cel w postaci udziału odnawialnych źródeł energii ogranicza wybór własnej ścieżki kształtowania mixu energetycznego.

Słowa kluczowe: polityka energetyczna, bezpieczeństwo energetyczne, energia elektryczna.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.18

Przesłano do redakcji: sierpień 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Paweł GRATA¹

ZMIERZCH KONCEPCJI SOCJALISTYCZNEGO ROLNICTWA W POLSCE NA PRZYKŁADZIE POLITYKI ROLNEJ W WOJEWÓDZTWIE RZESZOWSKIM W LATACH 1975–1989

Celem artykułu jest prezentacja założeń, celów, instrumentów i efektów polityki rolnej prowadzonej w województwie rzeszowskim w latach 1975–1989 oraz wskazanie podstawowych tendencji w niej występujących. W ostatnim piętnastoleciu istnienia Polski Ludowej polityka rolna przechodziła zasadnicze zmiany. W II połowie lat siedemdziesiątych stała pod znakiem kontynuacji ekspansji inwestycyjnej i silnego rozwoju sektora uspołecznionego w rolnictwie. Podczas kryzysu w latach osiemdziesiątych nastąpiły częściowa reorientacja prowadzonej wobec rolnictwa polityki, zanik odniesień ideologicznych oraz zwrot ku pragmatyzmowi. Ewolucję polityki rolnej można zobrazować na przykładzie województwa rzeszowskiego, w którym wyraźnie widoczne były wszystkie wady polskiego rolnictwa. Mimo że w rolnictwie województwa dominowały gospodarstwa indywidualne, w całym omawianym okresie polityka rolna była nastawiona na wsparcie podmiotów uspołecznionych. W efekcie prowadzonej w II połowie lat siedemdziesiątych polityki inwestycyjnej jego stan posiadania zwiększył się w województwie aż 3,5-krotnie i sięgnął w 1980 roku poziomu 8,3% (w 1975 r. udział ten wynosił zaledwie 2,3%). Zmiany dokonujące się w latach osiemdziesiątych przyniosły wprawdzie pewien wzrost nakładów na rolnictwo indywidualne i nieznaczny spadek udziału sektora uspołecznionego w strukturze posiadania ziemi, nie spowodowały jednak widocznej reorientacji priorytetów polityki rolnej, a skutkiem ich praktycznej realizacji pozostawała niezmiennie niska efektywność rolnictwa w województwie stanowiąca kolejny dowód na niewydolność systemu gospodarki socjalistycznej.

Słowa kluczowe: polityka rolna, rolnictwo, gospodarka socjalistyczna, województwo rzeszowskie, kryzys gospodarczy.

1. WSTĘP

Polityka rolna przechodziła w ostatnim piętnastoleciu istnienia Polski Ludowej zasadnicze zmiany: od szczytu ekspansji inwestycyjnej i silnego nacisku na rozwój tzw. sektora uspołecznionego w II połowie lat siedemdziesiątych, przez załamanie produkcji i związane z nim częściowe przeorientowanie polityki wobec rolnictwa w latach osiemdziesiątych. Wszystkie zjawiska obecne w polityce rolnej państwa dostrzegane były również na poziomie województw powstałych w wyniku wprowadzonego w połowie 1975 r. nowego podziału administracyjnego państwa, a ich analiza w skali mikro może

¹ Dr hab. Paweł Grata, prof. UR, Instytut Historii, Wydział Socjologiczno-Historyczny, Uniwersytet Rzeszowski, Al. T. Rejtana 16C, 35–959 Rzeszów, e-mail: pgrata@wp.pl

pozwolić na wyraźniejsze wskazanie podstawowych procesów zachodzących w polskim rolnictwie w latach 1975–1989².

Przykład województwa rzeszowskiego może być tym bardziej znamieny w kontekście jego dość specyficznej, a zarazem bardzo tradycyjnej struktury gospodarczej. Mimo intensywnego rozwoju przemysłu rolnictwo wciąż pozostawało bowiem drugim, co najmniej równorzędnym filarem gospodarczym województwa, które nadal, przynajmniej częściowo, utrzymywało charakter rolniczo-przemysłowy. Grunty rolne obejmowały w całym omawianym okresie około 2/3 powierzchni województwa (przeciętnie w kraju było to 61,5% w 1975 r. oraz niespełna 60% w 1989), a tradycyjnie już rozdrobnione rolnictwo opierało swoje znaczenie w strukturze gospodarki województwa rzeszowskiego na wciąż utrzymującej się, mimo postępującej urbanizacji, przewadze liczebnej ludności wiejskiej, obejmującej od blisko 70% ludności województwa w roku 1975 do niespełna 60% w 1989 (w skali kraju udział ten wynosił odpowiednio 44% oraz 38%). Fakt ten, w połączeniu z istnieniem około stu tysięcy z reguły niewielkich indywidualnych gospodarstw rolnych, decydował o przewadze rolnictwa w strukturze zatrudnienia. Zajmowało się nim jeszcze w II połowie lat osiemdziesiątych blisko 40% ogółu zatrudnionych w gospodarce województwa, czyli około 140 tys. osób. Zbiorowość tę uzupełniało około 50 tys. tzw. chłoporobotników, w statystykach figurujących jako zatrudnieni w przemyśle, *de facto* zaś będących dwuzawodowcami, którzy w czasie wolnym od pracy w zakładach przemysłowych zajmowali się także rolnictwem (w połowie lat siedemdziesiątych stanowili 1/3 zatrudnionych w gospodarce społecznej województwa)³.

W związku ze wskazanymi uwarunkowaniami warto przyrzeć się bliżej polityce rolnej prowadzonej w województwie w ostatnim piętnastolecu Polski Ludowej. Prezentacja założeń, celów, instrumentów i efektów prowadzonej wobec rolnictwa polityki może pozwolić na uchwycenie najistotniejszych zjawisk występujących w schyłkowym okresie eksperymentu z realnym socjalizmem, którego nieodłącznym wszak elementem miało być „socjalistyczne” rolnictwo. Analiza tego typu może być szczególnie wartościowa nie tylko w kontekście utrzymywania się nienowoczesnej, ale wciąż opartej na własności prywatnej struktury rolnictwa w województwie, ale także ze względu na zmieniające się priorytety w polityce ekonomicznej państwa wobec tego sektora w tym niezbyt długim czasie.

W latach 1975–1989 można wyróżnić dwa zasadnicze okresy wyraźnie wyodrębniające się w polityce rolnej władz. W pierwszym, trwającym do ujawnienia się

² Na temat ewolucji polityki państwa wobec rolnictwa w latach 1975–1989 zob. np. I. Kostrowicka, *Rolnictwo*, [w:] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996, s. 133–139.

³ Archiwum Państwowe w Rzeszowie (dalej cyt.: APR), Wojewódzka Rada Narodowa w Rzeszowie 1973–1990 (dalej cyt.: WRN), sygn. 129, *Protokoły z posiedzeń Prezydium WRN 1977*, k. 328; sygn. 135; *Protokoły z posiedzeń Prezydium WRN 1980*, k. 43; sygn. 211; *Komisja Rozwoju Społeczno-Gospodarczego i Gospodarki Finansowej WRN 1988*, bk.; *Dochód narodowy Polski według województw w 1986 r.*, Warszawa 1989, s. 42–43; *Podstawowe dane statystyczne według miast i gmin za 1985 r.*, Rzeszów 1986, s. 35–36; *Rocznik Statystyczny GUS* (dalej cyt.: RS) 1996, s. LXII–LXIII; *Rocznik Statystyczny Województwa Rzeszowskiego* (dalej cyt.: RSWR) 1980, s. 30–31, 147; 1990, s. 169, 258; 1993, s. 26–27; 170; 1996, s. 44–45; edwi, *Przedstawiamy województwa: Rzeszowskie*, „Nowiny” 1975/131, s. 2; obliczenia własne; oprócz osób pracujących w rolnictwie indywidualnym produkcja rolna absorbowała także od kilku do kilkunastu tysięcy osób zatrudnionych w rolnictwie społecznym.

skutków strukturalnego kryzysu w gospodarce, charakteryzowała się ona wciąż dosyć dużym jeszcze naciskiem na kontynuację socjalistycznych przemian w gospodarce rolnej. Okres drugi, obejmujący praktycznie całą dekadę lat osiemdziesiątych, przyniósł natomiast zanik odniesień ideologicznych w polityce rolnej i większy niż w poprzednich latach zwrot ku pragmatyzmowi, nadal jednak polityka ta obarczona była wciąż obecnymi w niej ograniczeniami systemowymi.

2. POLITYKA ROLNA WŁADZ WOJEWÓDZTWA W II POŁOWIE LAT SIEDZEMDZIESIĄTYCH

Z reformą administracyjną i pojawieniem się na administracyjnej mapie Polski 49 nowych województw, w tym województwa rzeszowskiego, zbiegły się w czasie narastające problemy z zaopatrzeniem w żywność. Najbardziej widomymi symbolami tych trudności stały się nieudana podwyżka cen zapowiedziana pod koniec czerwca 1976 r. przez premiera Piotra Jaroszewicza oraz wprowadzenie kartek na cukier w sierpniu tego roku. Skala problemów była na tyle rozległa, że wymagała podjęcia przez władze zaplanowanych działań mających na celu trwały wzrost wytwórczości rolnej, zwłaszcza tej kierowanej na rynek. Mimo że wyraźnie zauważalny był w związku z tym w polityce rolnej całego omawianego okresu priorytet zaopatrzenia rynku, pozostawały w niej również widoczne wpływy ideologiczne, przejawiające się zarówno w warstwie deklaracyjno-programowej, jak i w strukturze przeznaczanych na rolnictwo nakładów⁴.

Było to zresztą zjawisko bardzo symptomatyczne dla polityki rolnej w Polsce w latach siedemdziesiątych. Dekada Gierka przyniosła wprawdzie znaczącą poprawę warunków funkcjonowania i rozwoju gospodarstw indywidualnych (zniesienie dostaw obowiązkowych, umożliwienie powiększania gospodarstw, zwiększenie dostępu do środków produkcji rolnej oraz materiałów budowlanych, objęcie wsi publiczną służbą zdrowia), jednak wciąż wyraźne były preferencje dla sektora uspołecznionego. Mimo że obejmował on na początku lat siedemdziesiątych zaledwie nieco ponad 16% użytków rolnych, to wyraźnie dominował w absorpcji środków inwestycyjnych, a wiele z podejmowanych przez władze działań na rzecz słusznej skądinąd przebudowy struktury obszarowej gospodarstw nakierowane było właśnie na zwiększanie udziału sektora uspołecznionego w polskim rolnictwie. Wystarczy stwierdzić, że w kraju skutkiem prowadzonych działań stało się zwiększenie do 1978 r. jego partycypacji w użytkowaniu gruntów rolnych do poziomu 24%, a dokonujący się przepływ ziemi między gospodarką chłopską a uspołeczną uznawany był za najważniejszy, choć już nie jedyny, fundament postępów w socjalizacji rolnictwa⁵.

Druga połowa lat siedemdziesiątych to kontynuacja procesów zainicjowanych w pierwszych latach dekady, chociaż wspomniane trudności rynkowe i dążenie do szybkiego wzrostu produkcji przyniosły również pewne pozytywne zmiany w podejściu do sektora prywatnego widoczne zarówno w skali całego kraju, jak i w polityce rolnej

⁴ Na temat trudności zaopatrzeniowych drugiej połowy lat siedemdziesiątych zob. np. A. Friszke, *Polska Gierka*, Warszawa 1995, s. 63–65, 87–89; W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1945–1980*, Warszawa 2003, s. 698–699, 718–719.

⁵ „Mały Rocznik Statystyczny” 1971, s. 156; J. Kaliński, *Gospodarka w PRL*, Warszawa 2012, s. 67; *Polityka rolna i kluczowe problemy rozwoju rolnictwa*, Warszawa 1979, s. 11–13; A. Woś, *Rolnictwo i wyżywienie kraju [w:] 35 lat gospodarki Polski Ludowej*, red. K. Secomski, Warszawa 1979, s. 164–165; obliczenia własne.

władz województwa rzeszowskiego. Z założenia polityka ta była nastawiona na uzyskanie odpowiednich wzrostów produkcji (zwłaszcza zwierzęcej) oraz jej towarowości, a środkami do realizacji tak postawionych celów miały być: poprawa nawożenia, większy dostęp do środków produkcji, wsparcie dla gospodarstw prywatnych produkujących na rynek oraz rozwój sektora uspołecznionego jako z natury bardziej towarowego niż niewielkie w swej masie gospodarstwa chłopskie. W kontekście celów – można je nazwać – doraźnych była zauważalna, związana z pogarszaniem się sytuacji zaopatrzeniowej na rynku mięsnym, dominacja zadań w zakresie hodowli, chociaż uwzględniono w niej – jak napisano w protokole z odbytego w styczniu 1976 r. posiedzenia Komisji Rozwoju Gospodarczego i Zagospodarowania Przestrzennego Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie – „racjonalność żywienia i chowu zwierząt”, opartego na własnych zasobach paszowych⁶.

Z punktu widzenia analizy polityki rolnej omawianego okresu znacznie istotniejsze wydają się jednak zakrojone na szeroką skalę działania systemowe, które miały doprowadzić do osiągnięcia odpowiednich poziomów produkcji towarowej, a niejako przy okazji przyczynić się do realizacji założeń politycznych. Bardzo wyraźnie widoczne były wśród nich dwie płaszczyzny podejmowanych starań. Pierwsza została ukierunkowana na zwiększanie za pomocą wykorzystywanych bodźców ekonomicznych towarowości gospodarstw indywidualnych, druga wprost nastawiona była na sukcesywne poszerzanie zasięgu wpływów sektora uspołecznionego. Co istotne, obie te drogi, stanowiąc równoległe procesy w ramach przebudowy rolnictwa, miały w zamierzeniu propagujących je przedstawiciele władz w pewnym momencie spotkać się, prowadząc zarówno do wzrostu produkcji towarowej, jak i postępów w zakresie socjalizacji rolnictwa⁷.

W przypadku działań na rzecz wzrostu towarowości gospodarstw prywatnych punktem wyjścia stała się w omawianym okresie Uchwała Rady Ministrów z 16 stycznia 1976 r. w sprawie rozwoju zespołów rolników, specjalizacji i kooperacji w rolnictwie. Zakładała ona przyznanie przez państwo korzystnych warunków wsparcia finansowego, inwestycyjnego, materiałowego i świadczenia usług objętych nim podmiotów. Wykonując uchwałę, władze województwa rzeszowskiego podjęły „skoordynowane i kompleksowe” działania w zakresie organizacji gospodarstw specjalistycznych, zespołów rolników i kooperacji produkcyjnej. W ich ramach przeprowadzono („służba rolna przy udziale aktywu”) rozmowy ze wszystkimi (*sic!*) rolnikami posiadającymi ponad 4 ha ziemi, mające ich zachęcić do uzyskania statusu gospodarstwa specjalistycznego bądź wejścia do zespołów rolników. Gospodarstwa takie miały zostać objęte opieką instruktorów gminnej służby rolnej lub Wojewódzkiego Ośrodka Postępu Rolniczego (WOPR), a spółdzielnie samopomocy chłopskiej, spółdzielnie kółek rolniczych oraz banki spółdzielcze zostały zobowiązane do wsparcia tych z założenia nastawionych na produkcję towarową gospodarstw dostawami środków produkcji, usług i kredytów⁸.

W opracowanym w marcu 1978 r. „Programie rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w województwie rzeszowskim do 1980 roku” nie tylko założono, że do końca dekady liczba gospodarstw specjalistycznych wzrośnie do 3,5 tys., liczba zespołów

⁶ APR, WRN, sygn. 199, *Komisja Rozwoju Gospodarczego i Zagospodarowania Przestrzennego WRN 1976*, k. 10–12; sygn. 201, *Komisja Rozwoju Gospodarczego i Zagospodarowania Przestrzennego WRN 1978*, k. 29.

⁷ A. Woś, *Rolnictwo...*, s. 164.

⁸ APR, WRN, sygn. 132, *Protokoły z posiedzeń Prezydium WRN 1978*, k. 605-606.

chłopskich zaś do 500 (większość miała się koncentrować na hodowli), ale również zadeklarowano poważne wsparcie dla rozwoju tych podmiotów. Oprócz bowiem „pełnych przydziałów” materiałów budowlanych, kredytów inwestycyjnych i obrotowych oraz odpowiednich dostaw nawozów sztucznych, nasion, pasz i przydziałów ciągników i maszyn rolniczych władze miały stwarzać gospodarstwom specjalistycznym i zespołom chłopskim „warunki do powiększania obszaru użytków rolnych w granicach 15 ha”, co w kontekście chociażby doświadczeń poprzednich dziesięcioleci można by uznać za deklarację wręcz rewolucyjną. W efekcie prowadzonych działań do końca 1979 r. powstało w województwie 2,8 tys. gospodarstw specjalistycznych oraz 230 zespołów chłopskich, które łącznie objęły 18 tys. gruntów, czyli około 6% ogółu całości gruntów rolnych (mniejsza popularność zespołów rolników wynikała zarówno z wykluczenia w 1976 r. możliwości ich tworzenia przez dwuzawodowców, jak i podkreślonej przez władze niechęci chłopów do wspólnego gospodarowania)⁹.

W zasadniczym dla polityki rolnej województwa dokumencie programowym z 1978 r. zakładano równocześnie systematyczny wzrost udziału w posiadaniu ziemi i produkcji rolnej podmiotów zaliczanych do sektora uspołecznionego, czyli spółdzielni kółek rolniczych (SKR), rolniczych spółdzielni produkcyjnych (RSP) oraz państwowych gospodarstw rolnych (PGR). Mimo składanych w marcu 1978 r. przez wicepremiera i członka Biura Politycznego KC PZPR, Józefa Tejchmę, obecnego na wspólnym posiedzeniu Komitetu Wojewódzkiego PZPR oraz Wojewódzkiego Komitetu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL), zapewnień o równym traktowaniu wszystkich sektorów w rolnictwie, celem przyjętych założeń miała być stopniowa rozbudowa zakresu oddziaływania rolnictwa uspołecznionego. Do 1980 r. miało ono bowiem zwiększyć areał użytkowanej ziemi do około 50 tys. ha i obejmować aż 17% użytków rolnych w województwie, co w porównaniu z tym, że w roku 1975 udział ten wynosił zaledwie 2,3% (6,9 tys. ha), musiało wprost wskazywać na pożądaną kierunek przekształceń struktury rolnej województwa. Szczególnego wsparcia doczekały się ponownie w połowie lat siedemdziesiątych rolnicze spółdzielnie produkcyjne, które na podstawie wydawanych w tym okresie przepisów mogły liczyć na dotacje na przejmowanie zagospodarowanej ziemi, zakup sprzętu i inwestycje budowlane, preferencyjne i umarzalne w dużym stopniu kredyty, a nawet dopłaty do produkcji, członków spółdzielni zaś (podobnie jak członków SKR) objęto w marcu 1976 r. ubezpieczeniem społecznym (do okresu ubezpieczenia członkom zaliczano również wcześniejszą pracę we własnym gospodarstwie)¹⁰.

Taki sposób postawienia sprawy ewolucji sektora uspołecznionego w rolnictwie nie był w tym okresie niczym nowym w kontekście podejmowanych u progu lat siedemdziesiątych uchwał Biura Politycznego Komitetu Centralnego PZPR oraz Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL. Na gruncie lokalnym już na początku roku 1977

⁹ Ibidem, k. 606-609; *Program rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w województwie rzeszowskim do 1980 roku* [w:] *Zadania rolnictwa i gospodarki żywnościowej województwa rzeszowskiego do 1980 roku*, Rzeszów 1978, s. 49-50.

¹⁰ Ibidem, s. 50; *Wystąpienie członka Biura Politycznego KC PZPR wiceprezesa Rady Ministrów tow. Józefa Tejchmy* [w:] *Zadania rolnictwa...*, s. 32-33; K. S., *Udogodnienia dla gospodarstw zespołowych*, „Nowiny” 1976/114, s. 4; nt. struktury użytkowania ziemi w województwie rzeszowskim, zob. P. Grata, *Przemiany w rolnictwie województwa rzeszowskiego w latach 1975-1989* [w:] *Szkice z dziejów Polski południowo-wschodniej i Europy XIX i XX wieku*, red. A. Bonusiak, E. Czop, J. Kuzicki, Przemysł 2005, s. 179.

Komisja Produkcji Rolnej WRN uznała, że „aby wykonać plan w rolnictwie należy bezwzględnie umacniać gospodarkę uspołecznioną przez doinwestowanie oraz wyposażenie w niezbędne maszyny i urządzenia”. I tak też w praktyce się działo, o czym najlepiej świadczyć mogły zarówno formułowane plany w zakresie przejmowania ziemi i dominacji w absorpcji środków inwestycyjnych właśnie gospodarstw uspołecznionych, jak i prowadzone w tej mierze działania praktyczne. W roku 1976 na 4,1 tys. ha rozdysponowanych przez Państwowy Fundusz Ziemi gruntów aż 3,5 tys. ha (85%) otrzymały właśnie jednostki sektora uspołecznionego, a niewiele lepiej, z punktu widzenia dominujących w strukturze posiadania ziemi gospodarstw indywidualnych, przedstawiał się sposób dystrybucji nawozów sztucznych, pasz przemysłowych (otrzymały one zaledwie nieco ponad połowę ogółu przydziału) oraz środków inwestycyjnych. Na przykład w ramach budżetu na 1977 r. Wydział Rolnictwa Urzędu Wojewódzkiego na szeroko rozumiane inwestycje rolne (melioracja, elektryfikacja, zaopatrzenie w wodę, działalność WOPR, budownictwo w szkołach rolniczych) otrzymał 187 mln zł, podczas gdy na rozwój podmiotów sektora uspołecznionego przeznaczono w tym czasie 560 mln zł, czyli trzykrotnie więcej (spółdzielnie kółek rolniczych miały otrzymać najwięcej, bo 400 mln zł, rolnicze spółdzielnie produkcyjne 100 mln zł, a państwowe gospodarstwa rolne 60 mln)¹¹.

Dowodem na silnie obecną w polityce rolnej drugiej połowy lat siedemdziesiątych tendencję do wspierania rozwoju sektora uspołecznionego były zmiany zachodzące w strukturze wydatków inwestycyjnych kierowanych do rolnictwa. W połowie dekady do sektora uspołecznionego trafiało bowiem około 45% nakładów inwestycyjnych, co już wtedy, w kontekście jego udziału w strukturze posiadania ziemi i wytwórczości rolnej (dawał bowiem zaledwie kilkanaście procent produkcji towarowej) było wartością nieproporcjonalnie wysoką. Tymczasem zainicjowane w II połowie lat siedemdziesiątych przyspieszenie inwestycyjne przyniosło wzrost udziału tego sektora w wykorzystywaniu pozostających na potrzeby rolnictwa środków do poziomu aż 2/3, co ostatecznie musiało potwierdzać tezę o skrajnie nierównoprawnym, mimo deklaracji, traktowaniu różnych sektorów własnościowych w polityce rolnej państwa i władz lokalnych¹².

Dowodził jej także kierunek zmian zachodzących w tym okresie w rolnictwie województwa. Do końca dekady nie udało się wprawdzie osiągnąć zakładanych celów w kontekście przebudowy struktury posiadania ziemi, a do uzyskania planowanych wskaźników wciąż było jeszcze daleko, jednak efekty były wyraźnie widoczne. W 1979 r. sektor uspołeczniony obejmował już 22,1 tys. ha ziemi, w kolejnym roku zaś wartość ta wzrosła do 24,4 tys. ha. Oznaczało to, że w porównaniu z 1975 r. w gospodarce uspołecznionej nastąpił ponad 3,5-krotny wzrost areалу użytków rolnych, a jej udział w strukturze posiadania ziemi w województwie zwiększył się w ciągu pięciu lat istnienia województwa z 2,3% do 8,3%¹³.

¹¹ APR, WRN, sygn. 129, *Protokoły...*, k. 320; sygn. 200, *Komisja Rozwoju Gospodarczego i Zagospodarowania Przestrzennego WRN 1977*, k. 9–11; *Polityka rolna...*, s. 17–18; wydatki na rolnictwo stanowiły generalnie stosunkowo niewielki odsetek wszystkich nakładów w kontekście jego znaczenia w życiu gospodarczym województwa (15,7% w 1975 r. oraz 17,1% w 1980), zob. P. Grata, *Podstawowe priorytety polityki gospodarczej władz województwa rzeszowskiego w latach 1975–1989*, „Polityka i Społeczeństwo” 2006/3, s. 31.

¹² RSWR 1980, s. 164; 1984, s. 190–192; 1990, s. 213; obliczenia własne.

¹³ RSWR 1980, s. 200–201; P. Grata, *Przemiany w rolnictwie...*, s. 179.

Szczególnie widoczny był wzrost stanu posiadania dwóch form rolnictwa uspołecznionego, czyli rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz należących do spółdzielni kółek rolniczych zespołowych gospodarstw rolnych. W wypadku pierwszej z kategorii władze województwa sukcesywnie dążyły do realizacji wyznaczonego na początku 1978 r. przez wojewodę rzeszowskiego Bolesława Reka celu, by „w każdej gminie w najbliższym czasie została zorganizowana co najmniej jedna rolnicza spółdzielnia produkcyjna”. W końcu roku 1976 liczba spółdzielni, których rok wcześniej było tylko 9, osiągnęła 20, w następnym roku przekroczyła 30, wiosną 1980 r. zaś było ich już 46. Wraz z tak szybkim wzrostem liczby spółdzielni zwiększał się również areal użytkowanych przez nie gruntów. W ciągu pierwszych pięciu lat istnienia województwa wzrósł on siedmiokrotnie (z 1,1 tys. ha w 1975 r. do 7,7 tys. w I połowie 1980 r.), a tylko w latach 1978–1980 nastąpiło podwojenie tej powierzchni. Co znamienne, spółdzielnie obejmowały nie tylko ziemie wstępujących do nich rolników, ale swój stan posiadania rozwijały także w oparciu na gruntach przekazywanych z zasobów Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ)¹⁴.

W jeszcze większym stopniu zwiększył się w tym czasie, na podstawie gruntów pochodzących z PFZ, areal organizowanych przy SKR i nastawionych na towarową produkcję mięsną zespołowych gospodarstw rolnych (ZGR). W roku 1975 spółdzielnie kółek rolniczych posiadały bowiem zaledwie 919 ha użytków rolnych, do końca 1979 r. było to już 8,9 tys. ha, wiosną 1980 r. zaś gospodarowały na obszarze 9,5 tys. ha, co wciąż było uznawane jednak za areal zbyt skromny w stosunku do rozmiarów prowadzonej w ZGR hodowli. Zdecydowanie najwolniej przyrastał w II połowie lat siedemdziesiątych obszar użytków rolnych znajdujących się w użytkowaniu państwowych gospodarstw rolnych. Ich zasób ziemi zwiększył się bowiem z 4 tys. ha w 1975 r. do 6,4 tys. w 1980 r., czyli tylko o nieco ponad połowę. Jak się jednak miało okazać, to właśnie oparte na najstabilniejszych podstawach działania PGR-y miały najlepszym stanie przetrwać okres załamania w rolnictwie¹⁵.

Mimo znaczących środków przeznaczanych na ekspansję sektora uspołecznionego w rolnictwie i jego rozwoju organizacyjnego trudno mówić o pozytywnych efektach zachodzących procesów. Zarówno ZGR, jak i RSP uzyskiwały przeciętne plony niższe od osiągniętych w niedoinwestowanych i z założenia drobnych gospodarstwach indywidualnych (znacznie korzystniej od nich wypadały jedynie państwowe gospodarstwa rolne). Niewiele lepiej było w kontekście produkcji towarowej, gdyż w wymiarze wartościowym sektor prywatny w końcu lat siedemdziesiątych obejmował aż 87% wartości skupu produktów rolnych, a w wyrażnie większym stopniu sektor uspołeczniony uczestniczył w tym czasie jedynie w dostawach towarowych zbóż (ponad połowa udziału) oraz trzody chlewnej (25% skupu w 1979 r.). Wyższa była również produkcja towarowa przypadająca na hektar powierzchni, ale warto w tym miejscu zauważyć, że indywidualne gospodarstwa specjalistyczne, mimo że dysponowały przeciętnie znacznie mniejszym

¹⁴ APR, WRN, sygn. 129, *Protokoły...*, k. 320; sygn. 133, *Protokoły z posiedzeń Prezydium WRN 1979*, k. 30; *Referat wygłoszony przez wojewodę rzeszowskiego Bolesława Reka*, [w:] *Zadania rolnictwa...*, s. 20; (jen), *Dorobek i zadania RSP w woj. rzeszowskim*, „Nowiny” 1980/122, s. 2.

¹⁵ APR, WRN, sygn. 129, *Protokoły...*, k. 320; RSWR 1980, s. 200; J. Niebudek, *Zespołowe Gospodarstwa Rolne SKR ba prostej*, „Nowiny” 1980/69, s. 4; obliczenia własne.

arealem gruntów, dorównywały pod tym względem wynikom uzyskiwanym przez sektor uspołeczniiony¹⁶.

3. REORIENTACJA POLITYKI ROLNEJ W OKRESIE KRYZYSU

Załamanie realizowanego w Polsce po II wojnie światowej modelu gospodarki centralnie planowanej szybko znalazło swoje odzwierciedlenie w polityce rolnej. Nie inaczej stało się w województwie rzeszowskim, gdzie problemy wciąż niedoinwestowanego rolnictwa (niedobory w zakresie melioracji, niski poziom nawożenia, brak maszyn rolniczych itp.) tylko przyspieszyły nadejście kryzysu. Co znamienne, to właśnie w produkcji rolnej od lat kumulujące się problemy najszybciej ujrzały światło dzienne, gdyż już w 1979 r. w rolnictwie nie tylko nie wykonano planu rzeczowego produkcji, ale nastąpił również spadek wytwórczości roślinnej. W obliczu narastających trudności paszowych musiało to przynieść negatywne skutki w pozostałych działach produkcji żywnościowej. Ostatecznie efektem załamania przełomu dekad stał się spadek produkcji roślinnej do poziomu niższego od notowanego w 1975 r., natomiast rozmiary produkcji zwierzęcej (w latach 1975–1979 wzrosła o 10%), po niewielkim jeszcze spadku w roku 1980, w 1981 r. zmniejszyły się aż o 1/4¹⁷.

Tradycyjnie już w systemie realnego socjalizmu kryzys i jawne niepowodzenie dotychczas forsowanego modelu rozwoju przyniosły szansę na racjonalizację polityki rolnej. „Nową” politykę rolną warunkowały w latach osiemdziesiątych przede wszystkim dwa czynniki. Pierwszym było ograniczenie możliwości inwestycyjnych, na których wszak opierała się wcześniej ekspansja sektora uspołecznionego w rolnictwie, natomiast w celu ratowania sytuacji zaopatrzeniowej drugim priorytetem władz stał się, jak zawsze zresztą w okresach „przejściowych” trudności, daleko idący kompromis z sektorem prywatnym.

Zauważalne stało się to zarówno w sferze deklaratywnej, jak i w praktyce ukierunkowanych na rolnictwo działań. Symptomatyczne być musi w tym względzie stanowisko Prezydium WRN w Rzeszowie z 13 lutego 1981 r. zalecające prezydiom rad narodowych niższego szczebla kontrolę pełnego i racjonalnego zagospodarowania ziemi w województwie. Co więcej, zalecenie uzupełnione zostało tezą z zasady sprzeczną z obowiązującymi jeszcze do niedawna koncepcjami. W oficjalnym dokumencie nie tylko zapisano bowiem, że „ziemia jest dobrem ogólnonarodowym” i „zmierzać należy do pilnej poprawy jej wykorzystania”, ale również należało, zdaniem rządzących województwem, „**zapewnić szybkie przejmowanie przez najlepszych rolników tych gruntów, których uprawa w jednostkach uspołeczniionych nie jest gospodarczo uzasadniona**” (podkreślenie – P.G.)¹⁸.

¹⁶ RSWR 1980, s. 218–219; *Sprawozdanie statystyczne z wykonania planu oraz o sytuacji gospodarczej województwa rzeszowskiego za rok 1978*, Rzeszów 1980, s. 102–103; (e), *Sesja WRN w Rzeszowie*, „Nowiny” 1979/73, s. 1.

¹⁷ P. Grata, *Przemiany w rolnictwie...*, s. 182–183; jeszcze w styczniu 1979 r. sekretarz KW PZPR w Rzeszowie, Tadeusz Głowaty, optymistycznie zapowiadał, że mimo pewnego obniżenia nakładów (o 2% przy dziesięcioprocentowym ich zmniejszeniu w skali kraju) w roku tym nastąpi dalszy dynamiczny rozwój gospodarki województwa, a w rolnictwie znajdować się miały łatwe do wykorzystania rezerwy, por. APR, WRN, sygn. 202, *Komisja Rozwoju Gospodarczego i Zagospodarowania Przestrzennego WRN 1979*, k. 4.

¹⁸ APR, WRN, sygn. 136, *Protokoły z posiedzeń Prezydium WRN 1981*, k. 75.

To jedno zdanie nie tylko wskazywało na nowy trend w polityce rolnej władz, ale stawiało również pod znakiem zapytania całość rozwiązań dotychczas w niej preferowanych. Rzecz jasna nie do końca tak było, ale dostrzeżenie popełnianych błędów przyniosło realne zmiany w prowadzonej polityce. Tym bardziej że forsowany wcześniej i polegający na ekspansji rolnictwa uspołecznionego model rozwoju częściowo oparty był na pewnej statystycznej fikcji. Nie tylko bowiem nie udawało się uzyskać w sektorze uspołecznionym, poza PGR, lepszych niż w gospodarce prywatnej wyników produkcyjnych. Wiele z rozbudowywanych tak dużym nakładem sił i środków podmiotów uspołeczniionych funkcjonowało wadliwie, inwestycje lokowano niezgodnie z założeniami (na przykład w SKR często inwestowano w rozwój bazy lokalowo-biurowej), część przekazywanej im ziemi zaś pozostawała wyłączona z produkcji rolnej. Najlepszym tego przykładem były gospodarstwa związane ze spółdzielniami kółek rolniczych, gdzie dotyczyło to średnio 10% areалу, ale były i takie SKR (Czermin, Mielec, Świlcza), w których nie użytkowano aż połowy posiadanego areалу¹⁹.

Wraz z załamaniem produkcji żywnościowej nastąpiło pewne przeorientowanie priorytetów w polityce gospodarczej państwa, a co za tym idzie – władz województwa. Nakłady na rolnictwo od początku lat osiemdziesiątych zaczynały zwiększać swój udział w strukturze wydatków inwestycyjnych w województwie, co znalazło potwierdzenie w Narodowym Planie Społeczno-Gospodarczym realizowanym w latach 1983–1985. W wyniku nowych założeń, nastawionych na wyżywienie społeczeństwa i rozwój „kompleksu rolniczo-przetwórczego”, już od roku 1982 nastąpiło wyraźne przesunięcie w strukturze wydatkowanych środków, wyrażające się nie tylko zmniejszeniem udziału inwestycji w przemyśle do poziomu poniżej 30% ogółu nakładów, ale i podniesieniem wydatków na rolnictwo do około 20% całości inwestycji w województwie. Tendencja wzrostowa nie okazała się jednak trwała i już pod koniec realizacji planu na lata 1983–1985, następował stopniowy odwrót od podjętych na początku dekady działań prokonsumpcyjnych. Nakłady inwestycyjne na przemysł znowu zaczęły rosnąć, wydatki na rolnictwo zaś stopniowo zmniejszano, zarówno pod względem wartości w cenach stałych, jak i udziału w całości nakładów. W 1985 r. objęły one wprawdzie jeszcze poziom 18,5% całości środków inwestycyjnych w województwie, jednak w 1989 r. na ten sektor gospodarki przeznaczono już tylko zaledwie 14,5% nakładów²⁰.

Ze zmianami w strukturze wydatków inwestycyjnych zachodziły widoczne przesunięcia w nakładach przeznaczanych na rozwój rolnictwa. Załamanie się dotychczasowego, opartego na wspieraniu sektora uspołecznionego modelu rozwoju doprowadziło na początku lat osiemdziesiątych do zmian w polityce rolnej, polegających

¹⁹ APR, WRN, sygn. 204, *Komisja Rozwoju Gospodarczego i Zagospodarowania Przestrzennego WRN 1981*, k. 176–178; w przygotowanym w 1981 r. sprawozdaniu rzeszowskiej Delegatury NIK z wykonania planu społeczno-gospodarczego i budżetu województwa podnoszono również niezgodny z jakimikolwiek zasadami racjonalności w gospodarowaniu sposób inwestowania w infrastrukturę hodowlaną, np. w Jelnej koło Leżajska wybudowano fermę hodowlaną na 6 tys. stanowisk przy posiadanym areale zaledwie 63 ha, podczas gdy zdaniem kontrolerów do takiej hodowli niezbędne byłoby użytkowanie około 700 ha.

²⁰ *Podstawowe dane...*, s. 9; RSWR 1980, s. 164; 1984, s. 190–192; 1990, s. 213; 1993, s. 28–29; 196–197; Z. Landau, P. Tanewski, *Polityka gospodarcza i społeczna*, [w:] *Historia gospodarcza...*, s. 101–103. Czasowy wzrost udziału rolnictwa w nakładach inwestycyjnych województwa odbywał się w warunkach trwałego zmniejszenia poziomu wydatków globalnych, które w większości lat dekady kształtowały się na poziomie niespełna 90% rozmiarów nakładów z roku 1979.

między innymi na zwiększaniu środków przeznaczanych na sektor prywatny. Jego udział w strukturze nakładów ponownie przekroczył 50%, w latach 1982–1983 zaś wyniósł nawet 56%, a więc stał się równy temu z 1975 roku. Mimo generalnie korzystnych skutków tych zmian wskazane odejście od postawionych na początku dekady priorytetów sprawiło, że od 1986 r. w strukturze nakładów na rolnictwo ponownie przeważać zaczął, mimo postępującego spadku jego znaczenia w produkcji rolnej, sektor uspołeczniony, który w II połowie lat osiemdziesiątych przejmował ponad połowę (51–53%) środków kierowanych do tego sektora gospodarki²¹.

Załamanie możliwości finansowania na dotychczasowym poziomie rozwoju sektora uspołecznionego w rolnictwie widoczne stało się również w sposobie gospodarowania ziemią w województwie. O ile bowiem w II połowie lat siedemdziesiątych władze kładły duży nacisk na przejmowanie przez PFZ gruntów od rolników indywidualnych i przekazywanie ich w dużej mierze spółdzielniom bądź ZGR, to w nowych warunkach nie tylko znacząco zmniejszyły się ilości przejmowanej rocznie ziemi (zaledwie kilkaset hektarów przy kilku tys. ha w poprzednim okresie), ale również niewielkie były rozmiary dokonywanych nadziałów. Co więcej, w pierwszych latach dekady następował proces odwrotny od zachodzącego w II połowie lat siedemdziesiątych, gdyż część gruntów przekazanych wcześniej rolniczym spółdzielniom produkcyjnym oraz zespołowym gospodarstwom rolnym „wracała” do zasobu PFZ, a stamtąd trafiały one do rolników indywidualnych. Mimo że proces przekazywania gruntów w ręce prywatne nie przebiegał bezproblemowo (jego przebieg utrudniała inercja aparatu gminnego zauważalna nawet przez władze województwa), w I połowie lat osiemdziesiątych stopniowo zmniejszały się zasoby znajdujące się w posiadaniu PFZ. Skutkiem zachodzących zmian w gospodarce ziemią stał się ponowny wzrost udziału sektora prywatnego w strukturze użytkowania gruntów w województwie. Podczas gdy w roku 1980 w jego rękach znajdowało się 91,7% użytków rolnych, to pięć lat później wskaźnik ten wzrósł do 94% i na podobnym poziomie utrzymał się do końca dekady²².

Przesunięcia w strukturze użytkowania ziemi były przede wszystkim efektem destrukcyjnych procesów zachodzących w sektorze uspołecznionym. O ile sytuacja w trwale umocowanych w gospodarce województwa państwowych gospodarstwach rolnych nie ulegała znaczącym zmianom, a nawet z czasem zaczęły się one wzmacniać obszarowo, to w nowych warunkach ekonomicznych szybko okazało się, że wiele z tworzonych na fali entuzjazmu polityki rolnej II połowy lat siedemdziesiątych podmiotów nie było w stanie nadal funkcjonować w dotychczasowym kształcie. Proces likwidacji dotknął część tak obficie wcześniej dotowanych rolniczych spółdzielni produkcyjnych.

²¹ RSWR 1980, s. 164; 1984, s. 190–192; 1990, s. 213; P. Grata, *Podstawowe priorytety...*, s. 31–32.

²² APR, WRN, sygn. 136, *Protokoły...*, k. 75; sygn. 138, *Protokoły z posiedzeń Prezydium WRN 1983*, k. 256; sygn. 154, *Protokoły z posiedzeń Prezydium WRN 1989*, k. 68; sygn. 204, *Komisja Rozwoju Gospodarczego...*, k. 176; sygn. 208, *Komisja Rozwoju Społeczno-Gospodarczego i Gospodarki Finansowej WRN 1985*, k. 284; sygn. 211, *Komisja Rozwoju Społeczno-Gospodarczego...*, k. 103; RSWR 1993, s. 234–235; 1996, s. 209; obliczenia własne. Proces restytucji stanu posiadania sektora prywatnego został zahamowany w połowie dekady, kiedy wraz z pogarszaniem się warunków prowadzenia produkcji rolnej zaczęło brakować chętnych na oferowane przez Państwowy Fundusz Ziemi grunty (z reguły były zresztą niskiej jakości). Zwiększała się za to ponownie powierzchnia użytków źle lub niedostatecznie zagospodarowanych, a pod koniec dekady wyraźnie więcej było chętnych do przekazywania ziemi niż do jej zagospodarowania.

Ich liczba zmniejszyła się na początku lat osiemdziesiątych o około 1/3 i ustabilizowała się w połowie dekady na poziomie 30 podmiotów, gospodarujących na 4,7 tys. ha. Redukcja powierzchni gruntów była zatem większa niż w wypadku spadku liczby spółdzielni, a u źródeł tego zjawiska stało zarówno wycofywanie się z RSP części członków, jak i oddawanie przez osłabione spółdzielnie ziemi rolnikom indywidualnym (od połowy dekady spółdzielnie posiadały 4,3 tys. ha użytków rolnych, czyli 1,5% ich całości w województwie)²³.

Jeszcze bardziej gwałtowne były procesy zachodzące w tworzonych wcześniej przy SKR zespołowych gospodarstwach rolnych, które w warunkach załamania rynku paszowego utraciły *de facto* rację dalszego istnienia (choć jeszcze w 1980 r. PFZ nadal przekazywał ziemię spółdzielniom kółek rolniczych). Duża część rozbudowanej w II połowie lat siedemdziesiątych infrastruktury hodowlanej pozostała bowiem w nowej sytuacji nieobsadzona, a przyspieszenie likwidacji ZGR przyniosła w marcu 1981 r. decyzja Krajowego Zjazdu Delegatów Kółek Rolniczych o przekazywaniu gruntów rolnikom indywidualnym, spółdzielniom i innym podmiotom. W jej wyniku doszło do szybkiej likwidacji większości tego typu gospodarstw (w 1983 r. pozostało ich już tylko 6, w połowie dekady w posiadaniu SKR znajdowało się zaledwie 300 ha ziemi), a znaczącą część ziemi i majątku po ZGR, mimo żywiołowych procesów parcelacyjnych zainicjowanych jeszcze w 1981 r., przejęły państwowe gospodarstwa rolne (spółdzielnie kółek rolniczych powróciły w działalności do świadczenia usług rolnikom indywidualnym)²⁴.

Brak konsekwencji we wprowadzaniu głębszych zmian w polityce rolnej, a nawet odejście już po kilku latach od wyraźnie zaznaczających się na początku nowej dekady preferencji dla rolnictwa indywidualnego przy trwałym ograniczeniu dostaw nawozów sztucznych, pasz, maszyn i innych środków produkcji oraz notowany w kolejnych latach spadek wysokości nakładów na rolnictwo (w 1989 r. były one w województwie o 16% niższe niż w 1980 r.) to podstawowe czynniki, które uniemożliwiały zwiększenie efektywności rolnictwa zarówno w skali całego kraju, jak i w województwie rzeszowskim. Mimo zatem szybkiej poprawy w tym zakresie, jaka nastąpiła w latach 1981 (wzrost produkcji roślinnej o 40% w stosunku do roku 1980) oraz 1982 (wyraźny wzrost produkcji mięsa w porównaniu z rokiem 1981), później było już znacznie gorzej pod względem dynamiki produkcji rolnej. W efekcie wskutek wciąż utrzymujących się ograniczeń strukturalnych do końca lat osiemdziesiątych nie udało się osiągnąć w województwie poziomu hodowli z roku 1980, a nieco tylko lepiej było w przypadku wytwórczości roślinnej (w 1986 r. odtworzono jej liczoną w cenach stałych poziom z roku 1976)²⁵.

²³ „Nowiny” 1981/72, s. 1; (hp), *Pozytywna ocena rzeszowskich RSP*, „Nowiny” 1985/171, s. 1; (e), *Przedsiębiorczość w twardym gorsecie*, „Nowiny” 1987/300, s. 3.

²⁴ APR, WRN, sygn. 136, *Protokoły...*, k. 82; „Nowiny” 1981/72, s. 1; (e), *Kółka rolnicze ważnym ogniwem życia społeczno-gospodarczego wsi*, „Nowiny” 1981/11, s. 1; K. Szeliga, *Zamknięta karta*, „Nowiny” 1986/72, s. 4; P. Grata, *Przemiany w rolnictwie...*, s. 179–180; skutkiem przejmowania ziemi z innych podmiotów sektora uspołecznionego stał się w latach osiemdziesiątych wzrost zasobów znajdujących się we władaniu państwowych gospodarstw rolnych, które w 1988 r. posiadały już blisko 12 tys. ha, obejmując w ten sposób ponad 4% areалу użytków rolnych w województwie.

²⁵ APR, WRN, sygn. 138, *Protokoły...*, k. 256; sygn. 205, *Komisja Rozwoju Gospodarczego i Zagospodarowania Przestrzennego WRN 1982*, k. 110; sygn. 210, *Komisja Rozwoju Społeczno-*

Oczywiście nie we wszystkich aspektach produkcji rolnej ostatnie piętnastolecie Polski Ludowej przyniosło w województwie regres bądź stagnację. Nawet jednak w przypadkach, gdy uzyskiwane wyniki wskazywały na dokonujący się postęp, ich porównanie ze wskaźnikami ogólnopolskimi musiało świadczyć o wciąż zacofanym charakterze rolnictwa w województwie. O 1/3 mniejsze niż w skali kraju zużycie nawozów sztucznych, przeciętnie niższe o około 10% plony z hektara, wreszcie o ponad 30% mniejsza obsada trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych czy też znacznie niższe, nawet kilkukrotnie w wypadku wytwórczości roślinnej, wskaźniki produkcji towarowej nie tylko dowodziły prawdziwości tak postawionej tezy, ale także musiały również świadczyć o niepowodzeniu polityki rolnej prowadzonej w tym czasie w województwie²⁶.

4. PODSUMOWANIE

Polityka rolna prowadzona w województwie rzeszowskim w ostatnim piętnastolecu Polski Ludowej była w tym względzie w dużej mierze zgodna z tendencjami ogólnopolskimi, co nie wyklucza jednak próby jej prezentacji, interpretacji i oceny w wymiarze lokalnym. Podsumowując, należy stwierdzić, że polityka ta była w województwie rzeszowskim w omawianym okresie, nawet w latach kryzysu lat osiemdziesiątych, nadal silnie obciążona brzemieniem ideologicznych obciążeń i ograniczeń. W II połowie lat siedemdziesiątych ich skutkiem był niespotykany wcześniej na taką skalę (z wyjątkiem kolektywizacji okresu stalinizmu) ekstensywny i pozbawiony ekonomicznych podstaw rozwój sektora uspołecznionego w rolnictwie województwa, w następnej dekadzie natomiast nieprzekraczalne – jak się okazało – ramy „gospodarki socjalistycznej” wciąż nie pozwalały na trwałe i zasadnicze przeorientowanie polityki prowadzonej względem rolnictwa.

I mimo że w warunkach ówczesnego województwa rzeszowskiego to sektor prywatny zdecydowanie dominował w strukturze posiadania ziemi, wytwórczości rolnej, a nawet produkcji towarowej, to w całym omawianym okresie z wyraźnie widocznych preferencji w polityce rolnej korzystały „słuszne” politycznie podmioty gospodarki uspołecznionej. Priorytet zaopatrzenia rynku wymuszał wprawdzie ustępstwa na rzecz rolnictwa indywidualnego: w latach siedemdziesiątych wyrażające się wsparciem rozwoju gospodarstw specjalistycznych, w następnej dekadzie zaś pewnymi przesunięciami w strukturze wydatkowania środków inwestycyjnych czy też przydziałów środków produkcji. W dłuższej perspektywie jednak polityka rolna wracała na utarte przez poprzednie dziesięciolecia tory, a bardziej przyjazny, zwłaszcza w warstwie deklaratywnej, stosunek do sektora prywatnego nie znajdował ze względów doktrynalnych przełożenia na realne zmiany w podejściu do problemów rolnictwa w

Gospodarczego i Gospodarki Finansowej 1987, k. 180; sygn. 211, *Komisja Rozwoju Społeczno-Gospodarczego...*, k. 103; RSWR 1984, s. 191; 1993, s. 28–31; 196–197; I. Kostrowicka, *Rolnictwo...*, s. 136–137. W skali kraju nakłady inwestycyjne na rolnictwo spadły w 1989 r. w porównaniu z 1980 r. o 21,8%, czyli nawet więcej niż w województwie rzeszowskim.

²⁶ RS 1996, s. LXII–LXIII; RSWR 1993, s. 30–31; obliczenia własne; szerzej zob. P. Grata, *Przemiany w rolnictwie...*, s. 181–187. Jedynym ważnym wyjątkiem od wskazanej tendencji była upowszechniona w drobnych gospodarstwach indywidualnych hodowla bydła i ściśle związana z nią produkcja mleka – w obu tych obszarach województwo rzeszowskie wypadło powyżej przeciętnej krajowej, chociaż również w latach 1975–1989 doszło pod tym względem raczej do regresu niż rozwoju (z czasem wyniki osiągnięte w województwie w coraz mniejszym stopniu różniły się od wskaźników ogólnopolskich).

województwie. Nie pozwalał również na oczekiwany postęp w wytwórczości rolnej, a osiągnięte w ostatecznym rozrachunku w omawianym okresie wyniki dowodziły czegoś odwrotnego, stanowiąc kolejne potwierdzenie trwałej niewydolności ekonomicznej systemu i ściśle z nim związanej polityki rolnej.

LITERATURA

- [1] Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Wojewódzka Rada Narodowa w Rzeszowie 1973–1990, sygn. 129, 132, 133, 135, 136, 138, 154, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 208, 210, 211.
- [2] *Dochód narodowy Polski według województw w 1986 r.*, Warszawa 1989.
- [3] (e), *Kółka rolnicze ważnym ogniwem życia społeczno-gospodarczego wsi*, „Nowiny” 1981/11.
- [4] (e), *Przedsiębiorczość w twardym gorsecie*, „Nowiny” 1987/300.
- [5] (e), *Sesja WRN w Rzeszowie*, „Nowiny” 1979/73.
- [6] edwi, *Przedstawiamy województwa: Rzeszowskie*, „Nowiny” 1975/131.
- [7] Friszke A., *Polska Gierka*, Warszawa 1995.
- [8] Grata P., *Podstawowe priorytety polityki gospodarczej władz województwa rzeszowskiego w latach 1975–1989*, „Polityka i Społeczeństwo” 2006/3.
- [9] Grata P., *Przemiany w rolnictwie województwa rzeszowskiego w latach 1975–1989*, [w:] *Szkice z dziejów Polski południowo-wschodniej i Europy XIX i XX wieku*, red. A. Bonusiak, E. Czop, J. Kuzicki, Przemysł 2005.
- [10] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996.
- [11] (hp), *Pozytywna ocena rzeszowskich RSP*, „Nowiny” 1985/171.
- [12] (jen), *Dorobek i zadania RSP w woj. rzeszowskim*, „Nowiny” 1980/122.
- [13] K. S., *Udogodnienia dla gospodarstw zespołowych*, „Nowiny” 1976/114.
- [14] Kaliński J., *Gospodarka w PRL*, Warszawa 2012.
- [15] Kostrowicka I., *Rolnictwo*, [w:] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996.
- [16] Landau Z., Tanewski P., *Polityka gospodarcza i społeczna*, [w:] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996.
- [17] „Mały Rocznik Statystyczny” 1971.
- [18] Niebudek J., *Zespołowe Gospodarstwa Rolne SKR ba prostej*, „Nowiny” 1980/69.
- [19] *Podstawowe dane statystyczne według miast i gmin za 1985 r.*, Rzeszów 1986.
- [20] *Program rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w województwie rzeszowskim do 1980 roku*, [w:] *Zadania rolnictwa i gospodarki żywnościowej województwa rzeszowskiego do 1980 roku*, Rzeszów 1978.
- [21] *Referat wygłoszony przez wojewodę rzeszowskiego Bolesława Reka*, [w:] *Zadania rolnictwa i gospodarki żywnościowej województwa rzeszowskiego do 1980 roku*, Rzeszów 1978.
- [22] *Rocznik Statystyczny GUS 1996*.
- [23] *Rocznik Statystyczny Województwa Rzeszowskiego 1980, 1984, 1990, 1993, 1996*.
- [24] Roszkowski W., *Najnowsza historia Polski 1945–1980*, Warszawa 2003.

- [25] *Sprawozdanie statystyczne z wykonania planu oraz o sytuacji gospodarczej województwa rzeszowskiego za rok 1978*, Rzeszów 1980.
- [26] Szeliga K., *Zamknięta karta*, „Nowiny” 1986/72.
- [27] Woś A., *Rolnictwo i wyżywienie kraju*, [w:] *35 lat gospodarki Polski Ludowej*, red. K. Secomski, Warszawa 1979.
- [28] *Wystąpienie członka Biura Politycznego KC PZPR wiceprezesa Rady Ministrów tow. Józefa Tejchmy*, [w:] *Zadania rolnictwa i gospodarki żywnościowej województwa rzeszowskiego do 1980 roku*, Rzeszów 1978.
- [29] *Zadania rolnictwa i gospodarki żywnościowej województwa rzeszowskiego do 1980 roku*, Rzeszów 1978.

THE FALL OF THE CONCEPT OF SOCIALIST AGRICULTURE IN POLAND ON THE EXAMPLE OF THE AGRICULTURAL POLICY IN THE RZESZOWSKIE VOIVODESHIP IN THE YEARS 1975–1989

The aim of this article is to present the principles, objectives, instruments and effects of the agricultural policy in the Rzeszowskie Voivodeship in the years 1975–1989 and an indication of basic trends in it. In the last fifteen years of the Polish People Republic the agricultural policy underwent major changes. In the second half of the seventies it was marked by the continuation of strong investment expansion and the development of the socialized sector in agriculture. During the crisis of the eighties there was a partial reorientation of it, the disappearance of ideological references and the shift towards pragmatism. The evolution of the agricultural policy can be illustrated by the example of the Rzeszowskie Voivodeship where all disadvantages of Polish agriculture were clearly visible. Although agriculture of the province was dominated by individual farms, throughout the period the agricultural policy was focused on supporting the entities socialized (in the second half of the 70s their share in the structure of land increased more three times). The changes in the eighties did not bring a visible reorientation of the priorities of the agricultural policy. The result of their implementation remained consistently low efficiency of the agriculture in the region. It was another proof of the inefficiency of the system of the socialist economy.

Keywords: agricultural policy, agriculture, socialist economy, the Rzeszowskie Voivodeship, economic crisis.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.19

Przesłano do redakcji: grudzień 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Mirosław KLUSEK¹

DEKRET Z 27 LIPCA 1949 R. O NADZWYCZAJNYM PODATKU OD WZBOGACENIA WOJENNEGO

Rząd komunistycznej Polski po II wojnie światowej w kwestii relacji złotego przedwojennego do złotego powojennego przy regulacji zobowiązań przyjął zasadę nominalizmu. Jedyny ujemny czynnik we wprowadzaniu zasady nominalizmu ustawodawca widział w niesłusznym wzbogaceniu się dłużnika. Ostatecznie miało temu przeciwdziałać wprowadzenie nadzwyczajnego podatku od niesłusznego wzbogacenia się dłużnika w przypadku spłaty długu w jego nominalnej kwocie. Politykę uspołecznienia w Polsce po II wojnie światowej marży dewaluacyjnej zapoczątkował dekret z 13 kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego, który stanowił o opodatkowaniu na rzecz państwa wzbogacenia wojennego uzyskanego podczas okupacji. Dalszym krokiem do opodatkowania marży dewaluacyjnej w formie podatku od wzbogacenia był dekret z 27 lipca 1949 r. o zmianie dekretu z 13 kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego. Podatek ten powstał w wyniku wprowadzenia zasady nominalizmu w spłacie zobowiązań pieniężnych (zaniechania waloryzowania przedwojennych i wojennych długów). Dekretowi podlegało wzbogacenie wynikające z regulacji zobowiązań powstałych przed 31 sierpnia 1944 r., a niewygasłych do 30 czerwca 1945 r. Dotyczyło to zarówno sytuacji, gdy zobowiązań nie spłacono, jak i przypadków ich uregulowania w okresie od 1 lipca 1945 r. na rzecz państwa, przedsiębiorstw samorządowych i państwowych, banków, instytucji kredytowych, zakładów ubezpieczeń, instytucji ubezpieczeń społecznych oraz innych wierzycieli, których np. zobowiązania pieniężne były lub miały zostać zabezpieczone hipoteką, były ustalone w księgach handlowych albo opierały się na ugodach, orzeczeniach sądowych bądź aktach notarialnych. W odróżnieniu od wcześniejszego dekretu o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego nowy nie zmierzał do osiągnięcia celów fiskalnych; jego zadaniem było prowadzenie „walki klasowej”.

Słowa kluczowe: podatek od wzbogacenia wojennego, nominalizm, waloryzacja, dewaluacja, instytucje kredytowe.

1. WSTĘP

Politykę uspołecznienia w Polsce po II wojnie światowej marży dewaluacyjnej zapoczątkował dekret z 13 kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego², który stanowił o opodatkowaniu na rzecz państwa wzbogacenia wojennego uzyskanego podczas okupacji³. Dalszym krokiem do opodatkowania marży dewaluacyjnej w formie podatku od wzbogacenia był dekret z 27 lipca 1949 r. o zmianie dekretu z 13

¹ Dr hab. Mirosław Klusek, Zakład Polityki Społecznej i Doradztwa, Wydział Rolniczo – Ekonomiczny, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie.

² Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd Rady Ministrów w Warszawie, sygn. 2/1, Wyciągi z protokołów posiedzeń Rady Ministrów, nr 25 i 26 z 12 i 13 kwietnia 1945 r., s. 17.

³ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. RP) 1945 r., nr 13, poz. 72, art. 1.

kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego⁴. Podatek ten powstał w wyniku wprowadzenia zasady nominalizmu w spłacie zobowiązań pieniężnych (zaniechania waloryzowania przedwojennych i wojennych długów)⁵. W odróżnieniu od wcześniejszego dekretu o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego nowy nie zmierzał do osiągnięcia celów fiskalnych; jego zadaniem było prowadzenie „walki klasowej”⁶.

2. UREGULOWANIA NALEŻNOŚCI FUNDUSZU OBROTOWEGO REFORMY ROLNEJ

Przed przystąpieniem do omawiania dekretu regulującego uchwycenie marży dewaluacyjnej należy wspomnieć o kwestii uregulowania należności Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej (FORR). Należności te przysługiwały Funduszowi z tytułu reszty ceny kupna za ziemię z przedwojennej parcelacji i wynosiły około 300 mln zł. Żądanie Ministerstwa Rolnictwa zwaloryzowania tej sumy spotkało się z kategorycznym sprzeciwem Ministerstwa Skarbu, hołdującego nominalizmowi. Wyjściem z sytuacji był dekret z 28 października 1948 r. o obowiązku uiszczenia opłat przez dłużników byłego FORR⁷. Wprowadzono opłaty w wysokości 7 q żyta lub jego równowartości od każdych pełnych 400 zł długu⁸. Opłaty nie wpływały do FORR, lecz na rzecz Państwowego Funduszu Ziemi⁹.

Dekret ten spotkał się z krytyką. Zarzucano mu rozwiązywanie problemu marży dewaluacyjnej na wąskim odcinku należności FORR i zagubienie uniwersalności tezy, że nikt nie może odnieść korzyści z dewaluacji waluty polskiej. Ponadto nadal nie uzależniał opodatkowania od spłaty długu w jego nominalnej wysokości, nie był więc *stricte* opodatkowaniem marży dewaluacyjnej. Jednak najważniejszy zarzut dotyczył braku nawiązania do nowego kierunku polityki dotyczącej wsi, dekret bowiem nie prezentował stanowiska klasowego i nie czynił różnicy pomiędzy biednym a bogatym chłopem¹⁰. Nie było to całkowicie zgodne z prawdą, gdyż stosowanie ulg przewidzianych w dekrecie zależało od kryteriów politycznych. Niemniej jednak za poważny mankament uznano brak właściwego „stosunku do elementów klasowo obcych lub wrogich w obecnym stadium zaostżenia walki klasowej na wsi” i postulowano jego rewizję¹¹.

⁴ Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333.

⁵ M. Klusek, *Państwowy Bank Rolny w latach 1919 – 1949. Studium historyczno – prawne*, Warszawa 2013, s. 227 – 231. S. Kołakowski, *Opodatkowanie gospodarki uspołecznionej poza rolnictwem*, [w:] *Finanse Polski Ludowej w latach 1944-1960*, Warszawa 1964, s. 374; J. Białobrzęski, *Opodatkowanie gospodarki nieuspołecznionej (poza rolnictwem) i ludności*, [w:] *Finanse Polski Ludowej w trzydziestoleciu (1944-1973)*, Warszawa 1975, s. 496.

⁶ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, brak tytułu i autora dokumentu, data powstania przypuszczalnie listopad – grudzień 1948 r., s. 273-274.

⁷ Dz. U. RP 1948, nr 66, poz. 408.

⁸ Biorąc ówczesne ceny żyta, dłużnik FORR jako podatek musiał zapłacić 30-krotność spłaty, którą wniósł po wojnie lub którą miał jeszcze wnieść.

⁹ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, brak tytułu, autora dokumentu, data powstania przypuszczalnie listopad – grudzień 1948, s. 273-285, tutaj s. 275.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

3. PRZYGOTOWANIE DEKRETU

Chcąc uniknąć wad regulacji należności Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej, w przygotowywany dekret włożono wiele wysiłku. Najpierw rozpatrzono kwestię opodatkowywania podatkiem od marży dewaluacyjnej instytucji kredytowych, podlegających postanowieniom dekretu. Na podstawie trzech dekretów z 25 października 1948 r. o likwidacji przedsiębiorstw bankowych, o likwidacji przedsiębiorstw kredytu długoterminowego oraz o reformie bankowej, zdecydowano o likwidacji rachunków przedwojennych i uprawniono instytucje kredytowe do spłaty przedwojennego zadłużenia w nominalnej wysokości zobowiązań¹². Instytucje kredytowe, dzięki uzyskaniu prawa zwolnienia się ze zobowiązań przez zapłatę nominalu w zdewaluowanym pieniądzu, bez wątplenia poprawiły swoją sytuację majątkową, a co za tym idzie – osiągnęły wzbogacenie. Jednak podjęto decyzję, że nie mogą być brane pod uwagę jako podatnicy z tytułu spłaty swego zadłużenia przedwojennego i okupacyjnego w nominalnej wysokości¹³. Część instytucji kredytowych objętych wymienionymi dekretem uległa już zupełnej likwidacji. Ich zadaniem była realizacja aktywów, spłata pasywów w nominalnej wysokości, spłata ich właścicieli poprzez zwrot ich kapitałów własnych, także w nominalnej kwocie, oraz przelanie ewentualnej nadwyżki do Skarbu Państwa. W tej sytuacji nie było miejsca na podatek dewaluacyjny, ponieważ nie występowało wzbogacenie właścicieli, gdyż pomimo spłaty długów w nominalnej kwocie nie odnosili żadnych korzyści, otrzymując zwrot swoich kapitałów w kwocie nominalnej. Ewentualna nadwyżka trafiała do kasy państwa, co oczywiście kompensowało ewentualny podatek. Opodatkowanie tej grupy instytucji kredytowych było zatem niepotrzebne¹⁴.

Druga grupa instytucji kredytowych przeznaczonych nie do całkowitej, lecz częściowej likwidacji, obejmującej tylko rachunki przedwojenne i okupacyjne, także nie mogła zostać obłożona podatkiem od zysku dewaluacyjnego. Do grupy tej należały przede wszystkim banki państwowe, co czyniło opodatkowanie zbędnym. Natomiast nałożenie podatku na spółdzielnie kredytowe miało się z celami reformy bankowej. Koszty podatku od przedwojennego zadłużenia, widniejącego na rachunkach starych i okupacyjnych, automatycznie obciążałyby rachunek polski (nowy), co z pewnością uniemożliwiłoby spółdzielczości kredytowej realizację zadań stojących przed nią w ramach dekretu o reformie bankowej¹⁵.

Dokładnego przeanalizowania wymagała także odpowiedź na pytanie, których dłużników instytucji kredytowych należy obłożyć podatkiem dewaluacyjnym z racji spłaty ich zobowiązań wobec tych instytucji w kwocie nominalnej? W pracach nad projektem dekretu skoncentrowano się zwłaszcza na sporządzeniu listy przypadków podlegających zwolnieniu z opodatkowania. Przede wszystkim chciano wyłączyć zobowiązania, które wobec banków zostały zaciągnięte na działalność przedsiębiorstw przemysłowych lub handlowych, jeżeli wskutek wojny uległy one całkowitej likwidacji¹⁶. Kierując się analogią, spod opodatkowania wyłączono także spłatę zobowiązań zaciągniętych przez przedsiębiorstwa rolne, których gospodarstwo przeszło po 22 lipca 1944 r. na własność Skarbu Państwa na podstawie przepisów o reformie rolnej lub na

¹² Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333.

¹³ Ibidem, art. 14 pkt. 3; AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 277.

¹⁴ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 276.

¹⁵ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 276-277.

¹⁶ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 277.

podstawie art. 4 dekretu z 6 września 1946 o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańsk¹⁷. Wyłączono także spłatę długów hipotecznych, gdy przedmiot zabezpieczenia wskutek działań wojennych uległ uszkodzeniu w stopniu przekraczającym 60% jego pierwotnej wartości¹⁸.

Przy rozwiązywaniu problemu opodatkowania marży dewaluacyjnej w hipotecznym obciążeniu nieruchomości wiejskich kierowano się przede wszystkim względami walki klasowej na wsi. Podstawowa zasada podatkowego uchwycenia spłat w nominalnej kwocie została zmodyfikowana, by wyłonić zysk dewaluacyjny podlegający opodatkowaniu, który „wzmocnił pozycję elementów klasowo obcych lub wrogich”¹⁹. Ten cel polityczny przyświecał wprowadzeniu ograniczeń w opodatkowaniu zobowiązań zaciągniętych przez najsłabsze gospodarstwa rolne; pomijano wątpliwości natury fiskalnej²⁰. Właściciele gospodarstw rolnych zostali zakwalifikowani do czwartej grupy podatkowej, gdzie wielokrotność podstawy opodatkowania wynosiła w stosunku do równowartości opodatkowania podatkiem gruntowym:

- a) 10-krotną przy równowartości ponad 50 do 80 q żyta,
- b) 20-krotną przy równowartości ponad 80 do 150 q żyta,
- c) 30-krotną przy równowartości ponad 150 do 200 q żyta,
- d) 40-krotną przy równowartości ponad 200 q żyta.

Podobne względy, czyli walka klasowa, decydowały przy opodatkowaniu marży dewaluacyjnej w hipotecznym obciążeniu nieruchomości miejskich. Biorąc pod uwagę zasadność opodatkowania i perspektywę jego ściągnięcia, spłata zadłużenia hipotecznego obciążającego nieruchomość miejską nie powinna zostać obłożona podatkiem od wzbogacenia wojennego²¹. Zapewne oprócz względów politycznych za opodatkowaniem nominalnej spłaty tego zadłużenia przemawiała dysproporcja pomiędzy wartością zadłużenia a kwotą, w jakiej było ono spłacane, oraz fakt, że warunki techniczno-podatkowe były idealne. Dokumentacja powstania zobowiązania podatkowego była dostępna i czytelna, a ściągalność podatku zagwarantowana nieruchomością. Jednak nie uwzględniono bardzo istotnych okoliczności. Po wydaniu dekretu z 28 lipca 1948 r. o najmie lokali i po nałożeniu na wynajmujących lokale obowiązku odprowadzania 55% czynszów brutto na rzecz Funduszu Gospodarki Mieszkaniowej, praktycznie współwłaścicielem budynków podlegających przepisom tego dekretu stało się państwo. Ponadto istniał ustawowy obowiązek przeznaczania 15% czynszów brutto na pokrycie kosztów związanych z eksploatacją i bieżącymi remontami. Jeżeli do tego doliczymy obciążenia wynikające z obowiązku uiszczania podatku od nieruchomości, to nietrudno przewidzieć, że restrykcyjne egzekwowanie opodatkowania od spłat zadłużenia w nominalnej kwocie przez właścicieli miejskich nieruchomości musiałoby prowadzić do masowych sprzedaży licytacyjnych, przy których jako nabywca licytacyjny mogłoby praktycznie wystąpić jedynie państwo. Jednak dla państwa nie było to dobre rozwiązanie. W tym czasie wśród ludności pogłębiało się przekonanie o rychłej municypalizacji nieruchomości miejskich, zatem nie miało sensu uruchamianie kosztownej procedury

¹⁷ Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333, art. 15 pkt. 1.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 279.

²⁰ Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333, art. 18, pkt. 2, ust. 4.

²¹ Właściciele nieruchomości zostali zaliczeni do 5. grupy podatników; ich podatek wynosił 30-krotność podstawy opodatkowania; Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333, art. 18, pkt. 1 i 2.

wymiarowej i egzekucyjnej, jeśli liczone, że w niedługim czasie ten sam rezultat zostanie osiągnięty prościej i taniej²².

Kolejne dyskusje toczyły się wokół obliczania i poboru podatku od zobowiązań. Projekt z końca maja 1949 r., powstały w departamencie V Ministerstwa Skarbu, obowiązek ten nakładał na instytucje kredytowe, także będące w likwidacji²³. Ostatecznie został on zarzucony na rzecz urzędów skarbowych i obywatelskich komisji podatkowych²⁴. Obarczanie instytucji kredytowych pracami związanymi z wymierzaniem i pobieraniem nadzwyczajnego podatku od wzbogacenia wojennego wiązałyby się z koniecznością dodatkowego zatrudnienia fachowców podatkowych, zwiększeniem liczby lokali oraz podwyższeniem budżetów na likwidowane instytucje kredytowe. Dla czynników rządowych, zainteresowanych likwidacją jak najszybszą i najmniej absorbującą wykwalifikowaną siłę roboczą, było to nie do przyjęcia²⁵. Emocji nie budziło natomiast sporządzenie i przesłanie informacji, które – w ciągu 3 miesięcy od daty wydania dekretu – miały dostarczyć do właściwych urzędów skarbowych urzędy, zakłady, instytucje samorządowe i państwowe, przedsiębiorstwa bankowe, instytucje kredytowe, sądy, zakłady ubezpieczeń i instytucje ubezpieczeń społecznych oraz notariusze²⁶. Dane dotyczyły nie tylko zobowiązań pieniężnych powstałych przed 31 sierpnia 1944 r., a niewygasyłych przed lipcem 1945 r., ale także zobowiązań powstałych po 31 sierpnia 1944 z tytułu zwrotu wzajemnego świadczenia pieniężnego na skutek unieważnienia umowy zawartej przed 31 sierpnia 1944²⁷. Informacje sporządzane odrębnie dla każdego zobowiązania miały zawierać wyczerpujące dane. Do najistotniejszych należał rodzaj i wysokość zobowiązania, następnie dane o osobach uczestniczących w zobowiązaniach, o sposobie ich udokumentowania i hipotecznym zabezpieczeniu. Obowiązek sporządzania informacji nie dotyczył zobowiązań pieniężnych, jeśli dłużnikiem był Skarb Państwa, przedsiębiorstwo państwowe (nawet w formie spółki handlowej), przedsiębiorstwa bankowe, instytucje kredytowe oraz pozostałe podmioty prawne i osobowe, które zostały zwolnione z opodatkowania od wzbogacenia wojennego²⁸.

Ustawa o podatkowym uchwyceniu marży dewaluacyjnej z tytułu spłat zobowiązań w ich nominalnej kwocie miała znaczenie tylko teoretyczne, bo jej wyniki praktyczne były

²² AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 278-279.

²³ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, Notatka w sprawie projektu departamentu V, wersja 2. ustawy o podatku od zobowiązań pieniężnych z 25 maja 1949 r., s. 298.

²⁴ Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333.

²⁵ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, Notatka..., s. 298.

²⁶ Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333, art. 22; AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1133, Opracowanie Stefana Breyera dotyczące informacji i ograniczeń obrotu w związku z nowelą do dekretu o podatku od wzbogacenia wojennego, brak daty powstania dokumentu, s. 163-175; Pismo departamentu XI Ministerstwa Skarbu dotyczące obowiązku składania informacji w sprawie nadzwyczajnego podatku od wzbogacenia, wynikającego z regulacji zobowiązań pieniężnych z sierpnia 1949 r., s. 246-247.

²⁷ Przykładem unieważnienia umowy był zwrot ceny kupna z powodu unieważnienia umowy kupna-sprzedazy, zawartej w okresie okupacji zgodnie z art. 8 dekretu z 6 czerwca 1945 r. o mocy obowiązującej orzeczeń sądowych, wydanych podczas okupacji niemieckiej na terenie Polski; Dz. U. RP 1945, nr 25, poz. 151; AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1133, Opracowanie..., s. 164; Pismo departamentu XI..., s. 246-247.

²⁸ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1133. Pismo departamentu XI..., s. 246.

wątpliwe²⁹. Wynikało to z ograniczonych możliwości opodatkowania dłużników instytucji kredytowych z tytułu spłaty ich długów w nominalnej kwocie oraz z faktu, że pewna część aktywów bankowych należała do pozycji martwych, np. należności wekslowe od klienteli żydowskiej.

4. POSTANOWIENIA DEKRETU

Mając tego świadomość, władze państwowe zdecydowały się jednak na wydanie tej ustawy. Dekretowi podlegało wzbogacenie wynikające z regulacji zobowiązań powstałych przed 31 sierpnia 1944 r., a niewygasłych do 30 czerwca 1945 r. Dotyczyło to zarówno sytuacji, gdy zobowiązań nie spłacono, jak i przypadków ich uregulowania w okresie od 1 lipca 1945 r. na rzecz państwa, przedsiębiorstw samorządowych i państwowych, banków, instytucji kredytowych, zakładów ubezpieczeń, instytucji ubezpieczeń społecznych oraz innych wierzycieli, których np. zobowiązania pieniężne były lub miały zostać zabezpieczone hipoteką, były ustalone w księgach handlowych albo opierały się na ugodach, orzeczeniach sądowych bądź aktach notarialnych. Wygaśnięcie zobowiązania do 30 czerwca 1945 r. musiało znajdować potwierdzenie (pochodzące sprzed 1 lipca 1945) w dokumencie urzędowym lub dokumencie z urzędowo poświadczoną datą. Za dokument urzędowy uważano: orzeczenie sądowe, pismo urzędowe władz państwowych, samorządowych lub osób prawa publicznego³⁰, a także akt notarialny stwierdzający wykonanie zobowiązań pieniężnych z datą sprzed 1 lipca 1945 r. Pod pojęciem dokumentu z datą urzędowo poświadczoną rozumiano pismo stwierdzające ustanie zobowiązania przed 1 lipca 1945 r., pochodzące od dłużnika lub wierzyciela, czyli osób prywatnych, których podpisy widniejące na tym piśmie zostały notarialnie uwierzytelnione przed 1 lipca 1945³¹.

Termin zakończenia akcji wymiarowej podatku od wzbogacenia został ustalony na 30 kwietnia 1950³². Do złożenia zeznania podatkowego do 15 października 1949 r. zobowiązane były osoby fizyczne, prawne, zarządcy spadków nieobjętych, spółek

²⁹ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 285.

³⁰ Były to np. kwity pochodzące od komunalnej kasy oszczędności, Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych (PZUW), izby rzemieślniczej, z datą sprzed lipca 1945 r.; Okólnik z 12 sierpnia 1949 r. w sprawie wykładni przepisów dekretu z 13 kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego w brzmieniu nadanym dekretem z 27 lipca 1949 r.; Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu 1949, nr 30, poz. 199; AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1133, Notatka z konferencji odbytej w dniu 22 września [1949 r.] u Ministra Skarbu Dąbrowskiego w sprawie trudności nasuwających się przy wykonywaniu dekretu o podatku od wzbogacenia Dz. II w związku z notatką departamentu XI [Ministerstwa Skarbu] z 13 września [1949 r.], s. 152.

³¹ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1133, Notatka z konferencji..., s. 152; Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333, art. 12; Okólnik z 12 sierpnia 1949 r. w sprawie wykładni przepisów dekretu z 13 kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego w brzmieniu nadanym dekretem z 27 lipca 1949 r.; Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu 1949, nr 30, poz. 199; Okólnik z 24 lutego 1950 r. w sprawie wykładni (II) przepisów dekretu z 13 kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego w brzmieniu nadanym dekretem z 27 lipca 1949 r.; Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu 1950, nr 7, poz. 42.

³² Instrukcja z 29 sierpnia 1949 r. w sprawie wymiaru i poboru nadzwyczajnego podatku od wzbogacenia wojennego z Dz. II dekretu z 13 kwietnia 1945 r. o nadzwyczajnym podatku od wzbogacenia wojennego w brzmieniu dekretu z 27 lipca 1949 r.; Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu 1949, nr 31, poz. 203, art. 13.

jawnych oraz spółek niebędących spółkami handlowymi, które zaciągnęły zobowiązania pieniężne lub jako poręczyciele wykonały zobowiązania powstałe przed 31 sierpnia 1944 r., a niewygasłe do 30 czerwca 1945 r. w stosunku do podmiotów określonych w art. 12 lipcowego dekretu. Ponadto podatników zobligowano do wpłacenia zaliczki w wysokości 40% przypadającego podatku w terminie złożenia zeznania, a dalszą zaliczkę – w wysokości 40% podatku – do 1 grudnia 1949³³.

Ustawa realizowała cele polityczne zarówno na wsi, jak i w mieście, miała także stanowić najdogodniejszy i najtańszy dla państwa środek regulujący spłatę odszkodowania za majątek znacjonalizowanych przedsiębiorstw³⁴. W odróżnieniu od innych aktów ustawodawczych regulujących zmiany w kwestiach własnościowych w związku z przebudową ustroju, np. dotyczących reformy rolnej, przejęcia lasów czy likwidacji banków, władze ustawodawcze ustawą z 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej wprowadziły zasadę wywłaszczenia za odszkodowaniem³⁵. Decydując się na taki krok, zapewne miały na myśli odszkodowanie w ścisłym tego słowa znaczeniu, czyli zwrot istotnej wartości wywłaszczonych majątków. W związku z tym, że ustawa nacjonalizacyjna nie precyzowała kryteriów oceny wartości przejętego majątku, zamierzano oprzeć się na ogólnych zasadach prawnych i przyjąć, że wartość ta miała być określana według cen rynkowych w momencie wyceny. Tej masie odszkodowania miały zostać przeciwstawione „obciążenia i zobowiązania”³⁶. Ustawa nacjonalizacyjna nie zawierała jasnej odpowiedzi, do kogo będzie należał obowiązek spłaty zobowiązań obciążających majątek. Przedmiotem nacjonalizacji nie był cały majątek właściciela, lecz jego część, stanowiąca przedsiębiorstwo, co nie mogło skutkować wstąpieniem państwa w całość jego praw i obowiązków. W związku z tym nastąpiło powiązanie wysokości odszkodowania za zobowiązania nieprzejęte przez państwo z wysokością odszkodowania za przedsiębiorstwo, a co za tym idzie – odesłanie wierzycieli przedsiębiorstwa do masy odszkodowania³⁷. Dlatego za konieczne uznano wprowadzenie pomiędzy kwotę odszkodowania według ówczesnych cen rynkowych a sumę obciążeń w nominalnej ich wysokości trzeciego członu – marży dewaluacyjnej, i dokonanie korekty jej wysokości w drodze potrącenia z kwoty odszkodowania.

Określając przy nacjonalizowanych majątkach podatkowe marży dewaluacyjne, państwo stwarzało sobie możliwość dowolnej regulacji odszkodowań. Określenie stopy podatkowej było bowiem prerogatywą państwa, której nikt nie mógł kwestionować. Zastanawiano się, jaka wielokrotność byłaby wskazana przy wymiarze podatkowym marży dewaluacyjnej przy spłacie zobowiązań znacjonalizowanych przedsiębiorstw. Pod uwagę brano zróżnicowanie wysokości zależnie od grup przedsiębiorstw lub nawet poszczególnych przedsiębiorstw. Ministerstwo Przemysłu i Handlu, któremu zamierzano powierzyć administrację tego podatku, otrzymałoby szerokie pełnomocnictwa, dające jak najszersze pole manewru w stosowaniu tego podatku³⁸.

³³ Obwieszczenie urzędu skarbowego z 29 sierpnia 1949 r.; Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu 1949, nr 31, poz. 203, s. 200-201.

³⁴ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 280.

³⁵ Art. 3 i 7, ustęp 1.

³⁶ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 655, s. 281.

³⁷ *Ibidem*, s. 281-282.

³⁸ *Ibidem*, s. 283.

5. ULGI I ZWOLNIENIA OD PODATKU OD WZBOGACENIA WOJENNEGO

Według art. 12 lipcowego dekretu opodatkowaniu podlegało wzbogacenie wynikające także z regulacji zobowiązań powstałych w okresie okupacji. Ze względu na różnice cen podczas wojny, dług zaciągnięty na początku okupacji miał większą wartość realną od zaciągniętego w końcowym jej stadium. Różnica w poziomie cen w różnych okresach okupacji decydowała o różnicy w stopniu wzbogacenia się z powodu spłaty w nominale długów okupacyjnych. Szansę na rozwiązanie tej sytuacji stwarzał art. 28 lipcowego dekretu³⁹. Na jego podstawie Minister Skarbu mógł udzielić ulgi w wysokości podatku od wzbogacenia się w stosunku do długów zaciąganych pod koniec okupacji, gdy ceny mocno wzrosły. Przygotowując projekt zarządzenia regulującego tę kwestię, Ministerstwo Skarbu natrafiło na problem braku oficjalnych danych dotyczących ruchu cen podczas wojny. Nie posiadały ich ani Główny Urząd Statystyczny, ani Bank Gospodarstwa Krajowego, ani Narodowy Bank Polski. Najwięcej informacji znajdowało się w biurze likwidacji Banku Emisyjnego w Polsce, a osobą najlepiej zorientowaną był prezes tego banku, Feliks Młynarski. Fragmentaryczne dane posiadał zarząd miejski w Warszawie⁴⁰. W związku z tym departament VII Ministerstwa Skarbu był zmuszony oprzeć się na statystyce okupacyjnych cen podanej w pracy Wacława Jastrzębowski⁴¹.

Ministerstwo Skarbu uwzględniło przybliżony ruch cen w okresie okupacji (tab. 1) i uznało, że najbardziej charakterystyczna była cena chleba razowego, która w tym czasie wzrosła 40-krotnie, czyli tyle, ile maksymalnie przewidywał dekret o podatku od wzbogacenia się. Kto zaciągnął kredyt przy cenie 0,30 zł za 1 kilogram chleba, a spłacił go po zakończeniu wojny, gdy cena chleba wzrosła do 12 zł za kg, ten wzbogacił się 40-krotnie. Ale w 1940 r. cena chleba razowego wynosiła średnio 2,80 zł, w 1941 r. – 7,29 zł, 1942 r. – 10,23 zł, 1943 r. – 12,20 zł; w związku z tym Ministerstwo Skarbu oceniło, że słuszne i sprawiedliwe będzie pobieranie tytułem podatku zmniejszonej wielokrotności podstawy opodatkowania w razie stosowania tego podatku do regulacji długów zaciągniętych w późniejszych okresach okupacji w miarę wzrostu cen (zob. tab. 2).

Departament XI Ministerstwa Skarbu, przygotowując projekt zarządzenia, ustalił ulgi w wysokości podatku od wzbogacenia przy regulacji długów zaciągniętych w latach 1940 i 1941 w wysokości 25%, a od regulacji kredytów zaciągniętych w latach 1942 i 1943 w wysokości 50%. Zatem w myśl dekretu podatnik zobowiązany do płacenia 40-krotności podstawy opodatkowania płaciłby tę wysokość tylko w przypadku długu zaciągniętego do końca 1939, od zobowiązań powstałych w latach 1940-1941 płaciłby 30-krotność podstawy opodatkowania, a w latach 1942-1943 – tylko 20-krotność⁴².

³⁹ Minister Skarbu mógł przyznawać częściowe zwolnienia od podatku w stosunku do poszczególnych kategorii zobowiązań pieniężnych; Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333, art. 12.

⁴⁰ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1419, Notatka Ministerstwa Skarbu w sprawie stosowania ulg od wzbogacenia wojennego w myśl art. 28 dekretu z 27 lipca 1949 r. z grudnia 1949 r., s. 1.

⁴¹ W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce w latach 1939-1944*, Warszawa 1946, s. 367.

⁴² AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1419, Notatka..., s. 2.

Tabela 1. Ceny wolnorynkowe ważniejszych artykułów w Warszawie podczas okupacji (zł)

Nazwa artykułu	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944 (IV)
Chleb razowy	0,30	1,68	2,80	7,29	10,23	12,20	12,00
Mąka pszenna	0,46	2,42	4,48	18,79	27,30	36,60	32,80
Kasza jęczmienna	0,36	1,10	3,08	15,51	18,72	21,00	19,20
Jaja	0,08	0,36	0,54	1,53	3,28	4,30	4,95
Słonina	1,58	8,74	15,83	56,65	155,10	190,10	174,00
Ziemniaki	0,10	0,63	0,32	2,19	2,50	5,10	3,45
Cukier	1,00	1,67	6,28	22,68	64,68	78,30	95,80
Mydło	1,40	-	37,80	45,90	101,23	240,10	-

Źródło: Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1419, Notatka Ministerstwa Skarbu w sprawie stosowania ulg od wzbogacenia wojennego w myśl art. 28 dekretu z 27 lipca 1949 z grudnia 1949, s. 2.

Tabela 2. Wielokrotność podstawy opodatkowania

Rok	Cena chleba (zł)	Cena słoniny (zł)	Wielokrotność podstawy opodatkowania		
			według ceny chleba	według ceny słoniny	według propozycji Dep. XI ⁴³
1938	0,30 (min.)	1,58 (min.)	40	40	
1939	1,68	8,54	34	38	
1940	2,80	15,83	31	37	30
1941	7,29	56,65	16	28	30
1942	10,23	155,10	6	7	20
1943	12,20 (maks.)	190,10 (maks.)	0	0	20
1944	12,00	174,00	-	-	

Źródło: AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1419, Notatka Ministerstwa Skarbu w sprawie stosowania ulg od wzbogacenia wojennego w myśl art. 28 dekretu z 27 lipca 1949 r. z grudnia 1949 r., s. 2.

Opierając się na art. 28 lipcowego dekretu, w lutym 1951 r. Ministerstwo Finansów wydało zarządzenie w sprawie zwolnienia chłopów mało- i średniorolnych od nadzwyczajnego podatku od wzbogacenia wojennego, wynikającego z regulacji zobowiązań pieniężnych⁴⁴. Z podatku zostali zwolnieni właściciele gospodarstw rolnych, którzy w okresie od 1 września 1939 do 30 sierpnia 1944 r. zaciągnęli kredyty na potrzeby instytucji społecznych lub publicznych i którzy wstąpili do 31 grudnia 1951 do rolniczych spółdzielni wytwórczych, rolniczych zespołów spółdzielczych lub zrzeszeń uprawy ziemi. Zwolniono też chłopów, u których podstawa opodatkowania ich gospodarstwa podatkiem gruntowym w latach 1948-1950 lub w roku powstania obowiązku podatkowego nie przekraczała w stosunku rocznym równowartości 80 q żyta lub 4800 zł, a w szczególnych przypadkach wielkości te zostały podniesione do ponad 80 do 180 q żyta lub ponad 4800 do 10 800 zł; do tych przypadków zaliczano np. spalenie się budynków mieszkalnych lub zabudowań gospodarskich w czasie wojny, zarekwirowanie lub zniszczenie przez okupanta inwentarza żywego i plonów pozostałych po dostarczeniu kontyngentów,

⁴³ Departament XI Ministerstwa Skarbu.

⁴⁴ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Finansów 1951, nr 3, poz. 9.

zaciągnięcie kredytu na ratowanie siebie lub najbliższych przed prześladowaniami okupanta⁴⁵.

Do przyznania zwolnień od podatku od wzbogacenia wojennego zakwalifikowano także zobowiązania pieniężne spisane na straty przez banki i instytucje kredytowe z powodu niemożności ustalenia miejsca zamieszkania lub pobytu dłużników oraz z powodu nieściągalności⁴⁶. Ponadto, zgodnie z art. 26 lipcowego dekretu, obywatelskim komisjom podatkowym i komisjom odwoławczym przy Izbach Skarbowych przy ustalaniu wysokości zobowiązania podatkowego przysługiwało prawo do obniżania podatku do 50%, zależnie od ogólnej sytuacji gospodarczej podatnika. Ministerstwo Skarbu zezwalało na szerokie korzystanie z uprawnień wynikających z tego artykułu, zwracając komisjom uwagę, że ich orzeczenie musi opierać się na rzeczowych przesłankach, zarówno gospodarczych, jak i socjalnych. Pod pojęciem „przesłanek socjalnych” rozumiano przynależność klasową podatnika⁴⁷, natomiast przez „przesłanki gospodarcze” – ówczesny stan majątkowy, źródło i wysokość dochodów, liczebność rodziny oraz zdolność płatniczą podatnika⁴⁸. Maksymalną, 50% obniżkę podatku można było stosować jedynie wówczas, gdy dochody wszystkich członków rodziny podatnika, pozostających we wspólnym gospodarstwie domowym, tylko w nieznacznym stopniu przekraczały kwotę niezbędną do skromnego utrzymania podatnika i jego rodziny⁴⁹. Ministerstwo Skarbu upoważniło Izby Skarbowe do odraczania i rozkładania na raty należności z tytułu nadzwyczajnego podatku od wzbogacenia wojennego do kwoty 6 mln zł na okres do dwóch lat, a urzędy skarbowe do sumy 2 mln zł do 1 roku⁵⁰.

Ulgi i zwolnienia od podatku od wzbogacenia wojennego, stosowane przez władze skarbowe, były całkowicie podporządkowane polityce prowadzonej w Polsce po II wojnie światowej. Państwu szczególnie zależało na niezrażaniu sobie biednej części chłopstwa i robotników miejskich, natomiast z premedytacją posługiwało się podatkiem nadzwyczajnym w stosunku do bogatszych warstw społecznych celem osłabienia ich siły politycznej.

LITERATURA

- [1] Archiwum Akt Nowych: Ministerstwo Skarbu II; Urząd Rady Ministrów w Warszawie.
- [2] Białobrzeski J., *Opodatkowanie gospodarki nieuspołecznionej (poza rolnictwem) i ludności*, [w:] *Finanse Polski Ludowej w trzydziestoleciu (1944-1973)*, Warszawa 1975.
- [3] Dziennik Urzędowy Ministerstwa Finansów 1951.
- [4] Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu 1949, 1950.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1133, Notatka z konferencji..., s. 151-154, tutaj 153.

⁴⁷ Zaliczenie do poszczególnych grup podatników precyzował art. 18, ust. 2. Dz. U. RP 1949, nr 45, poz. 333.

⁴⁸ AAN, Ministerstwo Skarbu II, sygn. 1133, Załącznik do okólnika Ministerstwa Skarbu w sprawie podatku od wzbogacenia do Izb Skarbowych i urzędów skarbowych z dnia 26 listopada 1949 r., s. 13-14, tutaj s. 13.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 14.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 11.

- [5] Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1945, 1949.
- [6] Jastrzębowski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce w latach 1939-1944*, Warszawa 1946.
- [7] Kłusek M., *Państwowy Bank Rolny w latach 1919 – 1949. Studium historyczno – prawne*, Warszawa 2013.
- [8] Kołakowski S., *Opodatkowanie gospodarki uspołecznionej poza rolnictwem*, [w:] *Finanse Polski Ludowej w latach 1944-1960*, Warszawa 1964.

THE DECREE OF 27TH JULY 1949 ON THE EXCEPTIONAL TAX ON MARTIAL ENRICHMENT

Polish communist government after World War II applied the principle of nominalism in the issue of the relation of pre-war zloty to the post-war one in clearing the commitments. The only negative factor in the implementation of the principle of nominalism was seen in unjust enrichment of the debtor.

Eventually, to counteract it, extraordinary tax on unjust enrichment of the debtor in the case of repayment of the debt in its nominal amount was introduced. The policy of socialization in Poland after World War II of the margin devaluation was begun by The Decree of 13 April 1945. It established an extraordinary tax on war enrichment to the state. A further step to tax margin devaluation in the form of a tax on enrichment was The Decree of 27 July 1949 amending the Decree of 13 April 1945 of the extraordinary tax on war enrichment.

This tax was created as a result of introduction of the principle of nominalism in repayment of financial obligations (omission of valorized pre-war and war debts). The enrichment resulting from the clearance of commitments established before 31 August 1944 and not expired until June 30, 1945 was subjected to the Decree.

It also concerned the situation when the commitment was not cleared, as well as the cases of its clearance in the period from 1 July 1945 to The State, enterprises, local and state banks, credit institutions, insurance companies, social security institutions and other creditors whose, for example, financial liabilities were or were to be secured by a mortgage, or were based on trading books or settlements, judgments or notary acts. Unlike the previous decree on the extraordinary tax on enriching, the new law did not seek to achieve the fiscal targets; its task was to conduct "class struggle".

Keywords: tax on martial enrichment, indexation, nominalisation, devaluation, loan companies.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.20

Przesłano do redakcji: listopad 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Mariusz KRZYSZTOFIŃSKI¹

ARCYBISKUP² IGNACY TOKARCZUK WOBEC ATEIZMU. ZARYS ZAGADNIENIA

Artykuł prezentuje stosunek jednego z najwybitniejszych hierarchów Kościoła katolickiego w Polsce XX w., członka Rady Głównej Episkopatu Polski, metropolity przemyskiego abp. Ignacego Tokarczuka, do promowanego przez komunistyczne władze ateizmu. Jako ordynariusz diecezji przemyskiej duchowny ten odegrał szczególną rolę w przeciwdziałaniu ateizacji społeczeństwa poprzez swoją postawę i nauczanie pasterskie, będące rezultatem własnych doświadczeń życiowych, jak również wnikliwych studiów i przemyśleń. W pierwszym z wymienionych przypadków znaczną rolę odegrały przeżycia abp. Tokarczuka z okresu sowieckiej okupacji Lwowa w latach 1939 – 1941, kiedy to musiał się ukrywać, fałszować dokumenty. W drugim zaś studia nad genezą i rodzajami ateizmu podjęte na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Nauczanie duszpasterskie abp. Tokarczuka bardzo szybko zostało odnotowane przez Służbę Bezpieczeństwa za „godzące w podstawy prawne PRL”. SB dostrzegła zaangażowanie abp. Tokarczuka w przeciwstawianie się ateizmowi (traktowanego przez niego jako promocja zakłamania i fałszu) w postaci głoszonych kazań uznawanych za „bezkompromisowe” oraz zakrojonego na szeroką skalę programu budownictwa sakralnego w diecezji przemyskiej. W artykule autor klasyfikuje zjawisko i charakter ateizmu stanowiącego integralną część ideologii marksistowskiej. Sprzeciwiając się tej doktrynie, abp Tokarczuk bronił ignorowanych przez komunistów w PRL praw ludzi wierzących.

Słowa kluczowe: ateizm, komunizm, laicyzacja, Kościół.

Arcybiskup metropolita przemyski Ignacy Tokarczuk odszedł do Pana 29 grudnia 2012 r. Niniejszy tekst poświęcony jest stosunkowi abp. Tokarczuka do ateizmu, któremu przeciwdziałał, pełniąc posługę biskupią. W opinii wielu historyków, świadków tamtych czasów, śp. abp Ignacy Tokarczuk należał do najważniejszych polskich biskupów drugiej połowy XX w. Potwierdzeniem tej opinii są choćby słowa wypowiedziane przez byłego prezydenta Słowacji Michała Kováča, że w okresie komunizmu Polska miała trzech mężów stanu: Ojca Świętego Jana Pawła II, ks. prymasa Stefana Wyszyńskiego i abp. Ignacego Tokarczuka³.

¹ Dr Mariusz Krzysztofinski, Referat Badań Naukowych Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie; mail: mariusz.krzysztofinski@ipn.gov.pl

² W latach 1965 – 1991 biskup Tokarczuk był ordynariuszem przemyskim. Tytuł arcybiskupa *ad personam* bp. Tokarczukowi nadał 2 czerwca 1991 r. Ojciec Święty Jan Paweł II. Rok później abp. Tokarczuk został metropolitą przemyskim. W niniejszym artykule używać będę tytułu arcybiskupa.

³ Wypowiedź byłego prezydenta Słowacji Michała Kováča z 19 kwietnia 2006 r. podczas uroczystości odnowienia doktoratu abp. I. Tokarczuka na Wydziale Zamiejscowym Nauk o Społeczeństwie KUL-u w Stalowej Woli.

Próbując przedstawić postawę abp. Tokarczuka wobec ateizmu, trzeba przypomnieć ideologiczne przesłanki praktyki politycznej formacji ustrojowej PRL w odniesieniu do religii i Kościoła katolickiego czerpiącej wzorce z systemu wypracowanego przez bolszewików w ZSRS⁴.

W wypadku Polski pozostającej od 1944 r. w sowieckiej strefie wpływów Kościół katolicki był stopniowo spychany na margines życia społecznego. Realizatorem idei ateistycznych będących konstytutywną częścią komunistycznego systemu światopoglądowego był cały ówczesny aparat państwa zdominowany przez PPR/PZPR. Ateizacja miała charakter państwowy, gdyż stanowiła oficjalną wykładnię stosunku państwa komunistycznego do religii i Kościoła. „Wojujący”, napastliwy ateizm był wykorzystywany do radykalnego zmniejszenia roli Kościoła katolickiego w życiu społecznym. Działania te podejmowano w myśl tezy Karola Marksa, że „prawdziwe szczęście ludu wymaga zniesienia religii jako urojonego szczęścia ludu”. W ten sposób rozumując – jak pisze Michael J. Buckley – religię należało zniszczyć „we wszelkiej społecznej, ekonomicznej i politycznej rzeczywistości”, kierując się formalnie troską o afirmację człowieczeństwa. Unicestwienie wiary w Boga było więc „kategorycznym nakazem”⁵.

Od początku istnienia Polski Ludowej – jak dowodzi Krystyna Wiesława Trembicka – Kościół katolicki był traktowany jako wróg, a po 1956 r. – jako przeciwnik polityczny przeciwstawiający się laicyzacji społeczeństwa. Wszystkie rządzące ekipy realizowały zatem w praktyce „utajoną walkę” z Kościołem, gdyż jego nauczanie było co najmniej „konkurencyjne” wobec ideologii komunistycznej⁶.

W historii polskiego Kościoła szczególną rolę w przeciwdziałaniu ateizacji społeczeństwa odgrywał abp Ignacy Tokarczuk⁷, który za główną zasadę swojej pracy

⁴ Zob. szerzej: R. Dzwonkowski SAC, *Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii*, Lublin 1997, s. 59–104.

⁵ Zob. M.J. Buckley, *Ateizm w sporze z religią*, Kraków 2009, s. 163, 164–165. Ideolog ateizmu Andrzej Nowicki autorytatywnie stwierdzał, że „religia jest narzędziem ujarzmania mas pracujących wiarą w boskość i nienaruszalność porządku społecznego” [A. Nowicki, *Historia ateizmu i krytyki religii*, cz. IV (wykład wygłoszony w dn. 16 V 1957 r.), [w:] *Ateizm a religia. Wykłady wygłoszone na centralnym kursie aktywu partyjnego maj 1957 rok*, Warszawa 1957, s. 267]. Według marksistów Kościół katolicki był najpierw ideologiem i apologetą feudalizmu, a następnie ustroju kapitalistycznego. Zob. J. Guranowski, *Istota i metody laicyzacji życia społecznego*, [w:] *Religia i laicyzacja. Materiały do studiowania zagadnień światopoglądowych i naukowego ateizmu*, Łódź 1961, s. 224. Kontynuując swój wywód, Jan Guranowski stwierdził, że „Kościół katolicki jest nieprzejednanym wrogiem socjalizmu” i prowadzi „przeciw socjalizmowi walkę polityczną wszelkimi dostępnymi mu metodami” (*ibidem*, s. 234–235). Dlatego według tego autora „okielznanie wojującego klerykalizmu, zmuszenie reakcyjnego kierownictwa Kościoła, również środkami przymusu państwowego, do ograniczenia swej działalności do ram ściśle religijnych jest niezbędnym warunkiem likwidacji zarzewia konfliktów wyznaniowych” (*ibidem*, s. 247). Na temat ateizmu zob. też: J. Sochoń, *Ateizm*, Warszawa 2003.

⁶ K.W. Trembicka, *Wrogowie w myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013, s. 136–139.

⁷ Jak wspominał abp Ignacy Tokarczuk, postawa Episkopatu Polski wobec ateizmu była jednoznaczna i zgodna: „Jeśli chodzi o stanowisko w stosunku do ateizmu, to nie było żadnych wątpliwości. Tutaj zawsze była jedność i autorytet prymasa Wyszyńskiego był decydujący, a równocześnie przekonania każdego z nas. Myśmy się spotykali w codziennych sprawach. Widzieliśmy, jak ten system niszczy wszystko, krępuje. Wiedzieliśmy, jakie jest pragnienie

duszpasterskiej przyjął dewizę *salus animarum suprema lex esto*⁸. Ojciec Święty Jan Paweł II w liście skierowanym 21 czerwca 1992 r. – w 50. rocznicę święceń kapłańskich – do abp. Tokarczuka napisał: „Drogi Księżu Arcybiskupie! To właśnie w tych trudnych czasach stałeś się dla Kościoła przemyskiego, a także dla Kościoła w całej Polsce, nieustraszoną świadkiem prawdy ewangelicznej, niezłomnym obrońcą praw Kościoła do swobodnego spełniania swej misji i praw ludzi wierzących do wyrażania swych przekonań religijnych, a także praw Boga do odbierania czci w świątyniach na naszej ziemi. Byłeś rzecznikiem narodu walczącego o swą suwerenność w starciu z systemem państwa totalitarnego. Twój głos, Pasterzu, był słuchany w całej Ojczyźnie, umacniał na duchu i dodawał odwagi, gdy było ciężko. [...] Za to świadectwo Pasterza niezłomnego, które miałem okazję przez wiele lat podziwiać osobiście, składam Ci, Drogi Księżu Arcybiskupie Jubilacie, wyrazy głębokiej wdzięczności”⁹.

Sakra biskupia ks. Ignacego Tokarza odbyła się 6 lutego 1966 r. W swoim herbie biskupim wpisał słowa *Deus Caritas*. Jak wspominał po latach, na wieść o nominacji biskupiej wyjechał na tydzień do sanktuarium oo. Bernardynów w Leżajsku: „W ciągu całego tygodnia najpierw powiedziałem sobie: jestem rzucony na głęboką wodę, jestem człowiekiem samotnym. Stały przede mną ogromne zadania. Nie mam ani takich przyjaciół, ani nikogo, na kim mógłbym się oprzeć. Zresztą w tej sytuacji i najlepsza przyjaźń by nie wystarczyła. Więc powiedziałem sobie: mnie tylko zostaje Bóg, kiedy się na Nim oprę, będę się trzymał konsekwentnie, mogę wiele wycierpieć, ale nie przegram. Dlatego w mojej pieczęci biskupiej jest Dekalog – dziesięć przykazań z Duchem Świętym i hasło programowe «*Deus Caritas – Bóg jest miłością*». Sięgnąłem do najgłębszej prawdy chrześcijaństwa i równocześnie do najpewniejszego drogowskazu, jakim jest Dekalog”¹⁰.

zdobywania praw, praworządności, wolności itd.” (cyt. za: *Nie można zdradzić Ewangelii. Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem*, wstęp i oprac. M. Krzysztofiński, wyd. 2, Rzeszów–Kraków 2013, s. 62).

⁸ Relacja ks. Józefa Sondej, 17 I 2013 r.; Relacja ks. Stanisława Czenczka, 3 III 2015 r. W swoim dzienniku duchowym pod datą 1 IX 1962 r. przysły arcybiskup metropolita przemyski zapisał: (...) *Animożje nas opanowują na widok ateistów współczesnych i całej walki z Bogiem, religią. Jak bardzo często uczuciem niechęci, pogardy i nienawiści kwitujemy cały problem. Oczywiście, że złe czyny zasługują na potępienie, ale człowiek czyniący zło, to biedna, politowania i współczucia godna istota. Ile jest w tym także winy obecnych i przeszłych pokoleń wierzących, że ateizm stał się w XX wieku tak ostrym zagadnieniem. Dlatego w zetknięciu z ateistami będę sobie uświadamiał wielką swoją winę i odpowiedzialność za taki stan rzeczy. Nikogo nie będę potępiał, ale wszystkich chce ogarnąć swoją sympatią i życzliwością. To, co się dzieje, to dramat całej ludzkości. W naszym podejściu dopodejściu do ateizmu i osadzaniu go jest pewna doza niesprawiedliwości i pomieszania płaszczyzn (...)*. Cyt. za: *Księża Ignacego Tokarczuka Dziennik duchowy z lat 1959–1965* [w:] *Super Omnia Veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. ks. J. Wołczański, we współpracy z ks. S. Nabywańcem i bp. A. Szalem, Lwów–Kraków 2015, s. 714.

⁹ Cyt. za: abp I. Tokarczuk, *W starciu z totalitaryzmem*, rozmowy przeprowadził T. Fredro-Boniecki, Paris 1994, s. 199.

¹⁰ Abp I. Tokarczuk, *Boże zwycięstwo*, „Studia Rzeszowskie” 2003/10, s. 141–142.

Swoją postawę negacji wobec komunizmu i promowanego przez niego ateizmu abp Ignacy Tokarczuk wyraził jednoznacznie podczas uroczystości Tysiąclecia Chrztu Polski w 1966 r. W ich trakcie wygłosił kilkadziesiąt kazań, które zostały uznane przez komunistów za wrogie wobec panującego ustroju. W homilii wygłoszonej 7 września 2006 r. w Sanktuarium Matki Bożej Dzikowskiej w 40. rocznicę uroczystości milenijnych w Tarnobrzegu abp Tokarczuk mówił: „Podczas Milenium Kościół przeszedł do ofensywy wobec komunizmu. Ofensywa ta miała charakter duchowy i wymierzona była w ateizm propagowany przez władze. W trakcie Milenium naród się policzył. Okazało się, że tych komunistów jest mniej”¹¹.

W lutym 1967 r. abp Tokarczuk został członkiem Rady Głównej i Komisji Wspólnej Episkopatu Polski i Rządu PRL. Przeciwko tej drugiej nominacji protestowały władze komunistyczne. 16 czerwca 1967 r. Komisja Główna Episkopatu Polski zleciła abp. Tokarczukowi przygotowanie projektu memoriału do rządu. Ostatecznie został on przyjęty i podpisany przez wszystkich biskupów podczas konferencji plenarnej Episkopatu Polski 28 VI 1968 r. W jednym z jego punktów czytamy: „Konsekwencją pomieszania pojęć jest utożsamianie państwa z wojującym ateizmem w narodzie w 90 – ciu procentach wierzącym. Jest rzeczą zrozumiałą, że jeśli państwo w swej działalności oświatowej, wychowawczej, kulturalnej i w kierowaniu życiem naukowym staje się jednostronnie wyrazicielem światopoglądu materialistycznego, to wielu ludzi – niezależnie od naszej woli – widzi w Kościele, tym bardziej po deklaracji soborowej o wolności sumienia – ostoję wolności i antytezę dominacji jednego światopoglądu. Kościół jednak, chociaż widzi tę alienację, nie inspirował tych poglądów, koncentrując się wyłącznie na sprawach religijnych(...) Rozdział państwa od ateizmu jest niezbędnym warunkiem, aby opinia publiczna nie szukała oparcia poza państwem i nie wiązała z Kościołem żadnych tendencji politycznych”¹².

Postawa abp. Tokarczuka, trafnie odczytującego potrzeby Kościoła w Polsce, wynikała z jego głębokiej znajomości zbrodniczego systemu komunistycznego¹³. Źródłem tej wiedzy były zarówno własne doświadczenia życiowe duchownego¹⁴, jak też studia na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim¹⁵. O tych pierwszych tak mówił po latach: „Znam komunizm i praktycznie, i teoretycznie. Mój dom rodzinny był 30 km od Zbrucza.

¹¹ Cyt. za: D. Iwaneczko, M. Krzysztofiński, *Konspiracja, opozycja i opór społeczny na Podkarpaciu w latach 1944–1989*, [w:] *Konspiracja i opór społeczny na Podkarpaciu w okresie PRL*, red. J. Kurtyka, Przemyśl 2007, s. 17.

¹² *Do Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na ręce Premiera Józefa Cyrankiewicza w Warszawie, Gniezno, 28 VI 1968 r.* [w:] abp I. Tokarczuk, *Z przemyskiej „twierdzy”*, cz. 2, wstęp, opracowania, wywiady L. Żbikowska, Michalineum 1999, s. 170.

¹³ Temu zagadnieniu poświęciłem artykuł. Zob. M. Krzysztofiński, *Postawa ks. abpa Ignacego Tokarczuka wobec komunizmu* [w:] *Historia bliższa ludziom. Prace ofiarowane księdzu profesorowi Janowi Kracikowi w 70. rocznicę urodzin*, pod red. s. E. E. Wróbel CSFN, ks. R. Szczurowskiego, Kraków 2011, s. 207 - 213.

¹⁴ Zob. szerzej: Z.K. Wójcik, *Ignacy Tokarczuk – młodość i pierwsze lata kapłaństwa*, „Studia Rzeszowskie” 2003/10, s. 14–25.

¹⁵ W. Wierzbieniec, *Duszpasterz, naukowiec, rządcą diecezji*, [w:] *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J. F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów – Stalowa Wola 1991, s. 33.

Wyjeżdżaliśmy na wycieczki: to był okres kolchozów – po drugiej stronie rzeki widziało się inny świat¹⁶.

Wyrazem studiów nad ateizmem jest analiza tego zjawiska dokonana przez abp. Tokarczuka podczas konferencji 28 listopada 1967 r. w Pelplinie. Jego wystąpienie zatytułowane *Problem ateizmu* było na owe czasy niezwykle nowatorskie. Dzieląc ateizm na teoretyczny i praktyczny¹⁷, abp Tokarczuk dostrzegał także istnienie ateizmu względnego i bezwzględnego, który utrzymywał, że Boga nie ma. Inną formą klasyfikacji zjawiska ateizmu był podział na ateizm intelektualny i wulgarny oraz na socjologiczny i wojujący. Ten ostatni był w rozumieniu abp. Tokarczuka skrajną odmianą tej doktryny, która „nie zadowala się postawą bierną lub sceptyczną w stosunku do religii, lecz zajmuje negatywną postawę czynną, czyli stara się za wszelką cenę zwalczać i niszczyć wszelki przejaw religii¹⁸”, wykorzystując całą machinę państwa do osiągnięcia swojego celu.

Biskup Tokarczuk stwierdzał, że ateizm ma charakter uniwersalny – występuje na całym świecie oraz że „jako światopogląd zawsze istniał i będzie na pewno istniał także w przyszłości”. Ma on przyczyny natury socjologicznej, politycznej, religioznawczej, kulturowej oraz cywilizacyjnej¹⁹. Analizując zjawisko ateizmu, abp Tokarczuk doszedł do wniosku, że „najważniejszym zadaniem duszpasterskim jest roztropne i cierpliwe dokonanie przemian dawniejszej, tzw. tradycyjnej religijności naszego Ludu Bożego w religijność świadomą, z własnego wyboru – religijność dostosowaną do sytuacji społecznej, kulturalnej, oświatowej każdego członka naszej społeczności narodowej i Bożej²⁰”. Dwa lata później w kazaniu wygłoszonym w Tarnobrzegu 20 września 1969 r. abp Tokarczuk mówił, że systemy ateistyczne „odrzucają nie Boga, bo go nie znają, ale fałszywy obraz Boga. Fałszywie sobie tego Boga przedstawiają i dlatego odrzucają go i walczą z nim, bo nie wiedzą, czym jest Bóg w swojej istocie niedostępny²¹”.

¹⁶ Abp I. Tokarczuk, *Boże zwycięstwo*, s.146–147.

¹⁷ Jak pisał: „Ateizm teoretyczny usiłuje stawiać na problem istnienia Boga na płaszczyźnie prawdy, czyli myślenia teoretycznego (refleksji rozumowej), tłumacząc wszechświat, jego powstanie i istnienie tak, jakby nie było Boga, ani Jego stwórczej mocy, ani Opatrzności. Natomiast ateizm praktyczny jest postawą psychiczną, która w zasadzie przyjmuje istnienie Boga-Absolutu, a nawet głosi go i wyznaje, ale w życiu praktycznym postępuje tak, jak gdyby Boga nie było – Boga-Prawodawcy i Sędziego” (abp I. Tokarczuk, *Problem ateizmu*, [w:], idem, *Wytrwać i zwyciężyć*, Paryż 1988, s. 204–205).

¹⁸ *Ibidem*, s. 211. Jak dowodził abp Tokarczuk: „Przed ateizmem wojującym staje niedwuznaczna alternatywa: albo ludzkość wyrzeknie się Boga i religii oraz stanie się z czasem całkowicie ateistyczna, albo także zawróci z współczesnej, domniemanej drogi negacji i skieruje się ku lepiej poznanemu Bogu” (*ibidem*, s. 212).

¹⁹ *Ibidem*, s. 215–227.

²⁰ *Ibidem*, s. 228.

²¹ Cyt. za: abp I. Tokarczuk, *Kazania pod specjalnym nadzorem*, wybór i wstęp L. Żbikowska, Marki-Struga 1998, s. 197. Z kolei w kazaniu wygłoszonym podczas uroczystości jubileuszowych 17 IX 1972 r. w sanktuarium w Dębowcu abp. Tokarczuk powiedział: „(...) Tam gdzie zniszczono prawo moralne, tam zniszczono tak samo wiarę w Boga, usunięto z życia. Już św. Augustyn, wielki myśliciel, półtora tysiąca lat temu powiedział, że społeczeństwo, w którym Boga nie ma jest jaskinią zbójców, już dzisiaj możemy stwierdzić to na każdym kroku”. Cyt. za: M. Krzysztofiński, *Uroczystości religijne z udziałem przedstawicieli Episkopatu Polski we wrześniu 1972 r. na terenie diecezji przemyskiej (Miejsce Piastowe, Stara Wieś, Dębowiec) w świetle materiałów Służby Bezpieczeństwa* [w:] *Super Omnia Veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi*

Niezłomną postawę abp. Tokarczuka wobec systemu komunistycznego promującego ateizm szybko dostrzegła Służba Bezpieczeństwa (SB) PRL. W jednym z raportów z 14 czerwca 1966 r. można wyczytać, że jego działalność zmierza do „uaktywnienia w jak najszerszym zakresie pracy duszpasterskiej Kościoła” i cechuje się „licznymi wrogimi wypowiedziami pod adresem ustroju, ateistycznego wychowania”. W swoich wystąpieniach, słynnych potem na całą Polskę „bezkompromisowych kazaniach”, abp Tokarczuk traktował propagandę ateistyczną jako promocję zakłamania i fałszu²². Kilka lat później – jak zanotowali funkcjonariusze SB w sierpniu 1971 r. – w kazaniach stwierdzał, że „mała garstka ateistów” próbuje narzucić ateistyczne poglądy „olbrzymiej przewadze wierzących”²³. Analizując głoszone przez abp. Tokarczuka kazania, SB stwierdzała, że od stycznia do czerwca 1971 r. wygłosił 64 kazania. W 23 odnotowano tzw. „wrogie wystąpienia”, w których abp Tokarczuk twierdził między innymi, „że w warunkach prowadzonej w Polsce ateizacji i laicyzacji społeczeństwa nie może dojść do normalizacji stosunków między państwem a kościołem [*sic!*], że realizacja podstawowych dążeń kościoła [*sic!*] będzie widowym znakiem, i że następują zmiany w polityce wyznaniowej i nowym władzom można zaufać”²⁴.

W 1976 r. kierownik Urzędu ds. Wyznań, oceniając wystąpienia abp. Tokarczuka, stwierdzał, że lansuje on podział społeczeństwa na wierzących i ateistów, i zarzucał duchownemu „brak tolerancji i poszanowania wobec ludzi o światopoglądzie ateistycznym”²⁵.

Według abp. Tokarczuka, baczego obserwatora życia społecznego w komunistycznej Polsce, większość ateistów to konformiści „żyjący w kłamstwie”, „którzy ze względu na karierę zawodową ukrywają swą prawdziwą, religijną postawę”. Arcybiskupowi Tokarczukowi przypisywano, że zarzuca „ateistom sfanatyzowanie i nienawiść «nie tylko do tego, co katolickie, ale i do tego, co polskie»”²⁶. Krytykując ateizm w kazaniu

Śliwie w 90. Rocznicę urodzin i 50 – lecie pracy naukowej, red. ks. J. Wołczański przy współpracy ks. S. Nabywańca i bp. A. Szala. Lwów – Kraków 2015, s. 427.

²² *Abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć na prawdzie*, wybór i oprac. P. Chmielowiec, M. Krzysztofiński, [w:] *Niezłomni. Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. ks. J. Marecki, F. Musiał, Warszawa–Kraków 2007, s. 438–440.

²³ *Ibidem*, s. 486. W tym samym roku podczas kazania wygłoszonego 22 maja 1971 r. w parafii Nisko abp Tokarczuk stwierdzał: „Jest pewna grupa w naszym narodzie, która niczego nie umie, tylko walczyć z religią. Gdyby walka z religią ustała, oni są bez posad, bez stanowisk, bo niczego nie umieją, nie mają żadnego zawodu, żadnego fachu” (cyt. za: abp I. Tokarczuk, *Kazania pod specjalnym nadzorem...*, s. 105).

²⁴ *Abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć...*, s. 487. Pozostając przy tej tematyce SB zarejestrowała też stwierdzenie bp. Tokarczuka, aby „odłączyć ateizm od Państwa, tak jak odłączono religię, a wtedy zmieniłaby się sytuacja ludzi wierzących”. *Ibidem*, s. 487.

²⁵ *Abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć...*, s. 551.

²⁶ *Abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć...*, s. 551–552. W rozmowach z notablami partyjnymi abp Tokarczuk wielokrotnie wskazywał, że wspieranie ateizmu jest błędem komunistycznych władz, gdyż działania te z góry są skazane na niepowodzenie i nigdy nie zdobędą aprobaty społecznej (Informacje uzyskane od abp. Ignacego Tokarczuka, 5 I 2012 r.). W jednej z takich rozmów abp Tokarczuk argumentował: „Panie sekretarzu, ja myślę o sprawach religijnych i pytam się, czy rzeczą normalną jest, że człowiekowi wojskowemu muszą ślub dawać przy drzwiach zamkniętych, że kierownik szkoły, chcąc ochrzcić dziecko, musi je do dalekiej babci czy krewnej prowadzić, bo to wszystko jest zabronione? Czy ta walka jest rzeczą normalną?” (cyt. za: *Nie można zdradzić Ewangelii...*, s. 52).

wyłoszonym w rzeszowskiej farze w 1975 r., duszpasterz dostrzegł, że jest on coraz bardziej nachalny. Wyrazem tego były próby wpływania przez komunistyczne państwo na obsadę stanowisk kościelnych. Komentując to zjawisko, abp Tokarczuk mówił: „Ateista chciałby więc i przy ołtarzu rządzić, dyktować, kto ma msze św. odprawiać i decydować, kto ma być biskupem [...]. Państwo chce decydować o mianowaniu biskupów zupełnie tak, jak bym ja chciał obsadzić I sekretarza w Rzeszowie”²⁷.

Powodem sprzeciwu abp. Tokarczuka wobec komunizmu było dostrzeżenie ignorowania przez władze praw ludzi wierzących. Jego odpowiedzią na ten stan rzeczy była budowa świątyń bez zgody odpowiednich instytucji komunistycznego państwa²⁸. Podejmując te inicjatywy wbrew ówczesnemu prawu, biskup przemyski wykazywał troskę o przyszłość Kościoła i narodu, co wielokrotnie wyrażał w swoich wystąpieniach. We wrześniu 1978 r., wygłaszając referat *Perspektywy rozwoju Kościoła w Polsce* dla duchowieństwa na KUL-u, mówił: „Aktualny stan Kościoła w Polsce jest relatywnie dobry (podkreślam słowo – relatywnie), bo w przeszło 30-letnich zmaganiach z materializmem ateistycznym Kościół obronił swoją egzystencję, obronił wewnętrzną niezależność i w opinii ogółu społeczeństwa potwierdził swoją stałość jako czynnika trwałego w naszym narodzie. Sądzę, że przeciwnicy ideowi też z tą stałością liczą się”²⁹.

U źródeł negacji systemu komunistycznego przez abp. Tokarczuka legło przekonanie, że prawo stanowione przez tę formację jest odzianym w szaty prawa bezprawiem, niszczącym wszystko, co pozytywne i wartościowe. Tym samym za swój obowiązek uznał on upominanie się o prawa wierzących – formalnie zagwarantowane w konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Postanowił też, że nikt nie może go zmusić, aby bezprawie traktował jako „prawo obowiązujące w sumieniu człowieka”³⁰. Za swoje drugie zadanie przyjął przełamanie ogarniającego naród strachu. Uznawał, że rolą Kościoła jest pozostawanie opozycją moralną³¹. Podkreślał też, że „pójście na współpracę z państwem wrogim Bogu i Kościołowi powodowane było brakiem sił moralnych, które by pozwoliły sprzeciwić się naciskom władzy i nie ulec szantażowi”³².

²⁷ Cyt. za: abp I. Tokarczuk, *Kazania pod specjalnym nadzorem...*, s. 20.

²⁸ Po latach tak abp Tokarczuk wspominał genezę tego procesu: „Po rewolucji francuskiej niszczone kościoły, zrujnowano nawet wiele katedr. Francja miała wielką architekturę, sztukę. Niektóre katedry przetrwały do dzisiaj – katedra w Paryżu, inne wspaniałe dzieła sztuki. Rewolucja niszczyła kościoły, bo wychodziła z założenia, że teorią socjologiczną komunizmu ludzi nie przekonają, nie zrobią ich komunistami. Mogą to osiągnąć tylko wtedy, kiedy ludzie nie będą mieli miejsca na spotkania, nie będzie wspólnoty. I tak Francja stała się w dużym stopniu ateistyczna, bo poniszczono kościoły. Dzisiaj Paryż ma ich niewiele. Tej zasady trzymali się komuniści. Wiedzieli, że ludzie nie przekonają swoją doktryną, bo byli realistami. Przecież nawet w Rosji, jak walczone z religią, istniała specjalna literatura, gazeta «Bezbożnik». Wyśmiewano sprawy religijne, kpiono, żeby je ludziom obrzydzić. A jednak po wszystkich rewolucjach w Rosji zniesiono Kościół, ale ostatecznie nie zniesiono Cerkwi. W samej Moskwie kilkadziesiąt cerkwi zniszczono wtedy. Dzisiaj wracają i odbudowują” (cyt. za: *Nie można zdradzić Ewangelii...*, s. 53–54).

²⁹ *Perspektywy rozwoju Kościoła w Polsce*, [w:] bp I. Tokarczuk, *Wytrwać i zwyciężyć...*, s. 28.

³⁰ Abp I. Tokarczuk, *Boże zwycięstwo...*, s. 148; *Słowa Jego Eksceleńcji Ks. Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, [w:] *Jego życie to służba i świadectwo. Książki Biskup Edward Frankowski*, red. J. Konefał, Stalowa Wola – Sandomierz 2008, s. 18.

³¹ Abp I. Tokarczuk, *Kazania pod specjalnym nadzorem...*, s. 312.

³² Idem, *Od Zbaraża do Przemyśla*, wstęp, oprac., wywiady L. Żbikowska, Marki-Strugi 1998, s. 213.

Komuniści, obawiając się utraty wpływów, zintensyfikowali działania przeciwko Kościołowi. Zapowiadali na przykład likwidację niektórych seminariów duchownych, w tym przemyskiego. Za zgodą kardynała Stefana Wyszyńskiego rozmowy w tej sprawie poprowadził abp Tokarczuk. „Pojechałem z dwoma jeszcze księżmi – wspominał – do ministerstwa. Przyjął nas jakiś podrzędny urzędnik, więc mu powiedziałem: proszę przekazać ministrowi nasze stanowisko. Jeśli nie zmieni się rządowe, to będzie totalna wojna. Cofnęli się. Zostali zmuszeni do odejścia od utartego, swojego trybu rozmowy z Kościołem. To było nowe doświadczenie Kościoła, nie tylko moje”³³.

Istotne dla niniejszych rozważań jest określenie, jak abp Tokarczuk pojmował istotę komunizmu. Światopogląd ten i jego społeczne konsekwencje rozpatrywał na kilku płaszczyznach: politycznej, ekonomicznej i duchowej. Komunizm traktował jako utopię, która wcześniej czy później musi zbankrutować (za utopie uważał również hitleryzm i skrajnie liberalny kapitalizm). Utopię komunistyczną cechowało odrzucenie prawdziwego Boga i próba zastąpienia go kolektywnym bóstwem uosabianym przez klasę robotniczą³⁴. Trzeźwa analiza, poparta gruntowną wiedzą o mechanizmach społecznych i politycznych, pozwalała mu głosić tezę o nieodległym upadku ZSRS.

Jako pasterz przemyski był uznanym autorytetem z zakresu katolickiej nauki społecznej – wygłaszał wykłady na terenie całego kraju oraz w Seminarium Duchownym w Przemyślu. Jak wspominał ks. Mieczysław Szostak, absolwent tego seminarium: „Wykłady z katolickiej nauki społecznej odbywały się po południu w większym bloku. Przypominam sobie, jak na Boże Ciało powiedział: «Potrzebą jest rozdział ateizmu od państwa». Piętnował zakaz budowy nowych świątyń. Uważał, że związek pomiędzy ateizmem a państwem skończy się wtedy, gdy żołnierz czy milicjant będzie mógł w mundurze wziąć ślub w kościele”³⁵.

Już po upadku komunizmu w 1992 r. na ingresie biskupa rzeszowskiego Kazimierza Górnego abp Tokarczuk mówił: „System, który do niedawna panował, powiedział, że koniec z systemami jakimiś utopijnymi, koniec z religią, koniec z Panem Bogiem, to wszystko niepotrzebne. I wielu ludzi uwierzyło, że tak będzie. Kościół, nie mając żadnej siły fizycznej oprócz Słowa Bożego i obecności Boga w Eucharystii, w sakramentach świętych, niemający żadnej potęgi finansowej czy militarnej, przetrwał”³⁶. Kontynuując refleksję o przyczynach destrukcji komunizmu, duszpasterz konstatował, że po pierwsze system ten nie miał poczucia realizmu: „Nie potrudził się system, żeby poznać człowieka. Kim jest, jaki człowiek ma cel, jakie aspiracje, jakie są jego dążenia, jaki sens jego bytowania. To wszystko ich nie obchodziło. I kiedy człowiek nie pasował do tego systemu, [następował] terror, gwałt, przymus, niszczenie – i powstała kultura śmierci”³⁷. Drugą przyczyną był brak prawdy. Komunizm był jej zaprzeczeniem. Trzecią przyczyną

³³ *O rządzeniu – rozmowa z J.E. Ks. Arcybiskupem Ignacym Tokarczukiem*, „Arcana”, 69/3 (2006), s. 9.

³⁴ Ks. A. Garbarz, *Jakie państwo?*, Materiały sesji naukowej, która odbyła się 10 czerwca 2005 r. w Rzeszowie, red. ks. A. Cyprys, ks. A. Garbarz, B. Szluz, Rzeszów 2005, s. 235.

³⁵ Relacja ks. Mieczysława Szostaka z 27 II 2013 r.

³⁶ Instytut Teologiczny w Sandomierzu, Centrum Myśli i Dzieła ks. abp. Ignacego Tokarczuka, AT/0115 – t. K.P. (oryginały), *Zasady życia społecznego*, Kazanie bp. I. Tokarczuka, metropolity przemyskiego, podczas ingresu Biskupa Rzeszowskiego do miejscowej katedry dnia 11 kwietnia 1992 r., mps, k. 1.

³⁷ *Ibidem*, k. 2.

była walka z Bogiem. W rozumieniu ks. abp. Tokarczuka „zła gospodarka” była skutkiem, a nie przyczyną upadku komunizmu³⁸. Kościół katolicki i komunizm cechowała krańcowo odmienna wizja człowieka. Komuniści starali się realizować idee walki klasowej Marksa i Lenina, Kościół zaś odwoływał się do katolickiej nauki społecznej, dostrzegającej w człowieku naturalną skłonność do tworzenia zbiorowości aksjologicznych, dążących do realizacji dobra wspólnego.

Zmierzając do budowy „nowego społeczeństwa”, komuniści usiłowali wychować człowieka o przeniecowanej przez ateizm duszy. Tymczasem, jak przekonywał abp Tokarczuk: „Tam, gdzie odsunięty jest Bóg, deptany jest człowiek. Antropocentryzm bez Boga jest kłamstwem. Tam z kolei, gdzie Bóg jest na swoim miejscu, tam i człowiek zyskuje, i szanowane są jego prawa”³⁹. Wszelkie działania propagujące ateizm godziły w godność osoby ludzkiej, redukując jej związki z transcendencją. Arcybiskup Tokarczuk wyróżniał trzy elementy niezbędne do zachowania godności ludzkiej. Pierwszym była wierność własnym ideałom i przekonaniom, drugim – obrona godności osobowej przez gotowość „nachylenia się ku drugiemu człowiekowi z pomocą, życzliwością, sercem”, trzecim zaś to, „ażeby po sobie w życiu zostawić ślad, trwałe ślady, który by trwał, nawet kiedy my, najmilszy, na tej ziemi przeminiemy”. Dodawał też, że „nie ma większej tragedii osobistej – kiedy człowiek działa wbrew samemu sobie”⁴⁰. Przywracanie ludziom ich godności w zgodzie z przysługującymi im naturalnymi prawami stanowi nieprzemijającą zasługę biskupa przemyskiego.

Podjęty przez abp. Tokarczuka na szeroką skalę program budownictwa sakralnego w diecezji przemyskiej zakładał zagęszczenie sieci parafialnej poprzez budowę nowych świątyń (w procesie tym aktywnie uczestniczyli wierni). Szacuje się, że łącznie w latach 1966–1993 powstało ponad 400 kościołów⁴¹. W ten praktyczny sposób diecezja przemyska przeciwstawiła się polityce ateistycznej komunistycznych władz, spychając je do defensywy.

Jednocześnie kontestująca komunizm postawa abp. Tokarczuka sprawiła, że był on okresie PRL wielokrotnie atakowany i szkalowany przez podległe komunistycznej władzy instytucje. Opis tych działań wykracza poza ramy niniejszego opracowania. Warto jednak wspomnieć, że wystąpienia abp. Tokarczuka przeciwko ateizacji wywoływały krytykę w ówczesnej prasie. W „Rzeczpospolitej” z 9 września 1982 r. jego wypowiedzi sprowadzające „ateizm do wspólnego mianownika z negacją wszelkich humanitarnych wartości” uznano za „źródło rozpalania nienawiści w polskim społeczeństwie”. Zarzucano abp. Tokarczukowi, że dyskredytuje władze państwowe, prezentując je jako krzewiciela ateizmu. W tekście tym zaznaczono – jak napisał ks. Józef Wołczański – że ideologia w opinii abp. Tokarczuka „wszystko, co czyni, nosi na sobie piętno zła”⁴².

³⁸ *Ibidem*, k. 3–4.

³⁹ *O rządzeniu...*, s. 16.

⁴⁰ Instytut Teologiczny w Sandomierzu, Centrum Myśli i Dzieła ks. abp. Ignacego Tokarczuka, AT/0128 – t. K.P. (oryginały), *V. Człowiek, Źródło godności ludzkiej*, mps, k. 6.

⁴¹ Zob. szerzej: ks. A. Szypuła, *Historia nowych kościołów w diecezji przemyskiej 1966–1993*, t. 1–2, Rzeszów 1997, t. 3–4, Rzeszów 1998; J. Musiał, *Represje wobec budowniczych kościołów w diecezji przemyskiej*, „Studia Rzeszowskie” 2003/10.

⁴² Ks. J. Wołczański, *W opiniach i komentarzach prasowych*, [w:] *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania...*, s. 164.

Przykład dany przez abp. Tokarczuka miał istotny wpływ na inne diecezje Kościoła katolickiego w Polsce. Przecistawiając się komunizmowi na płaszczyźnie ideologicznej i w praktycznym zarządzaniu diecezją, biskup przemyski dyskredytował i delegitymizował jego ideologiczny monopol, uwypuklając tkwiące w nim sprzeczności, jak również wskazywał drogę, którą powinni kroczyć ludzie wierzący. Innym stałym elementem nauczania abp. Tokarczuka było przekonanie, że w sprawach wiary nie można sobie pozwolić na żaden kompromis z promującymi bezbożnictwo komunistami.

Uzasadniając swoją postawę sprzeciwu wobec komunizmu, abp Tokarczuk mówił po latach: „Są pewne wartości, których trzeba bronić. Nie można zgodzić się z ateizmem, nie można zdradzić prawdy, nie można zdradzić swoich słusznych przekonań, zdradzić Chrystusa, nie można zdradzić Ewangelii”⁴³.

Zasługi abp. Ignacego Tokarczuka w przecistawianiu się ateizmowi przypomniał bp Edward Frankowski w homilii wygłoszonej 24 czerwca 2012 r. w Przemysłu podczas uroczystości 70. rocznicy święceń kapłańskich abp. Ignacego Tokarczuka: „Ksiądz Arcybiskup krytykował komunistyczny system totalitarny, który łamał podstawowe prawa człowieka i wprowadzał urzędową ateizację polskiego społeczeństwa. Za to Polacy darzyli Pasterza ogromnym zaufaniem i poparciem i jest dla nich niekwestionowanym autorytetem moralnym, dzięki temu mógł zintegrować społeczeństwo Podkarpacia. Budował silne więzy społeczne między świeckimi a duchownymi, pomiędzy wszystkimi, którzy na prawdzie chcieli budować wolność i zaufanie. Toteż władze komunistyczne uważały go za jednego z najgroźniejszych przeciwników ustroju socjalistycznego”⁴⁴.

Dokonania śp. abp. Ignacego Tokarczuka docenił Senat Rzeczypospolitej Polskiej, który uchwałą z 21 marca 2013 r. upamiętnił go jako jednego „z najwybitniejszych hierarchów Kościoła rzymskokatolickiego w powojennej Polsce”. W dokumencie podkreślono, że „jego odwaga, zaufanie duchowieństwu i wiernym, stworzenie atmosfery wspólnej odpowiedzialności za realizowane zadania duszpasterskie, zorganizowanie systemu pomocy finansowej, gdy nakładano na duchowieństwo i wiernych dotkliwie kary pieniężne, okazały się skutecznym narzędziem obrony wobec ateizmu i niszczenia Kościoła rzymskokatolickiego. Wybudowanie przez biskupa Tokarczuka bez zezwolenia władz komunistycznych ponad czterystu kościołów i kaplic w diecezji przemyskiej było fenomenem w całym bloku wschodnim”⁴⁵.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

- [1] Instytut Teologiczny w Sandomierzu, Centrum Myśli i Dzieła ks. abp. Ignacego Tokarczuka, AT/0115 – t. K.P. (oryginały), *Zasady życia społecznego*, Kazanie bp. I. Tokarczuka, metropolity przemyskiego, podczas ingresu Biskupa Rzeszowskiego do miejscowej katedry dnia 11 kwietnia 1992 r., mps, k. 1, 2, 3- 4.

⁴³ *Nie można zdradzić Ewangelii...*, s. 54.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 130–131.

⁴⁵ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z 21 III 2013 r. w sprawie upamiętnienia arcybiskupa Ignacego Tokarczuka, <http://www.senat.gov.pl/prace/senat/uchwaly> (dostęp: 27.03.2013).

- [2] Instytut Teologiczny w Sandomierzu, Centrum Myśli i Dzieła ks. abp. Ignacego Tokarczuka, AT/0128 – t. K.P. (oryginały), *V.Człowiek, Źródło godności ludzkiej*, mps, k. 6.

Relacje

- [1] Relacja ks. Józefa Sondej, 17 I 2013 r.;
- [2] Relacja ks. Mieczysława Szostaka z 27 II 2013 r.
- [3] Relacja ks. Stanisława Czenczka, 3 III 2015 r.

Literatura

- [1] abp I. Tokarczuk, *Boże zwycięstwo*, „Studia Rzeszowskie” 2003/10, s. 141–142.
- [2] abp I. Tokarczuk, *W starciu z totalitaryzmem*, rozmowy przeprowadził T. Fredro-Boniecki, Paris 1994, s. 199.
- [3] *abp Ignacy Tokarczuk. Trzeba oprzeć wszystko na prawdzie*, wybór i oprac. P. Chmielowiec, M. Krzysztofiński, [w:] *Niezlomni. Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. ks. J. Marecki, F. Musiał, Warszawa–Kraków 2007, s. 438–440.
- [4] abp Tokarczuk I., *Kazania pod specjalnym nadzorem*, wybór i wstęp L. Żbikowska, Marki-Struga 1998, s. 197.
- [5] abp Tokarczuk I., *Wytrwać i zwyciężyć*, Paryż 1988, s. 204–205).
- [6] Buckley J. M., *Ateizm w sporze z religią*, Kraków 2009, s. 163, 164–165.
- [7] *Do Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na ręce Premiera Józefa Cyrankiewicza w Warszawie, Gniezno, 28 VI 1968 r.* [w:] abp I. Tokarczuk, *Z przemyskiej „twierdzy”*, cz. 2, wstęp, opracowania, wywiady L. Żbikowska, Michalineum 1999, s. 170.
- [8] Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii*, Lublin 1997, s. 59–104.
- [9] Garbarz A., *Jakie państwo?*, Materiały sesji naukowej, która odbyła się 10 czerwca 2005 r. w Rzeszowie, red. ks. A. Cypryś, ks. A. Garbarz, B. Szluz, Rzeszów 2005, s. 235.
- [10] Guranowski J., *Istota i metody laicyzacji życia społecznego*, [w:] *Religia i laicyzacja. Materiały do studiowania zagadnień światopoglądowych i naukowego ateizmu*, Łódź 1961, s. 224, 234–235.
- [11] Iwaneczko D., Krzysztofiński M., *Konspiracja, opozycja i opór społeczny na Podkarpaciu w latach 1944–1989*, [w:] *Konspiracja i opór społeczny na Podkarpaciu w okresie PRL*, red. J. Kurtyka, Przemyśl 2007, s. 17.
- [12] Krzysztofiński M., *Postawa ks. abpa Ignacego Tokarczuka wobec komunizmu* [w:] *Historia bliższa ludziom. Prace ofiarowane księdzu profesorowi Janowi Kracikowi w 70. rocznicę urodzin*, pod red. s. E. E. Wróbel CSFN, ks. R. Szczurowskiego, Kraków 2011, s. 207 - 213.
- [13] Krzysztofiński M., *Uroczystości religijne z udziałem przedstawicieli Episkopatu Polski we wrześniu 1972 r. na terenie diecezji przemyskiej (Miejsce Piastowe, Stara Wieś, Dębowiec) w świetle materiałów Służby Bezpieczeństwa* [w:] *Super Omnia Veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. Rocznicę urodzin i 50 – lecie pracy*

- naukowej*, red. ks. J. Wołczański przy współpracy ks. S. Nabywańca i bp. A. Szala. Lwów – Kraków 2015, s. 427.
- [14] *Księdza Ignacego Tokarczuka Dziennik duchowy z lat 1959–1965* [w:] *Super Omnia Veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. ks. J. Wołczański, we współpracy z ks. S. Nabywańcem i bp. A. Szalem, Lwów–Kraków 2015, s. 714.
- [15] Musiał J., *Represje wobec budowniczych kościołów w diecezji przemyskiej*, „Studia Rzeszowskie” 2003/10.
- [16] *Nie można zdradzić Ewangelii. Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem*, wstęp i oprac. M. Krzysztofiński, wyd. 2, Rzeszów–Kraków 2013.
- [17] Nowicki A., *Historia ateizmu i krytyki religii*, cz. IV (wykład wygłoszony w dn. 16 V 1957 r.), [w:] *Ateizm a religia. Wykłady wygłoszone na centralnym kursie aktywnego partyjnego maj 1957 rok*, Warszawa 1957, s. 267.
- [18] *O rządzeniu – rozmowa z J.E. Ks. Arcybiskupem Ignacym Tokarczukiem*, „Arcana”, 69/3 (2006), s. 9.
- [19] *Słowa Jego Ekscelencji Ks. Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, [w:] *Jego życie to służba i świadectwo. Ksiądz Biskup Edward Frankowski*, red. J. Konefał, Stalowa Wola – Sandomierz 2008, s. 18.
- [20] Sochoń J., *Ateizm*, Warszawa 2003.
- [21] Szypuła A., *Historia nowych kościołów w diecezji przemyskiej 1966–1993*, t. 1–2, Rzeszów 1997, t. 3–4, Rzeszów 1998.
- [22] Trembicka W. K., *Wrogowie w myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013, s. 136–139.
- [23] Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z 21 III 2013 r. w sprawie upamiętnienia arcybiskupa Ignacego Tokarczuka, <http://www.senat.gov.pl/prace/senat/uchwaly> (dostęp: 27.03.2013 r)
- [24] Wierzbieniec W., *Duszpasterz, naukowiec, rządcą diecezji*, [w:] *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J. F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów – Stalowa Wola 1991, s. 33.
- [25] Wołczański J., *W opiniach i komentarzach prasowych*, [w:] *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J. F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów – Stalowa Wola 1991, s. 164.
- [26] Wójcik K. Z., *Ignacy Tokarczuk – młodość i pierwsze lata kapłaństwa*, „Studia Rzeszowskie” 2003/10, s. 14–25.

THE ARCHBISHOP IGNATIUS TOKARCZUK TO ATHEISM. OVERVIEW

The article presents the attitude of one of the greatest hierarchies of the twentieth century of the Catholic Church in Poland, a member of the Central Council of the Polish Episcopate, Archbishop of Przemyśl, Ignacy Tokarczuk, towards atheism promoted by the communistic authorities. As the bishop of Diocese of Przemyśl, he played a special role in combating atheism in society by his approach and pastoral teaching, being the result of his own life experiences, but also thank to in-depth study and reflection. In the first of these cases, a significant role was played by Archbishop Tokarczuk's experience of the soviet occupation of Lviv between 1939 and 1941, when he hid and forged documents. In the second case, his studies of the origins and types of atheism done at the Catholic University of Lublin. His

teachings were quickly summarised by the Security Service as “threatening to the legal basis of PRL”. Security Service noticed Archbishop Tokarczuk’s involvement in the opposition to atheism (treated by him as promotion of deception and falsehood) in the form of sermons recognised as “uncompromising” and the large-scale program of religious architecture in the Diocese of Przemyśl. In the article author classifies the phenomenon and the nature of atheism, which is an integral part of the Marxist ideology. Opposed to this doctrine, Archbishop Tokarczuk has defended the rights of believers ignored by communists.

Keywords: atheism, communism, secularisation, Church.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.21

Przesłano do redakcji: marzec 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Anna KURZYDŁOWSKA¹

LEADERSHIP IN PROJECT MANAGEMENT

The goal of this paper is to indicate possible ways to improve leadership qualities in Project Management. The approach to leadership is changing. The traditional concept of leadership perceived as “command and control” gradually gives way to a new, more flexible approach, which requires - on the one hand - the ability to predict (looking ahead) and - on the other - “courage” to delegate powers and the ability to motivate a team. The paper analyses two different approaches to leadership: transactional vs. transformational.

The results of the studies prove that a modern leader should be a transformational rather than a transactional one. Transformational leadership is about making all project members creative, engage and full of initiative. It is project manager role as leader to integrate team members around defined goals and make them feel responsible for solving project problems. In regard to growing demand for versatility of Project Manager, a Project Manager has to continuously improve his/ her leadership skills.

The author of this article, basing on her years’ long experiences with running projects, formulates a recommendation concerning three ways of improving one’s leadership skills. All three recommendations are practical and are aimed at helping Project Manager in engaging project team members in a joint effort to overcome difficulties, as well as looking for new challenges.

Keywords: Project Management, transactional leadership, transformational leadership, project leadership.

1. INTRODUCTION

Project management is not just the application of a suitable methodology. Project management is a combination of art and science, leadership and management²

Project Manager must look in various directions (see Figure 1). She/ he has to “look ahead” by planning project tasks and assigning resources. Project Manager’s responsibility is to prepare a detailed schedule that will be used to control project progress. “Looking back” is not only monitoring project progress (in terms of timing, project scope, resources utilization and project quality) but also valuable learning from experience.

The famous quotation by Tom DeMarco and Tom Lister is that “Risk management is Project management for adults”³. One of Project Manager’s task is to constantly

¹ Anna Kurzydłowska, Ph.D., PMP, PRINCE2 Practitioner, SCPM™, e-mail: a.kurzydowska@uksw.edu.pl, Faculty of Mathematics and Natural Sciences, Institute of Computer Science Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, ul. Wójcickiego 1/3, 01-938 Warszawa.

²M. Arora, H. Baronikian, *Leadership in Project Management- Leading People and Projects to Success* 2013; 2nd edition.

³T. DeMarco, T. Lister, *Waltzing with Bears: Managing Risk on Software Projects* 2013; Addison Wesley Professional.

monitoring progress of mitigation actions in order to avoid risks, as well as to monitor positive ones which may turn into opportunities.

Whereas the ways to manage these four challenges (planning, controlling, managing risk – negative and positive one) have been described in detail with the use of formal project management methods, such as PRINCE2™⁴ or PMI⁵, then there is no formal methodology defining methods, standards, and procedures to assist human resources management. These project management fields are about:

- managing project team – “Looking down”
 - managing stakeholders – i.e. sponsors of the project - “Looking up” as well as clients, users, contractors and subcontractors - “Looking outside”
- but also
- managing yourself as project manager and leader - “Looking inside”

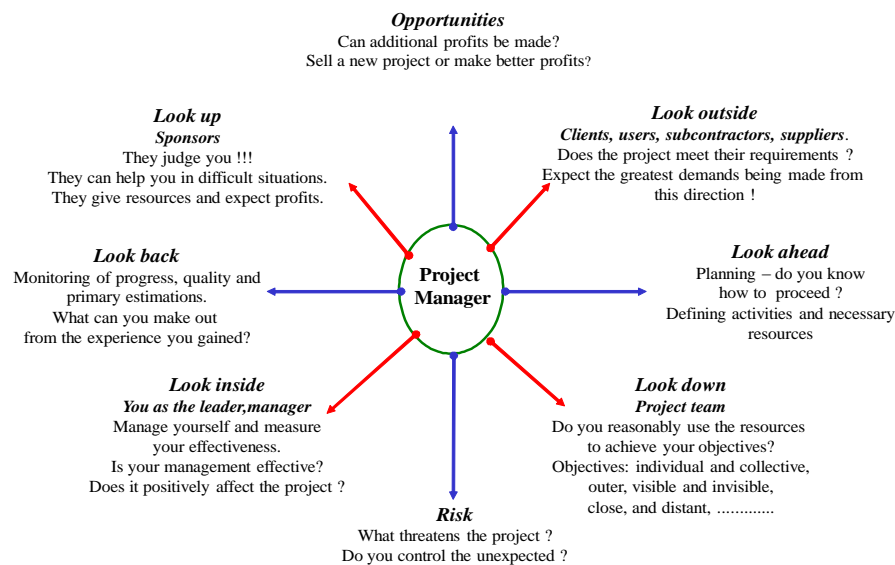

Figure 1 Project Manager must look in different directions (own source)

Tom DeMarco and Tim Lister⁶ claim that the success of the project depends, to a large extent, on the elements of project management, which cannot be learned on courses. Methods of managing a team, ways of communication with persons engaged in the project (up, down and in all other directions) are some of these elements.

⁴ Office of Government Commerce, (2009), *Managing Successful Projects with Prince2® Manual*

⁵ D. Haughey, *The Project Management Body of Knowledge (PMBOK) 2013*.

⁶ T. DeMarco, T. Lister, *Peopleware: Productive Projects and Teams*, Addison Wesley 2013; 3 edition

Yet, some qualities, rules of conduct making a good leader may be formulated. It must be emphasized, though, that these demands evolve constantly following the changes in the external conditions.

The conclusions made by the Author are based on her participation in a large number of IT projects which, among others, were implemented in the companies from following industries:

Banking, Insurance, Telecommunication, Public sectors. Projects value ranges from \$ 100 000 to \$ 65 500 000 with average value of \$ 3 000 000.

Research methodology was based on:

- more than 40 IT projects conducted by the Author working (for over 20 years) as Project Manager and Project Director in the biggest multinational information technology and consulting corporations

- more than 15 Lessons Learned gathered by the end of IT projects shared by other Project Managers and Projects Reviews performed while working as Programme Management Office Manager

- about 50 Quality Assurance Reviews of IT projects done as Quality Assurance Specialist in big IT Company.

The structure of the paper is following. In the next section, two different approaches to leadership are presented followed by discussion (section 3) of qualities of modern leader/project manager. Section 4 describes recommendations for how to improve leadership qualities. Last section of this paper contains conclusions.

2. REVIEW OF TWO DIFFERENT APPROACHES TO LEADERSHIP

The approach to leadership is changing. The traditional concept of leadership perceived as “command and control” gradually gives way to a new, more flexible approach, which requires - on the one hand - the ability to predict (looking ahead) and - on the other - “courage” to delegate powers and the ability to motivate a team.

2.1. Transactional leadership

This kind of leadership, popular in the 70s, derives from the military. Managing human resources was based on giving commands and controlling their execution. Such an approach results from the leaders’ belief that:

- They are always right; they have a suitable solution to each problem
- They should stand above and in no way get emotionally engaged in the group relations
- They should never admit failure
- Work is the most important thing, even at the cost of the family
- Team members work effectively only when they are accordingly manipulated, rewarded and punished
- Criticism is the best way to get things done properly
- Group conflicts should be resolved with a competitive win-lose approach, not a win-win one
- Having power is the clue
- People are natural-born leaders.

This approach had its positive sides. Leaders with such attitudes achieved success due to their enormous engagement and determination in goal attainment. Transactional leadership produced a specific culture within the company. Promoting a win-lose philosophy and creating barriers among people, underestimating employees' unique abilities and predispositions – were elements of this culture. Consequently, organizations and groups of this type were usually very bureaucratic, rule- and procedure-oriented, creating the atmosphere of frustration and discontent.

To sum up – traditional leaders with transactional leadership approach attain the intended results by defining goals and rewarding, depending on the degree of their attainment. This kind of leadership consists in planning, controlling and appropriately selected motivating. It seems that in the past such skills in management were useful. Yet, in the dynamically changing today's reality they are not sufficient.

2.2. Transformational leadership

A decisive factor determining the success of the project, in the constantly changing environment and the client-oriented approach, is the adjustment of the leaders' activities to these new challenges. Their success will be, to a large extent, the result of specific qualities of a "transactional leader" plus a flexible adjustment to new challenges via:

- Making all project members creative, engaged and full of initiative.
- Integrating team members around defined goals and making them feel responsible for solving everyday problems.

The skills of Project Manager should be built upon traditional features and supplemented with the following elements.

- Ability to formulate and communicate the project objectives.
- Ability to convince all team members to realize their individual goals, consistent with the general objective.
- Ability to listen to others and to find solutions basing on their suggestions.
- Ability to create atmosphere allowing team members to freely evaluate the work of the team and Project Manager and to get a feedback delivered in an assertive way.
- Ability to admit mistakes and to learn from experiences, also the negative ones.
- Ability to cope with conflict situations.
- Ability to build relations encouraging cooperation and mutual support.
- Ability to manage the performance of tasks and not the performance of project procedures.

3. QUALITIES OF A MODERN PROJECT LEADER/ MANAGER

The importance of leadership as one of a characteristic of project manager behavior is a young subject in PM discipline. The first results of studies on connection between different leadership styles and project success in specific types of projects were published just around 2006.

The qualities we expect to see in a leader/project manager today are more abstractive and unmeasureable than the ones traditionally centered around the accomplishment of a

project objective. According to the survey conducted by Sporting Bodymind Ltd. (sycon.uk.com) a true leader should:

a. Positively affect the team with her/his attitude

On the one hand, the leader should arouse respect, admiration and trust among subordinates, while on the other, serve as an example of highly ethical and moral behavior. He/she should not be afraid of facing risk, yet should avoid abusing authority and power for individual purposes.

One can say, that a **charismatic** leader should be

- chic - he/she should be flexible in adoption of new methodologies/ tools, but does not uncritically workshop new trends;
- clear - says what he/she means, clearly expresses opinions;
- clever, competent - well-prepared but not big-headed;
- creative – think up innovative solutions;
- crisp – to the point;
- concise - concentrates on the issue, is not wordy;
- confident - knows what he says, speaks seriously;
- consistent - makes his stand clear and sticks to it;
- controlled - does not panic, knows the issue;
- curious - open-minded.

These qualities are grouped and described in table 1.

Table 1 Charismatic leader qualities (own source)

Chic	Innovative	<i>be „cutting edge” (not trendy)</i>
Clear	Coherent	<i>say what you mean</i>
Clever Competent	Smart	<i>be well prepared, not “foxy”</i>
Creative	Inventive	<i>think up innovative solutions</i>
Crisp	To the point	<i>the first impression <u>is</u> important</i>
Concise	Brief	<i>be focussed, don't waffle</i>
Confident	Self-assured	<i>mean what you say</i>
Consistent	Consequent	<i>define your path & stick to it</i>
Controlled	Calm	<i>don't flap – know your stuff</i>
Curious	Open-minded	<i>be intelligent, never arrogant</i>

b. Motivate in an inspiring way

“To inspire” means to motivate each group member to raise above individual interests and to act in the interest of the collective. This kind of motivating puts emphasis on the tasks being carried out, as well as on providing a positive vision of the future. Managers who stick to this attitude ooze with optimism and enthusiasm, which elicits additional effort from the subordinates.

c. Stimulate intellectually

The Project Manager's stimulating behavior motivates the staff to look for new solutions while solving old problems. This approach promotes creativity and taking risk. It requires from the leader an appropriate attitude in the case of more than frequent failures and under-achievements.

1. Taking individualized approach

New approach leaders recognize the needs and potential of individual group members in order to take an individualized approach towards each of them. They aim at discovering specific abilities of particular persons. They set challenges, enable team members to broaden their knowledge by learning, but also by coaching. It is supported by a more personalized approach to the staff.

Independent survey conducted in the US⁷ point to similar qualities of a modern leader. The survey is based on experiences of several hundred persons. Each surveyee was asked to pick a project, program or significant event, which would be classified as his/her best experience in leadership. Some of the survey questions included:

- ii. What made you hope you would achieve desired results?
- iii. How did you manage to engage particular persons into the project?
- iv. What methods did you use to encourage co-workers to make additional efforts and accomplish the goal?
- v. What leadership experience did you gain from the project?

Despite differences between the projects and their conditions, some qualities making a good leader were clearly pointed out. According to Kouzes and Posner, when getting extraordinary things done in organizations, leaders engage in Five Practices of Exemplary Leadership:

1. Model the way - set challenges, look for new solutions

Leaders look for new solutions to problems and methods to improve the organization. In this way they take some risk of experimenting, yet they know it may be a source of mistakes and failure. They are prepared for disappointment and accept it positively, treat it as learning by mistakes.

2. Inspire a Shared Vision -provide a vision for the future and inspire

Leaders believe that their actions have a deeper meaning and add to the value of organization/society/group of which they are members. They have a vision of the future, share it with others and inspire them. Using their charisma, they win support of team members who share their enthusiasm, positive, exciting look in the future.

3. Challenge the Process - motivate effectively

Leaders know how to build co-operative teams. They actively motivate others to actions and – if need be – to further efforts. Respect is a very important element. Atmosphere of mutual trust and respect is required. Each team member feels as important as others. He/she knows that his/her work is a significant input into the project and determines its success.

⁷ J.M. Kouzes, B.Z. Posner, *The Leadership Challenge*, John Wiley & Sons 2008, Fourth Edition

4. **Enable Others to Act** - set directions, model solutions

Leaders should define the rules of cooperation of team members, as well as methods to achieve objectives. The basic method of setting standards is the leader's own conduct. It should serve as a model. At the same time, it is the leader's task to set objectives to the team members in such a way that the accomplishments of subsequent successes leads the whole group to the ultimate goal. The leader, basing on his/her knowledge, intuition, emotional intelligence should flexibly balance the degree of bureaucracy, formalism, particularity in setting objectives, freedom of action and delegating responsibilities.

5. **Encourage the Heart** - keep the spirit of the team high, appreciate, celebrate success.

Keeping up a good atmosphere, particularly when the project is at the crossroads, is not easy. It is the leader's role to sustain positive thinking. Positive motivation – rewarding, appreciating, celebrating success – is very important. These and other methods help to raise self-esteem of team members and the team as a whole.

The surveys conducted show that the most effective leaders exhibit qualities of both – the transactional and transformational leaders. Consistently, those more transformational are more effective than those more transactional. Different researchers confirm also that:

1. One-year-survey in a group of 78 managers from Canadian financial institutions supported a thesis that leaders with transformational qualities add to team/company success more frequently than transactional leaders⁸

2. Hay McBer⁹ has shown that 28% of variance in business success can be attributed to organizational climate. 70% of organizational climate is attributed to leadership style. Leadership style is the consistent use of leadership competencies

3. The project manager's competency, which includes his or her leadership style, is positively correlated to project success¹⁰. They also found that transactional style of leadership is good for simple engineering projects, while transformational style is better for more complex projects.

4. Dominick, P., Artonson, Z., and Lechler, T.¹¹ found a correlation between transformational style leadership and project success

5. Successful project managers, according to a survey conducted in 28 organizations, were evaluated as more transformational leaders than those who managed a project delayed in time, either due to budget or quality problems

6. Surveys confirming the above remarks have also been conducted in Japan, Singapore, Spain, Italy, France, US, UK, New Zealand and Canada.

7.

⁸ J.M. Howell, B.J. Avolio, *Transformational leadership, transactional leadership, locus of control and support for innovation*. Journal of Applied Psychology 1993, 78, 891 – 902.

⁹ H. McBer, *Managing for Performance Improvement*, Boston 1996, Hay MacBer.

¹⁰ R. Turner, R. Muller, *Choosing Appropriate Project Managers: Matching Their Leadership Style to the Type of Project*, 2006 Project Management Institute.

¹¹ P. Dominick, Z. Aronson, T. Lechler, *Transformational leadership and project success*. R. R. Reilly (Ed.), *The human side of project leadership* 2007 (pp. 1 – 30) Newton Square, PA: Project Management Institute.

4. RECOMMENDATIONS AS HOW TO IMPROVE PROJECT LEADERSHIP QUALITIES

“A superior leader is a person who can bring ordinary people together to achieve extraordinary results” (Unknown)

One can distinguished three ways to improve imperfect leadership conduct:

- learning by doing,
- learning from others,
- learning in the classroom or on your own.

Beneath you will find examples making it possible to improve or to develop the first quality of a modern leader/ project manager, i.e. **the ability to constantly take up challenges and to look for new solutions.**

- Learning by doing

- Express your readiness to undertake difficult projects; actively search for new challenges, even if it requires much of your effort.

- Prepare a things-to-do list taking into account current situation of the project; remember to ask – concerning every task on the list – “Why am I doing it? Maybe this task may be skipped or done in a much better way?”

- Start each project team meeting with the question: “What actions, which significantly improved your effectiveness, have you started in the previous week?” Consequently ask the same question for three weeks during the following meetings with your team. It will make your staff realize how important this issue is to you. Yet, be prepared to answer the question yourself.

- Do not make your weekly project meetings with the team a reporting on the current situation and responsibilities of particular persons. Devote some time to discuss ways of improving the way project tasks are done.

- If you have doubts concerning the policy or procedures that we apply in the project – ask “Why are we doing it in this way?”. If you get the answer “Because we have always been doing so”, suggest changes to organize it in the best possible way.

- Do not forget to meet each person from project team – it is important. At the meetings ask: “What really disturbs them (if any) in the project group ?” If possible, promise them you would remove the most frequent obstacles.

- Discover new ideas. Search for them in other projects (inside or outside your company). Do not give up in looking for new solutions, which can positively influence the project you are managing.

- Reward risk-takers. Appreciate them. A chance to tell about one’s success is also a reward. You will win the support of innovative thinking enthusiasts.

- Stick to your beliefs even if you are in minority.

- Learning from others

- If - in your company - there are people you perceive as good project managers, try to talk to them. Ask how they managed to achieve it.

- Read biographies of people successful in business, science, politics or some other field. Draw conclusions, which may help you to make a good leader/ project manager.

- Learning in the classroom or on your own

At the end, I would like to quote Carly Fiorina, HP CEO, who – in her speech at the MIT, June 2, 2000¹² – remarked:

” Leadership in this new landscape is not about controlling decision-making. We don't have time anymore to control decision-making. It's about creating the right environment. It's about enablement, empowerment. It is about setting guidelines and boundaries and parameters and then setting people free.

Leadership is not about hierarchy or title or status; it is about having influence and mastering change. Leadership is not about bragging rights or battles or even the accumulation of wealth; it's about connecting and engaging at multiple levels. It's about challenging minds and capturing hearts. Leadership in this new era is about empowering others to decide for themselves. Leadership is about empowering others to reach their full potential. Leaders can no longer view strategy and execution as abstract concepts, but must realize that both elements are ultimately about people.”

5. CONCLUSIONS

The analysis of two approaches to leadership (i.e. transactional vs. transformational), in regard to growing demand for versatility of Project Manager, points to the necessity of continuous improvement of one's leadership skills.

The results of the studies prove that a modern leader should be a transformational rather than a transactional one. Transformational leadership is about making all project members creative, engage and full of initiative. It is project manager role as leader to integrate team members around defined goals and make them feel responsible for solving project problems

The author of this article, basing on her years' long experiences with running projects, formulates a recommendation concerning three ways of improving one's leadership skills. All three recommendations are practical and are aimed at helping Project Manager in engaging project team members in a joint effort to overcome difficulties, as well as looking for new challenges.

LITERATURE

- [1] Arora M., Baronikian H., (2013) *Leadership in Project Management- Leading People and Projects to Success*; 2nd edition
- [2] DeMarco T., Lister T., (2013) *Waltzing with Bears: Managing Risk on Software Projects*; Addison Wesley Professional
- [3] DeMarco T., Lister T. (2013), *Peopleware: Productive Projects and Teams*, Addison Wesley; 3 edition
- [4] Dominick, P., Aronson, Z., Lechler, T. (2007), *Transformational leadership and project success*. R. R. Reilly (Ed.), *The human side of project leadership (pp. 1 – 30) Newton Square, PA: Project Management Institute*
- [5] Fiorina C. (2000), Massachusetts Institute of Technology Commencement, Cambridge, Massachusetts
- [6] Haughey D., (2013), *The Project Management Body of Knowledge (PMBOK)*

¹² C. Fiorina, Massachusetts Institute of Technology Commencement, Cambridge 2000, Massachusetts.

- [7] Kouzes, J. M., Posner B. Z., (2008), *The Leadership Challenge*, John Wiley & Sons, Fourth Edition
- [8] Howell, J.M., Avolio B.J. (1993), *Transformational leadership, transactional leadership, locus of control and support for innovation*. *Journal of Applied Psychology*, 78, 891 – 902
- [9] McBer H. (1996), *Managing for Performance Improvement*, Boston, Hay MacBer
- [10] Office of Government Commerce, (2009), *Managing Successful Projects with Prince2® Manual*
- [11] Turner R., Muller R. (2006) *Choosing Appropriate Project Managers: Matching Their Leadership Style to the Type of Project*, Project Management Institute.

PRZYWÓDZTWO W ZARZĄDZANIU PROJEKTAMI

Celem artykułu jest wskazanie możliwych sposobów doskonalenia zdolności przywódczych Kierowników Projektów.

Podejście do przywództwa zmienia się. Można mówić o zmianach przywództwa z tradycyjnego bazującego na stylu “poleceń i kontroli” w nowe – bardziej elastyczne. wymagające z jednej strony zdolności do przewidywania (spojrzenia w przód) a z drugiej strony “odwagi” w delegowaniu uprawnień i zdolności do motywowania zespołów. W artykule analizowane są dwa podejścia do przywództwa – tradycyjne (ang. transactional) i transformacyjne (ang. transformational).

Wyniki badań pokazują że współczesny lider powinien być bardziej transformacyjny niż tradycyjny w podejściu do przywództwa. Przywództwo transformacyjne polega między innymi na stworzeniu warunków, w których wszyscy biorący udział w projekcie wykazują się inicjatywą, kreatywnością i zaangażowaniem. Jednym z zadań Kierownika Projektu jest zintegrowanie członków zespołu wokół uzgodnionych celów tak by czuli się oni aktywnie odpowiedzialni za rozwiązywanie codziennych problemów. W kontekście coraz większych wymagań na wszechstronność współczesnego Kierownika Projektu, analiza tych dwóch podejść wskazuje na konieczność ciągłego ulepszania zdolności przywódczych.

Autor artykułu, bazując również na swoich wieloletnich doświadczeniach z prowadzenia projektów formułuje rekomendacje dotyczące trzech sposobów poprawienia zdolności przywódczych Kierowników Projektów. Wszystkie rekomendacje mają wymiar praktyczny i w swojej wymowie mają pomóc Kierownikowi Projektu w zastanowieniu się w jaki sposób zaangażować członków zespołu projektowego we wspólne pokonywanie trudności jak i wspólne poszukiwanie nowych wyzwań.

Słowa kluczowe: Zarządzanie projektami, przywództwo tradycyjne, przywództwo transformacyjne, przywództwo w zarządzaniu projektami.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.22

Przesłano do redakcji: listopad 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Grzegorz LEW¹

OGÓLNY MODEL RACHUNKU KOSZTÓW KLIENTA

Przedsiębiorstwo w relacjach z klientami można w sposób bardzo uproszczony przedstawić jako miejsce generowania kosztów a klienta jako źródło dostarczania przychodów. Uproszczenie to znajduje uzasadnienie w roli jaką pełni klient w stosunku do przedsiębiorstwa, bowiem to dzięki klientowi przedsiębiorstwo generuje niezbędne zyski do prowadzenia i kontynuowania działalności oraz swojego rozwoju. Rodzi to konieczność nawiązywania i utrzymywania optymalnych, pod względem ekonomicznym relacji z klientami. W dużej mierze związane jest to *stricte* z procesem sprzedaży klientom produktów i/lub towarów, które oferuje lub zamierza oferować przedsiębiorstwo. Podstawowym ryzykiem prowadzenia działalności gospodarczej jest ryzyko związane z opłacalną sprzedażą efektów działalności danego przedsiębiorstwa. Ryzyko to związane jest z jednej strony z faktem możliwości dokonania sprzedaży. A z drugiej strony z możliwością sprzedaży z zyskiem.

Rentowność relacji z klientami jest kluczowa dla prowadzenia i kontynuowania działalności gospodarczej. Przychody uzyskiwane dzięki relacjom z klientami są łatwe do identyfikacji oraz wyceny. System rachunkowości finansowej w pełni spełnia swoją rolę w tym obszarze. Jednak określenie wszystkich kosztów relacji z danym klientem nie jest sprawą prostą. Rachunkowość finansowa nie jest w stanie w pełni zaspokoić tych potrzeb. Z tego powodu przedsiębiorstwa potrzebują dedykowanego rachunku kosztów, który umożliwi zarządzającym tym przedsiębiorstwami na określenie rzeczywistych kosztów relacji z poszczególnymi klientami.

Celem artykułu jest przedstawienie definicji oraz ogólnego modelu rachunku kosztów klienta sprzyjającego nawiązywaniu i utrzymywaniu rentownych relacji z klientami.

Słowa kluczowe: rachunek kosztów, klient, rentowność, rachunkowość.

1. WPROWADZENIE

Celem biznesu jest stworzyć i utrzymać klienta². Odzwierciedleniem realizacji tego celu jest podjęcie przez przedsiębiorstwa działań, których efektem będą długotrwałe i rentowne relacje z klientami. Rentowność relacji z klientami wyznacza różnica między przychodami uzyskiwanymi dzięki tym relacjom a kosztami pozyskania i obsługi klientów. Ogólny wynik finansowy przedsiębiorstwa jest stosunkowo łatwo ustalić, jednak wynik finansowy relacji z danym klientem już nie. Spowodowane jest to stopniem złożoności oraz identyfikacji kosztów, które wpływają na ten wynik. Przychody przypisane są do danego klienta przez dokumenty sprzedażowe wystawione na jego dane, ale kosztów tak zidentyfikować się już nie da – wszystkich kosztów. Część tak, na przykład wartość sprzedanych produktów i/lub towarów bez problemów. Jednak wszystkich kosztów obsługi, czy kosztów pozyskania danego klienta nie można już łatwo

¹ Dr Grzegorz Lew, Zakład Finansów, Bankowości i Rachunkowości, Wydział Zarządzania Politechnika Rzeszowska, email: lewgrzes@prz.edu.pl

² T. Levit, *Marketing myopia*, Harvard Business Review, July/August 1960, s. 45-56.

zidentyfikować, zmierzyć oraz wycenić. W rozwiązywaniu tych problemów sprzyjają metody rachunkowości zarządczej, a w szczególności dedykowane rachunki kosztów.

Celem artykułu jest przedstawienie definicji oraz ogólnego modelu rachunku kosztów klienta sprzyjającego nawiązywaniu i utrzymywaniu rentownych relacji z klientami.

2. DEFINICJA RACHUNKU KOSZTÓW KLIENTA

Rachunek kosztów to „ogół czynności zmierzających do ustalenia wysokości nakładów pracy żywej iuprzedmiotowionej, poniesionych w przedsiębiorstwie w określonym czasie i z określonym przeznaczeniem”³ lub badanie i przetwarzanie, według przyjętego modelu, informacji o kosztach działalności podmiotu, służące użytkownikom do oceny sytuacji finansowej, podejmowania decyzji gospodarczych i kontroli ich realizacji⁴.

Z tych definicji wynika, iż model rachunku kosztów określa cel, przedmiot i podmiot tego rachunku. W rachunku kosztów klienta można uznać, że:

- celem jego prowadzenia jest dostarczenie zarządzającym użytecznych decyzyjnie informacji na temat kosztów związanych z relacjami z klientami oraz w efekcie umożliwienie ustalenia rentowności tych relacji,
- przedmiotem pomiaru są koszty klienta lub segmentu klientów,
- podmiotem, w którym ten pomiar jest dokonywany jest przedsiębiorstwo prowadzące ten rachunek kosztów.

A zatem rachunek kosztów klienta należy definiować jako proces identyfikacji, klasyfikacji, pomiaru, wyceny, gromadzenia, rozliczania (kalkulowania), analizowania oraz prezentacji kosztów wynikających z nawiązywania, utrzymywania i prowadzenia relacji z klientami oraz wykorzystania zasobów na potrzeby obsługi tych relacji w sposób umożliwiający ustalenie skumulowanych kosztów klienta lub segmentu klientów.

Rachunek kosztów klienta jest bazą ustalenia rentowności klientów lub ich segmentów. Aby możliwe było ustalenie rentowności klientów, identyfikację i analizę przychodów osiągniętych dzięki tym klientom należy prowadzić z taką samą szczegółowością dotyczącą klientów lub ich segmentów jak jest stosowana do identyfikacji kosztów. Pozwoli to na ustalenie wyniku finansowego w przekroju klientów, a odpowiednia konstrukcja rachunku wyników⁵ umożliwi prześledzenie wpływu danych obiektów kosztowych na ogólną rentowność poszczególnych klientów.

Rachunek kosztów klienta powinien zatem obejmować swoim zakresem całość działań przedsiębiorstwa, tak aby w kompleksowy sposób wspierać zarządzających w podejmowaniu przez nich decyzji. Rachunek kosztów jest wyodrębnionym przedmiotowo oraz proceduralnie systemem informacyjnym przedsiębiorstwa.

Rachunek kosztów klienta jest jednolitym zbiorem informacji o kosztach klienta opracowanych według określonego modelu dostosowanego do potrzeb konkretnych użytkowników w danym przedsiębiorstwie.

³ J. Matuszewicz, *Rachunek kosztów*, Finans – Servis, Warszawa 1994, s. 4.

⁴ A. Jarugowa, W. Malc, K. Sawicki, *Rachunek kosztów*, PWE, Warszawa 1990, s. 54.

⁵ Rachunek wyników – tworzony jest w zindywidualizowany sposób w celach zarządczych przez dane przedsiębiorstwo, odpowiednik rachunku zysków i strat w rachunkowości finansowej. Jednak rachunek zysków i strat jest znormalizowany normami prawnymi i jego głównym celem jest zaspakajanie potrzeb sprawozdawczych.

W celu zwiększenia w istotny sposób walorów zarządczych rachunku kosztów klienta należy go prowadzić w rachunku *ex ante* i *ex post*. W zakres tak rozumianego rachunku kosztów klienta wchodzi:

- określenie warunków ponoszenia kosztów w rachunku kosztów klienta *ex ante*,
- identyfikacja i oszacowanie wartości kosztów klienta *a priori*, jako poziomu pożądanego,
- pomiar, wycena oraz ewidencja kosztów rzeczywistych klienta,
- analiza przyczyn powstania odchyleń między kosztami w rachunku *ex ante* i *ex post*,
- prezentacja i interpretacja wartości rzeczywistych kosztów klienta.

W konsekwencji informacje uzyskane dzięki tak prowadzonemu rachunkowi kosztów klienta dotyczyć będą działań przyszłych, obecnych i przeszłych. Jednolitość w modelu *ex ante* i *ex post* zapewni porównywalność kosztów faktycznie poniesionych z ich aprioryczną bazą porównawczą⁶. Analiza przyczyn powstawania różnic ustalonych w wyniku tych porównań jest podstawą podejmowania działań zarządczych w przyszłości. Analiza ta stanowi istotny element systemu benchmarkingu⁷ wewnętrznego danego przedsiębiorstwa.

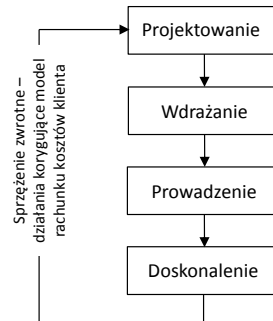
3. ETAPY TWORZENIA KONCEPCJI MODELU RACHUNKU KOSZTÓW KLIENTA

Projektowanie modelu rachunku kosztów klienta stanowi pierwszy i podstawowy element złożonej procedury opracowania i prowadzenia takiego rachunku w praktyce działalności gospodarczej przedsiębiorstw. Proces ten jest w praktyce procesem ciągłym, w którym można wyodrębnić przede wszystkim cztery etapy (rys. 1):

- 1) projektowanie – polega na opracowaniu modelu funkcjonowania rachunku kosztów klienta w danym przedsiębiorstwie,
- 2) wdrażanie – polega na wprowadzeniu do systemu zarządzania danym przedsiębiorstwem rachunku kosztów klienta,
- 3) prowadzenie – polega na podejmowaniu w przedsiębiorstwie wielu czynności ukierunkowanych na sprawne funkcjonowanie rachunku kosztów klienta,
- 4) doskonalenie – ciągle dostosowywanie rachunku kosztów klienta do zmieniających się potrzeb i warunków funkcjonowania przedsiębiorstwa.

⁶Rachunek kosztów. Elementy rachunkowości zarządczej, red. D. Sołtys, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 1999, s. 22.

⁷ szerzej: R. Kowalak, *Benchmarking jako metoda zarządzania wspomagająca controlling przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009.

Rys. 1. Opracowanie i funkcjonowanie rachunku kosztów klienta
 Źródło: Opracowanie własne.

Etap projektowania ma na celu opracowanie modelu rachunku kosztów klienta dostosowanego do potrzeb i specyfiki działania danego przedsiębiorstwa. Działania podejmowane w tym etapie muszą zostać poprzedzone analizą oczekiwań jakie mają zarządzający danym przedsiębiorstwem wobec dedykowanego rachunku kosztów klienta. Dotyczy to przede wszystkim zdiagnozowania obecnego stanu systemu zarządzania przedsiębiorstwem oraz określania w jaki sposób ten system ma działać w przyszłości. Analiza ta ma spowodować wybór odpowiedniego modelu rachunku kosztów klienta, który dzięki swojej konstrukcji będzie gwarantował właściwe informacje zarządcze. Działania podejmowane na etapie projektowania można podzielić na trzy fazy:

- fazę projektowania mierników kosztów (identyfikacja, pomiar, wycena),
- fazę projektowania (dostosowania i/lub integrowania) metody rachunku kosztów klienta,
- projektowanie sprawozdawczości i raportowania w rachunku kosztów klienta.

Fazy te wymagają rozstrzygnięcia wielu kwestii szczegółowych. Projektowanie stanowi pierwszy i najbardziej twórczy etap opracowania i prowadzenia rachunku kosztów klienta.

Wdrożenie rachunku kosztów klienta ma charakter techniczny i dotyczy głównie wprowadzenia opracowanego modelu do funkcjonującego systemu zarządzania przedsiębiorstwem. Opcjonalnie może to się także wiązać z wdrożeniem dedykowanego kosztowego systemu informatycznego i/lub klasy CRM (*customerrelationship management*), wspomagającego prowadzenie tego rachunku.

Prowadzenie rachunku kosztów klienta wiąże się z ciągłym jego utrzymywaniem oraz powodowaniem sprawnego działania, w taki sposób, aby spełniał swoje funkcje, czyli na czas dostarczał menedżerom odpowiednich informacji niezbędnych do zarządzania relacjami z klientami. Oznacza to konieczność okresowego dokonywania weryfikacji tego, czy rachunek ten w właściwy sposób wspomaga proces zarządzania relacjami z klientami oraz czy nie wymaga modyfikacji. W praktyce działalności gospodarczej przedsiębiorstw warunki działania ulegają ciągłym zmianom, zarówno w odniesieniu do zewnętrznych, jak i wewnętrznych czynników.

Ciągła optymalizacja działalności przedsiębiorstw i dążenie do budowania i utrzymywania przewagi konkurencyjnej na rynku wymaga doskonalenia również rachunku kosztów klienta i w konsekwencji jego dostosowywanie do zmian zachodzących

w przedsiębiorstwie i jego otoczeniu biznesowym. Na potrzeby okresowej oceny funkcjonowania rachunku kosztów klienta przeprowadzać można rewizję menedżerską⁸, która zawiera badanie funkcjonowania przedsiębiorstwa i systemu sterowania menedżerskiego. Proces doskonalenia rachunku kosztów klienta można także zaimplementować do jego wnętrza np. poprzez jego integrację z rachunkiem *kaizencosting*, czyli rachunkiem ciągłego doskonalenia.

Warunki wyjściowe, a jednocześnie występujące zasadnicze cechy charakterystyczne przedsiębiorstw w zakresie zarządzania relacjami z klientami, które stanowią motywatory opracowania i wdrożenia modelu rachunku kosztów klienta, można określić w następujący sposób:

- Rosnąca konkurencja na globalizujących się rynkach, która wymusza coraz większą koncentrację działań przedsiębiorstw na rzecz klientów.
- Koncentracja działań związanych z pozyskiwaniem informacji dotyczących relacji z klientami poza systemem rachunkowości.
- Brak dokładnych informacji związanych z rzeczywistą rentownością relacji z klientami.
- Wykorzystywanie danych historycznych dotyczących relacji z klientami.
- Duże rozproszenie informacji dotyczących relacji z klientami.
- Brak efektywności niektórych działań w relacjach z klientami.
- Rozproszenie zasobów rzeczowych, kadrowych i finansowych niezbędnych do sprawnego działania rachunku kosztów klienta.
- Potrzeba zmian w obszarze zarządzania relacjami z klientami – wzrost świadomości zarządzających przedsiębiorstwami, którzy w optymalizacji relacji z klientami dostrzegają główne źródło rozwoju swoich przedsiębiorstw.
- Silne oddziaływanie otoczenia biznesowego, szczególnie na styku przedsiębiorstwo– klienti.
- Relatywnie łatwe możliwości pozyskiwania wieloprzekrojowych danych o relacjach z klientami, dzięki zastosowaniu systemów informatycznych.
- Likwidacja barier przestrzennych dla klientów (w przypadku wielu towarów, jednak nie wszystkich) w dotarciu do dostawców prowadzących działalność w innych częściach świata, dzięki kanałowi dystrybucji jakim jest globalna sieć informatyczna internet.

Rosnąca konkurencja zachęca, a wręcz zmusza zarządzających przedsiębiorstwami do poszukiwania skuteczniejszych metod budowania przewagi konkurencyjnej na rynku. Klient jest najważniejszym, a zarazem podstawowym „dostarczycielem” przychodów dla przedsiębiorstw, co determinuje jego znaczącą pozycję w strategiach ich działania. Globalizacja gospodarki światowej, łatwość pozyskania towarów z różnych części świata powodują wzrost znaczenia trwałych, rentownych relacji z klientami.

Koncentracja działań związanych z pozyskaniem informacji dotyczących relacji z klientami poza systemem rachunkowości jest relatywnie powszechnym zjawiskiem wynikającym z niedoceniań możliwości rachunkowości, zarówno finansowej, jak i zarządczej, jako źródła informacji w tym zakresie. Jeżeli przedsiębiorstwo jest zainteresowane zarządzaniem relacjami z klientami to niezbędne dane pozyskiwane są

⁸ A. A. Jaruga, *Rola rachunkowości zarządczej*, [w:] Jaruga A. A., Nowak W.A., Szychta A., *Rachunkowość zarządcza. Koncepcje i zastosowania*. WSPiZ, Łódź 2001, s. 25.

raczej w formie ustnej od przedstawicieli handlowych, innych sprzedawców, w działach marketingu, z systemów podatkowych (kasy fiskalne) lub spoza przedsiębiorstwa. System rachunkowości jest również wykorzystywany, ale najczęściej ogranicza się to do zarządzania należnościami, a nie kompleksowo całością relacji z klientami.

Brak dokładnych informacji związanych z rzeczywistą rentownością relacji z klientami wynika z luki informacyjnej w tym zakresie. Istniejące systemy, najczęściej informatyczne klasy CRM (*customerrelationship management*), wykorzystują w swoich analizach ograniczoną ilość danych, tych które najłatwiej pozyskać. Zaliczyć do nich można przychody ze sprzedaży, koszt sprzedanych towarów, częstotliwość zakupów. Jednak te dane nie są wystarczające do określenia rzeczywistej rentowności relacji z klientami w ujęciu kompleksowym.

Wykorzystywanie danych historycznych dotyczących relacji z klientami wynika z powszechnego stosowania rachunkowości finansowej, która ewidencjonuje operacje gospodarcze, które już wystąpiły. Rachunkowość zarządcza, która jest ukierunkowana także na okresy przyszłe z racji swej dobrowolności jest stosowana rzadziej i w mniejszym zakresie. Na ten stan rzeczy ma wpływ świadomość kadry zarządzającej, umiejętności pracowników oraz możliwości finansowe przedsiębiorstwa.

Duże rozproszenie informacji dotyczących relacji z klientami najczęściej związane jest z brakiem systemu zarządzania ukierunkowanego na te relacje. Rachunkowość finansowa ograniczona jest polityką (zasadami) rachunkowości i realizuje przede wszystkim cele sprawozdawcze, czy podatkowe, a nie zarządcze. Z tego powodu w rachunkowości finansowej zawarte są niektóre informacje dotyczące relacji z klientami, ale pozyskanie ich wymaga zastosowania dodatkowych procedur. Zakres tych informacji jest również niewystarczający.

Brak efektywności niektórych działań w relacjach z klientami – klient jest tym podmiotem, z punktu widzenia pozyskiwania przychodów, który jest najważniejszy. Z tego powodu wszelkie działania podejmowane przez przedsiębiorstwo, poza obligatoryjnymi, wynikającymi z przepisów prawa, powinny być ukierunkowane na optymalizację relacji z klientami. Jednak w przedsiębiorstwach realizujących inną strategię niż strategia klienta część działań nie tworzy wartości dla klienta, a więc nie sprzyja zwiększaniu rentowności relacji z klientami.

Rozproszenie zasobów rzeczowych, kadrowych i finansowych niezbędnych do sprawnego działania relacji z klientami jest zjawiskiem raczej normalnym w praktyce przedsiębiorstw, które nie realizują strategii klienta. Realizacja innych strategii z reguły nie sprzyja skuteczności kompleksowych działań w ramach relacji z klientami. Koncentracja tych zasobów na relacjach z klientami może nastąpić w wdrożenia strategii klienta i wykorzystywania rachunku kosztów klienta.

Potrzeba zmian w obszarze zarządzania relacjami z klientami w przedsiębiorstwach to wynik nieustających zmian dokonujących się na rynku. Powoli rosnąca konkurencja na rynku gospodarczym, upowszechnianie się nowych kanałów dystrybucji (kanały elektroniczne), malejące marże zmuszają przedsiębiorstwa do zwracania coraz większej uwagi klientom i ich preferencjom zakupowym. Dynamiczne zmiany na coraz bardziej globalnym rynku sprawiają, że menedżerowie nie są już w stanie ignorować optymalizacji relacji z klientami w swoich decyzjach. Migracja klientów, dzięki nowoczesnym kanałom dystrybucji staje się coraz powszechniejsza.

Na relatywnie łatwe możliwości pozyskiwania danych duży wpływ ma ciągły dynamiczny rozwój technologii informatycznych. Dedykowane programy wspomagające

gromadzenie, przetwarzanie i prezentację różnego rodzaju danych finansowych i nie finansowych pozwalają na dostosowanie rodzaju i zakresu rachunku kosztów do konkretnych potrzeb danego przedsiębiorstwa handlowego. Systemy informatyczne rachunkowości finansowej oraz klasy CRM umożliwiają zasilanie w dane, dotyczące klientów, praktycznie każdego rachunku kosztów klienta.

Likwidacja barier przestrzennych dla klientów zmusza przedsiębiorstwa do konkurowania na rynkach globalnych, które są zróżnicowane pod względem kosztocłonności prowadzenia działalności gospodarczej. Oznacza to konieczność konkurowania z przedsiębiorstwami funkcjonującymi w krajach, gdzie koszty prowadzenia działalności gospodarczej, szczególnie te osobowe, są znacznie niższe niż w krajach europejskich, w tym także w Polsce. Uzasadnia to poszukiwanie przez przedsiębiorstwa narzędzi wspomagających ich w optymalizacji relacji z klientami, ze szczególnym uwzględnieniem zakresu kosztowego tej działalności.

4. MODEL RACHUNKU KOSZTÓW KLIENTA

Badania dedukcyjne, które w swojej istocie mają charakter teoretyczny posługują się m. in. modelowaniem. Modelowanie i modele stanowią podstawowe narzędzie poznania naukowego⁹. Modelowanie to sposób abstrahowania, prowadzący do odwzorowania w abstrakcie istotnych cech badanej rzeczywistości¹⁰. Produktem modelowania jest model, który stanowi przybliżenie określonego wycinka sfery realnej, służy do jego wyjaśnienia i zrozumienia, bliższego poznania oraz interpretowania. Model może być rozumiany również jako obiekt manifestujący podobieństwo do czegoś i służący, poprzez zastosowanie uproszczenia, ukazaniu istotnych cech jakiegoś zjawiska¹¹. W nauce modeli używa się do gromadzenia i przekazywania posiadanej wiedzy na temat różnych aspektów rzeczywistości. Wykorzystuje się je do odsłaniania rzeczywistości oraz jako instrumenty do wyjaśniania przyszłości i teraźniejszości, a także do przewidywania przeszłości i wpływania na nią¹². W nauce model reprezentuje więc jedno twierdzenie lub zbiór twierdzeń na temat rzeczywistości. Twierdzenia te mogą dotyczyć faktów, mieć charakter praw lub być koncepcjami teoretycznymi¹³. M. Smith¹⁴ wymienia wnioskowanie na podstawie budowania modeli jako jedną z podstawowych metod badawczych w rachunkowości zarządczej.

Model rachunku kosztów klienta jest zatem uproszczeniem rzeczywistości, konstruowanym po to, aby zrozumieć ten rachunek i móc go zaprojektować w praktyce. Wdrożenie takiego modelu w konkretnym przedsiębiorstwie implikuje dodatkowo potrzebę uwzględnienia oczekiwań informacyjnych zarządzających nim menedżerów, stanu jego otoczenia i wielu innych czynników sytuacyjnych. W związku z tym przedstawiony model rachunku kosztów klienta ma charakter deskryptywny.

⁹ S. Flejterski, *Metodologia finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 157.

¹⁰ Z. Gomółka, *Cybernetyka w zarządzaniu. Modelowanie cybernetyczne. Sterowanie systemami*, Agencja Wydawnicza Placet, Warszawa 2000, s. 24.

¹¹ W.A. Nowak, *O konceptualnej podstawie sprawozdawczości finansowej. Perspektywa angloamerykańska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007, s. 97.

¹² B. Nita, *Rola rachunkowości zarządczej we wspomaganiu zarządzania dokonaniai przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 249.

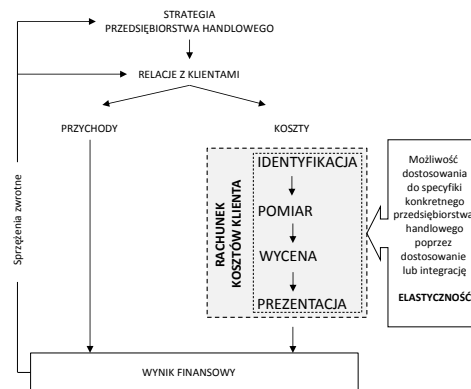
¹³ R.L. Ackoff, *Decyzje optymalne w badaniach stosowanych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1969, s. 142.

¹⁴ M. Smith, *Research Methods in Accounting*, 3rd edition, Sage Publications, London 2014, s. 62.

Każde przedsiębiorstwo jest inne. Na wielorakość przedsiębiorstw wpływa wiele zmiennych. Wśród najważniejszych wymienić można m.in. rozmiar działalności gospodarczej, potencjał rozwojowy, możliwości kapitałowe. Zmienne te w istotny sposób wpływają na możliwości wdrożenia i uzasadnionego ekonomicznie stosowania danego rachunku kosztów klienta. Z tego powodu ogólny model rachunku kosztów klienta powinien być na tyle elastyczny, aby można go było dostosować i wykorzystywać w każdym przedsiębiorstwie, niezależnie od zmiennych różnicujących to przedsiębiorstwo na rynku.

Podstawą opracowania nowego modelu (modeli) rachunku kosztów klienta jest metamodel określający ogólny układ, w którym poprzez odpowiedni pomiar następuje odwzorowanie sytuacji ekonomicznej przedsiębiorstwa. Metamodel powinien określać ramy tworzenia ogólnych modeli rachunku kosztów klienta, które mają zapewnić całościowy, spójny i uniwersalny układ prezentacji informacji tworzących wiarygodny obraz stanu relacji z klientami od strony kosztowej, sporządzony w taki sposób, aby spełniać oczekiwaniach kadry zarządzającej w danym przedsiębiorstwie. Modele te mogą zawierać zasady, zgodnie z którymi model ten może zostać dostosowany do specyfiki konkretnego przedsiębiorstwa. Opracowywane i analizowane na gruncie teorii zarządzania i rachunkowości ogólne modele rachunku kosztów klienta są podstawą indywidualizowania rozwiązań stosowanych w praktyce działalności gospodarczej przedsiębiorstw.

Ogólny model rachunku kosztów klienta w uniwersalnej postaci¹⁵, który może być uszczegółowiany w celu dopasowania go do specyficznych potrzeb poszczególnych przedsiębiorstw oraz jego miejsce w rachunku wyników relacji z klientami przedstawia rys. 2.

Rys. 2. Ogólny model rachunku kosztów klienta i jego miejsce w rachunku wyników klienta
Źródło: Opracowanie własne.

W ogólnym ujęciu rachunek kosztów klienta obejmuje cztery zasadnicze, powiązane ze sobą elementy:

¹⁵ Szerzej: G. Lew, *Rachunek kosztów klienta w zarządzaniu przedsiębiorstwem handlowym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2015.

1. Identyfikacja – obiektów kosztowych i działań do nich przynależnych powodujących powstawanie kosztów w relacjach z klientami.
2. Pomiar – metoda wykorzystana do ustalenia wartości poszczególnych kosztów relacji z klientami.
3. Wycena – ustalenie wartości poszczególnych kosztów relacji z klientami.
4. Prezentacja – komunikowanie, w pożądanej przez zarządzających treści i formie, informacji kosztowych dotyczących relacji z klientami.

Te cztery elementy są punktem wyjścia do budowy dedykowanych rachunków kosztów klienta dla poszczególnych przedsiębiorstw. Rachunek kosztów klienta w swojej konstrukcji powinien uwzględniać wielkość przedsiębiorstwa, zasoby intelektualne, otoczenie biznesowe, zasoby kapitałowe oraz potrzeby zarządcze poszczególnych, zainteresowanych tym rachunkiem przedsiębiorstw.

5. ZAKOŃCZENIE

Rachunek kosztów klienta jest niezbędnym narzędziem w celu ustalenia rzeczywistej rentowności poszczególnych klientów. Pomiar rentowności poszczególnych klientów pozwala zidentyfikować i zhierarchizować klientów rentownych i nierentownych. Jest to szczególnie ważne w przypadku klientów nierentownych ponieważ utrzymywanie relacji z nimi odbywa się kosztem klientów rentownych, powodując zmniejszenie potencjalnych zysków, które przedsiębiorstwa mogłyby osiągnąć.

Dedykowane rachunki kosztów zintegrowane z innymi metodami rachunkowości zarządczej stanowią najbliższą przyszłość rozwoju rachunkowości zarządczej. Rachunek kosztów dostosowany do wewnętrznych potrzeb i strategii przedsiębiorstwa jest wystarczającym narzędziem optymalizacji kosztów prowadzenia działalności, szczególnie taki rachunek kosztów, który optymalizuje koszty relacji z głównym, praktycznie jedynym, „dostarczycielem” przychodów jakim jest klient.

LITERATURA

- [1] Ackoff R.L., *Decyzje optymalne w badaniach stosowanych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1969.
- [2] Flejterski S., *Metodologia finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- [3] Gomółka Z., *Cybernetyka w zarządzaniu. Modelowanie cybernetyczne. Sterowanie systemami*, Agencja Wydawnicza Placet, Warszawa 2000.
- [4] Jaruga A. A., *Rola rachunkowości zarządczej*, [w:] Jaruga A. A., Nowak W.A., Szychta A., *Rachunkowość zarządcza. Koncepcje i zastosowania*. WSPiZ, Łódź 2001.
- [5] Jarugowa A., Malc W., Sawicki K., *Rachunek kosztów*, PWE, Warszawa 1990.
- [6] Kowalak R., *Benchmarking jako metoda zarządzania wspomagająca controlling przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- [7] Lew G., *Rachunek kosztów klienta w zarządzaniu przedsiębiorstwem handlowym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 2015.
- [8] Levit T., *Marketing myopia*, Harvard Business Review, July/August 1960.

- [9] Matuszewicz J., *Rachunek kosztów*, Finans – Servis, Warszawa 1994.
- [10] Nita B., *Rola rachunkowości zarządczej we wspomaganiu zarządzania dokonaniami przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- [11] Nowak W.A., *O konceptualnej podstawie sprawozdawczości finansowej. Perspektywa angloamerykańska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007.
- [12] *Rachunek kosztów. Elementy rachunkowości zarządczej*, red. D. Sołtys, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 1999.
- [13] Smith M., *Research Methods in Accounting*, 3th edition, Sage Publications, London 2014.

GENERAL MODEL OF CUSTOMER COSTS ACCOUNTING

The company in its dealings with customers can be presented in a very simplistic way as a place of generating costs, and the customer as a source of revenue. This simplification is justified by the role which the customer plays in relation to the company, because it is thanks to the client that company generates profits necessary to keep and continue its business and its development. This raises the need to establish and maintain optimal, in the economic terms, relations with customers. To a large extent this is strictly related to the process of selling products and/or goods, which company offers or intends to offer to customers. The main risk of doing business is the risk associated with profitable sales of effects of business of the given enterprise. The risk is related on one hand to the fact of possibility of making a sale. On the other hand, it is related with the possibility of profitable sales.

The profitability of customer relationships is crucial for conducting and continuing business. Revenues obtained through relationships with customers are easy to identify and evaluate. Financial accounting system fully complies with its role in this area. However, determination of all the costs of relations with a given customer is not a simple matter. Financial accounting is not able to fully meet these needs. For this reason, companies need a dedicated costs accounting, which will enable the management of these companies to determine the actual cost of the relationship with the given customer.

The aim of the article is to present definitions and general model of customer costs accounting favoring establishing and maintaining profitable relationships with customers.

Keywords: costs accounting, customer, profitability, accounting.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.23

Przesłano do redakcji: grudzień 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Karolina ŁATKA¹

FORECAST FOR DEVELOPMENT OF POLISH EXPORTS IN FRANCE ON THE BASIS OF THE ACTIONS BY DEDICATED INSTITUTIONS

Many institutions are responsible for Polish – French trade exchange. Over the years the structure and its scope have been changing. This evolution has reflected geopolitical changes that has led to actual situation. These institutions cope with the problems related to both imports and exports of Polish products and services. The important part of their work is creation and promotion of ‘Polish brand’. The article attempts to explain and illustrate the prospects of further development of Polish exports in France with the cooperation of the National Chamber of Commerce, Trade and Investment Department of Promotion in the Embassy and the Consulate of Poland. In order to illustrate this, the author has used a SWOT analysis that aims to describe the strong and weak points, opportunities and threats associated with Polish goods’ being exported to the French market. On the basis of the results of this analysis, an evaluation of the trade relations between Poland and France might be done. Moreover, the prospects might be outlined for the future. An analysis of the opportunities cannot be done without first describing the specifics of the French market, as has been included in the title. Then, the previous successes of Polish exports and their detailed description have been described. At the end of this article, the conclusion and proposed changes have been presented. These changes seems to be necessary in order to increase Polish exports.

Keywords: import, export Polish French trade exchange, Polish exports promotion.

1. INTRODUCTION

Polish exports promotion is not popular topic in the literature. The awareness of promotion of Poland and Polish exports is high. Nevertheless nowadays the actions of promoting Polish exports are focused on developing countries. French market is usually omitted both in the literature and the Ministry of Economy programs. Many reasons of this situation might be found; one of them is the specifics of French market that is different than other European countries. The article attempts to answer the question how this might be changed.

2. THE FRENCH MARKET ANALYSIS

France ranks fourth², as far as the quantity of volume that is exported from Poland is concerned. It is one of the most developed markets in the world. France is the fifth largest world economy and the second largest in Europe³. Many economic advantages are attributed to it, which is why foreign investors willingly choose it. The population of this

¹ Karolina Łatka, MSc, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie oraz KEDGE Business School, Marsylia, Francja, e-mail: karolina.latka@onet.pl

² http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RS_rocznik_statystyczny_handlu_zagranicznego_2013.pdf dated 07.11.2014.

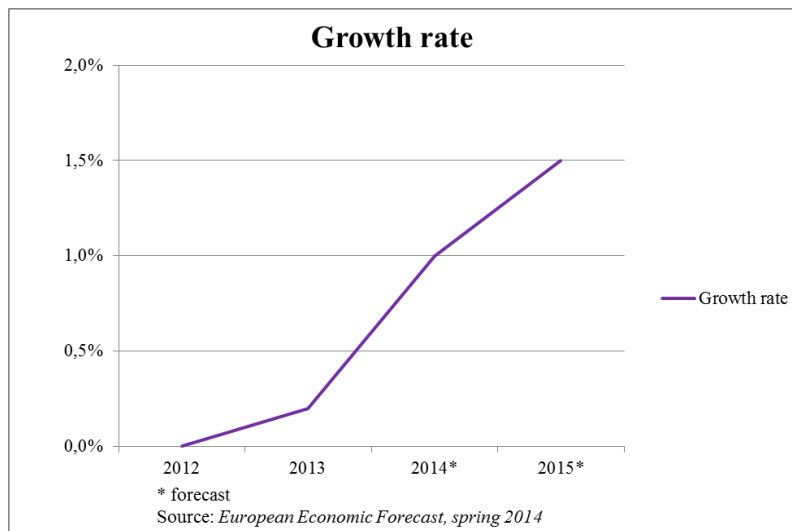
³ <http://ccifp.pl/baza-firm/informacje-o-rynku-francuskim/informacje-ekonomiczne-o-francji/> dated 03.11.2014.

country is estimated at 65,4⁴ million people. In 2012, the GDP index was estimated to be 2 032 milliard euro⁵. For the last 5 years, more than 1 million new companies have been created, and 20 000 foreign companies have decided to develop their business in this beautiful country. This data proves that France is a very attractive country from an economic point of view.

According to UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) ⁶, in the world investments report in 2012, France is ranked in 11th place among the countries that have been chosen for Foreign Direct Investment, and Paris, the capital of this attractive country, is the second capital in the world for international companies (over 500 headquarters) ⁷.

The value of Foreign Direct Investments in France in 2012, was estimated at 25 093 milliard USD⁸. In total, 693 projects have been realized. The United States of America is the largest foreign investor in France. France is the fifth highest import country and sixth highest export country in the world.

Chart 1. Growth rate in France in 2012 - 2015

⁴ http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf dated 03.11.2014.

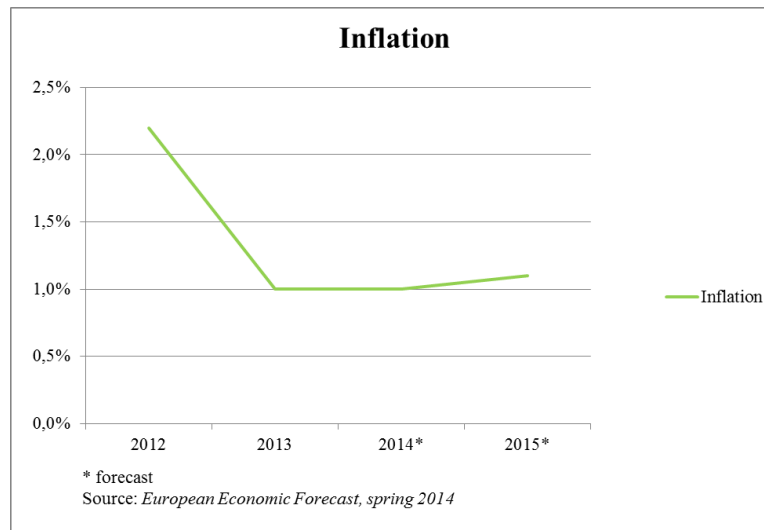
⁵ <http://www.insee.fr/fr/bases-de-donnees/bsweb/doc.asp?idbank=000642327> dated 08.11.2014

⁶ http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2012overview_en.pdf dated 07.11.2014.

⁷ <http://ccifp.pl/baza-firm/informacje-o-rynku-francuskim/informacje-ekonomiczne-o-francji/> dated 03.11.2014.

⁸ http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2012overview_en.pdf dated 07.11.2014.

Chart 2. Inflation in France in 2012 - 2015

As is shown in charts 1 and 2, the worst time for the French market has already passed. A slow increase is visible and the prospects for the future are optimistic. As far as inflation is concerned, over the last two years, a decrease has been noticed, and the forecast illustrates that it will be maintained at this level or it will slowly go up.

The French market is very challenging. It is a developed economy where an increase in demand is not seen, as in the developing countries. Usually, the consumer's needs are stable and unchanging. The changes that might be observed are slight and are caused by temporary fashions, not by a complete change in the consumer's preferences. According to the International Monetary Fund⁹, France is an *innovation driven* country, meaning that its economy is characterized by the abilities to produce innovative products and services. While, its technology, by using the most advanced methods, becomes the dominant source of competition, the market also features a resistance to exterior economic shocks.

The attractiveness of the French economy:

- 65,4¹⁰ million consumers
- second largest economy in the European Union,
- political stability,
- well-developed infrastructure,
- cultural wealth.

The French market is one of the biggest European markets, as well as an economic and political force that has great influence on the European Union's decisions. France is a politically stable country. Since the Second World War, it has not experienced any turnover nor system change. The producers that invest in this market can be confident that

⁹ http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf dated 03.11.2014.

¹⁰ http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf dated 03.11.2014.

they will not lose because of political instability. France's well-developed infrastructure includes not just well-organised highways and rail trails (including fast trains – TGV) within the country but also good connections with Europe and the whole world. It is possible to reach Paris from London within 3 hours, and from Brussels¹¹ within 4 hours. The presence of good Internet connections is also worth mentioning.

Inconveniences linked to exporting to France:

- strict bureaucracy,
- relatively high labor costs
- strict labor laws,
- fiscal burden for companies
- risk of strikes, particularly in transport
- strong competition
- relatively large number of quality certifications (compared to other European countries)
- weak knowledge of English
- high ecological requirements.

French bureaucracy is one of the obstacles that needs to be overcome while entering into this market. The required quantity of documentation and the restrictions linked to entrance has been pointed out by the International Monetary Fund in its annual report about competitiveness. High labor costs and strict labor laws have deterred international companies from doing business in this country. It is a result of the influence of the trade unions in France, who defend employees by all means.

The next difficulty for exporters to the French market is a relatively large number of quality certifications (compared to other European countries). Besides the quality certifications that operate in the whole European Union, in France there are also quality certificates typical for this country. Utilizing them is necessary in order to run a business in this country. Moreover, the consumers in France pay attention to quality certificates. Unfortunately, according to Nadia Buacid¹², an expert on the French market, very often the producer is not able to get a certificate due to the fact that the product is not made in France.

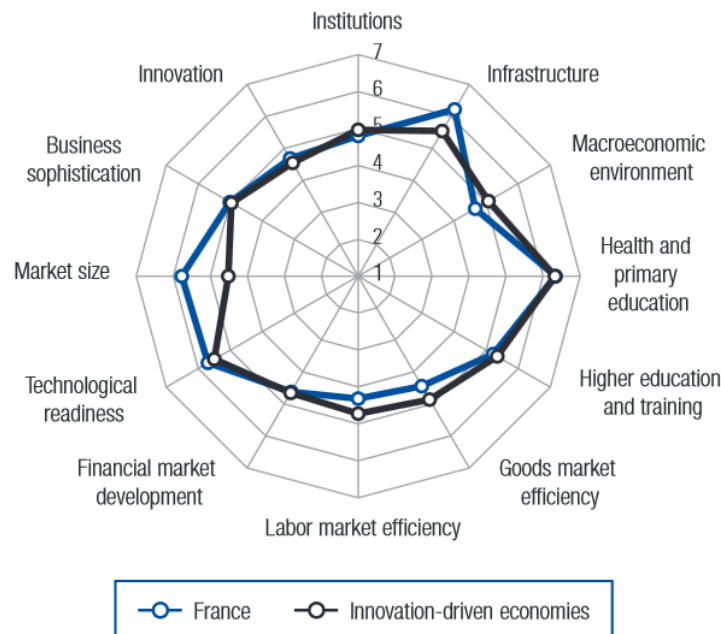
Chart number 3 shows the competitiveness of the French market as noted by the International Monetary Fund (IMF) in 2013-2014¹³. The chart shows that the French economy is very competitive, and its strongest advantages are infrastructure and the size of the market. While the effectiveness of the market and a change in the mode of employment (the labor market efficiency) need to improve.

¹¹ <http://www.voyages-sncf.com/> dated 03.11.2014.

¹² <http://ccifp.pl/o-ccifp-fr/20-ans-dinvestissements-francais-en-pologne/?lang=fr> dated 05.11.2014.

¹³ http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf dated 04.11.2014.

Chart 3. The competitiveness of the French economy according to the International Monetary Fund¹⁴

3. POLISH EXPORTS TO THE FRENCH MARKET

Just before Poland's entrance into the European Union, a significant increase in trade exchange had been observed, with a negative balance for Poland. After joining the European Union, the dynamics of Polish exports has increased, as a result the deficit has been reduced. Starting in 2007, a surplus in the trade balance has appeared for Poland. In 2013, France was for Poland, the fifth largest economic partner in the European Union, with a 5% share in the total Polish trade exchange. While Poland was for France, the 12th largest economic partner, with a 1,5% share in the total trade exchange. In 2013, mutual trade exchange reached 14,4 milliard euro, wherein exports from Poland to France were at 8,5 milliard euro, and Polish imports from France were around 5,8 milliard euro. The surplus for Poland, was at high level, that is around 2,6 milliard euro. In 2013, the dynamics of the trade exchange between these two countries has exceeded 6%¹⁵.

An exporter that wants to succeed in the French market, should bear in mind certain important steps. The Polish-French Chamber of Commerce publishes recommendations for Polish producers. A basic element of the Polish company's promotion for the French market should be the preparation of the offer in French, then they should send it to potential French partners or wider to the regional and local chambers of commerce. It is

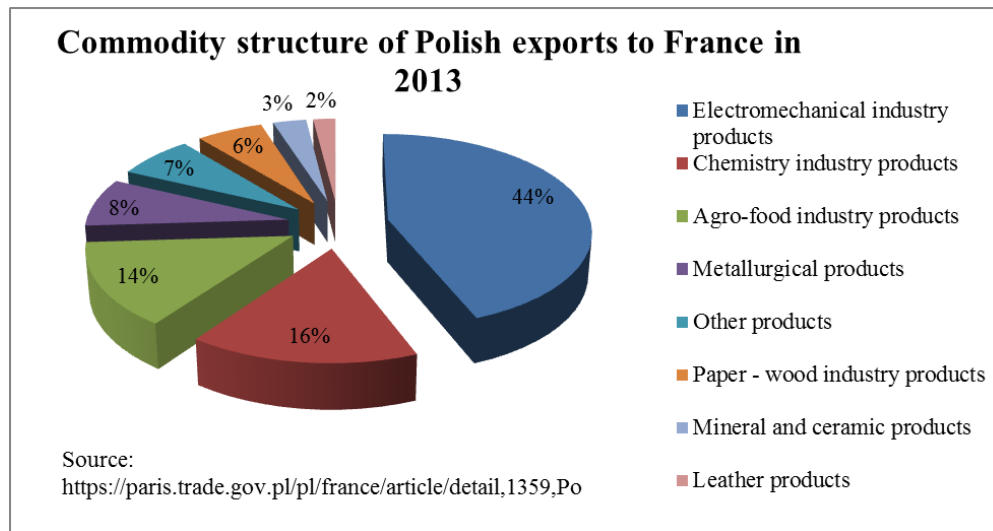
¹⁴ http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf dated 04.11.2014.

¹⁵ <http://ccifp.pl/baza-firm/informacje-o-rynku-francuskim/> dated 07.11.2014.

important to hire a ‘French Agent’ – whose function is typical and well-known in France. In Poland, this is still under-estimated.

Thanks to this agent, the producer has not only a direct source of information but also has a representative in France. What is more, face-to-face and direct contact with the French customer is very crucial. It is a cultural aspect.

Chart 4. Commodity structure of Polish exports to France in 2013.

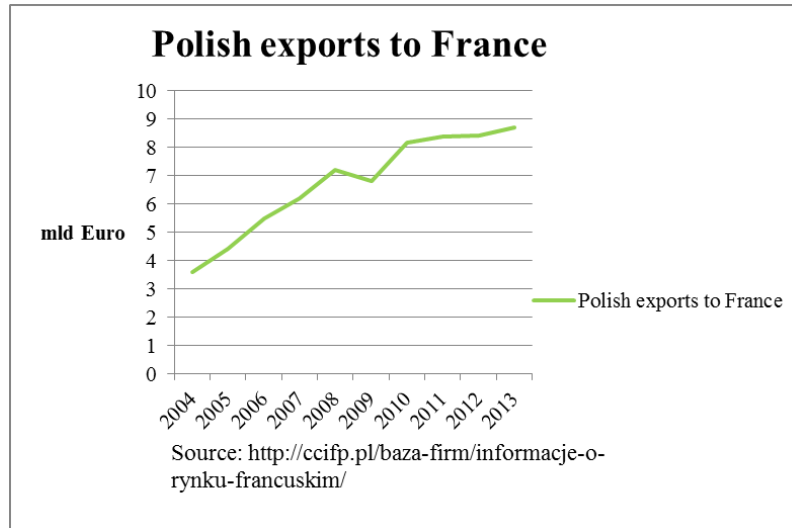
The dominant share of Polish exports to France has been electric machinery, which in 2013, reached 3,76 milliard euro, making up 44% of the value of exported goods. The chemistry domain achieved second place, with 1,34 milliard euro. While, the agro-food industry has been in third place with 1,164 milliards euro, or 13,6 % of the value of Polish exports. The mineral and ceramic industry is the smallest part of Polish exports to France¹⁶ (chart 4).

An example of a Polish company that exports to the French market is ‘Solaris’¹⁷. This company sells buses on the French market. Cities such as Avignon, Strasbourg or Orleans are their customers (chart 5).

¹⁶ https://paris.trade.gov.pl/pl/france/article/detail,1359,Polsko-francuska_wymiana_handlowa.html dated 04.11.2014.

¹⁷ <http://www.solarisbus.com/> dated 04.11.2014.

Chart 5. Polish exports to France in 2004 - 2013

4. PROSPECTS AND FORECASTS

The SWOT analysis (tab. 1) is a useful technique for understanding Strengths and Weaknesses, and for identifying both the Opportunities and the Threats that might be faced.

Tab.1. SWOT analysis

Strengths of French economy	Weaknesses of French economy
<ul style="list-style-type: none"> • Political Stability • Well-developed infrastructure • One of the biggest markets • Geographical closeness • Profitability 	<ul style="list-style-type: none"> • Competition • Obstacles to entrance • Costly entrance • Low knowledge of foreign languages • High taxes • Complicated bureaucracy
Opportunities for Polish exporters	Threats for Polish exporters
<ul style="list-style-type: none"> • Increase of profits • Strengthening of position in international markets • Greater resistance to market fluctuations • Increase in standard production • Company development 	<ul style="list-style-type: none"> • Loss of liquidity • Bankruptcy • Administrative problems • Misunderstanding the information available (cultural factors) • Not meeting the standards (the large number of certificates required)

5. CHANGES THAT MIGHT BE INTRODUCED IN ORDER TO INCREASE POLISH EXPORTS TO FRANCE

Projects that aim to increase Polish exports to the French market:

- **Improving the image of Poland and Polish Exporters**

An area that needs to be improved is the image of Poland and the marketing of Polish products in France. For the average French consumer, the one product recognized as 'made in Poland' is vodka. Despite the fact that Poland exports to France many different products in the food industry, usually they do not recognize its mark and the French consumer is not aware of this fact. The Ministry of Economics, within the program 'Innovative Economy' from September 2013 till July 2014 launched a marketing campaign 'made in Poland'. It was aimed at activating the promotion of Polish brands abroad e.g. Czech Republic, Germany, Ukraine, Russia and China.

The Trade and Investment Departments of Promotion in the Embassies and the Consulates of Poland participate in this campaign. It is not understandable why the department in France has been omitted. In this country, there is still a lot to do.

- **The transition to retain trade**

An expert on the French market – French Chamber of Commerce, Nadia Buacid claims that the most important aim of Polish exports is the transition to 'retain trade'. The products that are exported to France, usually are low proceeded. It is worth selling the products that possess higher added value. Due to the fact that the products are low proceeded, they are cheaper and more competitive, as a result the French side is interested in purchasing Polish products. Nevertheless, as labor costs slowly increase in Poland, this competitiveness will disappear. That is why, it is worth trying to change the character of Polish exports.

- **Forecasted growth**

Monika Piątkowska¹⁸, vice-chairman of the Polish Information and Foreign Investment Agency claims that, the forecasted growth of Polish exports is around 8 – 10% till 2020. Nonetheless, this forecast does not include France. The direction of Polish exports for the next years is China, Brazil, Mexico and Kazakhstan. Polish exports to France, a stable market, might increase but not to the extent as in the developing countries.

6. CONCLUSION

On the basis of a SWOT analysis, strengths and weaknesses of the trade exchange between Poland and France have been presented. The actions, taken by dedicated institutions on the French market, have been also described. On this basis, it has been done the list of the necessary actions in order to increase Polish exports to France.

Systematical and consequent actions need to focus on creation of the image of Poland and its exports. It should be done by encouraging the average French consumer to buy products 'made in Poland'. Omission of France, in the program of Ministry of Economy, is a big mistake due to the fact that Polish products are not known in this country.

The other action needs to be done is the transition to retain trade due to the fact that it is worth selling the products that possess higher added value.

¹⁸ <http://www.paiz.gov.pl/index/?id=b11b7e3409b27e5c6e332399362105f8> dated 05.11.2014.

BIBLIOGRAHY

- [1] http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RS_rocznik_statystyczny_handlu_zagranicznego_2013.pdf dated 07.11.2014.
- [2] <http://ccifp.pl/baza-firm/informacje-o-rynku-francuskim/informacje-ekonomiczne-o-francji/> dated 03.11.2014.
- [3] http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf dated 03.11.2014.
- [4] <http://www.insee.fr/fr/bases-de-donnees/bsweb/doc.asp?idbank=000642327> dated 08.11.2014
- [5] http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2012overview_en.pdf dated 07.11.2014.
- [6] <http://ccifp.pl/baza-firm/informacje-o-rynku-francuskim/informacje-ekonomiczne-o-francji/> dated 03.11.2014.
- [7] http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2012overview_en.pdf dated 07.11.2014.
- [8] <http://www.voyages-sncf.com/> dated 03.11.2014.
- [9] <http://ccifp.pl/o-ccifp-fr/20-ans-dinvestissements-francais-en-pologne/?lang=fr> dated 05.11.2014
- [10] <http://ccifp.pl/baza-firm/informacje-o-rynku-francuskim/> dated 07.11.2014.
- [11] https://paris.trade.gov.pl/pl/france/article/detail,1359,Polsko-francuska_wymiana_handlowa.html dated 04.11.2014.
- [12] <http://www.solarisbus.com/> dated 04.11.2014.
- [13] <http://www.paiz.gov.pl/index/?id=b11b7e3409b27e5c6e332399362105f8> dated 05.11.2014.

PERSPEKTYWY ROZWOJU POLSKIEGO EKSPORTU WE FRANCJI NA BAZIE DOTYCHCZASOWYCH DZIAŁAŃ ZE STRONY INSTYTUCJI DO TEGO POWOŁANYCH

Za wymianę gospodarczą pomiędzy Polską a Francją odpowiada szereg instytucji. Na przestrzeni lat zmieniała się ich struktura i zakres ich działań i obowiązków. Powolna ewolucja odzwierciedlała zmiany geopolityczne i społeczno-gospodarcze, doprowadzając do stanu aktualnego. Instytucje te zajmują się m.in. problemami dotyczącymi zarówno importu, jak i eksportu produktów i usług polskich. Ważnym elementem ich działań było tworzenie i promocja „marki polskiej”.

Artykuł ma celu przedstawienie perspektyw rozwoju polskiego eksportu we Francji przy współpracy Izby Gospodarczej, Wydziału Promocji Handlu i Inwestycji Ambasady i Konsulatów RP. Do tego celu autor wykorzystał analizę SWOT, która pokazuje silne i słabe strony działań prowadzonych przez instytucje do tego powołane, a także zawiera opis szans i zagrożeń eksportu towarów z Polski na rynek francuski.

Na podstawie wyników tej analizy SWOT można podjąć próbę oceny wymiany handlowej Polski z Francją i nakreślić perspektywy jej rozwoju.

Analizę szans rozwoju polskiego eksportu we Francji nie sposób dokonać bez opisu specyfiki rynku francuskiego, co zawarto w artykule. Następnie omówiono dotychczasowe osiągnięcia polskiego eksportu na rynek francuski, jego wielkość, rodzaje eksportowanych towarów. Na

zakończenie przedstawiono wnioski na przyszłość oraz zaproponowano zmiany, które wydają się konieczne do wprowadzenia, aby nie tylko zwiększyć eksport polskich wyrobów i usług na rynek francuski, ale bardziej go zróżnicować i poszerzyć sektory gospodarki.

Słowa kluczowe: import, eksport, polsko-francuska wymiana handlowa, promocja polskiego eksportu

DOI:10.7862/rz.2016.hss.24

Przesłano do redakcji: grudzień 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Paulina MATERA¹

THE QUESTION OF WAR DEBTS AND REPARATIONS IN FRENCH-AMERICAN RELATIONS AFTER WWI

The main purpose of the article is to analyze the crucial thorny issue in US-French relations after the First World War. It was the question of regulations of the repayment of war debts and reparations. While the war debt taken out in the United States was considerably reduced, the French authorities treated this subject as the political one. They wanted the Americans to cancel it as they claimed the United States should have regarded it not as the money borrowed, but their contribution to the victory – the common aim of the allied nations. But the Americans had been refusing to fulfill those demands as they entered the war as the *associated* not *allied* state. In view of such a unequivocal repudiation, the French had been trying to make the repayment of their debt conditional upon reimbursement of the war reparations by Germany. But the Americans claimed those two issues were not interdependent. Their main goal was to help in the economic stabilization of Germany, which was perceived as the vital trade partner. To this end they exerted pressure on the Europeans to reduce the agreed amounts of reparations which were finally completely abandoned in July 1932. At the same time the Americans refused to prolong the payment of the French debt in December 1932. This led to the situation that the French ceased to repay the debt at all. It caused the dramatic exacerbation of French-American relations both on intergovernmental and social level. The public opinion from the both sides of Atlantic became outraged. It caused the mutual distrust which was particularly disadvantageous in the era of great economic depression when the international cooperation was crucial to diminish its fallouts.

Keywords: economic consequences of WWI, influence of economic issues on political relations, transatlantic relations, US foreign policy.

1. INTRODUCTION

The question of regulations of the repayment of war debts and reparations was the crucial thorny issue in the French-American relations after the First World War. After an intense commitment of the United States in the WWI, this country returned to isolationism. However, the economic and, to some extent, political interdependence with Europe was hard to ignore. The interest in the issue of disarmament, and above all, the need to increase trade and investments in Europe, had inevitably changed American isolationism into the cautious engagement.

In the course of the WWI, many Frenchmen died (1.358 million), the material losses were also great: devastated land, factories, and coal mines, especially in the most industrialized North.² Therefore, France sought to obtain compensation by German reparations. The Americans objected to those demands considering them to be too

¹ Paulina Matera, DSc, PhD, Associate Profesor of UŁ, Katedra Amerykanistyki i Mass Mediów, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, Uniwersytet Łódzki, ul. Lindleya 5A, 90-131 Łódź, tel. 42 635 42 52, e-mail: paulinamatera@uni.lodz.pl

² C. Fohlen, *La France de l'entre-deux-guerres*, Casterman, Paris 1966, p.47.

excessive. President Thomas W. Wilson claimed that only high developed Germany, with the strong middle class, would be able to pay back reparations and resist the danger of the Bolshevik revolution. During the Paris Peace Conference he proposed establishing the amount of reparations according to the conditions of German economy. The main reasons of that standpoint were close economic ties linking the United States with Germany.

At the same time, France owed the US over 3.4 billion USD. The authorities in Paris had been trying to link the issue of German reparations with the war debts. But the Americans rejected the French proposal suggesting that Germany, after the reconstruction period, should pay the reparations directly to the United States on the account of French and British debts.

2. DAWES PLAN

Meanwhile, the economic situation in Europe, particularly in Germany had been deteriorating. When Germany stopped to pay reparations, the French troops marched in January 1923 into Ruhr and began its occupation.³ Authorities in Washington refrained from official comments, but destabilization of European relations caused the concerns about their own economic interests. The Americans tried to persuade the French to renegotiate German reparations.⁴ Finally it was agreed to establish a special committee of experts to determinate German affordability of payment⁵. It started its works in January 1924 in Paris. The participation of American delegates was unofficial; they did not operate on behalf of the US government, but as private experts.⁶ After four-month negotiations the Dawes Plan⁷ was finally agreed. Initially, Germany had to pay one billion DM (Deutschmark) per year; this sum was gradually increased to 2.5 billion just as the economic situation in this country improved. The guarantee of the implementation of this plan was American declaration for economic aid to Germany.⁸ After that France ceased its occupation, and in 1925 Charles Dawes was awarded the Nobel Peace Prize. Paris approved that plan as it intended to borrow one hundred million USD from J. P. Morgan and Company Bank. It should be considered as a defeat of French diplomacy. It had also highlighted the dependency of this country on the American capital.⁹

³ G. Bonnet, *Le Quai d'Orsay sous trois républiques, 1870-1961*, Fayard, Paris 1961, p.102.

⁴ K. P. Jones, *Alanson B. Houghton and the Ruhr Crisis: The Diplomacy of Power and Morality*, [in:] *United States Diplomats in Europe 1919-1941*, ed. Kenneth P. Jones, Oxford University Press, Oxford 1981, p. 31.

⁵ J. Brandes, *Herbert Hoover and Economic Diplomacy. Department of Commerce Policy 1921-1928*, University of Pittsburgh Press, Pittsburg 1962, p. 46. See also: R. D. Challeney, *The French Foreign Office: The Era of Philippe Berthelot*, [in:] *The Diplomats 1919-1939*, eds. Gordon A. Craig, and Felix Gilbert, Princeton University Press, Princeton 1953, p.81.

⁶ R. H. Ferrell, *The Presidency of Calvin Coolidge*, University Press of Kansas, Lawrence 1998, p.147; See also: M. J. Hogan, *Thomas W. Lamont and European Recovery: the Diplomacy of Privatism in a Corporatist Age*, [in:] *United States Diplomats in Europe...*, p. 16.

⁷ Charles Dawes was a banker from Chicago. He was Vice President of the US during the term of office of Calvin Coolidge (1925-1929). He became the chairman of Allied Reparation Commission in 1924.

⁸ D. Artaud, *La question des dettes interalliées et la reconstruction de l'Europe (1917-1929)*, vol.3, Université de Lille, Paris 1978, p. 632. See also: R. Castillon, *Les réparations allemandes. Deux expériences 1919-1932, 1945-1952*, Presses universitaires de France, Paris 1953, p.53.

⁹ Ch. G. Dawes, *A Journal of Reparations*, Macmillan, London 1939, p.159.

The French-American debt agreement was signed on April 29, 1926. As the result, the French obtained more favorable conditions of its repayment. The debt had been reduced by approximately 60%, spread over 62 years, and the average interest rate was 1.64%.¹⁰ Despite the fact the agreement was beneficial for France, the Chamber of Deputies refused its ratification. The surprised Americans announced that the United States would cease the financial assistance for France. Therefore the French government decided to pay off the debt from December 1926, even though the standpoint of the Chamber of Deputies remained unchanged.

3. YOUNG PLAN

As for German reparations, Dawes Plan worked quite smoothly till 1929.¹¹ However, according to the Americans, the reparations inhibited the economic development of Germany, so they pressed for a new agreement. The committee was planned to consist of the representatives of five countries: Belgium, Great Britain, France, Italy and Japan. The participation of the American experts (bankers: Owen Young – who had been elected a President of the Commission, John P. Morgan and Thomas W. Lamont) was also previewed, but again they could act only unofficially, as the private persons, not connected with the government.¹² The Prime Minister of France – Raymond Poincaré took vigorous action to formulate a unified position of the debtors of the United States. He hoped that in case all of them required reduction of debts in return for a new reparation agreement, the United States would have to yield to avoid accusations of undermining the settlement.¹³ But the majority of European states refused to join French action.

During the proceedings of the Commission, Young, formulated the main goals to be achieved in the course of negotiations: 1) the final determination of the amount of reparations, their installments and the principles of their redistribution; 2) finishing the political control of Germany; 3) commercialization of the reparations by the issuance of securities on the market.¹⁴

The Young Plan was signed on January 20, 1930.¹⁵ The spreading the payments out over 59 years and sharing them into unconditional and conditional parts was previewed. The first one was supposed to be smaller and be a subject to commercialization; the repayment of the second one was dependent on the economic situation in Germany. According to Young Plan, 74% of the German repayments had to be channeled by the

¹⁰ French debt – 4 billion 25 million dollars – was reduced to 1 billion 680 million dollars. According to the plan, it should have been fully repaid in 1987. (H. G. Moulton, L. Pasvolsky, *World War Debt Settlements*, Macmillan and Co., New York 1926, p. 44.

¹¹ A. J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1929*, Royal Institute of International Affairs, London 1930, p. 124.

¹² J. W. Wheeler-Bennett, *Documents on International Affairs 1928*, Oxford University Press, Oxford 1929, p. 53. See also: G. U. Papi, *The First Twenty Years of Bank for International Settlements*, Bancaria, Rome, 1951, p. 52.

¹³ J. Jacobson, *Locarno Diplomacy. Germany and the West 1925-1929*, Princeton University Press, Princeton 1972, p. 215.

¹⁴ R. Chapon, *Le crédit international et les crises d'après-guerre. La dépression économique mondiale du Traité de Versailles à l'Accord Tripartite*, Presses universitaires de France, Paris 1937, p. 74.

¹⁵ J. M. Carroll, *Owen D. Young and German Reparations: the Diplomacy of an Enlightenment*, [in:] *United States Diplomats in Europe...*, p. 57.

former allies for the war debt to the United States. The rest was to be used to cover the cost of the war damages. On July 21, 1929 the French Parliament, despite the opposition of the public opinion, finally ratified the agreement on debts from 1926. Not only it had changed the hostile attitude of the Congress, but also the ban on the loans for French government and French companies was revoked.¹⁶

Meanwhile in the United States on October 29, 1929 the big crash on the New York Stock Exchange occurred. It was the beginning of a Great Depression in the global economy for years to come.¹⁷ The economic crisis reached its apogee in the most countries of the world in 1931. The situation in Germany was particularly severe. The biggest problem from the American perspective was the huge long-term investments they had made there.¹⁸ Besides, the unrest in Germany had escalated which resulted in the increase of the popularity of the Nazi Party.¹⁹

4. HOOVER MORATORIUM

With regard to those outcomes, in the United States the political elites were becoming convinced that the engagement in Europe to some extent was necessary. They realized that the economic interdependence was so huge that the European destabilization would negatively affect the economy of the United States. The American government became aware that the international cooperation in economic field was had been stagnated due to dissatisfaction with the adopted solutions on the issues of reparations and intergovernmental debts. Considering all those circumstances, Hoover administration came up with the project of a moratorium on all international payments resulting from the war.²⁰ The Americans supposed that suspension of the obligations would improve relations in Europe and contribute to the cooperation in achieving economic stabilization, encouraging the countries to strengthen their trade relations, the abolition of barriers and mutual help to the national economies particularly affected by the crisis.²¹ The American administration was concerned about the reaction of France. Moratorium was in fact contrary to the Young Plan which foresaw the possibility to announce a moratorium but only on the "conditional" part of the reparations. And France was determined to defend immutability of that agreement.²²

¹⁶ D. Artaud, op.cit., p. 921. See also: H. Feis, *The Diplomacy of the Dollar. First Era 1919-1932*, Archon Books, Hamden 1965, p. 25.

¹⁷ High prices of the stocks of American companies were caused by speculative practises. The prices did not reflect the real value of the enterprises. On October 24, 1929 the sale of shares on a large scale caused panic on the stock market. This has led to a sharp drop of the prices. However, the biggest stock market crash in New York, after which the Great Depression started, took place on October 29 and went down in history as "Black Tuesday" (R. E. Cameron, *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, Oxford University Press, Oxford 1993, pp. 356-360).

¹⁸ H. A. Winkler, *Weimar 1918-1933. Die geschichte der ersten deutschen demokratie*, Verlag, München 1993, p. 358.

¹⁹ F. De Tessian, *Le President Hoover et la politique américaine*, Baudiniere, Paris 1931, p. 253.

²⁰ T. G. Joslin, *Hoover off the Record*, Beaufort Books Inc, New York 1971, p. 88.

²¹ P. Einzig, *International Gold Movements*, Macmillan, London 1931, p. 33.

²² J. W. Wheeler-Bennett, *The Wreck of Reparations Being Political Background of the Lousanne Agreement 1932*, Allen & Unwin, London 1948, p. 45.

On June 20, 1931 Hoover announced the project of the moratorium. He proposed to suspend repayment of the reparations and debts with the interests for one year. The American administration was ready to postpone all the obligations of the foreign governments from July 1, 1931 provided they would do the same to their debtors. The French government was disappointed that such an important plan had not been formerly consulted with France – one of the biggest world creditors. The French were aware of the previous meetings of American diplomats with the authorities in London and in Berlin. So they considered the moratorium as the plot against France.²³ Hoover counted on the immediate and enthusiastic acceptance of his proposal by all countries. It could bring a positive psychological effect and approval of the moratorium by the Congress without further discussions.²⁴ But the surprise effect could be also aimed at presenting France with a *fait accompli* and forcing it to adopt the plan in the atmosphere of the unconditional support for the moratorium in the other countries.

The losses caused by the moratorium are also worth considering. The total amount France expected from debts from the other states in the year of moratorium was equal to 814.6 million DM in gold. The debts which had to be repaid amounted to 485.5 million DM, so France could lose 349.1 million DM after the implementation of the moratorium. It would be the biggest sum in comparison to the other countries involved.²⁵ Besides, the French supposed that the Germans could use the period of moratorium to redirect the reparation money for rearmament.²⁶

During the French-American negotiations on moratorium, the French rejected it. They explained that the National Assembly would never accept it. The Americans suggested that according to the instructions of the President, in case France had failed to sign the agreement, it would be excluded from the moratorium. Further negotiations on the subject were to be concluded individually with the other countries.²⁷ But the French were determined to take advantage of the difficult situation to achieve all their goals. The parties agreed to suspension of all intergovernmental debts and reparations for one year, starting from July 1, 1931, except in the "unconditional" part of the reparations – 612 million DM. This amount, transferred to the Bank of International Settlements²⁸, could be borrowed by Germany on the bonds of the railways, which were guaranteed by the government.²⁹

But the agreement did not prevent the escalation of the crisis. It can be stated that the moratorium did not bring the expected results. The scale of the proposal was probably insufficient to Germany to emerge from such a deep crisis. But the French refusal of

²³ L. P. Lochner, *Herbert Hoover and Germany*, Macmillan, New York 1960, pp. 97-98.

²⁴ W. Lippmann, *The United States in World Affairs. An Account of American Foreign Relations 1931*, Harper & Brothers, New York 1932, pp. 166-171.

²⁵ H. F. Armstrong, *France and the Hoover Plan*, "Foreign Affairs", vol.10, no.1 (1931-1932), p. 27.

²⁶ F. Costigliola, *Awkward Domination. American Political, Economic and Cultural Relation with Europe 1919-1933*, Cornell University Press, Ithaca 1984, p. 237.

²⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (PR FRUS), 1931, vol.1, Edge to Castle, June 29, 1931, United States Government Printing, Washington 1946, pp. 100-101.

²⁸ Bank of International Settlements - an institution set up to regulate all issues relating to the reparations and to provide the national economies with the loans. It was created in 1930, as the part of the Young Plan.

²⁹ PR FRUS, 1931, vol.1, Edge to Castle, July 5, 1931, pp. 141-142.

immediate adopting of the moratorium had an obviously negative impact on the economic situation in this country. It contributed to the panic of the foreign investors who were withdrawing the capital as they were convinced that the moratorium would not be implemented. France's economic situation in June 1931 was relatively good in comparison to Germany, so the American assistance was not urgently needed. But the situation had changed in September, when the bankruptcy of the one of the biggest banks in this country – *Banque Nationale de Crédit*, was announced.

On December 8, in Basel a new reparation commission which was set up on the request of Germany, started its proceedings. On December 23, they stated that the amount of compensation and of the war debts had to be adjusted to the situation of global economy. The total insolvency of Germany over the next two years was indicated.³⁰ On December 10 Hoover in his speech in the Congress stated that the government of the United States should face the reality and suspend the repayments from the debtors during the crisis.³¹ On December 22, the final resolution was adopted. It was agreed to postpone the refund of the war debts till July 1, 1932 provided that the same principle would be adopted for reparations. It was emphasized that the debts could not be a subject to cancellation or any reductions in the future.³²

5. CONFERENCE IN LAUSANNE AND THE QUESTION OF CANCELING OF THE WAR DEBTS

The conference in Lausanne on debts and reparations started on June 16, 1932 - without the representatives of the United States³³, but the Europeans hoped that the reduction of reparation would cause the Washington's concessions on the war debts.³⁴ Great Britain opted for the complete canceling of the reparations, but France objected that solution.³⁵ The compromise was reached after three weeks. The Young Plan was annulated and the three-month moratorium was established. German financial war obligations were reduced from twenty-five billion USD to two billion USD, and long repayment terms in practice totally cancelled them.³⁶ However, the French refused to honor that agreement as long as the allies would not change their attitude to the problem of the war debts. That standpoint was supported by the British Prime Minister James Ramsay MacDonald who decided to sign "gentlemen's agreement". That settlement, in accordance with the French call, made the coming into effect the Lausanne provisions dependent on the American attitude to the reduction of the war debts.³⁷ When the information about British-French agreement leaked out to the American press, it caused

³⁰ J.W. Wheeler-Bennett, *Documents on International Affairs* 1931, Oxford University Press, Oxford 1932, pp. 164-202.

³¹ Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris (AMAE), Série Amérique 1930-1940, États-Unis (AEU), vol. 303, 1931, pp.124-127.

³² J. W. Wheeler-Bennett, *Documents on International Affairs 1931...*, pp. 130-131.

³³ On the conference in Lausanne there were the representatives of Australia, Belgium, Canada, Czechoslovakia, France, Germany, Great Britain, Greece, Japan, Poland, New Zealand, Romania, Union of South Africa and Yugoslavia. Documents on British Foreign Policy (DBFP), Second Series, vol. 3, HMSO, London 1949, p. 181.

³⁴ H. Bérenger, *La question des dettes*, Hachette, Paris 1933, p. 143.

³⁵ AMAE, Papiers d'Agents – Archives Privés (PA-AP), Edouard Herriot, vol. 27, p. 20.

³⁶ AMAE, PA-AP, Edouard Herriot, vol. 27, pp.174-175.

³⁷ AMAE, PA-AP, Edouard Herriot, vol. 20, p. 124.

an outrage among the public opinion as well as in the Congress. The French were blamed as they were perceived as the initiators of that deal.³⁸ The constructive French-American negotiations were quite unlikely.

On November 10, 1932, two days after the election in which Hoover was defeated by Franklin D. Roosevelt, the French government asked for the postponement of the next installment of debt due for December 15.³⁹ It is worth underlining, that also the British government submitted the same request, so it was confirmed that "gentlemen's agreement" from Lausanne was valid. But the moment for renegotiation of the war debts was extremely inconvenient. Roosevelt wanted to gain the support of Congress for his program of domestic reforms, so he avoided antagonizing it and he planned to put back controversial negotiations on war debts.⁴⁰ The British and French requests were rejected.

On December 8 in Paris, during the meeting of the Prime Ministers of France (Edouard Herriot) and Great Britain (James R. MacDonald) it was agreed that both governments would strive for at least partly repayment of the December 15 installment. But while the acceptance of that plan by the French Chamber of Deputies was highly questionable, the British were determined to repay.⁴¹ Indeed, Herriot failed to convince the French Parliament which rejected the proposal.⁴² The Prime Minister stepped down, and the new government of Joseph Paul-Boncour was formed.⁴³ Great Britain decided to pay the part of the installment to prove its respect to the duty of the war debt, so the "gentlemen's agreement" from Lausanne was over. Roosevelt officially pledged himself to conduct the further negotiations only with Great Britain. The necessity of repayment of the debt was deeply rooted in the American tradition as one of the "sacred symbols of the ownership".⁴⁴ The refusal of the debtors to fulfill their obligations after the expiry of the Hoover moratorium added to the adverse attitude towards Europe. It was perceived as a stealing from the American taxpayer. In that situation Roosevelt, eager to convince Congress to accept the crucial domestic reforms, could not risk the loss of social trust.

The French failed to make the next payment of debts planned for the June 15, 1933, and on December 15 the Chamber of Deputies decided to end the discussion on that issue.⁴⁵ In response to the Allies still not fulfilling their obligations from WWI, Congress passed on April 13, 1934, the Johnson Debt Default Act, which prohibited financial transactions with those governments or providing them with the loans. By that moment, the U.S. was owed over twenty-two billion USD. All the indebted countries had defaulted

³⁸ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1932, vol.1, Cochran to Stimson, July 12, 1932, United States Government Printing, Washington 1948, p. 69.

³⁹ AMAE, PA-AP, Edouard Herriot, vol. 20, pp.131-133. See also: *The Foreign Notes on War Debts*, "Current History", January 1933, pp. 453-456.

⁴⁰ Franklin D. Roosevelt was personally against Hoover moratorium. He perceived it as the implementation of the policy of big enterprises which was contrary to the interest of the state. J. H. Wilson, *American Business and Foreign Policy 1920-1933*, University Press of Kentucky, Lexington 1971, p. 151.

⁴¹ J. T. Gerould, *The War Debt Controversy*, "Current History", February 1933, p. 586.

⁴² J.B. Duroselle, *La Décadence 1932-1939*, Impr. Nationale, Paris 1979, p. 52.

⁴³ Documents Diplomatiques Français, 1932-1939, 1.série (1932-1935), vol. 2, Herriot to Claudel, December 14, 1932, Ministère des affaires étrangères, Paris 1966, p. 102.

⁴⁴ A. Siegfried, *America Comes of Age*, Macmillan and Co, New York 1927, p. 321.

⁴⁵ FRUS, 1933, vol.1, Laboulaye to Phillips, December 15, 1933, p. 883.

on their loans, except Finland. This fact contributed to the further deepening of the existing economic depression.

6. CONCLUSIONS

The exceptional gravity of Great Depression for the American society favored rather selfishness than sacrifice for common goal and being the leading power of the stabilization. The United States was not ready to take responsibility for the organization of the international cooperation. American public clearly enough rejected the policy of engagement. Lack of confidence between the governments and the failure to solve the key disputes, resulted in the mutual reluctance of the societies of both countries. The negative stereotypes and the belief of the differences of interests solidified.

Reciprocal mistrust caused by this matter had a negative impact in the other fields, like security and disarmament or trade relations and monetary agreements. The accumulated political and economic problems created the threat to the proper functioning of international relations. The possibility of the outbreak of the next war in Europe was broadly discussed. It could be previewed that in case of such conflict the United States would not engage in anticipation that the European countries should solve their numerous problems by their own.

BIBLIOGRAPHY

- [1] AMAE, AEU, Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), Paris, Série Amérique 1930-1940, États-Unis (AEU), vol. 303.
- [2] AMAE, PA-AP, Papiers d'Agents – Archives Privées (PA-AP), Edouard Herriot, vol. 27.
- [3] AMAE, PA-AP a, Edouard Herriot, vol. 27.
- [4] AMAE, PA-AP b, Edouard Herriot, vol. 20.
- [5] AMAE, PA-AP c, Edouard Herriot, vol. 20.
- [6] Armstrong H.F.: France and the Hoover Plan, Foreign Affairs, vol. 10, no 1, 1931-1932, pp. 23-33.
- [7] Artaud D.: La question des dettes interalliées et la reconstruction de l'Europe (1917-1929), vol.3, Université de Lille, Paris 1978.
- [8] Bérenger H.: La question des dettes, Hachette, Paris 1933.
- [9] Bonnet G.: Le Quai d'Orsay sous trois républiques, 1870-1961, Fayard, Paris 1961.
- [10] Brandes J.: Herbert Hoover and Economic Diplomacy. Department of Commerce Policy 1921-1928, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1962.
- [11] Cameron R.E.: A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present, Oxford University Press, Oxford 1993.
- [12] Carroll J.M.: Owen D. Young and German Reparations: the Diplomacy of an Enlightenment, [in:] United States Diplomats in Europe 1919-1941, ed. K.P. Jones, Oxford University Press, Oxford 1981.
- [13] Castillon R.: Les réparations allemandes. Deux expériences 1919-1932, 1945-1952, Presses universitaires de France, Paris 1953.

-
- [14] Challeney R.D.: *The French Foreign Office: The Era of Philippe Berthelot*, [in:] *The Diplomats 1919-1939*, eds. G.A. Craig, F. Gilbert, Princeton University Press, Princeton 1994.
- [15] Chapon R.: *Le crédit international et les crises d'après-guerre. La dépression économique mondiale du Traite de Versailles à l'Accord Tripartite*, Presses universitaires de France, Paris 1937.
- [16] Costigliola F.: *Awkward Domination. American Political, Economic and Cultural Relation with Europe 1919-1933*, Cornell University Press, Ithaca 1984.
- [17] Dawes C.G.: *A Journal of Reparations*, Macmillan, London 1939.
- [18] DBFP, *Documents on British Foreign Policy (DBFP)*, Second Series, vol. 3, HMSO, London 1949.
- [19] DDF, *Documents Diplomatiques Français (DDF)*, 1932-1939, 1.série (1932-1935), vol. 2, Herriot to Claudel, December 14, 1932, Ministère des affaires étrangère, Paris 1966.
- [20] De Tesson F.: *Le President Hoover et la politique américaine*, Baudiniere, Paris 1931.
- [21] Duroselle J.B.: *La Décadence 1932-1939*, Impr. Nationale, Paris 1979.
- [22] Einzig P.: *International Gold Movements*, Macmillan, London 1931.
- [23] Feis H.: *The Diplomacy of the Dollar. First Era 1919-1932*, Archon Books, Hamden 1965.
- [24] Ferrell R.H.: *The Presidency of Calvin Coolidge*, University Press of Kansas, Lawrence 1998.
- [25] Fohlen C.: *La France de l'entre-deux-guerres*, Casterman, Paris 1966.
- [26] FRUS, *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1932, vol.1, Cochran to Stimson, July 12, 1932, United States Government Printing, Washington 1948.
- [27] FRUS a, *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1933, vol.1, Laboulaye to Phillips, December 15, 1933, United States Government Printing, Washington 1949.
- [28] Gerould J.T.: *The War Debt Controversy*, *Current History*, February 1933, pp. 579-592.
- [29] Hogan M.J.: *Thomas W. Lamont and European Recovery: the Diplomacy of Privatism in a Corporatist Age*, [in:] *United States Diplomats in Europe 1919-1941*, ed. K.P. Jones, Oxford University Press, Oxford 1981.
- [30] Jacobson J.: *Locarno Diplomacy. Germany and the West 1925-1929*, Princeton University Press, Princeton 1972.
- [31] Jones K.P.: *Alanson B. Houghton and the Ruhr Crisis: The Diplomacy of Power and Morality*, [in:] *United States Diplomats in Europe 1919-1941*, ed. K.P. Jones, Oxford University Press, Oxford 1981.
- [32] Joslin T.G.: *Hoover off the Record*, Beaufort Books Inc, New York 1977.
- [33] Lippmann W.: *The United States in World Affairs. An Account of American Foreign Relations 1931*, Harper & Brothers, New York 1932.
- [34] Lochner L.P.: *Herbert Hoover and Germany*, Macmillan, New York 1960.
- [35] Moulton H.G.: *Pasvolsky L.: World War Debt Settlements*, Macmillan and Co., New York 1926.

- [36] Papi G.U.: *The First Twenty Years of Bank for International Settlements*, Bancaria, Rome 1951.
- [37] PR FRUS – *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (PR FRUS), 1931, vol.1, Edge to Castle, June 29, 1931, United States Government Printing, Washington 1946.
- [38] PR FRUS a, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (PR FRUS), 1931, vol.1, Edge to Castle, July 5, 1931, United States Government Printing, Washington 1946.
- [39] Siegfried A.: *America Comes of Age*, Macmillan and Co, New York 1927.
- [40] *The Foreign Notes on War Debts*, *Current History*, January 1933, pp. 452-461.
- [41] Toynbee A.J.: *Survey of International Affairs 1929*, Royal Institute of International Affairs, London 1930
- [42] Wheeler-Bennett J.W.: *Documents on International Affaires 1928*, Oxford University Press, Oxford 1929.
- [43] Wheeler-Bennett J.W.: *Documents on International Affaires 1931*, Oxford University Press, Oxford 1932.
- [44] Wheeler-Bennett J.W.: *The Wreck of Reparations Being Political Background of the Lousanne Agreement 1932*, Allen & Unwin, London 1948.
- [45] Wilson J.H.: *American Business and Foreign Policy 1920-1933*, University Press of Kentucky, Lexington 1971.
- [46] Winkler H.A.: *Weimar 1918-1933. Die geschichte der ersten deutschen demokratie*, Verlag, München 1993.

KWESTIA DŁUGÓW I REPARACJI WOJENNYCH W RELACJACH AMERYKAŃSKO-FRANCUSKICH PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

Celem artykułu jest analiza jednego z najważniejszych punktów spornych w relacjach amerykańsko-francuskich po I wojnie światowej. Był to problem regulacji płatności długów i reparacji wojennych. Chociaż Stany Zjednoczone znacznie zredukowały francuski dług, dla władz w Paryżu była to kwestia polityczna. Francuzi oczekiwali, że Amerykanie umorzą dług twierdząc, że był to ich wkład w zwycięstwo – wspólny cel sojusznicznych narodów. Amerykanie odmawiali podkreślając, że przystąpiły do wojny jako państwo „stowarzyszone“, a nie „sojusznicze“. Wobec tego kolejne rządy francuskie starały się wywierać nacisk na Stany Zjednoczone w celu uzależnienia spłat długu od spłat reparacji wojennych przez Niemcy. Jednak Amerykanie twierdzili, że te dwie kwestie nie były współzależne. Ich głównym celem była stabilizacja gospodarcza Niemiec postrzeganych jako kluczowy partner gospodarczy USA. By osiągnąć ten cel, amerykańscy dyplomaci wywierali presję na rządy europejskie, by zmniejszyły kwoty reparacji, które zostały ostatecznie całkowicie zniesione w lipcu 1932 r. W tym samym czasie, Amerykanie odmówili prolongaty spłaty raty długu francuskiego planowanej na grudzień 1932 r. W związku z tym Francja zaprzestała spłaty długu. To spowodowało poważne napięcia w relacjach amerykańsko-francuskich, zarówno na szczeblu międzyrządowym jak i między społeczeństwami. Doprowadziło to do wzajemnej nieufności, co było szczególnie niekorzystne w czasach wielkiego kryzysu gospodarczego, kiedy współpraca międzynarodowa była konieczna, by niwelować jego skutki.

Słowa kluczowe: skutki gospodarcze I wojny światowej, wpływ czynników ekonomicznych na relacje polityczne, stosunki transatlantyckie, polityka zagraniczna Stanów Zjednoczonych.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.25

Przesłano do redakcji: lipiec 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Maria NIEPLOWICZ¹

THE SELECTION OF MEASURES FOR EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF THE STRATEGY OF THE CITY

The purpose of this article is to present the selection of performance measures for effective implementation of the city strategy on the example of the Balanced Scorecard with a particular emphasis on the big cities in Poland (metropolises). Local government units benefit from the funds supplied by the local community. So a very important issue is to create customer focused strategies that are well designed to meet the needs of customers and provide the highest levels in product and service performance. Measuring efficiency is a challenge in the context of limited resources for the public undertakings in Polish cities. Therefore, it is necessary to search for the new tool that describes the strategy of the local government unit's development and helps to monitor its effective realization. At the beginning the article presents the general concept of the Balanced Scorecard. Then, there is discussed the requirements for performance measures. Next, there are presented the examples of goals and measures in four perspective: serve the customer, run the business, manage resource and develop employees. The summary indicates the readiness of big Polish cities to implement the Balanced Scorecard. In the article, the following research methods were used: the literature research, the analysis of the resolutions implementing the city strategy made by the councils of the cities, and the reasoning by analogy.

Keywords: objectives, measures, Balanced Scorecard, city.

1. INTRODUCTION

Local government units² benefit from the funds supplied by the local community. So a very important issue is to create customer focused strategies that are well designed to meet the needs of customers and provide the highest levels in product and service performance.

Very often, the amount of these funds is insufficient and some public tasks are performed only to a minimal extent. Given the scarcity of public funds, it is important to spend them in the most effective manner. Measuring efficiency is a challenge in the context of limited resources for the public undertakings in Polish cities. Therefore, it is necessary to search for the new tool that describes the strategy of the local government unit's development and helps to monitor its effective realization. A good solution to these problems could be a Balanced Scorecard which is used in many countries in the world³.

¹ Maria Nieplowicz, PhD, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, 53-345 Wrocław, ul. Komandorska 118/120, maria.nieplowicz@ue.wroc.pl, t. 71-36-80-428.

² In Poland in 2016 the local government units include: municipalities (2478), counties (314 counties and 66 cities with county rights) and provinces (16 provinces - regions). In the paper, a special attention has been drawn to the big cities with county rights - metropolises.

³ The Balanced Scorecard is used for example in: Sweden (Arhus, Geteborg, Helsingborg, Lulea, Vaestervik), Norway (Larvik), Germany (Detmold, Essen, Passou), Great Britain (Ipswich, Nottingham), the Republic of South Africa (Cape Town, Johannesburg), the United States of America (Atlanta, Austin, Bellevue, Chicago, Dallas, Flint, Miami, Portland, San Diego, Seattle, West des Moines) or in Australia (Brisbane, Cockburn).

The purpose of this article is to present the selection of performance measures for effective implementation of the city strategy on the example of the Balanced Scorecard with a particular emphasis on the big cities (metropolises).

In the article, the following research methods were used: the literature research, the analysis of the resolutions implementing the city strategy made by the councils of the cities, and the reasoning by analogy.

2. THE BALANCED SCORECARD CONCEPT

The idea of the Balanced Scorecard was established in the 90s of the twentieth century in USA. The Balanced Scorecard has changed from a comprehensive system for performance measurement⁴(1992 – first generation) through a tool to translate strategy into the action⁵(1996 – second generation) through a basis for the strategy-focused organization⁶ (2000 – third generation) towards a method for converting intangible assets into tangible outcomes⁷(2004 – fourth generation)⁸.

To adapt the traditional idea of the Balanced Scorecard for private sector to the cities needs⁹ its perspectives have been corrected as to their order as well as their meaning. The change was made in 1996 due to the city Charlotte - the first city in the world that implemented the Balanced Scorecard. The City of Charlotte, North Carolina, is the best example of the Balanced Scorecard success in a public sector. “Adhering to a firm belief that “measurement matters”, leaders have continuously fine-tuned their efforts, maximizing the benefits of the Balanced Scorecard as a measurement system, strategic management system and communication tool”⁹. Then Charlotte’s experience could be helpful while implementing the Balanced Scorecard for metropolises in Poland.

Four perspectives with the key questions have been pointed¹⁰:

- customer perspective/serve the customer perspective– Whom do we define as our customer? How do we create value for our customer?
- internal business process perspective/run the business perspective – To satisfy customers while meeting budgetary constraints, at which business processes must we excel?
- financial perspective/manage resourcesperspective- How do we add value for customers while controlling costs?
- learning and growth perspective/develop employeesperspective –How do we enable ourselves to grow and change, meeting ongoing demands?

⁴R.S. Kaplan, D.P. Norton, *The Balanced Scorecard - Measures That Drive Performance*, „Harvard Business Review”, January-February 1992.

⁵R. S. Kaplan, D. P. Norton, *The Balanced Scorecard: Translating Strategy Into Action*, Harvard Business School Press, Boston 1996.

⁶R.S. Kaplan, D.P. Norton, *The Strategy-Focused Organization. How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment*, Harvard Business School Press, Boston 2000.

⁷R.S. Kaplan, D.P. Norton, *Strategy map: converting intangible assets into tangible outcomes*, Harvard Business School Press, Boston 2004.

⁸B. Nita, *Cztery generacje balanced score card w zarządzaniu finansami przedsiębiorstwa*, [in:], *Współczesne finanse. Stan i perspektywy rozwoju finansów przedsiębiorstw i ubezpieczeń*, ed. B. Kłosowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008, p. 204-205.

⁹P.R. Niven, *Balanced Scorecard step-by-step for Government and Nonprofit Agencies*, John Wiley & Sons Inc, United States of America 2003, p. 271.

¹⁰*Ibidem*, p. 32 and p. 273.

The customer perspective is at the top because the city is a public-sector unit, funded by citizens and taxpayers, so the city is to serve the customer – the new names of perspective are more consistent with the language used in the city. Financial measures are very important, but the customers' view of the city's performance plays a more significant role.

3. REQUIREMENTS FOR MEASURES

The process of developing appropriate measures should include: purpose of measure usage, link with the strategy, formal character of a measure, data source, feedback orientation and continuous improvement, the possibility of cascading, specified frequency of measurement and persons involved in the efficiency measurement¹¹.

In order to ensure a clear understanding of the measure (for example, what objective it concerns, its calculation formula, when and who provides the data to calculate it) it is recommended to use the so-called card of (standard) measure, indicating the owner and the leader. This approach is commonly used in many performance measurement concepts, such as the Balanced Scorecard¹². Assigning the responsibility for the measures of achieving the objectives makes the achievement of the assigned tasks and objectives possible. Four types of measures should be used: activity measures, input measures, output measures, and outcome measures¹³.

Generally, the leader of the measure is the person responsible for monitoring the individual/particular measures and the identification of opportunities and risks in achieving the planned path values for each measure assigned to them. In contrast, the owner of the measure is the person responsible for the activities that affect the value of the meter. In the city council the leaders of the measures should be directors of organizational units or persons responsible for the selected functional areas of the city council. In contrast, the owner of the measures should be a person appointed by the mayor as the coordinator of controlling tasks, mostly an employee of a public finance department. The basic tasks of the leaders of measures, taking into account the functioning of the city council, should be:

- monthly monitoring of the measure,
- informing the owner of the measure if the meter reaches critical values and preparing a corrective action plan,
 - preparing the information on the evolution of the measure,
 - participating in quarterly and annual reviews,
 - preparing proposals for changes in indicators, targets and specific objectives
 - initiating the actions that affect the value of the measure.

Monthly inspections should be carried out by the leaders of the measures. The leaders should evaluate the achieved value of the measure in relation to the plan. In the event of a critical assessment of the level of the measure the leader should develop a corrective action plan and initiate a corrective action. The information about the action taken in relation to the measure should also be forwarded to the owner of the measure. The owner of the measure should be an independent person, reporting only to the president of the city. Any dependence on the leader of the measure (the director of the organizational office of the city council) may

¹¹ B. Nita, *Rola rachunkowości zarządczej we wspomaganii zarządzania dokonaniem przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009, pp. 269-270.

¹² R. S. Kaplan, D. P. Norton, *The Balanced Scorecard: Translating... op.cit.*, pp. 242-245.

¹³ P.R. Niven, *op.cit.*, p. 274.

cause disturbances of the process associated with setting the measures, preparing the calculation formulas of the measure, providing the data needed for the calculation or with setting a target value of the measure.

4. EXAMPLES OF GOALS AND MEASURES

Considering the specified requirements for measures, on the basis of the analysis of the Balanced Scorecard implementations in many cities around the world, and taking into account the mission and the strategy of metropolises (Gdansk, Lodz, Katowice, Krakow, Poznan Warsaw, Wroclaw)¹⁴ objectives and measures in four perspectives for example metropolis in Poland were developed (table 1-4).

Table 1. Serve the customer perspective

STRATEGIC OBJECTIVES	MEASURES
1. Creation of economic opportunities	1. The average monthly gross salary per capita for residents
2. Providing good housing	2. The number of housing completions per year
3. Strengthening the position of the city as a meeting and exchange centre of the European significance	3. The number of interregional events organized
4. Building and strengthening the identity of residents, especially through science and art	4. The level of awareness of common features and a sense of unity among the residents (determined on the basis of surveys carried out regularly)
5. The development of the technical infrastructure of the city	5. The value of infrastructure investments

Source: own elaboration on the basis of the strategies of analyzed cities.

In the serve the customer perspective, one measure could be defined for each goal. The overall economic development of the city is affected by many factors and it is difficult to clearly identify one measure. However, if we assume that the economic development is aimed at improving the situation of the urban population, then the financial situation of an average resident shows whether the city consistently encourages this development. Therefore, the average monthly gross salary per capita was accepted as a measure of the achievement of this goal.

Providing quality housing can be measured in the number of annual housing completions. Strengthening the city's position as a center for meetings and exchange of the European significance may be indicated by the number of interregional events. As examples of such initiatives can serve cultural events, sports events, scientific events (Congresses, Symposia, Conferences), political events, exhibitions, and entertainment events. Building and strengthening the identity of residents, especially through science and art, can be measured by

¹⁴Strategia Rozwoju Miasta Gdańsk 2030 Plus, <http://www.gdansk.pl/urząd/strategia>; Strategia Rozwoju Miasta Łódź 2020+, www.ekonomiaspoleczna.pl/.../lodz_diagnoza_strategiczna_wyniki.pdf; Strategia Rozwoju Miasta "Katowice 2030", <https://bip.um.katowice.pl/dokumenty/2015/11/20/1448018129.pdf>; Strategia Rozwoju Krakowa 2030, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=56832; Strategia Rozwoju Miasta Poznania do roku 2030, <http://www.poznan.pl/mim/main/strategia-rozwoju-miasta-poznania-do-roku-2030-aktualizacja-2013,p,14886,26640,26644.html>; Strategia Rozwoju Obszaru Metropolitalnego Warszawy do roku 2030, <http://omw.um.warszawa.pl/>; Wroclaw 2030. Strategia Rozwoju Wroclawia, <http://www.wroclaw.pl/strategia-rozwoju-wroclawia-2030/>.

a survey on awareness of the common features and the sense of unity among the people. The development of the technical infrastructure of the city will provide the value of infrastructure investments.

Table 2. Run the business perspective

STRATEGIC OBJECTIVES	MEASURES
1. Providing investment advice	1.a The number of residents satisfied with the advice received 1.b The number of officials who completed required courses during the last year
2. Simplification of procedures and processes operating at the office	2.a The number of cases that can be settled "at a time" in the same building 2.b The number of municipal services which can be provided via the Internet
3. Strengthening the positive contact of citizens with the city	3. The increase in citizen satisfaction with contacts with officials on the basis of rankings

Source: own elaboration on the basis of the strategies of analyzed cities.

In the run the business perspective, five measures for the three strategic objectives were suggested. The measures describing the investment advice are reflected in the number of people satisfied with the advice received and the number of officials who completed the required courses during the last year. The degree of achieving the goal to simplify the procedures and the service processes in the office should be measured by the number of cases that can be settled "at a time" in the same building and the number of urban services that can be provided via the Internet. The choice of these measures appears to be natural, due to the population's unwillingness to spend time in a number of buildings of the office, which are located in different parts of the city. The trend is to locate many departments in one building and taking action to deal with many issues over the Internet. However, a good measure for strengthening the implementation of a positive contact with the citizens of the city is the level of citizen satisfaction, based on the ranking of professional, polite and ready to work officials.

Table 3. Manage resources perspective

STRATEGIC OBJECTIVES	MEASURES
1. The financial security of continuous service delivery	1. The increase in the income of the city (in %)
2. Management of the tax base	2.a The current collection of local taxes and fees 2.b The number of tax changes, friendly for entrepreneurs and investors
3. Acquisition of EU funds	3. The number of applications handled positively / the total number of submitted applications
4. Ensuring efficient allocation of funds	4. The degree of implementation of the planned tasks

Source: own elaboration on the basis of the strategies of analyzed cities.

Manage resources perspective could contain five measures for the four strategic objectives. Financial security for the continued provision of services can be measured by the percentage of revenue growth. Managing the tax base includes increasing tax revenues coming from local residents, as well as redistributed by the central administration, for example, by attracting investment and the introduction of legal facilities for doing business. Therefore, to

measure the achievement of this goal two measures have been suggested, namely the current collection of local taxes and fees and the number of tax facilities for entrepreneurs and investors. A good measure reflecting the amount of obtained EU funds is the percentage of applications handled positively. Ensuring effective cash disposal can be measured by the degree of implementation of the planned tasks.

Table 4. Develop employees perspective

STRATEGIC OBJECTIVES	MEASURES
1. Development of information infrastructure	1. The number of departments with internet access and fully computerized
2. Raising the competence of employees	2. The number of trainings per employee
3. Adjustment of structures and procedures in terms of the functioning of the European Union	3.a The number of new contacts established within the European Union 3.b The degree of regulatory compliance in the city council with the procedures adopted in the European Union

Source: own elaboration on the basis of the strategies of analyzed cities.

In the develop employees perspective, four measures could be identified for the three strategic objectives. The achievement of the objective of the development of information infrastructure is measured by the number of departments which are fully computerized and have the internet access. In order to improve the competence of staff, training is carried out. Therefore, the number of trainings per employee seems to be an adequate measure. The degree of achieving the objective of adapting the structures and procedures to those in the European Union can be measured by the number of new contacts established within the European Union and the degree of compliance regulations in the city council with the procedures adopted in the European Union.

5. CONCLUSION

Described requirements for measures and presented examples of goals and measures in the four perspectives of the Balanced Scorecard, can be helpful in developing the Balanced Scorecard for metropolises in Poland. Świerk conducted a study on the readiness of big Polish cities to implement the Balanced Scorecard¹⁵. Results of this study show that Polish big cities in most cases are prepared to develop and implement the Balanced Scorecard. During the study the city they were checked whether they have the vision, the mission and the strategy, which are the starting point for the development of the Balanced Scorecard.

Implementation of the strategy in the city is an action extremely complicated. The greatest difficulty concerns the adjustment of the management plans for specific geographical and social conditions of cities. Each city has different strategic goals and other possibilities to achieve these objectives. Therefore it is so important that these goals were set individually and not copied from other cities, such tailored to the specific plans of the city. Also, the selection of measures depends both on the objectives and specific management records.

¹⁵J. Świerk, *Analiza gotowości polskich miast do wdrożenia strategicznej karty wyników*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 442, Wrocław 2016, s. 478-486.

BIBLIOGRAHY

- [1] Kaplan R.S., Norton D.P., *The Balanced Scorecard - Measures That Drive Performance*, „Harvard Business Review”, January-February 1992.
- [2] Kaplan R. S., Norton D. P., *The Balanced Scorecard: Translating Strategy Into Action*, Harvard Business School Press, Boston 1996.
- [3] Kaplan R.S., Norton D.P., *The Strategy-Focused Organization. How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment*, Harvard Business School Press, Boston 2000.
- [4] Kaplan R.S., Norton D.P., *Strategy map: converting intangible assets into tangible outcomes*, Harvard Business School Press, Boston 2004.
- [5] Nita B., *Cztery generacje balanced score card w zarządzaniu finansami przedsiębiorstwa*, [in:], *Współczesne finanse. Stan i perspektywy rozwoju finansów przedsiębiorstw i ubezpieczeń*, ed. B. Kłosowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.
- [6] Nita B., *Rola rachunkowości zarządczej we wspomaganiu zarządzania dokonaniami przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- [7] Niven P.R., *Balanced Scorecard step-by-step for Government and Nonprofit Agencies*, John Wiley & Sons Inc, United States of America 2003.
- [8] *Strategia Rozwoju Krakowa 2030*, https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=56832 (15.06.2016).
- [9] *Strategia Rozwoju Miasta Gdańsk 2030 Plus*, <http://www.gdansk.pl/urząd/strategia> (15.06.2016).
- [10] *Strategia Rozwoju Miasta Łódź 2020+*, www.ekonomiaspoleczna.pl/.../lodz_diagnoza_strategiczna_wyniki.pdf (15.06.2016).
- [11] *Strategia Rozwoju Miasta “Katowice 2030”*, <https://bip.um.katowice.pl/dokumenty/2015/11/20/1448018129.pdf> (15.06.2016).
- [12] *Strategia Rozwoju Miasta Poznania do roku 2030*, <http://www.poznan.pl/mim/main/strategia-rozwoju-miasta-poznania-do-roku-2030-aktualizacja-2013,p,14886,26640,26644.html> (15.06.2016).
- [13] *Strategia Rozwoju Obszaru Metropolitalnego Warszawy do roku 2030*, <http://omw.um.warszawa.pl/> (15.06.2016).
- [14] Świerk J., *Analiza gotowości polskich miast do wdrożenia strategicznej karty wyników*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 442, Wrocław 2016.
- [15] *Wrocław 2030. Strategia Rozwoju Wrocławia*, <http://www.wroclaw.pl/strategia-rozwoju-wroclawia-2030/> (15.06.2016).

DOBÓR MIERNIKÓW W SKUTECZNYM WDRAŻANIU STRATEGII MIASTA

Celem artykułu jest przedstawienie doboru mierników w skutecznym wdrażaniu strategii miasta na przykładzie zrównoważonej karty wyników (*Balanced Score card*), ze szczególnym uwzględnieniem dużych miast polskich (metropolii takich jak Gdańsk, Łódź, Katowice, Kraków, Poznań, Warszawa, Wrocław). Jednostki samorządu terytorialnego korzystają ze środków przekazanych przez lokalne społeczności. W związku z tym opracowywane przez nich strategie

powinny być dobrze zaprojektowane, zorientowane na klienta, spełniać ich oczekiwania oraz dostarczać usługi najwyższej jakości. Ponadto pomiar efektywności jest bardzo ważny w sytuacji ograniczonych środków na zadania publiczne w miastach polskich. Konieczne zatem jest poszukiwanie nowych narzędzi, które będą pomocne w opracowaniu strategii rozwoju jednostek samorządu terytorialnego i w monitorowaniu ich skutecznej realizacji. W artykule na początku przedstawiono ideę zrównoważonej karty wyników, która ewoluowała od wielowymiarowego systemu pomiaru dokonań, poprzez instrument obrazowania strategii przedsiębiorstwa za pomocą tzw. map strategii, poprzez całościowy system zarządzania strategicznego, uwzględniający kwantyfikację aktywów niematerialnych, aż po model synergii organizacyjnej. Następnie opisano wymagania odnośnie mierników oraz zaprezentowano przykładowe cele i mierniki w czterech perspektywach zrównoważonej karty wyników, to znaczy w perspektywie klienta, perspektywie procesów wewnętrznych, perspektywie finansów oraz perspektywie rozwoju. W podsumowaniu wskazano na gotowość polskich dużych miast do wdrożenia zrównoważonej karty wyników. W artykule zastosowano następujące metody badawcze: analiza literatury, analizę strategii dużych miast polskich oraz wnioskowanie przez analogię.

Słowa kluczowe: cele, mierniki, zrównoważona karta wyników, miasto.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.26

Przesłano do redakcji: czerwiec 2016

Przyjęto do druku: lipiec 2016

Mariola NYCZ¹
Mirosław ŚMIESZEK²

WIELKOŚĆ PRZEWOZÓW PASAŻERSKICH W RELACJI DO WSKAŹNIKA MOTORYZACJI W WYBRANYCH KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ W LATACH 2008–2013

Złożony i wielopłaszczyznowy system gospodarczy obecnego świata jest niezwykle sensytywnym układem kolektywnych powiązań funkcjonalnych i systemowych. W efekcie skutki kryzysu ekonomicznego są odczuwalne w różnych rejonach świata i sektorach gospodarczej działalności człowieka. Monitorowanie zmian zachodzących w gospodarce, szczególnie podczas kryzysu, jest istotne w zidentyfikowaniu przyczyn jego powstania, a w kolejnym etapie – odszukaniu rozwiązań umożliwiających efektywne złagodzenie konsekwencji jego wystąpienia. Współczesne społeczeństwa dążą do coraz większej mobilności, a celem polityki Unii Europejskiej jest kształtowanie i wspieranie efektywnych, bezpiecznych i zrównoważonych rozwiązań mających ją zapewnić. Ogromne znaczenie dla transportu odgrywają przewozy pasażerskie, które wskazują na potrzeby transportowe, odzwierciedlając przy tym dobrobyt społeczeństwa i kondycję gospodarczą państwa. W pracy porównano wielkości wykonanej pracy przewozowej w pasażerskim transporcie drogowym i kolejowym oraz liczbę przewiezionych pasażerów transportem lotniczym. Do analizy wybrano także zmienną będącą liczbą zarejestrowanych samochodów osobowych przypadających na tysiąc mieszkańców w wybranych krajach Unii Europejskiej. Analiza ma na celu wskazanie: zróżnicowania między przewozami pasażerskimi różnymi środkami transportu oraz ocenę wpływu kryzysu ekonomicznego z 2008 r. na wielkość analizowanych przewozów w UE. Celem dodatkowym przeprowadzonych badań było przedstawienie pozycji Polski na tle innych krajów, a także wskazanie relacji wzrostu liczby zarejestrowanych samochodów osobowych do wielkości przewozów pasażerskich. Publikacja powstała na podstawie danych prezentowanych przez Eurostat i OECD.

Słowa kluczowe: kryzys gospodarczy, transport pasażerski, wskaźnik motoryzacji.

1. WPROWADZENIE

Dokonując charakterystyki rynku usług transportowych jako procesu, należy podkreślić przede wszystkim jego niejednorodność, strukturalne przeobrażenia i dynamikę rozwoju, a także przebieg oraz zakres przyczynowo-skutkowy zdarzeń i zachowań jego uczestników³.

¹Mgr Mariola Nycz, Katedra Metod Ilościowych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, autor korespondencyjny, e-mail: m_nycz@prz.edu.pl

²Dr hab. inż. Mirosław Śmieszek, prof. PRZ, Katedra Metod Ilościowych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, e-mail: msmieszek@prz.edu.pl

³*Polski rynek usług transportowych. Funkcjonowanie – przemiany – rozwój*, red. D. Rucińska, Warszawa 2012, s.17.

Z punktu widzenia ekonomii transport spełnia trzy zasadnicze funkcje: konsumpcyjną (związana z zaspokojeniem potrzeb przewozowych), produkcyjną (umożliwia zaspokojenie zapotrzebowania na materiały i dostarczenie produktów do odbiorów pośrednich i bezpośrednich) oraz integracyjną (pozwalającą na powstanie i utrzymanie pewnych więzi zarówno w społeczności globalnej i regionalnej, jak i przez rozbudowę i stałość kontaktów gospodarczych). Należy także podkreślić, że transport nie może zostać zastąpiony przez inny dział gospodarki. W procesie ekonomicznym rolę transportu determinują tempo i wielkość przyrostu zapotrzebowania na usługi transportowe (w tym na stopień aktywizacji społeczeństwa czy rozmiar i strukturę potencjału produkcyjnego)⁴.

Potrzeby transportowe można traktować jako odzwierciedlenie dobrobytu społecznego oraz aktualnej kondycji gospodarczej państwa⁵. Każde zmiany koniunktury w gospodarce mają swoje odzwierciedlenie w funkcjonowaniu transportu, dlatego wspólna polityka transportowa jest istotnym punktem w polityce społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej.

Przedmiotem analizy jest poziom przewozów pasażerskich i wykonanej pracy przewozowej w transporcie kolejowym, drogowym i lotniczym w latach 2005–2013 w wybranych krajach Unii Europejskiej. Do celów analitycznych wykorzystano cztery wielkości: przewozy pasażerów transportem lotniczym, mogące stanowić o zamożności (poziomie życia) wśród mieszkańców krajów europejskich, praca przewozowa wykonana w ramach drogowego i kolejowego transportu osób oraz wskaźnik zmotoryzowania społeczeństwa. Dane pochodzą z baz Eurostatu.

Celem pracy jest uzyskanie odpowiedzi na pytania:

- jak kryzys ekonomiczny z 2008 r. wpłynął na wielkość przewozów pasażerskich w analizowanych krajach Unii Europejskiej dla wybranych gałęzi transportu w późniejszych latach;
- czy można mówić o przestrzennym zróżnicowaniu oddziaływania kryzysu na funkcjonowanie transportu;
- czy istnieje zależność między poziomem zmian w przewozach pasażerskich a liczbą zarejestrowanych samochodów osobowych w krajach UE.

2. ZMIANY PRZEWOZÓW W PASAŻERSKIM TRANSPORCIE DROGOWYM

W pasażerskim transporcie drogowym popyt na przewozy będzie kształtował się inaczej niż w przypadku przewozów towarowych. Analizą objęto krajowe przewozy pasażerskie. Realny popyt, czyli realne zainteresowanie możliwościami skorzystania z oferty przewozowej, wynika przede wszystkim z: umiejscowieniu dużych zakładów pracy oraz ośrodków nauki i szkolnictwa, uwarunkowań osadnictwa czy lokalizacji centrum handlowych⁶.

Jednostkową miarą wykonanej pracy przewozowej przez środki transportu publicznego jest pasażerokilometr. Miara ta jest stosowana zarówno do opisu publicznego, jak

⁴ E. Januła, *Podstawy transportu i spedycji*. A. 28. *Organizacja i nadzorowanie transportu. 1. Planowanie realizacji procesów transportowych*, Warszawa 2014, s. 93–94.

⁵ B. Grad, R. Krajewska, *Wpływ kryzysu na przewozy pasażerów transportem kolejowym w krajach Unii Europejskiej*, „Logistyka” 2011/3, s. 765–766.

⁶ M. Hajdul, M. Stajniak, M. Foltiński, A. Koliński, P. Andrzejczyk, *Organizacja i monitorowanie procesów transportowych*, Poznań 2015, s. 56.

i regularnego transportu pasażerskiego. W 2013 r. wykonano pracę przewozową na poziomie 356 mln pasażerokilometrów w skali państw europejskich, co stanowi spadek o 4% w stosunku do roku 2005. W tablicy 1 przedstawiono dynamikę zmian w latach 2005–2013 w krajowym transporcie drogowym pasażerów.

Tabl. 1. Dynamika zmian wykonanej pracy przewozowej w pasażerskim transporcie drogowym w latach 2005–2013 wyrażona w pasażerokilometrach

KRAJ	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Wykres zmienności
Bulgaria	100,0	98,0	99,3	100,1	82,0	80,8	79,5	75,1	72,6	
Belgia	100,0	103,0	106,8	100,4	100,5	99,1	100,7	102,1	102,1	
Czechy	100,0	110,4	110,6	108,8	110,3	125,7	107,7	104,7	104,5	
Dania	100,0	98,4	95,6	94,6	94,6	95,6	95,6	94,0	90,0	
Niemcy	100,0	99,1	98,6	96,5	95,3	94,7	94,5	92,2	92,2	
Hiszpania	100,0	92,8	111,3	114,5	107,3	95,7	104,8	102,5	97,5	
Francja	100,0	101,9	106,7	114,0	114,9	117,4	120,2	121,5	123,2	
Łotwa	100,0	96,9	91,5	87,1	74,1	79,9	83,4	81,6	80,2	
Litwa	100,0	100,5	97,0	90,4	72,9	71,9	73,5	73,1	77,2	
Węgry	100,0	100,5	95,7	98,5	93,3	94,3	94,3	97,9	98,4	
Polska	100,0	98,9	96,9	97,0	89,3	84,7	81,6	80,1	80,1	
Rumunia	100,0	99,3	102,9	117,5	108,4	101,2	99,7	106,5	109,4	
Słowacja	100,0	101,0	100,0	84,8	60,4	58,3	60,5	59,9	56,7	
Wielka Brytania	100,0	95,3	95,7	101,4	103,8	105,0	99,8	99,1	99,1	
Chorwacja	100,0	103,9	111,9	120,3	101,0	96,5	92,4	95,5	103,1	
Szwecja	100,0	99,7	100,4	98,0	98,0	98,7	101,2	99,9	100,1	
Razem	100,0	98,6	101,6	102,9	98,9	97,0	97,3	96,5	95,9	

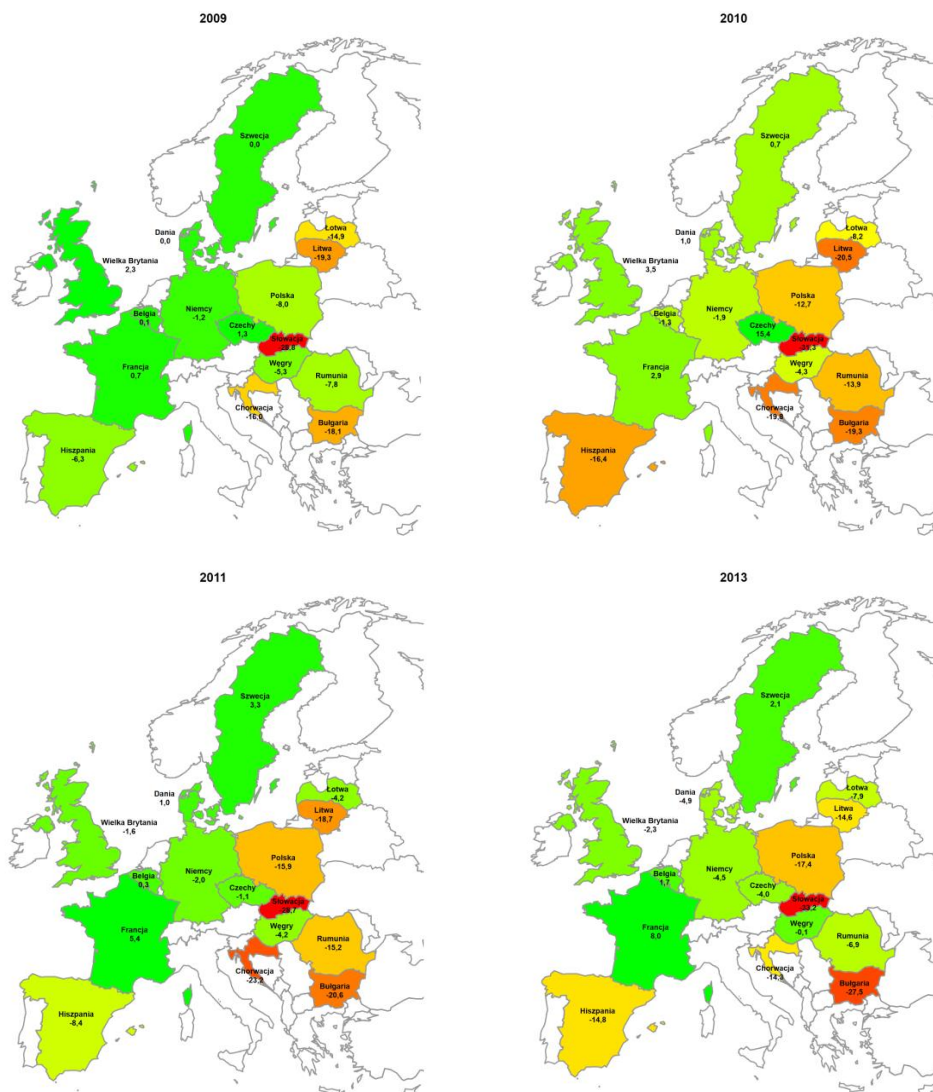
Źródło: opracowanie własne, na podstawie danych OECD.

Analizując zebrane dane obejmujące lata 2005–2013 można zauważyć wyraźny spadek wielkości wykonywanej pracy przewozowej (mln pasażerokilometrów) w większości krajów. W analizowanym okresie największą dynamiką charakteryzowała się Francja (wzrost o 23% w stosunku do roku 2005), oraz Rumunia (wzrost o 9%). Z grupy 16 analizowanych państw (ograniczenie wymuszone brakiem danych dla pozostałych krajów należących do Wspólnoty) aż dla 11 państw zaobserwowano spadek wykonanej pracy przewozowej, w tym dla Słowacji (niemal o 47%), Bułgarii (28%), Litwy (23%), Łotwy i Polski (po 20% w stosunku do roku bazowego).

Na rysunku 1 zobrazowano zmianę procentową wykonanej pracy przewozowej w transporcie drogowym wyrażoną w pasażerokilometrach w stosunku do 2008 r. i w kolejnych latach w stosunku do 2008 r. Zaobserwowane zmiany w roku 2009 w stosunku do roku 2008 wskazują na spadek pracy przewozowej wyrażonej w pasażerokilometrach w 10 spośród 16 analizowanych państw. Największy spadek w stosunku do roku poprzedniego odnotowano dla Słowacji (28,8%), wyraźnie spadła także wykonana praca przewozowa na Litwie, w Bułgarii i na Łotwie. W krajach, w których wykonana praca przewozowa nie spadła, nie można mówić o jej wzroście, a jedynie o utrzymaniu na stałym poziomie. Rok 2009 należał do tych, w którym najbardziej dało się zauważyć skutki kryzysu, w kolejnych latach bowiem obserwowano dalsze spadki wykonanej pracy przewozowej, z tym że były już one rzędu kilku

procent. Ostatecznie, w 2013 roku w stosunku do roku 2012 jedynie dla sześciu państw zaobserwowano kilkuprocentowy (maksymalny 5,3%) spadek analizowanego wskaźnika.

Rys. 1. Zmiana procentowa przewozów w pasażerskim transporcie drogowym w kolejnych latach w stosunku do 2008 r. (2008=100)

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione dane wskazują na wyraźny i systematyczny spadek znaczenia drogowego transportu pasażerów w Polsce i w analizowanych krajach Unii Europejskiej. Wielkość popytu na samochodowe przewozy pasażerskie w perspektywie do 2030 r. z pewnością będzie wzrastać wolniej niż PKB czy popyt na drogowy transport towarowy. Można także przypuszczać, że tendencja taka będzie się utrzymywać, a nawet pogłębiać ze względu na wzrost przewozów indywidualnymi środkami transportu. Dlatego tak istotny jest nacisk kładziony na rozwój infrastruktury drogowej i działania mające na celu popularyzację transportu zbiorowego.

3. ZMIANY PRZEWOZÓW PASAŻERSKIM TRANSPORTEM KOLEJOWYM

Funkcjonowanie transportu kolejowego opiera się na przewozie ładunków i osób, z wykorzystaniem do tego celu środków transportu kolejowego poruszających się po wydzielonej w tym celu linii kolejowej stanowiącej drogę transportową. Jak pozostałe gałęzie transportu, również transport kolejowy cechują pewne własności stanowiące o jego specyfice.

Jedną z cech wyróżniających pasażerski transport kolejowy jest zdolność do jednorazowego przewożenia dużej liczby pasażerów, wysoki stopień bezpieczeństwa, niski poziom negatywnych oddziaływań na środowisko naturalne i stosunkowo niski, w stosunku do pozostałych gałęzi transportu, koszt przewozu. Możliwości rozwoju transportu kolejowego są znacznie uzależnione od infrastruktury kolejowej.

W celu skoordynowania działań infrastrukturalnych państw należących do Unii Europejskiej podpisane zostały umowy: *European Agreement on Main International Railway Lines* (AGC; Europejska Umowa o Głównych Międzynarodowych Liniach Kolejowych) oraz *European Agreement on Important International Combined Transport Lines and Related Installations* (AGTC; Europejska Umowa o Głównych Liniach i Urządzeniach Transportu Kombinowanego), zakładające między innymi utworzenie na obszarze Unii wspólnej sieci kolejowej oraz zagwarantowanie ujednoliconych parametrów przy budowie, projektowaniu, modernizacji nowych i istniejących linii będących częścią ciągów europejskich⁷.

Dokonując analizy zebranych danych dotyczących lat 2005–2013, można mówić o dość istotnej dynamice zmian w wykonanej pracy przewozowej pasażerskiego transportu kolejowego (mierzonej w pasażerokilometrach). W 2013 r. w objętych analizą krajach europejskich wykonano pracę przewozową wynoszącą 417,1 mln pasażerokilometrów, co stanowi wzrost w stosunku do 2005 r. o 13,5%. Do krajów charakteryzujących się największą pracą przewozową w tym samym roku należały: Hiszpania (92,4 mln pasażerokilometrów), Niemcy (86,7 mln pasażerokilometrów), Wielka Brytania (59,1 mln pasażerokilometrów) i Włochy (52,1 mln pasażerokilometrów). W Polsce natomiast wykonana została praca przewozowa na poziomie 16,8 mln pasażerokilometrów, co stanowi siódme miejsce spośród 25 państw objętych analizą i niestety jest to niższy wynik w stosunku do roku 2005 o 7,5%. Podobną sytuację można zaobserwować również w 11 państwach, z których największy spadek charakteryzuje Grecję (aż o 60%), Rumunię (45%), Chorwację (32%), Bułgarię (24%) i Węgry (20%). Największy wzrost w wielkości wykonanej pracy przewozowej mierzonej

⁷<http://wsb.edu.pl/container/Biblioteka%20WSb/ksi%20C4%85%20BCKi%20elektroniczne/ekonomiczne-i-organizacyjne-aspekty-transportu.pdf>, s. 47–51.

w pasażerokilometrach dla transportu kolejną zaobserwowano dla Luksemburga i Austrii (40%), Wielkiej Brytanii (39%) i Szwecji (32%). Dynamikę analizowanego wskaźnika w poszczególnych latach w stosunku do 2005 r. przedstawiono w tabl. 2.

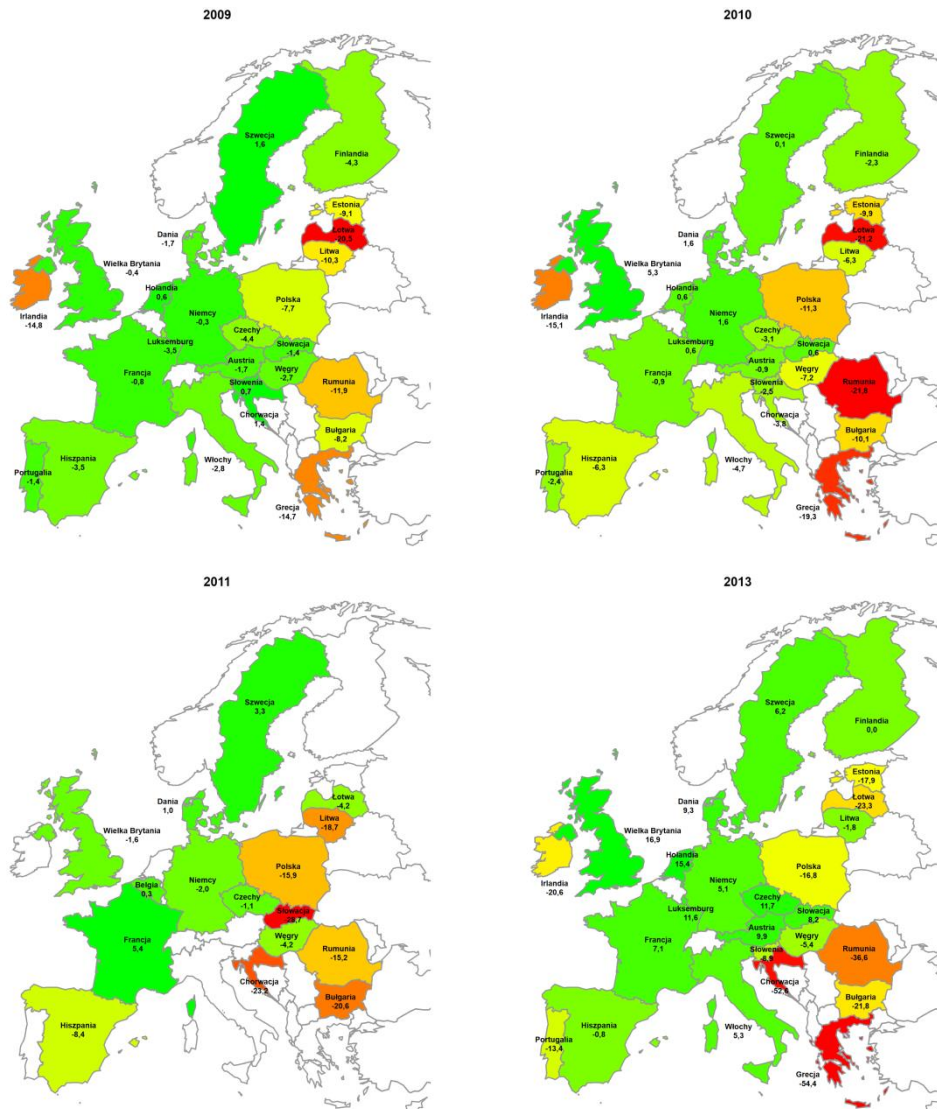
Tabl. 2. Dynamika zmian wykonanej pracy przewozowej w transporcie kolejowym wyrażona w pasażerokilometrach w latach 2005–2013

KRAJ	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Wykres zmienności
Bulgaria	100,0	101,4	101,5	97,7	89,7	87,9	86,6	78,5	76,4	
Czechy	100,0	103,8	103,5	102,0	97,5	98,9	100,7	109,0	114,0	
Dania	100,0	102,2	103,5	105,5	103,8	107,2	112,3	114,4	115,3	
Niemcy	100,0	102,8	103,0	107,4	107,1	109,2	111,2	115,6	112,9	
Estonia	100,0	103,6	110,5	110,5	100,4	99,6	98,0	94,8	90,7	
Irlandia	100,0	105,1	112,7	110,9	94,5	94,2	92,0	88,6	88,1	
Grecja	100,0	97,7	104,1	89,4	76,3	72,1	51,7	44,9	40,7	
Hiszpania	100,0	102,2	101,1	110,8	107,0	103,8	105,4	103,9	110,0	
Francja	100,0	104,3	107,0	113,6	112,7	112,7	116,8	116,9	121,7	
Włochy	100,0	100,2	99,4	98,9	96,1	94,2	99,8	99,8	104,1	
Lotwa	100,0	111,0	110,0	106,4	84,6	83,8	82,9	81,1	81,5	
Litwa	100,0	100,7	95,6	93,0	83,4	87,1	90,9	94,2	91,4	
Luksemburg	100,0	109,6	116,2	126,8	122,4	127,6	128,3	137,1	141,5	
Węgry	100,0	97,0	88,6	83,9	81,7	77,9	79,0	79,0	79,4	
Holandia	100,0	107,9	105,5	104,0	104,5	104,5	114,1	120,6	120,0	
Austria	100,0	109,8	113,1	127,9	125,8	126,8	128,7	133,7	140,7	
Polska	100,0	102,2	109,4	111,2	102,6	98,7	100,1	98,2	92,5	
Portugalia	100,0	103,3	106,2	112,3	110,6	109,5	110,4	101,3	97,2	
Rumunia	100,0	101,3	93,6	87,1	76,7	68,1	63,5	57,2	55,2	
Słowenia	100,0	102,1	104,5	107,3	108,1	104,6	99,5	95,5	97,8	
Słowacja	100,0	101,4	99,2	105,2	103,8	105,8	111,4	112,7	113,9	
Finlandia	100,0	101,8	108,6	116,5	111,4	113,8	111,6	116,0	116,5	
Wielka Brytania	100,0	105,9	113,1	118,6	118,2	124,9	131,4	136,6	138,6	
Chorwacja	100,0	107,6	127,3	143,0	144,9	137,6	117,4	87,2	67,8	
Szwecja	100,0	107,6	114,8	124,7	126,7	124,8	127,3	132,0	132,5	
Razem	100,0	103,4	105,0	108,9	106,8	107,1	110,4	112,1	113,5	

Źródło: opracowanie własne, na podstawie danych OECD.

Na rysunku 2 przedstawiono wykonaną pracę przewozową w pasażerskim transporcie kolejowym wyrażoną w pasażerokilometrach w 2008 r. i w kolejnych latach w stosunku do tego roku. W analizie zmian w roku 2009 w stosunku do roku 2008 nie jest widoczny wyraźny spadek pracy przewozowej wyrażonej w pasażerokilometrach (jedynie kilka krajów charakteryzuje spadek omawianego wskaźnika). Natomiast wyraźny spadek wykonanej pracy przewozowej rysuje się w latach późniejszych. Największy spadek w stosunku do roku bazowego (2008) zaobserwowano w Grecji w 2013 r. (54,4%), podobnie w 2008 r. Chorwację charakteryzował wzrost omawianego wskaźnika (1,4%), gdy w roku 2013 wartość wskaźnika w ujęciu rok do roku spadła o 52,6% w porównaniu z rokiem 2008.

Rys. 2. Zmiana procentowa wykonanej pracy przewozowej w pasażerskim transporcie kolejowym w kolejnych latach w stosunku do 2008 r. (2008=100)

Źródło: opracowanie własne.

W kilku krajach, między innymi w Polsce, Słowacji, Chorwacji, Estonii, Irlandii czy Bułgarii, widoczny jest stopniowy, ale systematyczny spadek pracy przewozowej dla transportu kolejowego, dzieje się tak z powodu wypierania tej gałęzi transportu między innymi przez transport drogowy.

4. PASAŻERSKI TRANSPORT LOTNICZY

Infrastruktura transportu lotniczego pozytywnie wpływa na rozwój gospodarczy i społeczny regionów. Funkcjonowanie portu lotniczego niesie za sobą korzyści dla gospodarki także w wymiarze regionalnym. Nie jest jednak możliwe wykorzystywanie istnienia infrastruktury lotniskowej bez jej właściwego powiązania z układem transportowym pozostałych gałęzi transportu⁸.

W ciągu ostatnich lat znacznie zmienił się system gospodarczy państw, co było efektem kryzysu na rynkach światowych. Jego ogniwem jest także transport lotniczy, który charakteryzuje się podatnością na zmiany w stabilności gospodarki. Osoby prywatne i przedstawiciele firm często są skłonni do rezygnacji z podróży szybkim i wygodnym transportem, jakim jest samolot, w obliczu kryzysu finansowego⁹.

Po 2004 r. wśród krajów nowo przyjętych do struktur Unii Europejskiej transport lotniczy stał się najszybciej rozwijającą się gałęzią transportu. Wynika to nie tylko ze wzrostu gospodarczego, ale również z powiązanego z nim ogólnego wzrostu mobilności społeczeństw, skłonności do częstszego przemieszczania się. Dużą rolę odgrywają także przewoźnicy, którzy przez poszerzanie swojej oferty (tańsze bilety lotnicze, promocje) w istotny sposób wpływają na wzrost przewozów pasażerskim w transporcie lotniczym¹⁰.

W 2013 r. z transportu lotniczego, w objętych analizą krajach europejskich (dane dotyczą pasażerskiego transportu lotniczego kraju zgłaszającego), skorzystało 1,2 mld pasażerów, co stanowi wzrost o 20,7% w stosunku do roku 2005. Krajem odznaczającym się największą liczbą przewiezionych pasażerów w 2013 r. jest Wielka Brytania (210 mln), kolejne miejsca zajmują: Niemcy (180 mln), Hiszpania (157 mln), Francja (138 mln). Polska plasuje się na 13 pozycji wśród analizowanych 25 państw z liczbą 23,3 mln przewiezionych pasażerów. W tablicy 3 przedstawiono dynamikę zmian w przewozach pasażerskich transportem lotniczym w ujęciu przestrzennym.

Z zebranych i opracowanych danych wynika, że krajami o najwyższym przyroście pasażerów w przewozach lotniczych w latach 2005–2013 są: Polska (228%), Rumunia (187%), Łotwa (156%), Litwa (143%). Wśród państw o najniższym wskaźniku dynamiki w analizowanym okresie należałoby wyróżnić Irlandię (1%), Słowację i Wielką Brytanię (mimo że jest krajem o najwyższych przewozach pasażerskich transportem lotniczym spośród krajów Unii Europejskiej, 3%), Słowenię (4%).

⁸ M. Śmieszek, A. Migala-Warchoł, G. Mentel, *Perspektywy rozwoju transportu lotniczego typu cargo*, „Logistyka” 2014/6, s.9685-9686.

⁹R. Rettinger, P. Staszak, *Wpływ kryzysu na wielkość pasażerskiego ruchu lotniczego na świecie na podstawie wybranych przykładów*, Prace Komisji Geografii Przemysłu, Warszawa–Kraków 2011/18, s. 137.

¹⁰http://www.siskom.waw.pl/lotnisko_polska.htm.

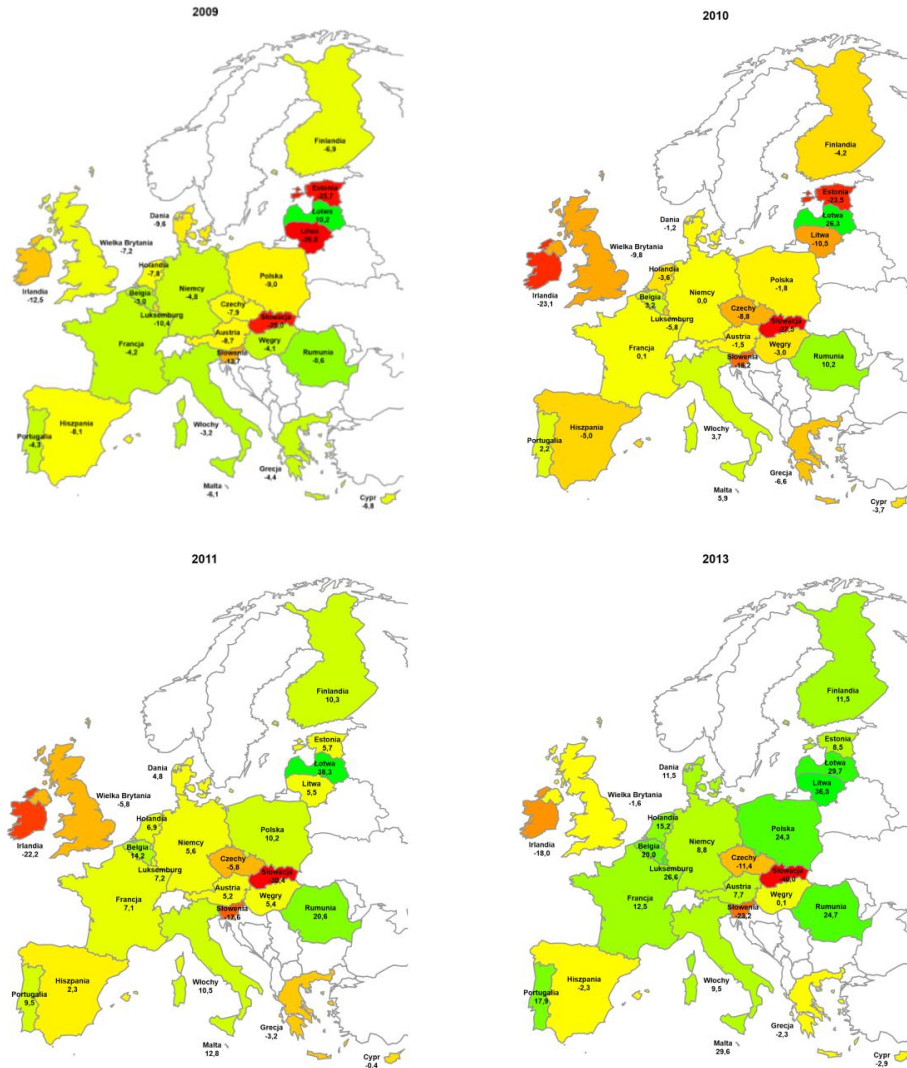
Tabl. 3. Dynamika zmian przewozów pasażerskich w transporcie lotniczym w latach 2005–2013

KRAJ	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Wykres zmienności
Belgia	100,0	107,5	116,8	123,4	119,7	127,4	140,9	145,5	148,1	
Czechy	100,0	108,0	116,3	119,2	109,8	108,7	112,3	104,2	105,6	
Dania	100,0	103,6	108,4	111,1	100,5	109,7	116,4	119,6	123,8	
Niemcy	100,0	105,6	112,2	113,8	108,3	113,8	120,1	122,3	123,8	
Estonia	100,0	110,1	123,6	129,5	96,3	99,1	136,9	158,1	140,6	
Irlandia	100,0	113,6	123,0	123,8	108,3	95,2	96,3	97,3	101,4	
Grecja	100,0	106,4	112,9	111,7	106,8	104,3	108,1	102,5	109,2	
Hiszpania	100,0	104,8	113,8	112,3	103,2	106,8	114,9	111,2	109,8	
Francja	100,0	104,8	111,2	113,7	108,9	113,8	121,7	125,1	127,9	
Włochy	100,0	109,1	120,9	119,7	115,8	124,1	132,2	132,0	131,1	
Cypr	100,0	99,0	103,3	106,4	99,2	102,4	106,0	108,0	103,4	
Lotwa	100,0	132,9	168,6	197,0	217,0	248,7	272,3	254,0	255,5	
Litwa	100,0	125,4	153,1	177,9	130,2	159,2	187,7	220,8	242,8	
Luksemburg	100,0	103,9	106,3	111,4	99,8	104,9	119,4	123,1	141,0	
Węgry	100,0	104,1	108,4	106,5	102,1	103,2	112,2	106,5	106,6	
Malta	100,0	97,9	107,8	112,8	105,9	119,5	127,2	132,4	146,2	
Holandia	100,0	104,6	108,8	108,6	100,1	104,7	116,1	119,9	125,1	
Austria	100,0	105,8	116,5	121,4	110,8	119,5	127,7	131,9	130,8	
Polska	100,0	194,0	241,8	264,5	240,8	259,6	291,4	307,8	328,7	
Portugalia	100,0	108,7	120,0	124,2	118,9	126,9	136,0	139,0	146,5	
Rumunia	100,0	140,3	197,7	229,9	228,5	253,3	277,3	276,9	286,7	
Słowenia	100,0	109,1	123,6	135,5	116,9	113,6	111,6	96,0	104,0	
Słowacja	100,0	139,8	146,9	170,9	128,2	123,9	119,0	102,9	102,5	
Finlandia	100,0	108,9	117,1	120,3	112,0	115,2	132,6	133,3	134,2	
Wielka Brytania	100,0	103,5	106,5	104,8	97,3	94,5	98,8	99,5	103,2	
Razem	100,0	106,5	113,9	114,6	107,4	110,5	117,8	118,5	120,7	

Źródło: opracowanie własne, na podstawie danych Eurostat.

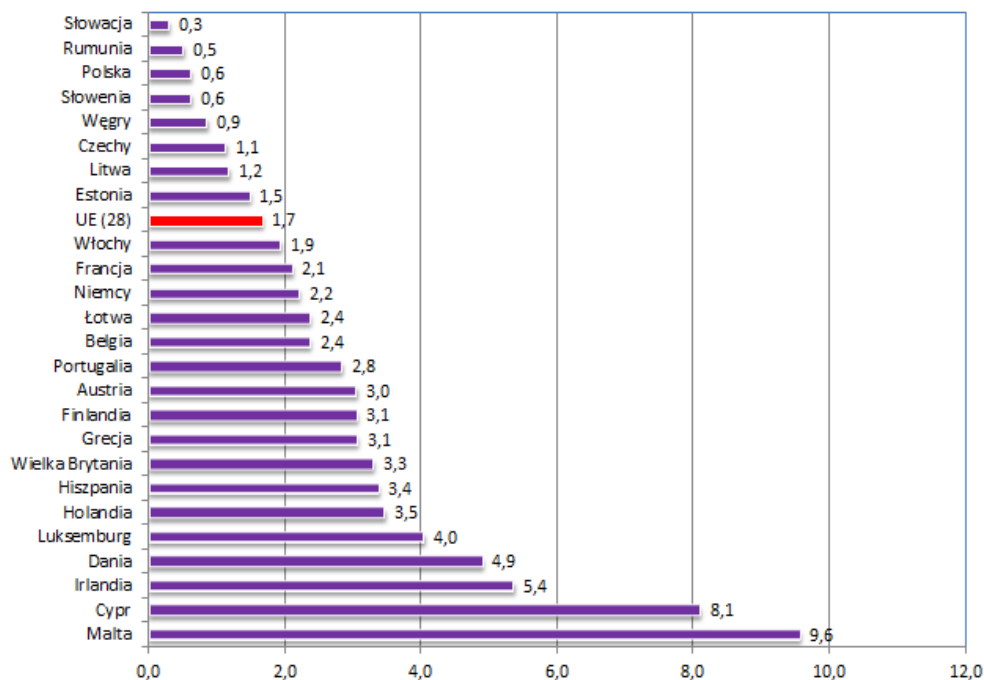
Na rysunku 3 przedstawiono zmianę procentową liczby pasażerów transportu lotniczego w kolejnych latach po kryzysie w odniesieniu do 2008 r. Analiza zebranych danych daje wyraźny obraz wpływu kryzysu na wielkość przewozów pasażerskich tą gałęzią transportu, jest to jednak zmiana dotycząca tak naprawdę tylko jednego roku (2009 w stosunku do 2008). Największy spadek przewozów w 2009 r. w stosunku do roku poprzedniego zaobserwowano dla Estonii, Litwy i Słowacji (25%), zaskoczeniem jest pozycja Łotwy, w której jako jedynej spośród analizowanych krajów w tym samym roku odnotowano wzrost (10%). W Polsce, podobnie jak w pozostałych krajach, zaobserwowano niewielki spadek wielkości przewozów w stosunku do roku poprzedniego (9%), z tym że w kolejnych latach w tym samym ujęciu (w stosunku do roku 2008) widoczny jest ciągły wzrost pasażerskich przewozów transportem lotniczym.

Rys. 3. Zmiana procentowa liczby pasażerów w transporcie lotniczym w kolejnych latach w stosunku do 2008 r. (2008=100)

Źródło: opracowanie własne.

Rys. 4. Wskaźnik liczby pasażerów transportu lotniczego do liczby mieszkańców krajów dla 2013r.

Tak więc większości krajów europejskich bardzo szybko udało się odbudować pozycję do stanu sprzed kryzysu pod względem wielkości lotniczych przewozów pasażerskich. Jedynie Słowacji, Słowenii, Irlandii, Czechom, Wielkiej Brytanii, Cyprowi, Grecji i Hiszpanii nie udało się odbudować poziomu wielkości przewozów w stosunku do roku 2008, nawet w 2013 r. (rys. 4).

5. ZMIANA POZIOMU PRZEWOZÓW PASAŻERSKICH W ODNIESIENIU DO WSKAŹNIKA MOTORYZACJI

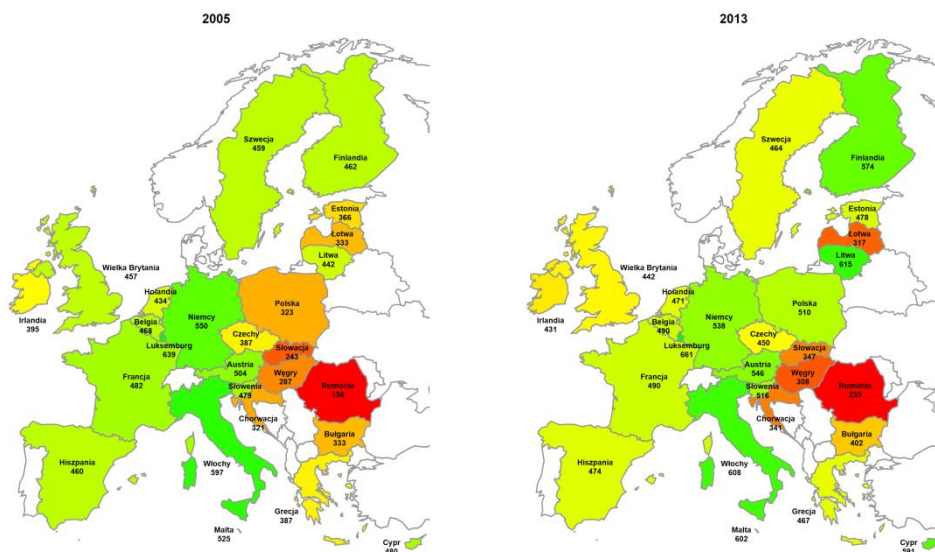
Wskaźnik motoryzacji stanowi jedną z miar statystycznych, wykorzystywaną do oceny stanu transportu na określonym obszarze (miasto, region czy kraj), w tym przypadku kraj. Przez wskaźnik motoryzacji określa się liczbę samochodów osobowych przypadających na tysiąc mieszkańców.

Wśród krajów europejskich największą wartością wskaźnika charakteryzuje się Luksemburg (661 samochodów osobowych na 1000 mieszkańców), Litwa (615), Włochy (608) i Cypr (591). O ile wysoki wskaźnik motoryzacji w małych państwach nie musi dziwić, o tyle w tych większych może budzić zaskoczenie. Polska znajduje się na 10. miejscu spośród analizowanych państw, z liczbą 510 samochodów osobowych na 1000 mieszkańców, co oznacza że pod względem zmotoryzowania, statystycznie nasz kraj nie ustępuje potęgom

gospodarczym, takim jak Japonia czy Stany Zjednoczone. Oznacza to także, że na dwóch mieszkańców Polski przypada jeden samochód osobowy.

Analizując dynamikę zmian w obrębie wskaźnika motoryzacji przedstawioną na rysunku 5, w grupie wybranych państw europejskich, w 2013 r. Polska zajęła pierwsze miejsce pod tym względem (wzrost o 58% w stosunku do roku 2005). Duży wzrost odnotowały także takie kraje jak Rumunia (51%), Słowacja (43%), Litwa (39%). Jedynie w Łotwie, Wielkiej Brytanii i w Niemczech zaobserwowano spadek analizowanego wskaźnika w latach (2005–2013).

Rys. 5. Wskaźnik motoryzacji– liczba samochodów osobowych przypadająca na 1000 mieszkańców w wybranych krajach Unii Europejskiej w 2005 i 2013 r.

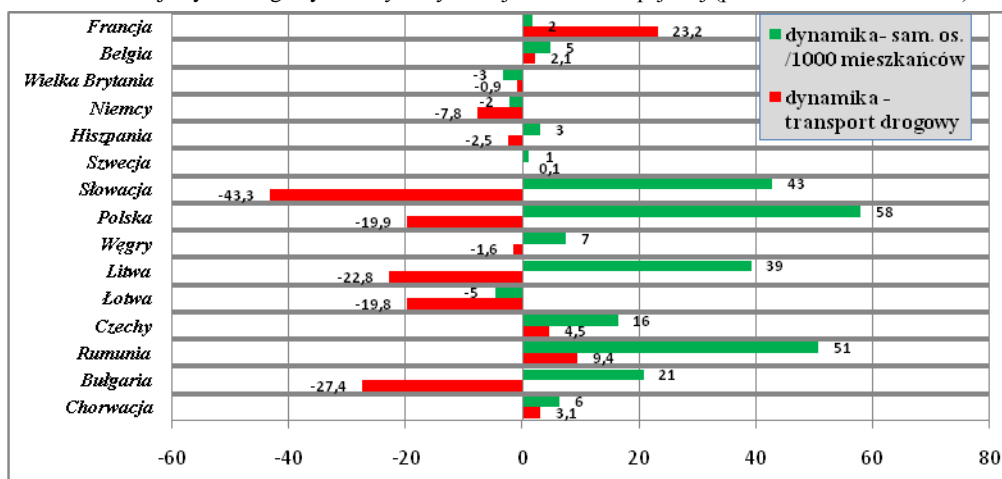

Źródło: opracowanie własne.

Zatem w kwestii stopnia nasycenia rynku samochodami osobowymi Polska osiągnęła już dawno średnią unijną. Nadmienić jednak należy, że pewna część tych pojazdów dawno zniknęła z dróg, ale ciągle jest zarejestrowana w systemie CEPIK. Niepokojący jest także wiek samochodów poruszających się po polskich drogach, nawet Bułgarzy czy Rumunii bowiem jeżdżą samochodami zdecydowanie „młodszy” niż Polacy. Znacznie większe zainteresowanie starszymi samochodami nastąpiło po 2004 r., zatem po przystąpieniu do Unii Europejskiej, co wynika ze zniesienia niemal wszystkich ograniczeń dotyczących importu używanych samochodów. Zazwyczaj rozwój gospodarki jest powiązany ze wzrostem sprzedaży nowych samochodów, w Polsce sytuacja ma się jednak inaczej, co nie zmienia faktu, że stopień zmotoryzowania społeczeństwa jest pośrednim miernikiem zarówno rozwoju gospodarczego, jak i społecznego państwa.

Relacja między poziomem zmian w wykonanej pracy przewozowej dla kolejowego i drogowego transportu pasażerskiego a wartością wskaźnika zmotoryzowania społeczeństwa może pozwalać badać zmianę w poziomie i stylu życia mieszkańców analizowanych państw europejskich.

Rys. 6. Dynamika wskaźnika motoryzacji w relacji do dynamiki przewozów pasażerskich transportem kolejowym i drogowym w wybranych krajach Unii Europejskiej (porównanie 2005 i 2013 r.)

Źródło: opracowanie własne

Dokonując porównania dynamiki wzrostu wskaźnika motoryzacji w relacji do zmian w obrębie pasażerskiego transportu drogowego i kolejowego (mierzonego wykonaną pracą przewozową – wyrażoną w pasażerokilometrach), przedstawionej na rysunku 6, widoczne jest wyraźne zróżnicowanie między tymi krajami. Analizując Polskę, widać wzrost wskaźnika motoryzacji o 58% (największy wzrost) i spadek pasażerskich przewozów transportem kolejowym o 7,5%, a drogowym niemal o 20%. W przypadku Niemiec te same wskaźniki kształtują się w relacji –2%, 12,9% i –7,8%. Krajem o największym wzroście przewozów drogowym transportem pasażerskim w analizowanym okresie jest Francja (23%), przy jednoczesnym wzroście wskaźnika motoryzacji o 2% i wzroście kolejowych przewozów pasażerskich o 21,7%.

Wśród nowych państw europejskich (należących do struktur Unii Europejskiej po 2004 r.) widoczny jest zdecydowanie większy wzrost wskaźnika motoryzacji, a zatem indywidualnego transportu.

6. PODSUMOWANIE

W większości krajów europejskich odnotowuje się spadek wielkości przewozów pasażerskich (mierzonego wykonaną pracą przewozową) w transporcie drogowym. W wypadku pasażerskiego transportu kolejowego można mówić o pewnym wzroście

przewozów. Wolno rozwijający się popyt na drogowe przewozy pasażerskie jest wynikiem istnienia silnego substytutu, jaki stanowi transport indywidualny, wywołujący dodatkowo zagęszczenie ruchu w sieci drogowej (kongestję).

Wskaźnik motoryzacji mierzony liczbą samochodów przypadających na tysiąc mieszkańców analizowanego kraju zdecydowanie wzrasta. I tak jak w przypadku przewozów pasażerskich obserwowana jest wyraźna tendencja spadkowa, to w przypadku wskaźnika motoryzacji można mówić o dynamicznym wzroście liczby pojazdów osobowych. Polska należy do krajów, w których wzrost w badanym okresie (2005–2013) jest największy.

Analizowane wskaźniki sytuacji na rynku transportowym wskazują, że o ile w wypadku pasażerskiego transportu lotniczego, w obrębie wszystkich państw objętych analizą, można mówić o chwilowym (jednorocznym) wpływie kryzysu na przewozy, o tyle w transporcie drogowym odnotowuje się spadek wielkości przewozów, w transporcie kolejowym zaś systematyczny, stabilny, kilkuprocentowy wzrost z roku na rok. W wypadku transportu lotniczego można mówić o wpływie kryzysu, natomiast w przypadku transportu drogowego i kolejowego większy wpływ niż kryzys może mieć wpływ wzrostu wskaźnika mobilności, a zatem liczby samochodów osobowych. Jednak w obrębie poszczególnych krajów relacje te kształtują się zupełnie odmiennie.

Można stwierdzić, że cały widoczny wzrost mobilności społeczeństwa w Polsce i w krajach europejskich został wchłonięty przez indywidualny transport, choć na uwagę zasługuje także pasażerski transport lotniczy, którego wielkość przewozów wyraźnie wzrasta, w porównaniu z przewozami kolejną czy publicznym transportem drogowym.

LITERATURA

- [1] Grad B., Krajewska R., *Wpływ kryzysu na przewozy pasażerów transportem kolejowym w krajach Unii Europejskiej*, „Logistyka” 2011/3, s. 765–766.
- [2] Hajdul M., Stajniak M., Foltyński M., Koliński A., Andrzejczyk P., *Organizacja i monitorowanie procesów transportowych*, Poznań 2015.
- [3] Januła E., *Podstawy transportu i spedycji. A. 28. Organizacja i nadzorowanie transportu. 1. Planowanie realizacji procesów transportowych*, Warszawa 2014.
- [4] *Polski rynek usług transportowych. Funkcjonowanie – przemiany – rozwój*, red. D. Rucińska, Warszawa 2012.
- [5] Rettinger R., Staszak P., *Wpływ kryzysu na wielkość pasażerskiego ruchu lotniczego na świecie na podstawie wybranych przykładów*, Prace Komisji Geografii Przemysłu, Warszawa–Kraków 2011/18.
- [6] Śmieszek M., Migala-Warchoł A., Mentel G., *Perspektywy rozwoju transportu lotniczego typu cargo*, „Logistyka” 2014/6, s. 9685–9686.
- [7] http://www.siskom.waw.pl/lotnisko_polska.htm.
- [8] <http://wsb.edu.pl/container/Biblioteka%20WSb/ksi%C4%85%C5%BCki%20elektroniczne/ekonomiczne-i-organizacyjne-aspekty-transportu.pdf>, s. 47–51.

**SIZE OF PASSENGER TRANSPORT IN RELATION TO THE AUTOMOTIVE
INDICATOR IN SELECTED COUNTRIES OF EUROPEAN UNION IN THE YEARS
2008–2013**

Complex and multifaceted economic system of today's world is a very sensitive system of collective functional and system connections. As a result of the outcomes of economic crisis are experienced in different parts of the world and economic sectors of human activity. Monitoring of changes in the economy, especially during the crisis, is important to identify the causes of its origin, and in the next stage, to find solutions enabling effective mitigation of the consequences of its occurrence. Contemporary societies tend to increasing mobility and the goal of European Union policy is to develop and support efficient, safe and sustainable solutions which provide it. Passenger transport is of great importance and it indicates the transport needs reflecting the well-being of the society and the economic condition of the state.

The study compares the size of the transport performance in passenger transport by road and rail and the number of passengers carried by air transport. For the analysis the variable, which is also the number of registered passenger cars per thousand inhabitants in selected countries of the European Union, has been applied. The analysis aims to identify: differentiation between passenger transport by various modes and an assessment of the impact of the economic crisis of 2008 on the size of the analyzed transport in EU. An additional objective of the study was to present the Polish position against other countries, and an indication of relationships of an increase in the number of registered passenger cars to the size of the passenger. The publication has been based on the data presented by Eurostat and the OECD.

Keywords: economic crisis, passenger transport, the rate of motorization.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.27

Przesłano do redakcji: styczeń 2016

Przyjęto do druku: lipiec 2016

Monika PEPEŁOWSKA¹
Dominik KRYZIA²

THE ASSESSMENT MODEL OF ENERGY SECURITY IN THE ROAD TRANSPORT SECTOR IN POLAND

The current economic situation and adopted by the member states of European Union (including Poland) energy policy makes it increasingly looking for alternative sources of supply. This theme refers not only to the energy sector but also to the others, including the road transport sector. The future of the automotive industry is not only striving for the lowest CO₂ emissions, but also to rationalize fuel consumption and to reduced a noise levels. Therefore, the interest of an alternative fuels such as LPG, CNG, LNG is still growing. In the current situation we should take appropriate steps to create an optimal scheme showing how changes in the structure of fuel consumption in road transport affect the level of safety in this sector. The aim of this article is to attempt at creating model for the assessment of energy security in the road transport sector in the national realities. The model based on the authors experience and pursuant of multivariate data analysis inter alia, in research and analysis of literature sources. In the first part of the article the authors define the concept of energy security in the sector, and then presented a four-dimensional manner of its examination - physical, economic, environmental and social - and having these criteria, bearing in mind the fact that it is impossible to measure all the elements shaping the broad energetic safety. At the end of the article, the authors attempted to design evaluation index of energy security in the Polish road transport by adopting an additive aggregation formula.

Keywords: energy security, alternative fuels model, road transport.

1. INTRODUCTION

The main energy sources used to power vehicles are fuels resulting from the processing of crude oil, that is petrol and diesel fuel. The continuous increase in oil prices and depletion of oil fields, associated with -among others - armed conflicts in countries that are major producers of crude oil and the negative impact of petroleum fuels on the natural environment forces us to search for alternative fuels. The green policy of the European Union imposing standards and emission limits, especially when it comes to greenhouse gases and the development of biofuels, as exemplified by climate and energy package, is also worth noting.

In recent years, due to, inter alia, environmental and economic advantages, alternative fuels such as propane-butane, CNG (Compressed Natural Gas), and the condensed form of natural gas LNG (Liquefied Natural Gas) are increasingly used in combustion engines

¹ Monika Pepełowska, MSc, Eng., The Mineral and Energy Economy Research Institute of the Polish Academy of Sciences, Division of Minerals and Energy Sustainable Development, e-mail: monika@min-pan.krakow.pl

²D. Sc., Eng. Dominik Kryzia, The Mineral and Energy Economy Research Institute of the Polish Academy of Sciences, Division of Minerals and Energy Sustainable Development, e-mail: kryzia@min-pan.krakow.pl

used in the transportation. The importance of electric or hydrogen powered vehicles is also increasing.

In Poland, currently the most popular alternative fuel used in transport is LPG. The use of this fuel ranks Poland among the global leaders (with 2.6 million vehicles powered by LPG Poland has a leading position in the world; second only to Turkey). However, some public transport companies have used LNG for more than ten years as well as CNG in recent years³⁴.

The development of alternative fuels market will be supported by The Directive 2014/94/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 on the deployment of alternative fuels infrastructure (assumptions until 2020), part of the „Clean Energy for Transport” package, which obliges Member States to develop infrastructure for alternative fuels. This package indicates the maximum distance between refueling stations, which cannot exceed 150 km for CNG, 400 km for LNG and 300 km for hydrogen⁵.

The increasing requirements of environmental protection resulting from the EU policy and the potential economic benefits are responsible for the increased use of alternative fuels and their increased share in fuel consumption in transport. This in turn has an impact on the energy security in the sector. This is due to the diversification effect given the differences between individual fuels. At the same time monitoring of energy security in the transport sector is of vital importance due to its growing share in the market. Thus, the aim of this study was to create a model capable to determine how a change in the structure of fuel consumption in the road transport sector will affect the level of energy security in the sector.

2. ENERGY SAFETY

The issue of energy security is discussed in many publications by specialists in various fields. However, identification of the factors affecting the energy security is essential for any scientist. What is more, this issue is covered by some of the most important national legal acts and a program documents, such as The Doctrine of energy safety management⁶, The Energy Law Act⁷, The Energy Policy of Poland until 2030⁸.

Given all the definitions contained in the above-mentioned documents, it can be said that energy security is a condition of the economy that allows to cover the current and prospective demand for fuel and energy in a technically and economically viable manner while minimizing the negative impact of the energy sector on the environment and the

³M. Orzechowska, M. Filip, A. Szurlej, *Economic and environmental aspects of using CNG in urban public transport – based on the experience of MPK Rzeszów*, *Logistyka*, nr 4/2014, p. 4756-4763.

⁴M. Orzechowska, D. Kryzia, *Analiza SWOT wykorzystania gazu ziemnego w transporcie drogowym w Polsce*, *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*, 2014, nr 17, vol.3, p.321–332.

⁵*The Directive of the European Parliament and the Council on the deployment of infrastructure for alternative fuels*, *Dz. Urz. UE L 307 z 28.12.2014, s.1.*

⁶*The doctrine of energy safety management*. Ministry of Economy and Labour. Warszawa, May 2004

⁷*The Energy Law Act of April 10th 1997* (Journal of Laws of 2012, No. 1059, with subsequent amendments)

⁸*The Energy Policy of Poland until 2030*. Ministry of Economy, December 2009

living conditions of the population⁹. Actually, there are four dimensions of energy security, i.e. physical, economic, ecological and social development aspect, which can be distinguished.

The main objective of creating energy security is¹⁰:

- in physical dimension: ensuring the continuity of supplies of a certain quality to end users of energy enough to cover the energy demand;
- in economic dimension: ensuring competitive and stable prices for the end users;
- in ecological dimension: ensuring a certain level of impact of the energy sector on the natural environment;
- in social dimension: ensuring a certain level of impact of the energy sector on social life.

In order to develop the assessment model of energy security in the road transport sector, it is necessary to define the concept of energy security in the transport sector, which ought to be analyzed. This can be understood as ensuring reliable uninterrupted supply of fuel in an amount sufficient to meet current and prospective needs of the transport sector, at a reasonable price, with minimal impact on the environment and social life. The above definition is the starting point for attempts to create a model for the assessment of energy security in the road transport sector.

3. THE ASSESSMENT MODEL OF ENERGY SECURITY IN THE ROAD TRANSPORT SECTOR - THE MODEL'S CHARACTERISTICS

The model is based on a multidimensional data analysis that allows to determine the aggregate value of energy security indicator.

Imprecise and multidimensional concept of energy security can be evaluated on the basis of many criteria (features). As a result, there is a whole set of features, each relating to another dimension of energy security. Taken alone, none of them allows to fully determine the status of energy security. As a result, it is difficult to find the appropriate set of attributes describing the state of energy security. A different set of features applies for short term and long term energy security, its external and internal dimension¹¹.

Usually, the selection of energy security criteria and determination of their significance is carried out in an authoritative manner on the basis of the evidence available. This typically comes down to determining the selected features of partial evaluation on the basis of which an overall assessment of energy security is formulated in an intuitive way. As a result, the analysis of energy security is vitiated by an element of subjectivity¹².

This paper, due to the inability to measure all the elements characterizing the widely understood energy security, adopted a list of partial evaluation criteria, including the indicators of a quantitative and qualitative nature. The selected properties are aimed at

⁹J. Paska, *Economic dimension of power supply safety and reliability*, „Rynek Energii” no 2, 2013

¹⁰D. Kryzia, K. Kryzia, *Gaz ziemny a bezpieczeństwo energetyczne*, „Wiertnictwo Nafta Gaz”, v. 28, no. 1-2, 2011, p. 217–225

¹¹R. Riedel, *Supranationalisation of energy security of Europe : theoretical approaches*. Centrum Europejskie Natolin, Warszawa, 2010

¹²D. Staško, M. Kaliski, *An evaluation model of energy safety in Poland in view of energy forecasts for 2005-2020*. Archives of Mining Sciences, no. 51/3, 2006, p. 311-346

illustrating the degree of implementation of the objectives, set out in the definitions of energy security.

The authors suggest the following sets criteria characterizing the individual dimensions. For the assessment of energy security in the physical dimension, the following criteria were assumed:

- Number of gas stations- the more gas stations located in an area the greater availability of fuel, which effects the higher value energy security;
- Technical ability to transport and storage- seen in terms of the availability of transport infrastructure and the storage as well as facility of handling work carried out in various logistics processes. The easier they are to carry out the higher level of energy security, provides the basic fuel;
- Possibility of fuel substitution- possibility to replace the fuel the other kind of fuel depends on the number of fuels which may be used interchangeably, and the rate at which this fuel may be implemented A large number of fuels that substitutes for kind of fuel and the high degree to which fuel can be realized a positive effect on energy security;
- Amount of imported fuel in the fuel sector- fuel from domestic production seen by the public as safer than imported fuel, the higher the amount of imported fuel in the fuel sector, the lower the level of energy security provides this kind of fuel;
- Amount of domestic raw material in the production of fuel- national natural resources are seen as safer than resources from other countries. The higher the amount of domestic raw material in the production of fuel destined for the domestic market, the higher the level of energy security;
- Resource sufficiency of raw material for production of fuels- The longer the sufficiency of resources of raw material to produce fuel (indicating the possibility of operating profitability while providing specific raw material extraction) the level of energy security is higher.

Taking into account the economic dimension, the following features were adopted:

- Price of fuel- the unit price of fuel is a key economic aspect. The lower it is, the higher the level of energy security provides this fuel;
- Volatility of fuel prices- fuel prices are constantly changing, they often hesitate and grow, the greater the risk of pricing the fuel. Price stability is a direct and a key determinant of energy security in economic terms;
- Efficient use of fuel- fuel supply heat machine working according to a given thermodynamic cycle is characterized by specific values of the physical and chemical parameters such as: octane/cetane number. To power diesel engines in Sabathe circulation used in diesel and for the spark ignition engines to power the working Otto cycle – petrol. Compressed natural gas (CNG) can power both types of engines and gas turbines in Brayton-Joule cycle, while fuel in the form of LPG – spark engines. Thermodynamic process by which heat engine operates determines the thermal efficiency of the unit responsible for a unit amount of fuel needed to obtain mechanical energy. The less fuel units is needed to obtain a unit of energy, the higher the energy security it provides. This fact applies to economic and physical dimensions. The price of fuel determines the value of the cost of vehicle operation;
- Level of investment needed for infrastructure development - the value of the required investment (in terms of production, transport and distribution) to the fuel is higher, the lower level is ensured energy security;

- Relative value adjustment expenses incurred for the vehicle to power the fuel- the use of fuels such as CNG and LPG requires capital expenditure necessary to adapt the vehicle to the fueling. Another option is to purchase a vehicle with an installed system (higher purchase cost of the vehicle). The relative level of costs incurred to adapt the vehicle to power the fuel forms of energy security value. Higher cost of expenditures lowers the level of security in the economic dimension.

To determine the energy security in the ecological dimension, the following criteria were adopted:

- Value of CO₂ emissions- carbon dioxide is a major greenhouse gas, its volume of emissions per unit of energy contained in the fuel depends on the fuel composition (especially compared with the hydrogen to the carbon). The low value of this ratio favorably affect the value of the energy security provided by this fuel;

- Value of SO₂ emissions- Sulphur dioxide in the atmosphere and hydrosphere, inhibits the growth of living organisms, reduces water quality and accelerates the degradation of soils. The low value of this ratio favorably affect the value of the energy security provided by this fuel;

- Value of NO_x emissions- Presence of nitrogen oxides in the atmosphere are a serious threat to living organisms and cause the formation of photochemical smog. NO_x emissions per unit of fuel depends on the nitrogen content of the fuel and combustion process. The low value of this ratio favorably affect the value of the energy security provided by this fuel;

- Value of dust emissions- dust is a major pathogen (carcinogen). The level of particulate emissions per unit of fuel depends on the type and parameters, and the combustion process as well as the efficiency of the device used reductive.

- The low value of this ratio favorably affect the value of the energy security provided by this fuel;

- Level of pollution during the production of fuel-Fuel production requires a number of processes which produce various types of waste and pollution. Many of these processes require energy input, which is also a cause of the generation of waste and pollution. With the increase in the value of pollutants formed during manufacture of the units of fuel decreases the value of energy security in the ecological dimension afforded by this fuel.

From the social dimension point of view, the features characterizing energy security include:

- Social acceptance: the higher level of social acceptance in the field operated the fuel is, the higher value energy security in the social dimension provides by this fuel;

- Social costs associated with the use of fuel- all the losses suffered by third parties or society as a whole as a result of fuel use are called social costs. The costs are higher, the lower the level of energy security in the social dimension provides a fuel.

The proposed sets of criteria are preliminary and are based on analysis of the literature, previous research and authors' experience. There is a need for further studies in order to optimize the attributes necessary to carry out a proper assessment of energy security.

The input data on the individual characteristics can be qualitative or quantitative. The values for selected features of partial assessment of energy security (e.g. the price) will be determined on the basis of statistical features, available for observation or measurement. For other features of partial assessment of energy security (e.g. social acceptance), the values will be determined on the basis of surveys prepared by experts.

Part of the statistical characteristics is expressed in different units. Therefore, it is necessary to convert them to comparable values (dimensionless quantities). For this purpose, standardization, normalization and ratiometric conversion, so as to convert all the features into stimulants, should be done.

One of the most complicated stages of building an aggregate indicator reflecting the multidimensional state of energy security is to determine the validity of the criteria and the dimensions, i.e. the determination of weights. The weights of individual characteristics and dimensions play an important role in the overall assessment of the analyzed phenomenon, as they often significantly affect the final result of the analysis. The weights characterizing the relevance of a particular criterion or dimension in assessing the aggregate energy security are usually determined on the basis of experts' opinions^{13,14,15}.

The energy security evaluation index is the most commonly calculated using additive aggregation formula. The aggregate indicator should be relative, so that it could be easily compared. Therefore, partial indicators characterizing energy security in a given dimension should be standardized in order to assign them a standardized range of values, e.g. from 1 to 10. The interpretation of values for the so-created index is as follows: the higher the index value, the higher the level of energy security in the road transport sector.

Schematic model of the assessment of energy security in the road transport sector is shown in Figure 1.

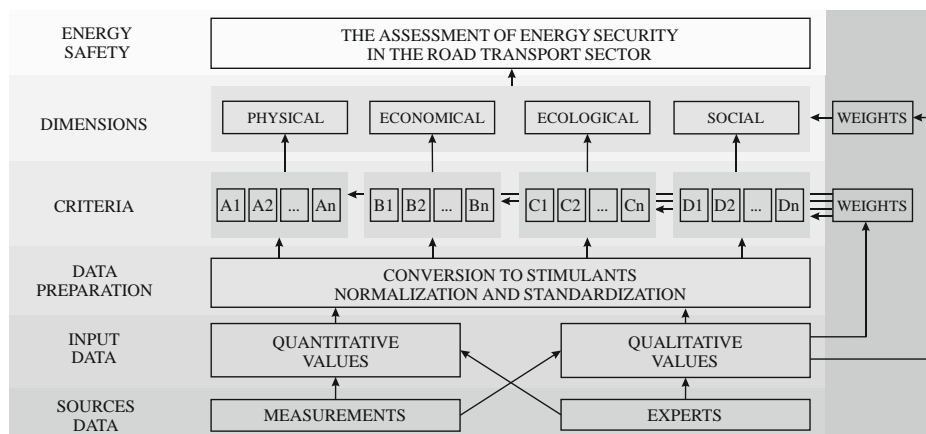

Fig.1. The assessment model of energy security in the road transport sector
Source: own work

¹³D. Staško, M. Kaliski, *An evaluation model of energy safety in Poland in view of energy forecasts for 2005-2020*. *Archives of Mining Sciences*, no. 51/3, 2006, p. 311-346

¹⁴D. Kryzia, K. Kryzia, *Gaz ziemny a bezpieczeństwo energetyczne*, *Wiertnictwo Nafta Gaz*, t. 28, z. 1-2, 2011, s. 217-225

¹⁵D. Kryzia, K. Kryzia, *Porównanie kopalnych nośników energii pod względem możliwości zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego*. [W:] *Bezpieczeństwo energetyczne – rynki surowców i energii*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Poznań, 2011

4. SUMMARY

The level of energy security in the road transport sector is equal to the sum of the products of the energy security provided by individual fuels and the shares of these fuels in the domestic fuel consumption by motor vehicles. This is a consequence of an additive aggregation formula adopted to construct the evaluation index of energy security in the transport sector.

Taking into account the European Union's policy in the field of market development of alternative fuels and environmental protection, it should be noted that the current structure of automotive fuel consumption will evolve towards a greater share of alternative fuels such as biofuels, LPG, CNG, LNG and others. This will reduce the share of petroleum-based fuels such as gasoline and diesel fuels in favor of fuels produced from biomass and natural gas. These raw materials, especially biomass, provide a different level of energy security in each of the four dimensions because of their different structure. This is very distinctive for the aforementioned fuels. At the same time, low similarity between these fuels and petroleum fuels is accompanied by increasing importance of diversification effect, favorably affecting the energy security status. The proposed model allows assessing the energy security in the road transport sector.

BIBLIOGRAPHY

- [1] *Doktryna zarządzania bezpieczeństwem energetycznym*. Ministerstwo Gospodarki i Pracy. (*The doctrine of energy safety management. Ministry of Economy and Labour*). Warszawa, May 2004.
- [2] Kryzia D., Kryzia K., *Gaz ziemny a bezpieczeństwo energetyczne (Natural gas and energy security)*, *Wiertnictwo Nafta Gaz*, v. 28, no. 1-2, 2011, p. 217–225.
- [3] Kryzia D., Kryzia K., *Porównanie kopalnych nośników energii pod względem możliwości zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego (Comparison of fossil energy sources in terms of energy security)*. [W:] *Bezpieczeństwo energetyczne – rynki surowców i energii*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Poznań, 2011.
- [4] Orzechowska M., Filip M., Szurlej A., *Economic and environmental aspects of using CNG in urban public transport – based on the experience of MPK Rzeszów*, *Logistyka*, no. 4/2014, p. 4756-4763.
- [5] Orzechowska M., Kryzia D., *Analiza SWOT wykorzystania gazu ziemnego w transporcie drogowym w Polsce*, *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*, 2014, nr 17, vol.3, p. 321–332.
- [6] Paska J., *Ekonomiczny wymiar bezpieczeństwa elektroenergetycznego i niezawodności zasilania (Economic dimension of power supply safety and reliability)*, *Rynek Energii*, no. 2, 2013.
- [7] *Polityka Energetyczna Polski do roku 2030 (The Energy Policy of Poland until 2030)*. Ministry of Economy, December 2009.
- [8] Riedel R., *Supra nacjonalizacja bezpieczeństwa energetycznego w Europie: Podejścia teoretyczne (Supranationalisation of energy security of Europe: theoretical approaches)*. Centrum Europejskie Natolin, Warszawa, 2010.
- [9] Staśko D., Kaliski M., *Model oceny bezpieczeństwa energetycznego Polski w aspekcie prognoz energetycznych na lata 2005-2020 (An evaluation model*

of energy safety in Poland in view of energy forecasts for 2005-2020). Archives of Mining Sciences, no. 51/3, 2006, p. 311-346.

- [10] *The Directive of the European Parliament and the Council on the deployment of infrastructure for alternative fuels*, Dz.Urz. UE L 307 z 28.12.2014, s.1.
- [11] *Ustawa Prawo energetyczne z dnia 10 kwietnia 1997 roku*. Dz. U. z 2012 nr 1059, z późn. zm. (The Energy Law Act of April 10th 1997. Journal of Laws of 2012, No. 1059, with subsequent amendments).

MODEL OCENY STANU BEZPIECZEŃSTWA ENERGETYCZNEGO W SEKTORZE TRANSPORTU DROGOWEGO W POLSCE

Aktualna sytuacja ekonomiczna oraz przyjętą przez kraje członkowskie Unii Europejskiej (w tym również przez Polskę) polityka energetyczna sprawia, że coraz częściej poszukuje się alternatywnych źródeł zasilania. Temat ten dotyczy nie tylko sektora energetycznego, ale również innych, w tym także sektora transportu drogowego. Przyszłość motoryzacji to nie tylko dążenie do jak najniższej emisji CO₂, ale również racjonalizacja zużycia paliwa i redukcja poziomu hałasu. W związku z tym obserwuje się zainteresowanie paliwami alternatywnymi takimi jak np. LPG, CNG, LNG. W obecnej sytuacji należy poczynić odpowiednie kroki, aby stworzyć optymalny schemat obrazujący jak zmiany struktury zużycia paliw w transporcie drogowym wpływają na poziom bezpieczeństwa tego sektora. Celem niniejszego artykułu jest próba stworzenia modelu oceny bezpieczeństwa energetycznego w sektorze transportu drogowego w realiach krajowych. Model ten powstał w oparciu o doświadczenie autorów oraz na podstawie wielowymiarowej analizy danych pochodzących między innymi z prowadzonych badań oraz analizy źródeł literaturowych. W pierwszej części artykułu zajęto się właściwym zdefiniowaniem pojęcia bezpieczeństwa energetycznego w omawianym sektorze, a następnie zaprezentowano czterowymiarowy sposób jego rozpatrywania – fizyczny, ekonomiczny, ekologiczny i społeczny – oraz charakteryzujące je kryteria, mając na uwadze fakt, że niemożliwe jest zmierzenie wszystkich elementów kształtujących szeroko rozumiane bezpieczeństwo energetyczne. Na koniec autorzy podjęli próbę konstrukcji wskaźnika oceny bezpieczeństwa energetycznego w sektorze polskiego transportu drogowego przyjmując addytywną formułę agregacji.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo energetyczne, paliwa alternatywne, model, transport drogowy.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.28

Przesłano do redakcji: listopad 2015

Przyjęto do druku: lipiec 2016

Katarzyna PIETRUCHA-URBANIK¹
Anna NOGAJ²
Justyna STECKO³

ASSESSMENT OF WATER SUPPLY INFRASTRUCTURE STATE IN RURAL AREAS IN POLAND USING MULTIVARIATE ANALYSIS

In the study the condition of the water supply infrastructure in rural areas in Poland was assessed. Research period covered the years 2003 and 2014. Through this period, the water supply infrastructure state was considerably improved. The improvement was mainly due to Polish accession to the European Union, therefore, the proper standards of water supply should be ensured, in order to adapt them to of the EU rights. The European community has supported Poland through all kinds of subsidies thanks to which water supply was expanded and a procedure of improvement was implemented. For performing research the multivariate comparative analysis – the agglomeration method and the k-means method - were used. The analysis covered the following parameters characterizing the development of the water supply infrastructure in rural areas: changes in length of water supply network, number of water supply connections, number of water treatment plants. In the last decade, the percentage of the population using water supply network increased by 13%, with biggest increase in Masovian (up to 32%) and in Lesser Poland (up to 26%) and the lowest was observed in the Opole province (up to 6%). In contrast, the costs associated with the development of water supply infrastructure in rural areas increased by 33%. The largest costs investment were incurred in the Greater Poland Region (380%) and in the Silesian province (260%). Increasing the development level of water supply infrastructure and consequently, the sewage infrastructure development will influence the tourism and investment attractiveness of rural areas.

Keywords: water supply infrastructure, rural areas, multivariate analysis.

1. INTRODUCTION

The state of water supply infrastructure indicates the standard of living of people in the given area. Its development ensures an increase in the standard of living, as well as improving the environment. The water infrastructure state determines the form and the

¹Katarzyna Pietrucha-Urbanik, PhD, Eng., Politechnika Rzeszowska, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury, al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów, autor korespondencyjny: e-mail: kpiet@prz.edu.pl

²Anna Nogaj, MSc, Eng., Politechnika Rzeszowska, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury, al. Powstańców Warszawy 6, 35-959 Rzeszów

³Justyna Stecko, PhD, Politechnika Rzeszowska, Wydział Zarządzania, al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów

level of all kinds of economic activities, also decides about increasing or decreasing the area attractiveness, both in terms of investment and tourism.

Rural localities in Poland are significantly differentiated, next to the poorer and less developed areas there are also the richer ones which grow quite quickly. The state aims to reduce these differences as much as possible. It is not easy because it requires high financial expenditures. After 2004, that is after the accession of Poland to the European Union, Poland began to receive different types of subsidies to support the development of different activities, among others, rural development^{4,5,6}. Also analysis proposed in this work can be helpful in decision making about possible renewal of water network, also in terms of costs incurred for failure removal^{7,8,9}.

For this reason, the assessment of the water supply infrastructure state in rural areas in particular Polish provinces, was presented. The scope of the work covers the analysis of changes in the water supply network length, costs incurred for the construction or extension of the water supply network, water treatment plants, changes in the number of water supply connections, in rural areas in Poland in the years 2003 and 2014.

As to assess the water supply infrastructure state the multivariate analysis was used which allows to describe complex phenomena in an intelligible manner. Description of the multivariate analysis methods was presented in many publications¹⁰.

Multivariate analysis was performed through the cluster analysis method and the k-means method. Calculations were performed using Microsoft Excel and Statistica 12.5 GB. Data for the analysis were taken from the statistical yearbooks of CSO.

2. DESCRIPTION OF THE RESEARCH METHOD AND SELECTION OF DIAGNOSTIC CHARACTERISTICS

The cluster analysis involves data segregation so that the variables from the same group were the most related among themselves, wherein their relation with data from other groups was minimum.

Grouping of these variables is carried out in order to reduce the large number of data to the basic groups, which in later analysis are treated as variables. Then a classification of

⁴Gorczyca M., Regionalne dysparytety rozwoju infrastruktury wodociągowej (Regional disparities of water supply infrastructure development). „Gaz, Woda i Technika Sanitarna”, 2011, No 5, pp. 166-170;

⁵Kwietniewski M., Rak J., Niezawodność infrastruktury wodociągowej i kanalizacyjnej w Polsce (Reliability of water and sewerage infrastructure in Poland). PAN, Warszawa 2010;

⁶Mays W.L., Water Distribution Systems. Handbook. McGraw-Hill. New York 1999;

⁷Kleiner Y., Adams B., Rogers J., Water distribution network renewal planning, Journal of Computing in Civil Engineering, 2001, No 1, pp. 15-26;

⁸Pietrucha-Urbanik K., Studziński A., Wybrane aspekty kosztów oraz awaryjności przewodów przykładowego systemu wodociągowego (Selected aspects of costs and failure of pipes in exemplary water supply system), Rocznik Ochrona Środowiska, 2016, No 2, pp. 623-634;

⁹Studziński A., Pietrucha-Urbanik K., Preventive maintenance and reliability of water supply system elements. „Czasopismo Inżynierii Łądowej, Środowiska i Architektury - Journal of Civil Engineering, Environment and Architecture, JCEEA”, 2015, No 3/I, pp. 429-436. DOI: 10.7862/rb.2015.126;

¹⁰Marek T., Analiza skupień w badaniach empirycznych (Cluster analysis in empirical research). PWN, Warszawa 1989;

typical objects, the comparison of the events or objects with many features and the distinction of the main features of the examined objects or events, are made¹¹.

The final step is to link all the variables into one group and the result of applying the agglomeration method is a hierarchical tree.

The selection of appropriate method for measuring the distance between variables, which determines the differentiation, that is the degree of similarity or dissimilarity of the elements, is the basis for the division in the cluster analysis^{12,13}.

In the study the Euclidean distance was used. In this way the Euclidean distance matrix was obtained which is described by the numerical values of the distance, the value closer to zero the similarity of the examined characteristics is higher and if the numerical value is higher the similarity is lower¹⁴.

Before measuring the distance between variables the data standardization was made which allows to their unification due to the fact that they are expressed in different units, allowing for the elimination of differences in scale¹⁵.

In the case of the non-hierarchical method of k-means agglomeration the division of objects is obtained, where no cluster is a part of another, with the previously assumed number of clusters¹⁶.

As a result of grouping, the clusters in which objects are maximally similar to each other are obtained, while objects in different clusters differ from each other significantly¹⁷.

The analysis covered the parameters characterizing the development of water supply infrastructure:

- the number of water supply connections per km of water pipe, no/km, (v_1),
- the length of the water supply network per one rural locality, km/locality, (v_2),
- investment for the water network construction per one rural locality, thousand PLN/locality, (v_3),
- the number of water supply connections, no (v_4),
- the number of water supply connections per one rural locality, no/locality, (v_5),
- the number of water treatment plants, no (v_6),
- percent of the population using water supply system, %, (v_7).

¹¹Jajuga K., *Statystyczna analiza wielowymiarowa (Statistical multivariate analysis)*. PWN, Warszawa 1993;

¹² Migut G., *Zastosowanie technik analizy skupień i drzew decyzyjnych do segmentacji rynku (Application of cluster analysis and decision trees for of for market segmentation)*, StaSoft Polska 2009;

¹³ Ward J.H., Hierarchical grouping to optimize an objective function, „*Journal of the American Statistical Association*”, 1963, No 3, pp. 236-244;

¹⁴Jajuga K., *Statystyczna analiza wielowymiarowa (Statistical multivariate analysis)*. PWN, Warszawa 1993;

¹⁵Pluta W., *Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach ekonomicznych (Multidimensional comparative analysis in economic research)*. PWN, Warszawa 1977;

¹⁶Jajuga K., Sokołowski A., Bock H.H., *Classification, clustering and data analysis: recent advances and applications*. Springer, Berlin 2002;

¹⁷Everitt B.S., Landau S., Leese M., Stahl D., *Cluster Analysis*, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester 2011;

Data for the analysis were obtained from the Central Statistical Office. Variables were selected in such a way that the increase of their values indicated the change in the complex data. All analyses were conducted in the programs Statistica 12.5 PL and Microsoft Excel.

3. RESULTS OF MULTIVARIATE ANALYSIS OF VARIABLES CHARACTERIZING THE WATER SUPPLY INFRASTRUCTURE

Descriptive statistics characterizing the water supply infrastructure and so their arithmetic means, standard deviations and variation coefficients are presented in Table 1.

Table 1. Selected descriptive statistics of variables describing the state of water supply infrastructure.

Variable symbol	Average		Standard deviation		Variation coefficient	
	2003	2014	2003	2014	2003	2014
v ₁	14,5	15,2	3,8	4,0	0,259	0,27
v ₂	3,9	4,9	2,3	2,8	0,584	0,57
v ₃	13,2	18,1	9,2	11,0	0,698	0,61
v ₄	164720,6	218502,8	76727,3	110190,7	0,466	0,50
v ₅	3,5	21,8	5,6	16,0	1,599	0,73
v ₆	455,9	436,4	310,4	265,8	0,681	0,61
v ₇	73,8	86,2	9,6	8,3	0,129	0,10

In 2003, three clusters were identified, with the critical value of 0,85, according to¹⁸. The first cluster consists of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship. Most indicators remain at the average level, except for the investment for the water network construction per one rural locality (v₃). This value is the highest in the country (41.83 thousand of PLN/locality).

The second cluster consists of the Lower Silesia Voivodeship. The values of the indicators generally remain at above average level. It is worth to notice that the number of water supply connections per one rural locality, 19 no/locality, is the highest in Poland.

The third cluster is composed of the Voivodeships: Opole, Greater Poland, Lodz, Silesia, WarmianMasurian, West Pomeranian, Pomeranian, Podlaskie, Lubusz, Świętokrzyskie, Subcarpathian, Lesser Poland, Mazovian and Lublin. The mean values for each indicator remained mostly at below average level. Above average ranked the following indicators: the number of water supply connections per kilometre of water pipe, the number of water supply connections, as well as the number of water treatment plants. The average values of these indicators are, respectively: 14,9 no/km, 167211,3 no, 2,57 no/locality.

As a result of the analysis for 2014 three clusters were distinguished, based on the determined critical value of 0,86. The composition of the individual clusters differed in comparison to 2003. In the first cluster was found the Masovian Voivodeship. Only the indicators: the number of connections per kilometre of water pipe and the percentage of

¹⁸Hellwig Z., Zarys ekonometrii (Outline of econometrics). PWE, Warszawa 1973;

the population using the water, had the values below the average calculated for the whole country, respectively, 13 no/locality and 69,7%. In case of other indicators, their values exceeded the average.

The second cluster included Lesser Poland and Subcarpathian. The values of three indicators, the length of the water network per one rural locality, a number of water treatment plants and the percentage of the population using the water supply system, were lower than the average calculated for the whole country, the average values of those indicators were, respectively, 4,71 km/locality, 206,5 no and 61,3%. The rest of the indicators reached above average values. It is worth to mention that the value of the indicator defining the investment for the construction of water falling per one rural locality in the Subcarpathian was the highest in Poland and amounted 42,85 thousand PLN/locality.

The third cluster was formed from the following provinces: Podlaskie, Lublin, Lodz, Opole, West Pomeranian, Pomeranian, Lubusz, Warmian-Masurian, Kuyavian Pomeranian, Greater Poland, Silesia, Świętokrzyskie and Lower Silesia. The values of only two indicators, the number of water treatment plants and the percentage of the population using water supply system were higher than the average value calculated for the whole country, respectively, 455 no/locality and 80,38%. The values of other indicators were lower than the average.

Similar results were obtained using the k-means method, Polish provinces again were divided into three clusters in 2014, however, in 2003 different composition of the three clusters was obtained, as shown in Table 2.

Provinces from the first cluster were characterized in 2003 by the highest average values of the indicators v_1 , v_2 , v_3 and v_5 . The number of water supply connections per kilometre of water pipeline is 18 no/km, the length of water supply network per one rural locality (6,15 km/locality). The average values of v_6 and v_7 (the number of water treatment plants - 179 and the percentage of the population using the tap water - 67,68%) were lower than the values for the other clusters. The state of water supply system in this group of provinces is better than in other regions of the country, however, still many rural residents do not use tap water.

Provinces from the second cluster are characterized by the lowest average values of coefficients describing the number of water supply connections per kilometre of water pipeline (13 no/km), the length of water supply network per one rural locality (2,41 km/locality), number of water supply connections (87285). After analysing the values of these indicators it was found that they are lower than their average calculated for the whole country. However, it should be noted that the average value of the indicator of population percentage using tap water (78,82%) was the highest for this cluster. It can be stated, that the second cluster is characterized by worse level of water supply infrastructure, in spite of it more rural residents use tap water.

Table 2. Average values of the coefficients calculated for different clusters.

Cluster	Variables						
	v1	v2	v3	v4	v5	v6	v7
2003							
1 st cluster: Lower Silesian, Lesser Poland, Subcarpathian, Silesian, Świętokrzyskie	0,707	0,742	0,287	0,473	0,333	0,106	0,412
2 nd cluster: Kuyavian-Pomeranian, Lubusz, Opole, Podlaskie, pomorskie, Warmian Masovian, West Pomeranian	0,323	0,201	0,231	0,151	0,008	0,446	0,721
3 rd cluster: Lublin, Lodz, Masovian, Greater Poland	0,401	0,644	0,087	0,765	0,125	0,629	0,556
2014							
1 st cluster: Lesser Poland, Sycarpathian	0,777	0,555	0,884	0,445	0,500	0,121	0,290
2 nd cluster: podlaskie, Lublin, łódzkie, Opole, West Pomeranian, pomorskie, Lubusz, Warmian Masovian, KuyavianPomeranian, Greater Poland, Silesian, Świętokrzyskie, Lower Silesian	0,299	0,219	0,150	0,164	0,103	0,464	0,778
3 rd cluster: Masovian	0,435	0,848	0,271	0,552	0,676	0,530	0,789

Provinces from the third cluster have the highest average values of coefficients v_4 and v_6 (respectively: 260122 and 696) and the lowest investment costs for the construction of water supply network (for one rural locality about 8,63 thousand PLN). It can be concluded that the third cluster consists of the provinces in which water supply infrastructure is in good condition and more people than in the first cluster use tap water, however, the authorities of these rural areas spend much less money on construction and modernization of water supply system in comparison with the rest of the country.

Changes in the values of mentioned variables are shown in Table 3. Negative numbers represent a decrease of the value, while the positive the growth.

Table 3. Changes in the value of variables describing the state of water supply infrastructure for rural areas of particular provinces in 2003 and 2014.

Provinces	Variables						
	v ₁	v ₂	v ₃	v ₄	v ₅	v ₆	v ₇
Lower Silesian	0,65	1,91	-1,08	48579	35	9	11,8
KuyavianPomeranian	0,87	0,88	-33,16	45820	11	2	13,2
Lublin	-0,18	0,84	-0,69	61410	11	-43	13,9
Lubusz	0,17	0,87	-2,81	22665	10	16	14,0
Lodz	2,24	0,87	1,29	70400	20	-46	13,7
Lesser Poland	0,62	0,86	18,25	76706	19	8	13,9
Masovian	0,58	3,06	9,97	167284	44	76	20,2
Opole	-0,68	0,39	13,28	14703	5	-5	6,0
Subcarpathian	0,65	0,79	24,98	34640	22	27	9,3
Podlaskie	-0,55	0,31	1,67	22558	3	11	8,6
Pomeranian	0,56	0,52	4,88	46143	7	-26	11,2
Silesian	2,27	0,99	20,10	52419	35	47	10,2
Swietokrzyskie	0,66	1,98	-3,40	41889	35	14	16,5
Warmian Masovian	-0,58	1,54	2,39	34177	9	-111	15,1
Greater Poland	1,51	1,06	17,31	90595	20	-96	9,7
West Pomeranian	1,20	0,60	5,51	30527	7	-194	9,5

The detailed analysis showed:

- in the rural areas in Masovian in the years 2003-2014 the most water supply connections were made (167 284) and the average increase in the length of the water supply network was the highest (915,08 km·year⁻¹) in relation to rural areas in other provinces. It should be mentioned that in 2014 this province incurred the biggest costs associated with the development of water supply infrastructure in rural areas (194 436 thousand PLN),
- the smallest average increase of the water supply network length in the years 2003 and 2014 was observed in the Opole province (80,72 km·year⁻¹),
- the indicator of equipping in water supply system increased on average by 18 no/locality,
- the development of water supply infrastructure is possible thanks to funds, the degree of development of rural areas depends on their height,
- the average percentage of the population using water supply network increased by 13% over the analysed years (the highest value of this indicator was recorded in 2014, in the Opole province, it was 94,9%),
- the length of the water supply network increased by 50334,6 km,
- the number of water supply connections increased by 774148,
- due to extension of the network supplying water and sewage disposal, there has been a reduction in the difference between the percentage of people using tap water and sewerage by 7,8%.

The determined values lead to the conclusion that there were big changes associated with the improvement of water supply infrastructure.

4. CONCLUSIONS

More and more of the rural population uses the water supply and sewage, which will undoubtedly affect the improvement of living standards. The improvement of water supply infrastructure also increases the attractiveness of rural areas, in terms of both tourism and investment. The greater flow of tourists allows the rural population developing farm tourism. The investors will have a huge impact on the development of rural areas by building plants where the rural population could find work.

The significant improvement of the infrastructure supplying water was observed, which was connected with large financial outlays intended for the construction and modernization of the water supply infrastructure in rural areas in Poland.

The multivariate comparative analysis with the use of k-means method and cluster analysis conducted for the indicators characterizing the water supply infrastructure in rural areas in 2014 allowed for the distinction of the following clusters:

- 1st cluster, consists of Lesser Poland and Subcarpathian, the individual indicators are at the average level, with the exception of the indicator related to capital expenditures on the construction and modernization of water supply network and also the number of water supply connections per km of water pipeline..
- 2nd cluster, consists of provinces: Podlaskie, Lublin, Lodz, Opolskie, West Pomeranian, Pomeranian, Lubusz, Warmian-Masurian, Kuyavian Pomeranian, Greater Poland, Silesian, Świętokrzyskie and Lower Silesian. The analysis of each indicator is not satisfactory in comparison with other clusters, whose averages reach the lowest values among the other clusters.
- 3rd cluster, consists of Masovian, which is the most economically developed, resulting in the highest indicators of the degree of equipping in the water supply network, compared to other provinces. The analysis showed that all the considered parameters in the third cluster had been improved over the analysed years.

In both analyses used to describe the water supply infrastructure state, by the agglomeration method and k-means method, the similar results of grouping were obtained.

REFERENCES

- [1] Everitt B.S., Landau S., Leese M., Stahl D., *Cluster Analysis*, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester 2011;
- [2] Górczyca M., *Regionalne dysparytety rozwoju infrastruktury wodociągowej (Regional disparities of water supply infrastructure development)*. „Gaz, Woda i Technika Sanitarna”, 2011, No 5, pp. 166-170;
- [3] Hellwig Z., *Zarys ekonometrii (Outline of econometrics)*. PWE, Warszawa 1973;
- [4] Jajuga K., Sokołowski A., Bock H.H., *Classification, clustering and data analysis: recent advances and applications*. Springer, Berlin 2002;

- [5] Jajuga K., *Statystyczna analiza wielowymiarowa (Statistical multivariate analysis)*. PWN, Warszawa 1993;
- [6] Kleiner Y., Adams B., Rogers J., *Water distribution network renewal planning*, Journal of Computing in Civil Engineering, 2001, No 1, pp. 15-26;
- [7] Kwietniewski M., Rak J., *Niezawodność infrastruktury wodociągowej i kanalizacyjnej w Polsce (Reliability of water and sewerage infrastructure in Poland)*. PAN, Warszawa 2010;
- [8] Marek T., *Analiza skupień w badaniach empirycznych (Cluster analysis in empirical research)*. PWN, Warszawa 1989;
- [9] Mays W.L., *Water Distribution Systems. Handbook*. McGraw-Hill. New York 1999;
- [10] Migut G., *Zastosowanie technik analizy skupień i drzew decyzyjnych do segmentacji rynku (Application of cluster analysis and decision trees for of for market segmentation)*, StaSoftPolska 2009;
- [11] Pietrucha-Urbanik K., Studziński A., *Wybrane aspekty kosztów oraz awaryjności przewodów przykładowego systemu wodociągowego (Selected aspects of costs and failure of pipes in exemplary water supply system)*, Rocznik Ochrona Środowiska, 2016, No 2, pp. 623-634;
- [12] Pluta W., *Wielowymiarowa analiza porównawcza w badaniach ekonomicznych (Multidimensional comparative analysis in economic research)*. PWN, Warszawa 1977;
- [13] Studziński A., Pietrucha-Urbanik K., *Preventive maintenance and reliability of water supply system elements*. „Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury - Journal of Civil Engineering, Environment And Architecture, JCEEA”, 2015, No 3/I, pp. 429-436. DOI: 10.7862/rb.2015.126;
- [14] Ward J.H., *Hierarchical grouping to optimize an objective function*, „Journal of the American Statistical Association”, 1963, No 3, pp. 236-244.

OCENA STANU INFRASTRUKTURY ZAOPATRUJĄCEJ W WODĘ NA OBSZARACH WIEJSKICH W POLSCE METODĄ WIELOWYMIAROWEJ ANALIZY

W pracy przeprowadzono ocenę stanu infrastruktury zaopatrującej w wodę i odprowadzającą ścieki na obszarach wiejskich w Polsce. Badanym okresem były lata 2003 oraz 2014. Na przestrzeni tych lat stan infrastruktury wodociągowej uległ znacznemu polepszeniu. Poprawa nastąpiła głównie dzięki wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, zatem musiano zadbać o podwyższenie poziomu świadczonych usług wodociągowych, tak aby dopasować je do prawa unijnego. Wspólnota europejska wspierała Polskę wszelkiego rodzaju dotacjami, dzięki którym rozbudowywano, a także poddawano modernizacji infrastrukturę wodociągową oraz kanalizacyjną. Do przeprowadzenia analizy użyto wielowymiarowej analizy porównawczej-metod aglomeracyjnej oraz metody k-średnich. Analizą objęto następujące parametry charakteryzujące rozwój infrastruktury zaopatrującej w wodę, do których należą: długość sieci wodociągowej, liczby przyłączy wodociągowych, liczby powstałych stacji uzdatniania wody, stopnia zwodociągowania obszarów wiejskich. W ostatnim dziesięcioleciu procent ludności korzystającej z sieci wodociągowej zwiększył się o 13%, w tym największy wzrost w województwach mazowieckim (wzrost o 32%) oraz

małopolskim (wzrost o 26%), a najmniejszy zaobserwowano w województwie opolskim (wzrost o 6%). Natomiast koszty związane z rozbudową infrastruktury wodociągowej na obszarach wiejskich wzrosły o 33%. Największe nakłady inwestycyjne zostały poniesione w województwie wielkopolskim (wzrost o 380%) oraz w województwie śląskim (wzrost o 260%). Podniesienie poziomu rozwoju infrastruktury wodociągowej oraz w konsekwencji kanalizacyjnej będzie wpływało na turystyczną oraz inwestycyjną atrakcyjność obszarów wiejskich. Również rozwój gospodarstw agroturystycznych jest uwarunkowany stanem infrastruktury wodociągowej, która bezpośrednio wpływa na powstawanie nowych miejsc pracy na terenach wiejskich.

Słowa kluczowe: długość sieci wodociągowej, obszary wiejskie, wielowymiarowa analiza porównawcza.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.29

Przesłano do redakcji: styczeń 2016

Przyjęto do druku: lipiec 2016

Сергей ПРОКОПЕНКО¹

РАЗВИТИЕ РЕАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье рассматриваются проблемы развития реального образования во второй половине XIX – в начале XX вв. в одном из наиболее значимых регионов Украины – Екатеринославской губернии. Показаны цели создания реальных училищ как особого типа средних учебных заведений в Российской империи, борьба сторонников формального, классического и реального образования в отношении их создания. Анализируется соответствующая трансформация учебных программ реальных учебных заведений вследствие изменения целей их создания в соответствии с «Уставом гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения» 1864 г., «Уставом реальных училищ» 1872 г., «Уставом реальных училищ» 1888 г., пересмотром планов и программ реальных училищ в 1895-1906 гг. в связи с обсуждением проблем реформирования среднего образования и сближением обоих типов средней школы, резко разделенных реформой 1871-1872 гг.

Показан процесс становления реального образования в Екатеринославской губернии в 70-х – 90-х гг. XIX в., связанный с открытием по инициативе Екатеринославской городской думы первого в регионе реального училища, раскрыта динамика его развития и результаты деятельности за первую четверть существования.

Значительное внимание уделено новому этапу развития реального образования в Екатеринославской губернии в начале XX в., связанным с открытием реальных училищ не только в губернском центре, но и в уездных городах и промышленных поселках губернии (Мариуполе, Бахмуте, Юзовке, Луганске). Всего в 1901-1917 гг. было открыто пять новых реальных училищ и за их количеством Екатеринославщина заняла одно из первых мест среди девяти украинских губерний. В статье подчеркивается, что инициаторами их учреждения, в том числе и частных реальных училищ, были земское и городское самоуправления.

Ключевые слова: образование, история, Украина.

1. АКТУАЛЬНОСТЬ ТЕМЫ И ПОСТАНОВКА ЦЕЛИ СТАТЬИ

Реформирование системы образования, превращение ее в определяющий фактор политической, социально-экономической, культурной и научной жизнедеятельности общества, провозглашенное Национальной доктриной развития образования, актуализирует проблему анализа осуществления предыдущих реформ и учета как положительного, так и отрицательного опыта для современной практики. В связи с этим особого внимания заслуживает опыт развития среднего образования во второй половине XIX – начале XX вв., который характеризуется

¹Сергей Прокопенко, аспирант кафедры истории Украины Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара; e-mail: badaboom1510@gmail.com

довольно радикальными реформами и контрреформами организации деятельности средних учебных заведений².

К тому же, в условиях глобализации и перехода к информационному обществу особую актуальность приобретает анализ давней дискуссии между представителями двух различных течений – сторонниками классического и реального образования. Тем более, что и сегодня каждое из них имеет своих сторонников в Украине, особенно среди тех, кто выступает за раннюю профилизацию обучения. Все это актуализирует изучение развития классического и реального образования в Российской империи, их преимуществ и недостатков, учитывая, что в годы независимости в Украине возникли новые типы средних общеобразовательных учебных заведений различной направленности: гуманитарные гимназии и коллегии, естественные, технические, медицинские, информационные лицеи и т.д.

В связи с этим, целью статьи является анализ становления и развития реального образования во второй половине XIX – начале XX вв. в одном из крупнейших регионов Украины – Екатеринославской губернии.

2. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД

Исследованию проблемы развития реального образования в целом посвящен достаточно широкий круг работ, среди которых стоит выделить монографию известного российского исследователя истории образования Н. Константинова³ и диссертацию современного украинского ученого Г. Бондаренко⁴. Что касается становления и развития реального образования во второй половине XIX – начале XX вв. в Екатеринославской губернии, то эти вопросы практически не исследовались. Фактически единственными работами, в которых рассматривается деятельность реальных училищ Екатеринославской губернии, являются очерки истории 1-го и 2-го Екатеринославских реальных училищ, написанные более 100 лет назад их преподавателями А. Рождественским⁵ и С. Тимощенко⁶.

² Про Національну доктрину розвитку освіти: указ Президента України від 17 квітня 2002р. № 347/2002. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>. – Назва з екрану.

³ Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года / Н.А. Константинов. – М.: Учпедгиз, 1956. – 247 с.

⁴ Бондаренко Г.В. Становлення і розвиток реальних училищ в Україні (1872-1917 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Г.В. Бондаренко; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди.–Переяслав-Хмельницький, 2012. – 21 с.

⁵ Рождественский А. Краткий исторический очерк десятилетнего существования Екатеринославского II имени Его императорского высочества государя наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича Реального училища/ А. Рождественский. – Екатеринослав, 1911. – 58 с.

⁶ Тимощенко С. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет его существования 1875 – 1900 / С. Тимощенко. – Екатеринослав, 1901. – 144 с.

3. ЦЕЛИ СОЗДАНИЯ РЕАЛЬНЫХ УЧИЛИЩ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Возникновение в Российской империи отдельного типа средних учебных заведений – реальных училищ – было обусловлено рядом объективных и субъективных факторов. С одной стороны, с началом промышленного переворота в 30 – 40-х гг. XIX в. и развитием промышленности существенно возросла потребность в подготовке соответствующих специалистов. Не случайно открытие первых училищ в России с реальным курсом было инициировано частными лицами еще в начале XIX в. Именно, исходя из потребностей развития промышленности и науки, идею необходимости развития реального образования отстаивали представители концепции материального образования. С другой стороны, содержание и основные параметры государственной образовательной политики в течение всего XIX в. определяли преимущественно сторонники концепции формального, классического образования, которые руководствовались прежде всего мотивами обеспечения охранительной тенденции в образовании. Наиболее рельефно эту мысль высказал министр народного просвещения в 1866-1880 гг. граф Д. Толстой, заявив, что выбор между классическим и реальным образованием является выбором между нравственным и материалистическим направлением обучения и воспитания, а, соответственно, и всего общества⁷.

Борьба этих двух подходов особенно проявилась в ходе осуществления реформы среднего образования 1864 г. В итоге компромисса между ними 19 ноября 1864 г. был утвержден «Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения». Создавались два типа гимназий – классические и реальные. Гимназии имели целью «доставить воспитывающемуся в них юношеству общее образование, и вместе с тем служить пригособительными заведениями для поступления в университет и другие высшие специальные училища». Они провозглашались всеобщими и общедоступными⁸.

Однако, если в соответствии с §122 Устава выпускники классических гимназий могли поступать в университет, то свидетельства об окончании реальных гимназий только принимались во внимание при поступлении в высшие специальные училища. Именно эта норма стала сдерживающим фактором распространения реальных гимназий: в 60-х гг. XIX в. классические гимназии составляли 73,8% всех учебных заведений, реальные – 26,2%⁹.

Министр народного просвещения граф Д. Толстой, который пришел на смену либеральному А. Головнину, был последовательным сторонником классического образования. Он считал необходимым проведение контрреформы среднего образования с тем, чтобы перекрыть путь в университеты нежелательным элементам. По его инициативе 30 июля 1871 г. был утвержден новый «Устав

⁷ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902/ С.В. Рождественский. – СПб, 1902. – 785 с.

⁸ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения, высочайше утвержденный 19 ноября 1864 г.// ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб, 1867. – Т. XXXIX. – Отд.2. –С.167-179.

⁹ Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года / Н.А. Константинов. – М.: Учпедгиз, 1956, с.14; 31, с.179.

гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения», который узаконил классическую гимназию как основной тип среднего учебного заведения с восьмилетним сроком обучения, а 15 мая 1872 г. – «Устав реальных училищ»¹⁰.

Таким образом, с одной стороны, обеспечивалось достижение поставленной цели и классические гимназии становились единственным источником пополнения студенческих рядов за счет представителей привилегированных классов, а с другой, реальные училища, в которые преобразовывались реальные гимназии, должны были обеспечить потребности народного хозяйства в образованных кадрах. Как отмечало министерство, задачей реформы должно быть «приноровление курса реальных училищ к специальным потребностям различных родов промышленности и торговли». Они должны готовить «к поступлению прямо на практическое поприще промышленных занятий среднего разбора. Что же касается перехода воспитанников реальных училищ в высшие специальные учебные заведения, то желательно сделать его возможным не столько в интересах этих заведений, сколько ради того, чтобы способнейшим воспитанникам реальных училищ, желающим идти далее, не был прегражден путь»¹¹.

В соответствии с этой целью реальных училищ определялось предоставление «учащемуся в них юношествообщего образования, приспособленного к практическим потребностям и к приобретению технических познаний». По Уставу 1872 г. реальные училища имели шесть основных классов, хотя могли открываться также в составе пяти, четырех, трех и двух классов, с годичным курсом в каждом из них. Пятиклассные реальные училища состояли из классов от II до VI включительно, четырехклассные – от III до VI, трехклассные – от IV до VI и двухклассные – из V и VI классов. При наличии необходимых средств в училищах могли открываться и дополнительные, седьмые классы. Старшие классы училищ (V и VI) могли иметь два отделения – общее и коммерческое, а в седьмых классах могли создаваться три вида отделений: общие, предназначенные для подготовки воспитанников в высшие специальные учебные заведения, и профессиональные с механико-техническим и химико-техническим уклонами¹².

Однако, надежды не оправдались, и реальные училища не смогли выполнить своей миссии – обеспечить как должную практическую подготовку своих воспитанников, так и подготовку их для поступления в высшие специальные учебные заведения. 27 ноября 1886 г. на рассмотрение Государственного совета был вынесен проект общего плана развития промышленного образования в России, в контексте которого были изложены основы реформирования и реальных училищ¹³.

¹⁰ Прокопенко С.Л. Катеринославське реальне училище: історія створення/ С.Л. Прокопенко// Історичні етюди. –2010. – Вип.2 – С.36-38.

¹¹ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902/ С.В. Рождественский. – СПб, 1902, , с.521.

¹² Таблицы числа недельных уроков в гимназиях и прогимназиях// ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб, 1867. – Т. XXXIX. –Отд.3. –С.438-439.

¹³ Бондаренко Г.В. Становлення і розвиток реальних училищ в Україні (1872-1917 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Г.В. Бондаренко; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди.–Переяслав-Хмельницький, 2012, с.11-12.

В 1888 г. министерство народного просвещения внесло в Государственный совет проект преобразования реальных училищ, который был утвержден царем 25 мая того же года. Поскольку создавалась сеть средних и низших технических училищ, химико-технические и механико-технические отделения в дополнительных VII классах были ликвидированы, хотя коммерческие отделения в V и VI классах сохранились. В реальных училищах разрешалось открывать и подготовительные классы¹⁴.

Итак, первоначальные цели создания реальных училищ «доставлять учащемуся в них юношеству общее образование, приспособленное к практическим потребностям и к приобретению технических познаний», было заменено другими целями – с одной стороны давать общее образование, необходимое для гражданской службы без всякой специальности, а с другой – готовить учеников к усвоению в высших специальных учебных заведениях технического образования¹⁵.

4. ТРАНСФОРМАЦИЯ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ РЕАЛЬНЫХ УЧИЛИЩ

В соответствии с изменением целей деятельности реальных училищ происходила и трансформация учебных программ. По «Уставу гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения» 1864 г. преподавание в реальных гимназиях Закона Божьего, русского языка с церковнославянским и литературы, истории, географии, чистописания предусматривалось в одинаковом объеме с классическими, одновременно в большем объеме должны были преподаваться математика, естественная история с химией, физика и космография, два обязательных новых языка (французский и немецкий), рисование и черчение. Совсем не предусматривалось преподавание латинского и греческого языков. В принципе это соответствовало задаче гимназий: предоставление ученикам общего образования и их подготовка для поступления в университет и другие высшие специальные учебные заведения¹⁶.

Поскольку «Устав реальных училищ» 1872 г. существенно изменял цель реальных училищ, то в процессе преподавания общеобразовательных предметов предполагалось вооружить учеников такими знаниями и навыками, которые после окончания школы могли бы принести практическую пользу. Так, на уроках русской грамматики считалось необходимым развивать умение четко и грамотно излагать свои мысли – умение, необходимое в деловом общении между людьми; на уроках иностранного языка – быстро читать и писать; рекомендовалось обращать внимание на те разделы математики, которые имеют непосредственное применение в обычной жизни, дают навыки работы с числами и пространственными понятиями. Уроки

¹⁴ Обзор деятельности Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III (со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.). – СПб., 1901, с.288.

¹⁵ Тимощенко С. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет его существования 1875 – 1900 / С. Тимощенко. – Екатеринослав, 1901, с.7-8.

¹⁶ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения, высочайше утвержденный 19 ноября 1864 г.// ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб, 1867. – Т. XXXIX. – Отд.2, с.168, 171.

графики должны были развивать умение представить точный чертеж предмета, умение нарисовать его и др. Вместе с тем считалось, что такие дисциплины, как физика и естествознание, не дают знания, которые имеют непосредственное применение в жизни, и их следует изучать в высших специальных училищах. Обстоятельное изложение истории министерство также считало опасным, поскольку оно могло привести к «неверным, а то и вредным» суждениям¹⁷.

Все это обусловило отличие учебных планов, которые вводились в реальных училищах, от учебных планов реальных гимназий. В часах учебный план основного отделения реальных училищ выглядел следующим образом: количество часов на математику увеличивалось с 25 до 31 час., на русский язык – с 25 до 26 час., на географию – с 8 до 10 час., на два иностранных языка уменьшалось с 46 до 45 час., но при этом на немецкий язык увеличивалась с 22 до 27 час., на историю–уменьшалось с 14 до 12 час., Закон Божий – с 14 до 12 час., на естественную историю и химию– с 23 до 12 час., физику– с 9 до 8 час. Вместе с тем, более чем вдвое увеличивалось число часов на преподавание чистописания, рисования и черчения– с 20 до 41, прежде всего за счет увеличения часов на рисование и черчение – 35 часов. Для сравнения: в классических гимназиях основными предметами определялись древние языки – 85 час. –и математика – 37 час. (вместе с физикой, математической географией и кратким естествознанием)¹⁸.

Преобразование по Уставу 1888 г. обусловило увеличение в учебных планах количества часов на изучение новых иностранных языков, математики, физики, естественной истории, истории, географии и некоторое уменьшение часов на черчение, чистописание и рисование. Дальнейшее усиление общеобразовательной направленности обучения в реальных училищах было осуществлено в соответствии с планами и программами, утвержденными министерством народного просвещения 26 июля 1895 г. В конце 1890-х – начале 1900-х гг. активно обсуждалась проблема реформирования среднего образования, целью которого определялось сближение обоих типов средней школы, резко разделенных реформой 1871-1872 гг.¹⁹.

В связи с этим распоряжениями министерства от 23 июня 1901 г., 23 июля 1902 г. и 21 июля 1903 г., в качестве подготовительных мероприятий к реформе средней школы, был осуществлен ряд изменений планов и программ реальных училищ. В частности, в 1902 г. был выработан общий курс первых двух классов реальных училищ и классических гимназий, что давало возможность некоторым реалистам после первых двух лет обучения переходить в третий класс классических гимназий. 15 мая 1906 г. был утвержден новый учебный план реальных училищ, который действовал в основных чертах до их полного превращения в советское время. В циркуляре министерства о введении в действие этого плана говорилось, что его

¹⁷ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов – М.: Педагогика, 1976, с. 130.

¹⁸ Высочайше утвержденная, 15 мая 1872 года, таблица числа недельных уроков в реальных училищах, с двумя отделениями и с дополнительным классом.// Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 2. – СПб, 1875. –Т.XLVII.– Отд. 3. – С.262; Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902/ С.В. Рождественский. – СПб, 1902. – 785 с.

¹⁹ Обзор деятельности Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III (со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.). – СПб., 1901. – 523 с.

введение придает обучению более общеобразовательный характер, усиливая преподавания русского языка (28 час.), истории (14), географии (12) и французского языка (18), вводя преподавание законоведения в дополнительном классе и т.д. Тем более, что выпускникам предоставлялось право поступления в университеты на физико-математические и медицинские факультеты, выдержав дополнительные экзамены только по латинскому языку²⁰.

5. СТАНОВЛЕНИЕ РЕАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В 70-Х – 90-Х ГГ. XIX В.

Одним из достижений образовательных реформ 60-х – 70-х гг. XIX в. была ликвидация монополии государства на учреждение учебных заведений. Право на их создание получили также земское и городское самоуправление, общества, частные лица, поэтому общественность приняла активное участие в открытии реальных училищ. Так, в 1873 г. были открыты первые 22 реальные училища, в том числе в шести городах Украины – Киеве, Кременчуге, Николаеве, Одессе, Сумах, Харькове. На их содержание были ассигнованы суммы не только правительством, но и городскими общинами и земствами²¹.

В процесс распространения реального образования активно включилась и Екатеринославская городская дума, тем более, что в результате промышленного развития края возросла потребность в специалистах, владеющих практическими знаниями. Весной 1874 г. городская дума приняла решение об открытии в Екатеринославе реального училища, ее ходатайство в следующем году удовлетворил Государственный совет и 28 сентября 1875 г. состоялось торжественное открытие Екатеринославского реального училища. Училище открылось сначала в составе четырех классов (III-VI), в V-VI классах действовали как общее, так и коммерческое отделения (до 1884 г.). С 1880-1881 учебного года открылся VII-й дополнительный класс с общим и химико-техническим отделениями²².

В июле 1882 г. попечительский совет училища счел необходимым открыть также I и II классы с целью улучшения уровня подготовки учащихся III-го класса. Открытие I, II и VII классов обусловило существенное увеличение численности учащихся в училище. Если в год открытия, в 1875-1876 учебном году, в нем учился 31 ученик, то в 1880-1881 учебном году количество учащихся возросло до 120, в 1885-1886 учебном году – до 157, в 1889-1890 учебном году – до 215 учащихся, в 1894-1895 году – до 235, а в 1899-1900 учебном году – до 325. То есть за первые 25 лет существования училища численность учеников выросла в 15 раз. Этому способствовало и открытие подготовительного класса, связанное с преобразованием реальных училищ в 1888 г.²³.

Итак, Екатеринославское реальное училище в течение последней четверти XIX в. прошло значительный путь. Открывшись сначала в составе четырех классов оно

²⁰ Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1903 год. – СПб., 1905.

²¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.): нариси / відп. ред. М.Д. Ярмаченко. – К.: Рад. шк., 1991, с.143.

²² Тимощенко С. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет его существования 1875 – 1900 / С. Тимощенко. – Екатеринослав, 1901, с.9-10, 24

²³ *Ibidem*, с.18, 24, 28

вскоре, благодаря настойчивости местной общественности, дополнилось I, II и VII дополнительными классами. За четверть века аттестаты об окончании VI класса получило 320 учащихся (297 выпускников основного и 23 – коммерческого отделений), а VII класса – 220, в том числе 139 об окончании общего и 81 ученик – химико-технического отделений²⁴.

6. РАЗВИТИЕ РЕАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ XX В.

Начало XX в. характеризовалось дальнейшим развитием реального образования на Екатеринославщине. Активно развивалось Екатеринославское реальное училище, хотя темпы роста контингента его учеников несколько стабилизировались: в 1903-1904 учебном году в нем учился 391 ученик, в 1904-1905 учебном году – 403, в 1906-1907 учебном году – 378, а в 1915-1916 учебном году – 342 ученика²⁵.

Определенным образом это было связано с открытием 23 сентября 1901 г. в Екатеринославе 2-го реального училища. Инициатором его создания был исполняющий обязанности городского головы П. Волков, в дальнейшем многолетний почетный попечитель училища, который в сентябре 1900 г. внес предложение в городскую думу об открытии второго реального училища города. Он мотивировал это тем, что «с каждым годом в г. Екатеринославе увеличивается давно уже сознаваемая потребность в средних учебных заведениях. Одной классической гимназии и одного реального училища весьма недостаточно для города с населением около 120 000 и притом города промышленного и быстро растущего... В виду переполнения как реального училища, так и гимназии, является необходимость в открытии в г. Екатеринославе, по крайней мере, еще одного среднего учебного заведения»²⁶.

Эту инициативу поддержали екатеринославский губернатор граф Ф. Келлер, Екатеринославские губернское и уездное земства, попечитель Одесского учебного округа Х. Сольский. Екатеринославское уездное земское собрание приняло решение о ежегодном ассигновании на содержание училища 6 тыс. руб., губернское собрание выделило на обустройство училища 10 тыс., городская дума обязалась выделять по 23 тыс. руб. ежегодно²⁷.

О действительно насущной необходимости открытия реального училища свидетельствует то, что в 1901 г. в училище было подано 302 заявления в подготовительный, I и II классы, из которых было принято 140 человек (46,4%), в следующем году из 238 человек было принято лишь 64 (27%), а в 1903 г. из 237 – только 47 (20%). Вместе с тем, количество учащихся по мере открытия новых

²⁴ *Ibidem*, с.122, 144

²⁵ Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование. – Екатеринослав, 1905. – 195 с. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 год. Народное образование. – Екатеринослав, 1907. – 76 с.

²⁶ Рождественский А. Краткий исторический очерк десятилетнего существования Екатеринославского II имени Его императорского высочества государя наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича Реального училища/ А. Рождественский. – Екатеринослав, 1911. – 58 с.

²⁷ Переписка с Министерством Просвещения, Екатеринославским губернатором, городским головой об открытии 2 реального училища в г. Екатеринославе // Державний архів Одеської області. – ф.42. – оп.35 – спр. 1759.

классов постоянно росло. О динамике можно судить по таким данным: в 1901 г. в училище обучалось 140 учеников, 1902 г. – 207, 1903 г. – 273, 1904 г. – 325, 1905 г. – 404, 1906 г. – 489, 1907 г. – 530, 1908 г. – 582, 1909 г. – 554, 1910 г. – 501 ученик²⁸.

При этом следует иметь в виду, что если Екатеринославское 1-е реальное училище содержалось за счет средств государственного бюджета, губернского земства, города и платы за обучение, то 2-е реальное училище содержалось преимущественно за счет города. Так, в 1901 г. городская дума ассигновала 11 тыс. руб., в 1902 г. – 23 320, в 1905 г. – 30 344, в 1910 г. – 31 157 руб. Вторым основным источником была плата за обучение: в эти же годы она составляла соответственно 2 440, 7 323, 4 996 и 21 355 руб.²⁹.

С середины 1900-х гг. начался процесс открытия реальных училищ в уездных городах и промышленных поселках губернии. Первым среди них стало реальное училище в городе Мариуполе, который в конце XIX – начале XX вв., после постройки сначала трубопрокатного завода, а затем завода «Русский Провиданс», превратился из портового и купеческого города в крупный промышленный центр. 26 мая 1906 г. Мариупольская городская дума рассмотрела ходатайство родительского комитета Александровской мужской гимназии об открытии в городе реального училища. Гласные думы поддержали предложение, учитывая, что мужская гимназия была переполнена и многим по этой причине отказывали в обучении. Поскольку открытие училища за государственные средства затормозилось, а потребность в таком учебном заведении была очень острой, городская дума высказалась за создание в Мариуполе частного реального училища. К началу 1906 – 1907 учебного года было открыто частное училище первого разряда В. Гиацинтова, в июне 1907 г. оно, в соответствии с циркуляром министерства народного просвещения от 6 февраля 1906 г., было преобразовано в частное реальное училище В. Гиацинтова (с правами для учащихся). В 1913-1914 учебном году в училище обучались 343 ученика³⁰.

В 1908 г. решение об открытии реальных училищ в г. Бахмуте и поселке Юзовка приняло Бахмутское уездное земство. Эту инициативу поддержало губернское земство, выделив по 5 тыс. руб. на обустройство училищ и по 2 тыс. руб. ежегодной помощи на их содержание. Бахмутское земское реальное училище было открыто осенью 1910 г., в 1912 г. в нем обучалось уже 223 ученика. Основными источниками финансирования училища были средства земства и сборы платы за обучение. Так, в 1915 г. из общей суммы расходов в 35 125 руб. плата за обучение составляла 19 200 руб., остальное покрывалось за счет уездного и губернского земств. В 1916 г. было открыто и Юзовское реальное училище³¹.

²⁸ Рождественский А. Краткий исторический очерк десятилетнего существования Екатеринославского II имени Его императорского высочества государя наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича Реального училища/ А. Рождественский. – Екатеринослав, 1911, с.10, 14, 21

²⁹ *Ibidem*, с.18, 52.

³⁰ Новікова С.В. Розвиток професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті (остання третина XIX – початок XX ст.)/ С.В. Новікова// Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2015. – Вип.12, с.77; 12; 22; 23.

³¹ Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав, с.61; 27, с.851-852; 29, с.35-36.

В Луганске городская дума также впервые в сентябре 1908 г. рассмотрела вопрос об организации реального училища. Как было заявлено на заседании думы, потребность открытия учебного заведения типа реального училища является очень актуальной ввиду того, что город превратился в центр горнозаводской промышленности юга России. Но в силу разных причин его открытие состоялось лишь в 1914 г., когда правительство разрешило Луганскому обществу «Просвещение» открыть на свои средства среднее частное мужское учебное заведение (с программой правительственных реальных училищ)³².

Таким образом, можно выделить два этапа в развитии реального образования в Екатеринославской губернии: первый – 1875-1900 гг., –который характеризовался становлением и развитием Екатеринославского 1-го реального училища, и второй – 1901-1917 гг., –когда начался процесс расширения сети реальных училищ как в губернском центре, так и в уездных городах и промышленных поселках региона. В течение этого этапа в губернии было основано еще пять реальных училищ и за их сетью она заняла одно из первых мест среди девяти украинских губерний. Причем инициаторами их создания, исходя из потребностей бурного социально-экономического развития региона, было городское и земское самоуправление.

БИБЛИОГРАФИЯ

- [1] Бондаренко Г.В. Становлення і розвиток реальних училищ в Україні (1872-1917 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Г.В. Бондаренко; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди.–Переяслав-Хмельницький, 2012. – 21 с.
- [2] Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1903 год. – СПб., 1905. – 731 с.
- [3] Высочайше утвержденная, 15 мая 1872 года, таблица числа недельных уроков в реальных училищах, с двумя отделениями и с дополнительным классом.// Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 2. – СПб, 1875. –Т.XLVII.– Отд. 3. – С.262.
- [4] Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (с 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав, 1916. – 1312.
- [5] Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав, 1915 – 541 с.
- [6] Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года / Н.А. Константинов. – М.: Учпедгиз, 1956. – 247 с.
- [7] Луганское реальное училище. – Режим доступа: <http://shusek.livejournal.com/7279.html>. – Заглавие с экрана.
- [8] НовіковаС.В. Розвиток професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті (остання третина XIX – початок XX ст.)/ С.В. Новікова// Вісник

³² Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (с 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав, 1916. – 1312.

- Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2015. – Вип.12. – С.71-80.
- [9] Обзор деятельности Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III (со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.). – СПб., 1901. – 523 с.
- [10] Об учебной части в гимназиях и реальных училищах на 1902-1903// Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – сентябрь. – часть СССXXXIII. – С.48-57.
- [11] О введении в действие с наступающего 1906/7 учебного года установленной ученым комитетом министерства таблицы числа недельных уроков в реальных училищах: циркуляр Министерства народного просвещения №9555 от 15мая 1906 г. // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. – Ч.III. – 1906. – май. – С.23-26.
- [12] О присвоении частным учебным заведениям, приближающимся по курсу к реальным училищам, наименований частных реальных училищ, с предоставлением учащимся в них соответствующих прав:циркуляр Министерства народного просвещения №2782 от 6 февраля 1906 г. // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. – Ч.III. – 1906. – май. – С.15-16.
- [13] О реальных училищах: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета 9 июня 1888 г.// ПСЗРИ. – Собр. 3. – СПб., 1890. –Т. VIII. –С.336-341.
- [14] Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование. – Екатеринослав, 1905. – 195 с.
- [15] Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 год. Народное образование. – Екатеринослав, 1907. – 76 с.
- [16] Отчет Екатеринославского 1-го реального училища за 1915-1916 учебный год. – Екатеринослав, 1916 – 99 с.
- [17] Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.
- [18] Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в./ под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Табиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
- [19] Переписка с Министерством Просвещения, Екатеринославским губернатором, городским головой об открытии 2 реального училища в г. Екатеринославе // Державний архів Одеської області. – ф.42. – оп.35 – спр. 1759.
- [20] Прокопенко С.Л. Катеринославське реальне училище: історія створення/ С.Л. Прокопенко// Історичні етюди. –2010. – Вип.2 – С.36-38.
- [21] Про Національну доктрину розвитку освіти: указ Президента України від 17 квітня 2002р. № 347/2002. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>. – Назва з екрану.
- [22] Реальное училище. – Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/realnoe-uchilishhe/>. – Заглавие с экрана.

- [23] Реальное училище В.И. Гиацинтова. – Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/realnoe-uchilishhe-v-i-giacintova/>. – Заглавие с экрана.
- [24] Рождественский А. Краткий исторический очерк десятилетнего существования Екатеринославского II имени Его императорского высочества государя наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича Реального училища/ А. Рождественский. – Екатеринослав, 1911. – 58 с.
- [25] Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902/ С.В. Рождественский. – СПб, 1902. – 785 с.
- [26] Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.): нариси / відп. ред. М.Д. Ярмаченко. – К.: Рад. шк., 1991. – 381 с.
- [27] Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг./ сост. под. ред. П.К. Соколова. II часть. 1890-1913. – Екатеринослав, 1916. – Вып. 2-й. – 1212 с.
- [28] Таблицы числа недельных уроков в гимназиях и прогимназиях// ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб, 1867. – Т. XXXIX. – Отд.3. – С.438-439.
- [29] Татаринов С.Й. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (XVIII – початок XX ст.): навч. посіб. / С.Й. Татаринов, С.А. Федотов. – Х.: Мачулін, 2012. – 116 с.
- [30] Тимошенко С. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет его существования 1875 – 1900 / С. Тимошенко. – Екатеринослав, 1901. – 144 с.
- [31] Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения, высочайше утвержденный 19 ноября 1864 г.// ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб, 1867. – Т. XXXIX. – Отд.2. – С.167-179.
- [32] Устав реальных училищ, высочайше утвержденный 15 мая 1872 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб, 1875. – Т. XLVII. – Отд.1. – С.626-636.

DEVELOPMENT OF THE NON-CLASSICAL SECONDARY EDUCATION AT THE EKATERINOSLAV PROVINCE IN SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES

The article deals with the problems of the non-classical secondary education in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries at one of the most important regions of Ukraine - Ekaterinoslav province.

There are shown the goals of non-classical secondary schools as a special type of secondary schools in the Russian Empire, the fight of supporters of formal, classical education and non-classical secondary education in relation to their creation.

The author analyzes the corresponding transformation of the curriculum of non-classical secondary education in accordance with the objectives of the changes of their creation. It was created in accordance with the "Charter of gymnasiums and Progymnasiums department of the Ministry of Education" 1864, "Charter of non-classical secondary schools" 1872, "Charter of non-classical secondary schools" 1888, the review of the plans and programs of non-classical secondary schools in 1895-1906 years and also in connection with the discussion of the reform problems of the secondary education and the convergence of two types of secondary schools, which were sharply divided by the reform of 1871-1872 years.

The article describes the process of formation of non-classical secondary education at the Ekaterinoslav province in the 70-90 years of XIX century, which was related to the opening of the first non-classical secondary school in the region, which was initiated by Ekaterinoslav City Council, and also the article examines the dynamics of its development and activity results for the first quarter of its existence.

The significant attention was given to new stage of the development of non-classical secondary education at the Ekaterinoslav province in the early twentieth century. It was connected with opening of non-classical secondary schools not only at the province centre, but at other cities and industrial settlements (Mariupol, Bahmut, Yuzovka, Lugansk).

In the 1901-1917 years the Ekaterinoslav province has occupied the leading place among nine Ukrainian provinces because at this period five new non-classical secondary schools were opened on its territory. The article is noted that the initiators of creation of such kind of secondary schools, including private non-classical secondary schools, were city and province (zemskie) local government bodies.

Keywords: education, history, non-classical secondary schools.

ROZWÓJ EDUKACJI ZAWODOWEJ W JEKATIRINOSŁAWSKOJ GUBERNI W DRUGIEJ POŁOWIE XIX – POCZĄTKU XX W.

W artykule omówiono problemy rozwoju zawodowej edukacji w drugiej połowie XIX – na początku XX w. w jednym z najważniejszych regionów Ukrainy – Jekatirinosławskiej guberni. Przedstawiono cele tworzenia szkół zawodowych jako szczególnego rodzaju szkół średnich w imperium Rosyjskim, walka zwolenników formalnej, klasycznej i zawodowej edukacji w sprawie ich tworzenia. Przeanalizowano odpowiednią transformację programów nauczania zawodowych uczelni ze względu na zmiany celów ich tworzenia zgodnie z "Regulaminem gimnazjów i progimnazjów resortu Ministerstwa edukacji narodowej" 1864 r., "Statut szkół zawodowych" 1872 r., "Statut szkół zawodowych" 1888 r., zmianą planów i programów szkół zawodowych w latach 1895-1906 w związku z omawianiem problemów reformy szkolnictwa średniego i zbliżeniem obu typów szkół średnich, zdecydowanie podzielonych przez reformę w latach 1871-1872.

Przybliżono proces kształtowania się edukacji zawodowej w Jekatirinosławskiej guberni w latach 70–90. XIX w., związany z otwarciem pierwszej w regionie szkoły zawodowej, określono dynamikę jej rozwoju i wyniki działalności w pierwszym ćwierćwieczu istnienia.

Znaczną uwagę poświęcono nowemu etapowi w rozwoju zawodowej edukacji na początku XX w., związanemu z otwarciem szkół zawodowych nie tylko w centrum guberni, ale i w miastach powiatowych i przemysłowych miasteczkach guberni (Mariupolu, Bahmucie, Juzowce, Ługańsku). W latach 1901-1917. było otwartych pięć nowych szkół zawodowych i za względu na tę ilość Jekatirinosławszczyzna zajęła jedno z pierwszych miejsc wśród dziewięciu ukraińskich województw. W artykule podkreśla się, że inicjatorami ich organizowania, w tym i prywatnych szkół zawodowych, zostały ziemskie i miejskie samorządy.

Słowa kluczowe: edukacja, historia, szkoły zawodowe, Ukraina.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.30

Przesłano do redakcji: styczeń 2016

Przyjęto do druku: lipiec 2016

Ольга СОРОЧАН¹

ОЛИГАРХИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ И «ЧЕРНЫЙ ЛЕБЕДЬ» ПО-МОЛДАВСКИ

В современном мире наблюдается дисбаланс интересов как на глобальном, так и национальном уровнях. В условиях однополярности, с американским «центром доминирования», все страны, в той или иной степени, втягиваются в орбиту растущего беспорядка - «управляемого хаоса». Мировая элита ради достижения своих целей активно практикует бархатные революции, государственные перевороты, антиконституционные действия, «великое переселение народов», финансовые аферы, санкции, вооруженную силу. При этом закулисные интересы прикрываются идеями демократизации, экономической свободы, партнерства, помощи. Национальная политическая элита и связанная с ней компрадорская буржуазия всемерно лоббируют собственные интересы. Контролируя все сферы жизнедеятельности общества, господствующие кланы («группы влияния») фактически подчиняют, «захватывают» государство.

Молдова, ввиду своего геополитического положения (пограничье между Западом и Востоком, на стыке разных культур) представляет определенную ценность для крупных мировых игроков и втянута в орбиту их острого противостояния. Интересы доминирующих групп/стран и усиливающееся противостояние между ними вызывают в современном мире непрогнозируемые, неожиданные процессы и явления, но имеющие значительные последствия. Такие события и процессы, в силу их «рукотворности» и хорошей «режиссуры», трудно предугадать, предвидеть, они сравнимы с черным лебедем, весьма редким в природе. «Черный лебедь» по-молдавски спровоцирован властной элитой и представляет беспрецедентную кражу из банковской системы Молдовы. Ее разрушительными последствиями явились: значительная девальвация национальной валюты, резкий скачок инфляции, ухудшение экономической ситуации в стране и угрожающее обнищание населения.

Ключевые слова: олигархический режим, интересы власти, правовой беспредел, коррупция, «черный лебедь», финансовое мошенничество.

Введение. Современное общество испытывает многочисленные угрозы и вызовы, зажато в «тисках» глубоких кризисов. Все чаще кризисные и «нештатные» ситуации, имеющие многогранное воздействие на общество, как на глобальном, так и национальном уровнях, появляются как бы неожиданно, «вне прогноза». Но так ли случайно?

Общеизвестно высказывание А. Смита: *людьми движут их интересы*. Господствующую роль в движении современной цивилизации играют интересы мировой элиты. Закулисное мировое правительство, транснациональные

¹ Ольга Сорочан, д-р хаб., проф., Молдавская экономическая академия, e-mail: olga_sorocan@hotmail.com

корпорации, международные организации и различные фонды в своей игре на «мировой шахматной доске» активно используют целую палитру средств и методов - бархатные революции, государственные перевороты, антиконституционные действия, «великое переселение народов», финансовые аферы. Широко практикуются и двойные стандарты международной политики, бесцеремонное давление на другие страны, применяются санкции и вооруженная сила в нарушение международного права.

В условиях жесткого противостояния альтернативных интересов целенаправленно создаются различные кризисные ситуации, осуществляется «управляемый хаос». Все «горячие точки», как правило, спровоцированы, за ними стоят те или иные олигархические кланы, их интересы и геополитические установки. Последние охватывают:

- перераспределение природных ресурсов;
- реформирование государственных структур из национально - суверенных в более «удобные» для внешнего контроля;
- стирание традиционных культур, вытеснение национальной идентичности и утверждение модели «мультикультурализма».

Для того чтобы дестабилизировать, «раскачать» ситуацию, одни народы / страны специально настраиваются против других. При этом закулисные интересы прикрываются привлекательными идеями демократизации, экономической свободы, партнерства. Так, в результате «экспорта демократических революций» на Ближний Восток и в страны Северной Африки опасно расширяется география регионов, охваченных конфликтами и войнами (Афганистан, Иран, Ирак, Ливия, Сирия), где разрушается традиционный уклад жизни, растут потоки мигрантов, активизируются радикальные исламисты.

На *национальном уровне* правящая элита и связанная с ней компрадорская буржуазия также всемерно лоббируют собственные интересы. Контролируя все сферы жизнедеятельности общества, господствующие кланы - «группы влияния» фактически подчиняют себе и государство. Захват государства (State capture), по замечанию экспертов Всемирного банка, представляют действия по оказанию влияния на формирование законов, правил, указов, других инструментов государственной политики. Захвату могут подвергаться законодательные, исполнительные или регулирующие институты с целью получения доходов от государства для узкого круга лиц, фирм, отраслей, посредством искажения основных правовых и регулирующих структур с потенциально огромными потерями для общества в целом².

Узурпация государства означает ненасильственное изменение институциональной системы, прежде всего, в области перераспределения ресурсов, а также правоприменения. Олигархи манипулируют процессом разработки экономической политики и определяют правила игры ради собственной, весьма значительной выгоды.

² S. Hellman, J. Geraint, D. Kaufmann, Seize the State, Seize the Day: An Empirical Analysis of State Capture and Corruption in Transition Economies. Research Working Paper 2444. World Bank, Washington 2000, DC.

«Захват государства» предполагает и «ментальный захват». Так, на протяжении многих лет постсоциалистическим обществам навязывали определенные штаммы и стереотипы мышления: о безальтернативном движении к «европейским ценностям», в ущерб собственным традициям, национальной культуре, «об опасности» федерализации страны (кстати, выступающей благом в США, Бельгии и других государствах), но являющей «бесспорным злом» для Украины, Молдовы.

Интересы доминирующих групп / стран и усиливающее противостояние между ними все чаще вызывают в современном мире непрогнозируемые, неожиданные процессы и явления, но имеющие значительные последствия. Многие весомые для общества события и процессы, в силу их «рукотворности» и хорошей «режиссуры», заранее трудно предугадать, предвидеть. Эти события обладают 3 тремя характеристиками: «исключительность, сила воздействия и ретроспективная (но не перспективная) предсказуемость».

По образной метафоре Нассима Талеба, такое явление в обществе сравнимо с редким в природе Черным лебедем. Во-первых, оно аномально, потому что ничто в прошлом его не предвещало. Во-вторых, оно обладает огромной силой воздействия. В-третьих, человеческая природа заставляет нас придумывать объяснения случившемуся после того, как оно случилось, делая событие, сначала воспринятое как сюрприз, объяснимым и предсказуемым»³.

Непредсказуемыми событиями трагической силы в 21 столетии оказались: взрыв башен-близнецов 11 сентября 2001 года, мировой финансовый кризис, Украинский евромайдан, миллионный поток беженцев с Ближнего Востока. Бесспорно, появление социальных «черных лебедей» происходит в контексте усиления международной конкуренции и формирования нового мирового порядка. Нынешние мировые гегемоны (США, Великобритания) не заинтересованы в укреплении позиций объединенной Европы, они стремятся к разжиганию конфликтов в центре Европы, к блокированию европейского и евразийского сотрудничества.

Конфликтное противостояние на Украине, действия ИГИЛ, война в Сирии – все это не случайность, а звенья целенаправленной политики, отражающей интересы ведущих мировых и региональных игроков, определенных олигархических групп. Ими проводится активная информационная война и идеологическое зомбирование населения. Так, под лозунгом укрепления «европейских ценностей» в действительности происходит их поспание: замена свободы слова - свободой лжи, пропаганды и идеологизации, вместо свободы предпринимательства – свобода «своих» монополий, вытеснение международного права международным террором, отход от принципов гуманизма и безопасности.

В современном мире серьезно нарушен баланс интересов и на мировом, и на национальных уровнях, который выступает важнейшим условием стабильного функционирования общества. Для сравнения, в XX в., несмотря на жесткое противостояние (идейно-политическое, военное, экономическое, социальное) социализма и капитализма, между ними длительно поддерживался **баланс сил**,

³ Нассим Талеб. «Чёрный лебедь. Под знаком непредсказуемости».

<http://g-forex.net/knigi/Chyornij%20lebedj.%20Pod%20znakom%20nepredskazuemosti.pdf>

жизненных ценностей и социальных воззрений. Однако с разрушением системы социализма остался единственный «центр доминирования», а мировое равновесие идей и ценностей исчезло. Фактически все страны мира в ходе всесторонней глобализации принудительно втягиваются в трясину усиливающегося мирового дисбаланса и беспорядка.

Своеобразный «*черный лебедь*» заявил о себе и в Республике Молдова. Разберемся, в чем его суть, кто и каким образом вызвали его «прилет»? Для этого, хотя бы вкратце, охарактеризуем политическую и социально-экономическую ситуацию, сложившуюся в Молдове.

В силу своего геополитического положения (пограничье между Западом и Востоком, на стыке разных культур и цивилизаций) Молдова представляет определенную ценность для крупных мировых игроков и втянута в орбиту острого геополитического противостояния. США, ЕС, Россия активно предлагают альтернативные программы и действия, ориентированные на усиление «своего» влияния в данном регионе.

Однако в молдавском обществе до сих пор отсутствует четкая национальная идентификация, наблюдается глубокая деконсолидация политической элиты и общества в целом, в т.ч. разделения по критерию «западного» и «восточного» вектора развития. Все это ведет к угрозам для самой государственности Молдовы, а также порождает непоследовательность и неэффективность реформирования страны.

Молдавская разновидность *кронизма* (англ. «crony capitalism» — блатной капитализм, капитализм для своих) основывается на устойчивых униях бизнесменов с государственными чиновниками. Благодаря тандему «власть – собственность» только «свои» компании получают лицензии, выгодные государственные заказы, субсидии, а значительная часть национального богатства концентрируется в руках родственников, друзей или сторонников лиц во власти. В результате захвата собственности и власти несколькими крупными группами в республике утвердился *клановый капитализм*. При этом происходит деградация правовых механизмов формирования элиты, к руководству страной привлекаются плохо подготовленные, а нередко и с низкими морально-нравственными качествами люди.

На фоне узурпации государства и правового беспредела в Молдове расцветает системная коррупция, которая поразила всю вертикаль власти. До последнего времени к феномену масштабной коррупции в республике весьма снисходительно относились западные кураторы. Почему? Весьма откровенно на сей счет высказался румынский писатель и аналитик И. Кристою: «Запад во главе с Америкой поддерживает коррумпированные режимы только потому, что эти режимы делают политику в рамках борьбы США с русскими, китайцами, исламскими фундаменталистами – одним словом, со своими нынешними врагами»⁴.

Молдавская правящая «элита», пытаясь показать свою значимость, повсеместно твердит о приверженности и успехах республики на пути евроинтеграции. Послушное выполнение рекомендаций зарубежных кураторов позволяли западным политикам и дипломатам в 90-е годы называть Молдову «страной с

⁴ <http://ru.sputnik.md/mnenie/20151018/2470332.html#ixzz3ovGOW6cQ>

развивающейся рыночной экономикой», «молодой демократией», «единственной демократией в СНГ».

Однако до сих пор «курс евроинтеграции» для Молдовы звучит лишь как красивая риторика, миф, мантра. Явно не вписывается в «евростандарты» мрачная реальность по-молдавски: многолетние политические разборки, системная коррупция, разворовывание многомиллионной иностранной помощи и кредитов, низкий уровень жизни. Фактически страна переживает глубокий системный кризис, который вызван серьезными просчетами в процессе рыночных реформ, слабостью государственных институтов (судов, прокуратуры, правоохранительных органов), доминированием олигархических интересов, состоящих в циничном обогащении за счет собственного народа.

Квинтэссенцией, «детисцем» молдавского олигархического режима явилась беспрецедентная *кража века*, уже получившая печальную известность в мире⁵.

«Черный лебедь» по-молдавски – это вывод из банковской системы страны через оффшорные компании миллиарда долларов (12 % ВВП Молдовы!). Данная афера имела своих покровителей, организаторов и исполнителей. Бесспорно, она могла состояться только при отсутствии должного контроля и управления в банковском секторе, а также при особой заинтересованности лиц, имеющих высокие полномочия в государственных структурах и банковской сфере. Для поддержки 3-х проблемных банков (которые позже были ликвидированы) Национальный банк предоставил огромные стабилизационные кредиты. В итоге в республике наблюдается финансовый коллапс, растущая «дыра» в государственном бюджете, обвальная девальвация национальной валюты, небывалая ранее инфляция, углубление рецессии. Общая задолженность Республики Молдовы по своим обязательствам резко возросла и уже превысила допустимый уровень почти в полтора раза, достигнув в 2016г. 106% ВВП.

Банковская кража и кризис управления в банковском секторе предопределили как негативную динамику развития Молдовы, так и ее растущие угрозы. По мнению аналитиков «Expert –Group», серьезность нынешней рецессии отражается не столько в некотором спаде ВВП, сколько в сохранении по меньшей мере, на протяжении следующих пяти лет, неопределенности, дисбаланса и вялого экономического роста⁶.

Население страны обречено оплачивать еще много лет последствия банковского мошенничества, осуществленного в интересах обогащения отдельных персон и их компаний. Государство уже выпустило облигации на сумму более 13,57 млрд. леев с процентной ставкой 5% годовых на срок 25 лет. Фактически основная нагрузка по возврату украденных средств ляжет на налогоплательщиков и население в целом.

Самые неутешительные прогнозы для Молдовы дает и Всемирный Банк. Среди них - падение уровня жизни и рост бедности населения. Уже сегодня РМ занимает

⁵ Moldova, Hunting for Missing Millions, Finds Only Ash By ANDREW HIGGINS JUNE 4, 2015

⁶ Expert –Group»: Экономика «пожинает плоды» банковской кражи
<http://rtr.md/novosti/ekonomika/vsemirnyj-bank-risk-ocherednogo-moshennichestva-v-bankovskom-sektore-soxr>

последнюю строчку в рейтинге европейских стран по уровню жизни. Бедность населения зашкаливает.

Для выхода из сложившейся ситуации руководство страны и Национального банка, увы, не проводят действенных эффективных мер. Однако желая снизить недовольство общества, молдавское правительство вынуждено «поучаствовать» в расследовании мошеннической схемы и даже наняло детективное агентство Kroll.

Уже в мае 2015г. Kroll опубликовал результаты 1 этапа своего расследования, проведенного с использованием возможностей информационных технологий. Было отмечено участие в этой афере и трех латвийских банков (Privatbank, ABLV, Latvijas Pasta banka). На данную информацию быстро отреагировал латвийский финансовый регулятор – Комиссия по финансовым рынкам и капиталу (КРФК). По итогам ее проверок на Privatbank был наложен штраф на сумму более 2 млн. евро «за нарушение положений Закона о предотвращении отмыwania доходов, полученных преступным путем (отмыwanie денег) и финансирования терроризма, Закона о кредитных учреждениях и т.д.». По двум другим банкам проверки еще продолжаются.

В Молдове отношение правящей элиты к банковским преступлениям совершенно иное. Контролирующие органы (Национального банка Молдовы и Национального анти-коррупционного центра) за период 2011-2014 гг. неоднократно «сигнализировали» высшему руководству страны о подозрительных операциях в банковской сфере: переводах миллиардов за границу, проблемах в «Banca de Economii» (невозвратные кредиты, существенное сокращение нормативного капитала). Однако должной реакции не следовало. Более того ряд высокопоставленных чиновников сами участвовали в этих мошеннических схемах и пользовались деньгами невозвратных кредитов. Так, экс-премьер ныне пребывает под предварительным арестом, подозревается в «пассивной коррупции в особо крупных размерах» и «извлечении выгоды из влияния в особо крупных размерах».

Из-за рисков потери денег через банковский сектор, сохранения риска мошенничества и в будущем, как заявил директор Всемирного банка по Молдове А. Кремер, ВБ (а также МВФ и ЕС) прекратили оказывать финансовую поддержку Молдове. Внешнее финансирование будет возобновлено только в случае, если кишиневские власти примут необратимые меры для того, чтобы избежать повторения мошенничества в банковском секторе, включая повышение прозрачности в отношении реальных владельцев банков и улучшение надзора в банковском секторе⁷.

Кризис управления в банковском секторе представляет серьезную угрозу для молдавской экономики. Замораживание внешней помощи ведет к приостановке новых инвестиций в инфраструктуру и оттоку иностранного капитала из республики. Коррупцированная элита привела страну к фактическому колониальному статусу и состоянию буферной зоны. Более того, *Молдова, как государство, ныне находится в зоне риска.*

Только на основе баланса интересов в обществе возможна политическая стабилизация. При этом, как точно заметил глава делегации ЕС в Молдове Пиррка

⁷ Тапиола о вступлении Молдовы в ЕС и об объединении с Румынией
<https://news.mail.ru/politics/25410292/>

Тапиола, «Страна должна идти не на запад или восток, а вперед»⁸. Безотлагательны реальные (а не формально-показные) структурные и институциональные преобразования. Ключевую роль в преодолении системной коррупции должна сыграть независимая и эффективная система юстиции.

БИБЛИОГРАФИЯ

- [1] Hellman S., Geraint J., Kaufmann D. 2000. Seize the State, Seize the Day: An Empirical Analysis of State Capture and Corruption in Transition Economies. Research Working Paper 2444. World Bank, Washington, DC.
- [2] Нассим Талеб. «Чёрный лебедь. Под знаком непредсказуемости». <http://gforex.net/knigi/Chyornij%20lebedj.%20Pod%20znakom%20nepredskazuemo sti.pdf>
- [3] <http://ru.sputnik.md/mnenie/20151018/2470332.html#ixzz3ovGOW6cQ>
- [4] Moldova, Hunting for Missing Millions, Finds Only Ash By ANDREW HIGGINS JUNE 4, 2015
- [5] «Expert –Group»: Экономика «пожинает плоды» банковской кражи [.http://rtr.md/novosti/ekonomika/vsemirnyj-bank-risk-ocherednogo-moshennichestva-v-bankovskom-sektore-soxr](http://rtr.md/novosti/ekonomika/vsemirnyj-bank-risk-ocherednogo-moshennichestva-v-bankovskom-sektore-soxr)
- [6] Тапиола о вступлении Молдовы в ЕС и об объединении с Румынией <https://news.mail.ru/politics/25410292/>
- [7] <http://rtr.md/novosti/ekonomika/expert-group-ekonomika-pozhinaet-plody-bankovskoj-krazhi>

INTERESY OLIGARCHÓW ORAZ „CZARNY ŁĄBĘDŹ” PO MOLDAWSKU

We współczesnym świecie obserwujemy brak równowagi interesów tak na poziomie globalnym, jak i narodowym. W jednobiegunowym systemie z amerykańską dominacją, wszystkie kraje w różnym stopniu są wciągane w orbitę rosnącego zamieszania – „kontrolowanego chaosu”. Światowe elity, aby osiągnąć swoje cele, udają się do aktywnego organizowania rewolucji aksamitnych, zamachów stanu, akcji anty-konstytucyjnych, „wielkiej wędrówki ludów”, afer finansowych, sankcji, użycia siły zbrojnej. Przy tym interesy zakulisowe przykrywają ideami demokratyzacji, wolności gospodarczej, partnerstwa i pomocy. Narodowe elity polityczne i związani z nimi przedstawiciele biznesu compradorskiego na wszelkie sposoby lobbują własne interesy. Poprzez kontrolowanie wszystkich sfer życia społecznego, klany rządzące (tzw. „grupy wpływów”) faktycznie podporządkowują, „zagarniają” państwo.

Moldowa, ze względu na swoje położenie geopolityczne (pogranicze między Zachodem i Wschodem, na styku różnych kultur) prezentuje określoną wartość dla wielkich światowych graczy, dlatego jest wciągnięta w orbitę ostrej konfrontacji. Interes dominujących grup/krajów i nasilenie konfrontacji między nimi powodują we współczesnym świecie procesy i zjawiska nieprzewidywalne, niespodziewane, jednak mające istotne konsekwencje. Te wydarzenia i procesy, ze względu na ich „ręczne wykonanie” i dobrą „reżyserię” są trudne do przewidzenia; można je porównać do czarnego łabędzia – ptaka bardzo rzadkiego w przyrodzie. „Czarny łabędź” po moldawsku to afery sprowokowana przez elitę rządzącą, bezprecedensowa kradzież w systemie bankowym

⁸ <http://rtr.md/novosti/ekonomika/expert-group-ekonomika-pozhinaet-plody-bankovskoj-krazhi>

Moldowy. Skutki tej afery były katastrofalne: znaczna dewaluacja waluty narodowej, gwałtowny skok inflacji, pogorszenie sytuacji gospodarczej w kraju oraz zagrażające zubożenie ludności.

Słowa kluczowe: system oligarchiczny, interesy władzy, bezprawie, korupcja, "Czarny łabędź", oszustwa finansowe

OLIGARCHIC INTERESTS AND "BLACK SWAN" IN MOLDOVAN

In modern society, there is an imbalance of interests at the global and national levels. In terms of unipolarity, with the American "center of domination", all countries in varying degrees, are drawn into the orbit of the growing confusion - "controlled chaos". The world's elite in order to achieve its objectives actively practicing velvet revolutions, coups, anti-constitutional actions, "great migration of peoples", financial fraud, sanctions, military force. This underhanded interests hide behind the democratization of ideas, economic freedom, partnership and assistance. National political elite and the associated comprador bourgeoisie in every way lobbying their own interests. By controlling all aspects of social life, the ruling clans - "groups of influence" in fact subordinate, "capture" the state.

Moldova, due to its geopolitical position (frontier between East and West, at the crossroads of different cultures) is of some value to the world's major players and drawn into the orbit of acute confrontation. Interests dominant groups/countries and intensifying confrontation between them cause in the modern world, unpredictable, unexpected processes and phenomena, but have significant consequences. These events and processes, due to their "hand-made" good and "directing" it is difficult to predict, anticipate, they are comparable with the black swan is very rare in nature. "Black Swan" in Moldovan provoked by the ruling elite and represents an unprecedented theft of the banking system of Moldova. Its devastating consequences were: a significant devaluation of the national currency, a sharp jump in inflation, the worsening economic situation in the country and threatening impoverishment of the population.

Keywords: oligarchic regime, the interests of power, lawlessness, corruption, "Black Swan", financial fraud.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.31

Przesłano do redakcji: styczeń 2016

Przyjęto do druku: lipiec 2016

Lenka ŠTOFOVÁ¹
Petra SZARYSZOVÁ²
Lucia BEDNÁROVÁ³
Artur KOTTNER⁴

ENVIRONMENTAL CRITERIA OF PUBLIC PROCUREMENT AS AN INSTRUMENT OF DEVELOPMENT SUSTAINABILITY OF SLOVAKIA

Green or sustainable economic growth for environmental policy in the light of the current environmental crisis and resource depletion is discussed in various national and international political and expert levels. Indicators of green growth and statistical results can measure sustainable development, while they allow to evaluate the green growth and support its integration into policy.

The paper analyses the OECD's framework strategy with selection of important environmental indicators and characteristics, which are intended for the assessment of the green growth strategies (green marketing). The significance of criteria, which takes into account the price in terms of public procurement is relatively high, but the values of economic activities (sustainable production, sustainable consumption and trade) are relatively low. Results suggest that production and consumption must be environmentally and economically sustainable. Nowadays green growth strategy also in Slovakia emphasizes economic value, the country goes the right way and economic - environmental activities will grow in the future. This study offers a concept for measuring the general environmental effects of activities and evaluation of green public commissions based on phrased criteria and methodical plan of implementation of the green public commission. The methodology provides the information needed for national economic reform plans based on the present status report.

Keywords: sustainable development, green public procurement, sustainable production and consumption indicators, environmental criteria.

1. INTRODUCTION

Currently, many organizations headed off to sustainable development considering the "green" concept. Green Public Procurement (GPP) increasingly plays an important role in stimulating demand for environmentally friendly products and services, which makes necessary to analyze which characteristics significantly represent the integration of environmental criteria in setting the public procurement. Statistical analysis confirmed that by

¹ Ing. Lenka Štofová, University of Economics in Bratislava, Faculty of Business Economics with seat in Košice, Slovak Republic, corresponding author: e-mail: lenka.stofova@euke.sk

² Ing. Petra Szaryszová PhD., University of Economics in Bratislava, Faculty of Business Economics with seat in Košice, Slovak Republic

³ Doc. Lucia Bednárová PhD. University of Economics in Bratislava, Faculty of Business Economics with seat in Košice, Slovak Republic

⁴ Ing. Artur Kottner PhD., University of Central Europe, Skalica, Slovak Republic

intensification of information and raising awareness on GPP can greatly promote the development of green public procurement.

It shows that efficiency of GPP can not be achieved by simple approval of certified environmental management system (EMS), but rather through the level of maturity of the development of certified EMS and gratuitous instruments of environmental policy that provide a increasing "added value" to the GPP practices.

The corresponding proportioning of individual environmental requirements in the form of environmental indicators related to the competence of the public authorities may represent progress in GPP, realized from european, national and local supportive initiatives.

2. GREEN PUBLIC PROCUREMENT AS A TOOL OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Policies and practices of sustainable development are related to economics, environment and society. An essential example is the necessary change of philosophy in the way how we understand the limitations on time, costs and quality. In the context of public procurement and in order to accomplish the organization's requirements for goods and services in sustainable achieving the goals is useful to specify the significance and mutual dependance of individual criteria and benefits regarding the external factors⁵.

To achieve these goals is necessary to the decision-making framework incorporate external costs with conventional criteria for public procurement in price and quality. These considerations are usually transferred to: environmental, economic and social criteria (also known as "Triple baseline").

According to Bouwer the green procurement is defined as "access by which the public authorities integrate environmental criteria into all phases of the process of their procurement and by that they promote the dissemination of environmental technologies and the development of environmentally friendly products by searching and choosing outcomes and solutions that have the least impact on the environment during their life cycle"⁶.

It is a process of expenses and investments related to public order which is valid to private sector as well. GPP is connected to broader agenda of sustainable development organizations which practise sustainable public procurement by meeting their requirements that are not only for the private cost-benefit analysis, but also to maximalize the net of benefits and the purchase of preferred environmentally friendly products and services in accordance with one or more characteristics of the green public procurement^{7,8}.

⁵ Bednárová, L., Liberko, I. 2009. Benchmarking v riadení podnikov. Roland Weiss. In: *Acta Montanistica Slovaca*. - 14, č. 1 (2009), pp. 86-91. ISSN 1335-1788.

⁶ Bouwer, M., de Jong, K., Jonk, M., Berman, T., Bersani, R., Lusser, H., Nissinen, A., Parikka, K., Szuppinger, P. 2005. *Green Public Procurement in Europe 2005 -Status Overview*. Virage Milieu & Management, Haarlem, The Netherlands. Available: http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/Stateofplaysurvey2005_en.pdf.

⁷ Bednárová, L., Liberko, I., Rovňák, M. 2013. Environmental benchmarking in small and medium sized enterprises and there impact on environment,. In *Ecology, economics, education and legislation : conference proceedings, volume II* : 13th international multidisciplinary scientific geoconference SGEM 2013, Sofia : STEF92 Technology, 2013, S. 141-146, ISBN 978-619-7105-05-6.

⁸ Kottner, A., Štofová, L., Lešková, E., Tarča, A. 2015. Metodika integrácie environmentálnych aspektov do procesu verejného obstarávania. In *Technické vedy a výrobný manažment 2015: zborník abstraktov z medzinárodnej vedeckej konferencie* : Vysoké Tatry, Tatranská Štrba, 16.4.-17.4.2015. -

In a comparison to a standard equivalent, green public procurement represents the purchase of products or services which minimize the negative impact on the environment during their life cycle. It includes the integration of environmental doubts to other decision making based on price, performance and quality. Products and services that consume less natural resources should have a priority over competing products with a bigger impact on the environment⁹ (Fig. 1).

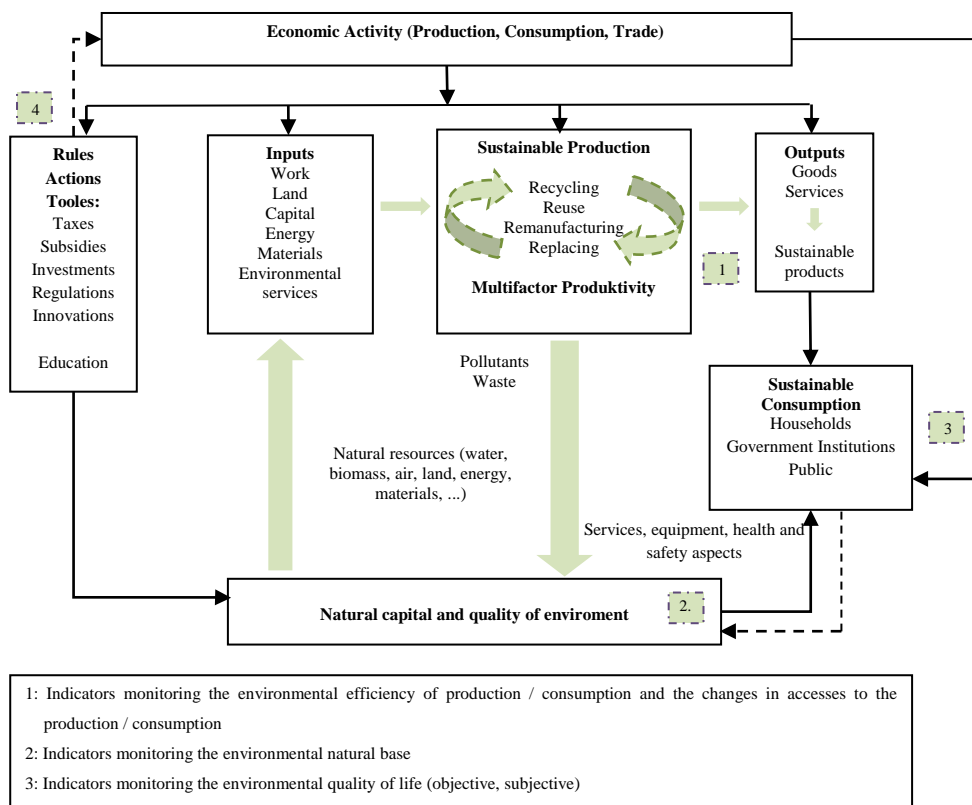

Figure 1. Indicators of sustainable green growth

Source: own processing.

3. RECOMMENDED FRAMEWORK CONDITIONS ACCORDING TO THE EU GREEN PUBLIC PROCUREMENT

There are several countries using very similar evidence for environmental criteria. They most often refer to Environmental Facility Data LCA (Life Cycle Analysis), along with the environmental labeling and other evidence. The EU GPP program states that it is not necessary to establish a framework for EU GPP scheme, but rather a series of recommendations for the implementation of green public procurement. Some of the environmental aspects are already part of the process of GPP applicable to scientific evidence and for stakeholders. Other recommendations for extending important areas include for example a consideration of social aspects of all product groups (where possible) and a preference of GPP criteria developed within product groups that undergo a policy review and update of the EC EU. The final evaluation of national programs allows to make recommendations in detail to update the EU framework for determining criteria. The recommended framework consists of two parts: the scheme and the criteria.

The green public procurement scheme includes the following requirements¹⁰:

1. The main objective of the scheme should be clear and directly related to EU policy.
2. The determination of the EU GPP Advisory Group with ultimate responsibility for the development of EU GPP criteria.
3. Prioritization and choice of products should be evidence-based and transparent.
4. Communication with external stakeholders.
5. Information concerning the overall schedule development must be available at the beginning through a specific external consultation process.
6. Carrying out continuous training programs and provision of supporting information as key element of the GPP program. The EU GPP criteria are designed to facilitate the integration of green requirements in public tender documents. While the adopted EU GPP criteria seek to strike a balance between environmental impact, costs, availability on the market and control, contracting entities may decide according to their needs and the level of ambition whether they should take account of all or only some of the requirements in their tender documents.

The criteria must be derived from the life-cycle based thinking. The process of sizing criteria must meet the following requirements¹¹:

1. Evidence used to formulate criteria must be transparent.
2. The scope of requirements that include relevant environmental criteria should be sustainable and, where possible and appropriate, may also include appropriate social criteria.
3. The criteria must be easy to use, both for professionals, contracting authority and for contracting suppliers.
4. The process of developing the criteria should be clear with a clear division of responsibilities for stakeholders.
5. A clear outline of the stages of the development of criteria for the periodic control of every stage of the process. The whole process should not take more than one year.

¹⁰ OECD. 2013. *Inventory of Estimated Budgetary Support and Tax Expenditures for Fossil Fuels 2013*. OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264187610-en>.

¹¹ Majerník, M., Szaryszová, P., Bosák, M., Štofová, L. & Kabdi, K.. 2015. Integrated management of environmental - safety and technical risks of plant producing automobiles and automobile components. In *Communications: scientific letters of the University of Žilina*. - Žilina: University of Žilina, 2015. - ISSN 1335-4205. - Vol. 17, no. 1 (2015), pp. 28-33.

6. Review of the criteria should be carried out regularly with a limited time frame. The revision should take place every year and at least every three years.

To identify environmental criteria according to requirements at the EU level, an expert way as well as a stratification method, based on discretion, experience and knowledge was used¹².

The number of points for a given criteria indicator is essential to the extent to which these points can give direction to interested parties in the implementation of effective green public procurement of products. The result is the establishment of the importance of individual indicators criteria for a particular procurement of paper. The number of points for a particular Green contract paper is shown in Table 1.

Table 1. Criteria and assessment of green public procurement of office paper from the product group "copying and graphic paper

Criteria for the Evaluation of Offer (K _R)	Environmental Characteristics of Criteria	Points	Tools related to EP
1. EMS based on 14001 or EMAS III (EMS)	The certificate of EMS establishment according to ISO 14001	30	EEL IPP ET LCA EPE EMA
	EMS registration in MAS III scheme (Logo EMAS)	30	
	The initial environmental review	10	
	Register of environmental aspects, impacts and risks	10	
	Environmental policy	10	
	Environmental statement and its verification by the environmental verifier	10	
	Environmental audit	20	
	Internal environmental audits	20	
	Environmental reports	10	
	Total	150	
2. Environmental labeling of products (EEL)	Certificate European Eco-label (the European Flower)	20	IPP ET LCA EMS EPE
	Certificate national ecolabel type I (EVP, etc.)	20	
	The Energy Star Labeling	10	
	Energy labeling EU	10	
	FSC, PEFC Certificate	10	
	Total	70	

¹² Zelené verejné obstarávanie. 2013. *Metodická príručka pre verejných obstarávateľov a obstarávateľov*. Slovenská agentúra životného prostredia, Centrum odpadového hospodárstva a environmentálneho manažérstva.

3.3. Integrated Product Policy (IPP)	Regional / national brand of integrated production	20	EEL
	The patents relevant to Green growth	20	LCA
	The rate of waste recovery	10	EMS
	Evaluation of material demandingness	10	ET
	Evaluation of life cycle costs	10	EPE
	Environmental innovations of products	20	EMA
	Total	90	
4. Environmental technologies (ET)	Documents demonstrating BAT technology	10	IPP LCA EPE EMS
	Total	10	
5. Life Cycle Assessment (LCA)	Implementation of LCA according to ISO 14044	20	EEL EPE EMA EMS
	Register of environmental aspects, impacts and risks	10	
	Inventory analysis	5	
	Life Cycle Impact Assessment	10	
	Interpretation of life cycle of product	5	
	Total	50	
6. Environmental Performance Evaluation (EPE)	Implementation of EPE according to ISO 14031	20	EEL
	Register of environmental aspects, impacts and risks	10	IPP
	Evaluation of environmental performance indicators	20	LCA EMS
	Total	50	
7. Environmental management accounting (EMA)	Implementation of EMA	20	IPP
	Material Flow Cost Accounting according to ISO 14051	20	LCA EMS EPE
	Total	40	
8. Other proofs	Technical documentation of producer	10	
	Test report by an accredited testing laboratory	10	
	A written declaration from producer about the compliance with characteristics	10	
	Labelling a cover of a product	10	
	Total	40	
	Total	500	

Source: own processing

We have verified the correctness of individual characteristics and related environmental criteria using Pearson correlation coefficient and by coefficient of determination.

Stratified selection was carried out by dividing the basic file in areas after which in these areas we will make a random selection. Partitioning the basic file into more homogeneous areas and carrying out random selection in these areas will result in reducing the selection mean error and thereby in increase of the accuracy of estimates. In the created area we can apply characters about which we have sufficient data, can find them at each unit and are closely correlated with the explored characters. When selecting and proposing criteria it is necessary to clarify what improvements we can expect from the forthcoming product innovation and change. Nine criteria were selected with the appropriate grading points of significance (Table 2).

Table 2. Calculation variables X and Y

X	Y
0,714	0,571
0,571	0,714
0,714	0,714
0,714	0,571
0,571	0,143
0,143	0,143
0,143	0,714

Source: own processing

By using the Pearson correlation coefficient and from calculations for determining the rate of force and the relationship between different environmental criteria we came to conclusions subscribed in Table 2 and 3.

Table 3. Result details and Calculation

X Values	$\Sigma = 3570$ Mean = 255 $\Sigma(X - M_x)^2 = SS_x = 1312018$
Y Values	$\Sigma = 3570$ Mean = 255 $\Sigma(Y - M_y)^2 = SS_y = 1312018$
X and Y Combined	$N = 14$ $\Sigma(X - M_x)(Y - M_y) = 1026732$
R Calculation	$r = \frac{\Sigma((X - M_y)(Y - M_x))}{\sqrt{((SS_x)(SS_y))}}$ $r = 1026732 / \sqrt{((1312018)(1312018))} = 0.7826$
Meta Numerics (cross-check)	$r = 0.7826$
Coefficient of determination	$R^2 = 0.6125$

Source: own proceeding

The value of R is 0.7826. This is a strong positive correlation, which means that high X variable scores go with high Y variable scores (and vice versa). The value of R², the coefficient of determination, is 0.6125.

The proposed methodology of realization of green public procurement with more exact concretization of individual criteria appears as an important and beneficial. The process of proportioning of criteria should continue to participate and strengthen the cooperation between the different instruments of environmental policy related to products.

4. CONCLUSION

Green public procurement represents political and legislative instrument with distinctive potential in decision making of procurers "producers" – to wend in development in sustainable direction. The purpose of the study was to propose a general methodology of realization of the green public procurement and purchasing based on precisely defined environmental criteria in relation to GPP in Slovakia from a strategic point of view of sustainability to promote high-quality environmental friendly products.

The analysis as the part of the study for a particular commission shows that process of development of GPP criteria is transparent, well documented and strongly supports the implementation of green public procurement in Slovakia along with the other environmental policy instruments. The current process of green public procurement has some limitations as an ambiguous definition of environmental criteria of public procurement. The process of identification and proportioning of individual environmental GPP criteria depends primarily on the existing impacts on environment including the characteristics of environmental policy instruments, which are reflected in manuals on GPP and in Green Growth Strategies of OECD as well.

The methodology of identifying and proportioning of environmental criteria for GPP is created to be generally used in organizations in realization of specific green public procurement. By applying this methodology is possible to achieve business success along with achieving financial, social and environmental development goals by using environmentally friendly products supported by key concerned parties and motivation of producers, suppliers and procurers.

ACKNOWLEDGEMENTS

This contribution is a result of the Project for young teachers, researchers and PhD students, no. I-15-110-00, 2015: Methodology for implementation of Integrated Management for small and medium-sized enterprises in SR and EU levels.

REFERENCES

- [1] Bednárová, L., Liberko, I. 2009. Benchmarking v riadení podnikov. Roland Weiss. In: *Acta Montanistica Slovaca*. - ISSN 1335-1788. - Roč. 14, č. 1 (2009), s. 86-91.
- [2] Bednárová, L., Liberko, I., Rovňák, M. 2013. Environmental benchmarking in small and medium sized enterprises and there impact on environment,. In *Ecology, economics, education and legislation : conference proceedings, volume II* : 13th international multidisciplinary scientific geoconference SGEM 2013, Sofia : STEF92 Technology, 2013, S. 141-146, ISBN 978-619-7105-05-6.
- [3] Bouwer, M., de Jong, K., Jonk, M., Berman, T., Bersani, R., Lusser, H., Nissinen, A., Parikka, K., Szuppinge, P. 2005. *Green Public Procurement in Europe 2005* -

- Status Overview*. Virage Milieu & Management, Haarlem, The Netherlands. Available: http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/Stateofplaysurvey2005_en.pdf.
- [4] Kottner, A., Štofová, L., Lešková, L., Tarča, A. 2015. Metodika integrácie environmentálnych aspektov do procesu verejného obstarávania. In *Technické vedy a výrobný manažment 2015: zborník abstraktov z medzinárodnej vedeckej konferencie* : Vysoké Tatry, Tatranská Štrba, 16.4.-17.4.2015. - Košice : Katedra manažmentu, Podnikovohospodárska fakulta so sídlom v Košiciach, Ekonomická univerzita v Bratislave, 2015. - ISBN 978-80-971555-4-4. - S. 101.
- [5] Majerník, M., Szaryszová, P., Bosák, M., Štofová, L. & Kabdi, K.. 2015. Integrated management of environmental - safety and technical risks of plant producing automobiles and automobile components. In *Communications: scientific letters of the University of Žilina*. - Žilina: University of Žilina, 2015. - ISSN 1335-4205. - Vol. 17, no. 1 (2015), pp. 28-33.
- [6] OECD. 2013. *Inventory of Estimated Budgetary Support and Tax Expenditures for Fossil Fuels 2013*. OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264187610-en>.
- [7] Zelené verejné obstarávanie. 2013. *Metodická príručka pre verejných obstarávateľov a obstarávateľov*. Slovenská agentúra životného prostredia, Centrum odpadového hospodárstva a environmentálneho manažérstva.

KRYTERIA ŚRODOWISKOWE DOTYCZĄCE ZAMÓWIEŃ PUBLICZNYCH JAKO INSTRUMENT ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU SŁOWACJI

W artykule omówiono kwestie dotyczące zrównoważonego wzrostu ekonomicznego w ochronie środowiska w świetle obecnego kryzysu i uszczuplenia zasobów, które to zagadnienie poruszane jest podczas różnych krajowych i międzynarodowych dyskusji politycznych i eksperckich. Wskaźniki rozwoju ekologicznego i wyników statystycznych mogą mierzyć zrównoważony rozwój, pozwalają one na ocenę rozwoju ekologicznego oraz wspierają jego politykę integracji. W artykule autorzy analizują strategię ramową Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju z uwzględnieniem ważnych wskaźników środowiskowych i cech, które są przeznaczone do oceny zielonych strategii wzrostu gospodarczego (zielony marketing). Znaczenie kryteriów, które biorą pod uwagę cenę w zakresie zamówień publicznych jest stosunkowo wysokie, ale wartości działalności gospodarczej (zrównoważona produkcja, zrównoważona konsumpcja i handel) są stosunkowo niskie. Wyniki sugerują, że produkcja i konsumpcja muszą być ekologicznie i ekonomicznie zrównoważone. Obecnie zielona strategia wzrostu także na Słowacji podkreśla wartość gospodarczą, kraj idzie właściwą drogą, a ekonomiczne i środowiskowe działania rozwiną się w przyszłości. Badanie to oferuje koncepcję pomiaru ogólnych skutków środowiskowej działalności i oceny zielonych komisji publicznych w oparciu o sformułowane kryteria, jak i metodyczny plan wdrażania zielonej komisji publicznej. Metodologia dostarcza informacji potrzebnych do krajowych planów reform gospodarczych na podstawie niniejszego raportu.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, zielone zamówienia publiczne, zrównoważone wskaźniki produkcji i konsumpcji, kryteria ekologiczne.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.32

Przesłano do redakcji: czerwiec 2015

Przyjęto do druku: lipiec 2016

Krzysztof SUROWIEC¹
Aleksander RAZIN²

ZAŁOŻENIA GEOPOLITYKI IWANA IV GROŻNEGO I JEJ REALIZACJA W ROSJI W LATACH 1547–1584. CZ. II

W artykule przedstawiono główne założenia geopolityczne w czasach rządów cara Rosji Iwana IV Groźnego i sposoby ich realizacji. Ekspansję Rosji w tym czasie ukierunkowała w dużym stopniu sama geografia, ale za konkretne działania w czasie i przestrzeni odpowiadał Iwan IV. Jeszcze w okresie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego wytyczono główne zamierzenia geostrategiczne. Należały do nich: 1. Zapewnienie bezpieczeństwa od strony granic wschodnich państwa i skierowanie ekspansji przeciwko państwom będących spadkobiercami Mongołów. 2. Zdobycie dostępu do Bałtyku i przesunięcie granic na zachód, w celu zjednoczenia ziem należących na przestrzeni wieków do Rusi Kijowskiej. To „zbieranie ziem ruskich” miało też połączyć wyznawców prawosławia pod jednym panowaniem Cerkwi rosyjskiej. 3. Rozbudowa odpowiedniej ideologii dla uzasadnienia spraw politycznych. W tym czasie pojawia się teoria przedstawiająca Moskwę jako „trzeci Rzym”, mająca po upadku Konstantynopola potwierdzać władzę Moskwy nad wszystkimi ludami prawosławnymi, a w przyszłości także będąca czynnikiem uzasadniającym roszczenia rosyjskie do terenów po byłym Cesarstwie Bizantyńskim. Iwan IV Groźny w wyniku podjętych działań stał się jednym z pierwszych władców rosyjskich, który z dużymi sukcesami realizował te założenia geopolityczne, odnosząc przy tym również porażki. Był też pierwszym władcą, który dzięki swoim działaniom stworzył pojęcie „eurazjatyckiej Rosji”. Artykuł składa się z części omawiających realizację planów Iwana IV Groźnego oraz jego sukcesy i porażki w trzech głównych kierunkach jego polityki. Cele, jakie sobie wyznaczył car, nie zostały przez niego w pełni zrealizowane, ale odgrywały rolę uniwersalną także dla przyszłych władców Rosji, którzy jakby wypełniającego testament polityczny, dążyli do podobnych celów w polityce zagranicznej. Osąd działań cara Iwana IV w Rosji do dziś nie jest jednoznaczny, oceny wahają się od uwielbienia aż po nienawiść.

Słowa kluczowe: Iwan IV Groźny, geopolityka, Rosja w XVI wieku, wojny rosyjskie.

1. DZIAŁANIA IWANA GROŻNEGO DO POWSTANIA EURAZJATYCKIEGO IMPERIUM: KOLONIZACJA SYBERII, WOJNA O BAŁTYK, OPRICZNINA I IDEOLOGIA PAŃSTWOWA

Otwarcie drogi przez Wołgę i Kamę na Syberię po podboju Kazania wyznaczyło nowe wyzwania dla Iwana IV. Za jego panowania zostały zapoczątkowane wyprawy na te tereny, połączone z rozszerzaniem kolonizacji rosyjskiej. Po sukcesach Iwana IV w Kazaniu, chan syberyjski Edygej uznał się wasalem cara, jednak w 1567 r. zwierzchnictwo to upadło. Na początku próby podboju Syberii podjęli oddolnie wielcy

¹Mgr Krzysztof Surowiec, asystent w Zakładzie Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, autor korespondencyjny: e-mail: ks@prz.edu.pl

²Prof. dr hab. Aleksander Razin, kierownik Katedry Etyki Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu im. M. Łomonosowa

kupcy Stroganowowie i ich wynajęty Kozak doński, ataman Jermak. Paralela między Jermakiem a innymi odkrywcami i zdobywcami hiszpańskimi, portugalskimi, angielskimi czy holenderskimi jest dobrze widoczna. Można z tego wywnioskować, że ówczesna Rosja, mimo swego dalekiego położenia, uczestniczyła w odkryciach tak jak inne państwa Zachodu, a w związku z tym nie była zacofana gospodarczo ani społecznie, aby takie wyprawy podjąć³. Aktywność bojarów i kupców na tym polu była symptomem zmian gospodarczych XVI w. Europie i tworzenia się nowych stref gospodarczych⁴.

Wyprawa podjęta przez Jermaka w 1581 r. zakończyła się pełnym sukcesem, w bitwie został pokonany chan Kuczum⁵, a jego państwo przestało istnieć. Jermak szybko wysłał poselstwo do Iwana IV z prośbą o posiłki i utrwalenie władzy nad nowymi obszarami Syberii. Stroganowowie dalej prowadzili kolonizację Syberii Zachodniej w imieniu cara, a przyspieszenie tego procesu nastąpiło już po śmierci Iwana IV w roku 1584⁶. Zagrożenie buntami ludów syberyjskich wymusiło, że powstająca na tych terenach administracja rosyjska musiała działać w duchu tolerancji. W wyniku tego postępowało wzmocnienie władzy wojska i wojewodów na nowo zdobytych terenach.

Podboje Iwana IV doprowadziły do powstawania państwa wieloetnicznego. Oprócz przeważającego żywiołu słowiańskiego coraz więcej przybywało innych ludów, co miało się jeszcze pogłębiać w przyszłości. W tym czasie zaczęły się tworzyć na terenie Rosji nowe siły społeczno-wojskowe, a mianowicie kozactwo. Zarządzanie Syberią sprawowane było przez *prikaz* kazański, zmiany nastąpiły dopiero w XVII w.⁷. Powoli w

³ Jak pisze wybitny polski metodolog historii, Jerzy Topolski: „w Rosji XVI w. da się stwierdzić zasadniczy, decydujący wpływ nowej szlachty na rządy, niezależnie od ich formy oraz współdziałania mniej czy bardziej skutecznego państwa w szlacheckich dążeniach ekonomicznych”. Zob. szerzej J. Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie w XIV–XVII w.*, Poznań 2003, s. 105. Siłą sprawczą tych zmian była – podobnie jak w całej Europie – tzw. nowa średnia szlachta. W Rosji byli to *dworianie*, wykorzystywani między innymi przez Iwana IV do utrwalania samodzierzawia.

⁴ Terminem „strefa gospodarcza” posługiwał się polski historyk Marian Małowist, który pod tym pojęciem rozumiał „makroregion charakteryzujący się dwoma podstawowymi cechami: podobną gospodarką i jednolitym charakterem jej związków z innymi strefami”. Zob. szerzej M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku*, Warszawa 2006, s. VII, 326–327.

⁵ W bitwie z chanem Kuczumem ataman Jermak pokonał jego wojska w sile 30 tys., sam dysponując około 600–800 Kozaków dońskich. Przewaga techniczna i wyszkolenie jego armii zdecydowało o jego zwycięstwie. Por. H. Carrère d'Encausse, *Eurazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1552 r. do dzisiaj*, Kęty 2014, s. 45–47. Z bardzo podobną sytuacją mamy do czynienia z czasie wyprawy Hermana Cortesa do Meksyku w latach 1519–1521 (por. A. Tarczyński, *Podbój imperiów Inków i Azteków*, Warszawa 2009, s. 86) i kampanii Roberta Clive'a w Bengalu w czasie bitwy pod Plassey w 1757 r. (por. G. B. Malleson, *The Decisive Battles of India from 1746 to 1819*, London 1885, s. 35–71).

⁶ Według Fernanda Braudela Rosja „wynalazła” Syberię. Jedynym pomostem z nią były drogi lądowe, które omijały niemal zupełnie Ural, rząd carski zakazał używania dawnego podbiegunowego szlaku morskiego użytkowanego przez Nowogród Wielki – obawiano się przemytu futer syberyjskich tą drogą. Stroganowowie otrzymali od Iwana IV Groźnego przywilej nadający im rozległe ziemie oraz prawo wprowadzania na teren Syberii rusznic. Od tej pory według francuskiego historyka podbój Syberii przebiegł dość szybko, bo około 100 tys. km² rocznie. Zob. szerzej F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Gry wymiany*, t. III, Warszawa 1992, s. 412–427.

⁷ Następnie *prikazposolski* w okresie Smuty, a w czasie rządów cara Michała Romanowa utworzono *prikaz* syberyjski.

państwie Iwana Groźnego rozwijała się koncepcja, która będzie dominować aż do 1917 r., budująca model zarządzania częściami imperium rosyjskiego na zasadzie uwzględnienia ich specyfiki. Inaczej postępowała Anglia ze swoimi koloniami, budując model, gdzie obszary zamorskie stanowiły tylko części kolonialne całości⁸.

Zdobycie większej swobody działania na wschodnich granicach Rosji, wzmocnienie skarbu bogactwami z tamtych obszarów oraz zabezpieczenie bezpieczeństwa na wschodniej granicy państwa umożliwiły Iwanowi IV skupienie uwagi na kwestii dostępu do Bałtyku. Brak dostępu Rosjido tego morza powodował zamknięcie przed światem zewnętrznym. Walka o „*Dominium Maris Baltici*” rozpoczęła się właśnie w połowie XVI w. i miała trwać do XVIII w. Zmieniały się koalicje i następowali po sobie hegemoni, żadne państwo jednak nigdy nie osiągnęło zdecydowanej przewagi. Dla Rosji to okno na świat na stałe zdołał dopiero zdobyć traktatem z Nystad w 1721 Piotr Wielki, zdobywając tereny tzw. Inflant szwedzkich. W czasach Iwana IV te bogate tereny należały do słabnącego tworu, wywodzącego się jeszcze z okresu średniowiecza, mianowicie Zakonu Kawalerów Mieczowych. O spadek po tym państwie i o takie bogate miasta jak Tallin, Dorpat, Rygę, Narwę czy Mitawę rywalizowały Litwa i Polska (od 1569 r. Rzeczpospolita Obojga Narodów), Szwecja, Dania i Rosja. Do tych spraw mieszały się również Cesarstwo rządzone przez Habsburgów, Hanza i Anglia, nie mając jednak wiele do powiedzenia. Iwan IV i jego doradcy dostrzegli tę jedyną możliwość wzmocnienia państwa i uczynienia z niego bardziej znaczącego podmiotu w Europie poprzez zdobycie dostępu do Bałtyku. Gdyby to się udało, handel z Anglią i innymi krajami Zachodu zapewniłby nie tylko zyski ekonomiczne państwu, ale również dopływ nowoczesnej broni i specjalistów⁹. Na to w szczególności Rzeczpospolita, a także Szwecja nie mogły się w żaden sposób zgodzić¹⁰. Przyjazne stosunki z Danią natomiast nie przekreślały założeń Iwana IV na całkowity sukces. Bardzo ważnym czynnikiem geopolitycznym dla Iwana IV było również „zbieranie ziem ruskich”. Walka ta miała się rozstrzygnąć w wojnie z Litwą i Polską. Dawne tereny Rusi wchodzące w skład wspomnianych państw były znaczącym łupem nie tylko pod względem gospodarczym, religijnym, strategicznym, ale i ideologicznym.

Do pierwszego starcia z Zachodem doszło w okresie regencji Heleny Glińskiej, gdy Iwan IV był jeszcze małoletni. W latach 1534–1537 toczyła się wojna moskiewsko-polska. Strona polska mimo zamieszania w państwie moskiewskim nie wykorzystała sytuacji, Rosjanie robili wypadki w głąb Litwy, a druga strona próbowała zdobywać

⁸ Model taki był realizowany przez angielski urząd: Colonial Office.

⁹ W armii Iwana IV w związku z podbojami nastąpiła konieczność reformy wojska. Dotychczasowa jazda posiadaczy ziemskich *pomiestia* nie odgrywała już swojej roli. W związku z tym zostali powołani pod broń żołnierze kontraktowi, tzw. strzelcy, którzy byli muszkieterami. Według Carol Stevens kontraktowi żołnierze stanowili jedną trzecią całej armii. Strzelcy mieszkali w osobnych osiedlach, tzw. *slobodach*, i zajmowali się w czasach pokoju rzemiosłem, handlem i pełnili funkcje policyjne. Rozwijała się też rekrutacja żołnierzy cudzoziemskich, których Iwan IV miał utrzymywać już cztery tysiące. W 1577 r. utworzono *prikaz strzelecki*. Zob. szerzej C.B. Stevens, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa 2003, s. 90–102.

¹⁰ W celu pogłębienia sojuszu ze Szwecją Katarzyna Jagiellonka, siostra Zygmunta Augusta II, wyszła za Jana III księcia Finlandii, ślub odbył się w 1562 r.

Siewierszczyznę¹¹. Ostatecznie w 1537 r. zdecydowano się na rozejm. Przy Litwie pozostał Homel, zdobyty wcześniej przez hetmana Stanisława Tarnowskiego.

Wojna toczona o Inflanty trwała długo, z kilkoma przerwami: od 1558 r. do 1583. Decyzję o wojnie wymusiły na Iwanie IV działania Zakonu Kawalerów Mieczowych, którzy bliżej związali się z Litwą. Traktat pozwolski z 1557 r. mógł oznaczać, że Rosja nie uzyska nic w spadku po Zakonie, a główne korzyści uzyskają Polska i Litwa, ostatecznie odpychając Rosję od Bałtyku. Pierwszy okres wojny był bardzo korzystny dla cara¹². Zdobyto Narwę, Dorpat, Wenden, Fellin i wiele innych miast, dochodząc pod Rygę i Tallin. Te sukcesy Iwana IV zaniepokoiły inne kraje, a także Habsburgów¹³. Gdy arcybiskup ryski poddał się protektoratowi króla Polski Zygmunta II Augusta w 1559 r., przyspieszyło to decyzję innych państw o przystąpieniu do wojny. Książę Danii, Magnus, szybko zajął wyspę Ozylię, a Szwecja zajęła Estonię z Tallinem. Ostatni władca Zakonu, Gothard Kettler, postanowił w tej sytuacji uratować jak najwięcej dla siebie i wybrać najlepszego sojusznika, któryby zachował wolności szlachty inflanckiej. Wybór padł na króla Polski, w 1561 r. zawarto porozumienie oddające Inflanty w ręce Polski i Litwy, Kettler uzyskiwał rządy wasalne w księstwie Kurlandii i Semigalii, a Zakon został zsekularyzowany.

W ten sposób Iwanowi IV pełne zwycięstwo zaczęło wymykać się z rąk. Do tego doszły problemy wewnętrzne: śmierć pierwszej żony Iwana IV, Anastazji, i podejrzenia o jej otrucie przez głównych doradców doprowadziły do zmian w kręgu faworytów cara i coraz bardziej przyczyniały się do zmian w jego charakterze. Te niepowodzenia i podejrzenia były główną przyczyną powstania opriczniny¹⁴. Zanim ona powstała, Iwan IV osiągnął duży sukces – jego wojska w 1563 r. zdobyły Połock¹⁵, który był silnie ufortyfikowanym miastem, broniącym dostępu do Wilna oraz stanowiącym klucz do żeglugi po Dźwinie. Od 1564 r. wojska rosyjskie coraz bardziej były w odwrocie, mimo zachowania Połocka Iwan IV tracił dotychczasowe zdobycze. W 1570 r. zawarł rozejm z

¹¹ Zob. szerzej: J. Natanson-Leski, *Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Oświęcim 2014, s. 144–153. W rokowaniach Iwan IV, mimo że miał 6 lat, występował oficjalnie jako osoba rozstrzygająca, choć faktycznie decydowała regentka Helena Owczyna-Oboleńska i Wasyl Szujski.

¹² Według Williama Urbana car rozpoczął kampanię w 1558 r. z liczbą 64700 żołnierzy. Por. W. Urban, *Nowożytni najemnicy*, Warszawa 2008, s. 57. Dużym wsparciem dla Iwana IV okazał się dowódca najemników Jürgen Farenbach, który odrzucił m.in. najazd tatarski z nad Oki w 1572 r.

¹³ Habsburgowie już wcześniej interesowali się sytuacją w Rosji, starając się szachować Polskę od wschodu w razie mieszania się jej w sprawy Mołdawii, Czech i Węgier oraz w razie sojuszu z Francją Walezjuszy. Ich dyplomata Siegmund von Herberstein (1486–1566), dwukrotnie pełnił funkcję posła w Moskwie: w 1517 r. i 1526. Jego dzieło *Rerum Moscoviticarum Commentarii* stanowi opis ówczesnego Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Habsburgowie byli rozczarowani tym, że Iwan IV skierował się na Zachód, a nie przeciwko Krymowi i Turcji.

¹⁴ Opricznina była oddzielnym dworem i wojskiem, który Iwan IV powołał w 1565 r. w celu pozbycia się opozycji bojarskiej. Składała się z kilku tysięcy osób, które represjami umacniały pozycję władcy. Zlikwidowana w 1572 r. Por. L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 82–87; Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971, s. 35–43. Według tego autora opricznina i wojna o Inflanty Iwana IV bardzo osłabiły Rosję i zostawiły ją nieprzygotowaną na przyszły kryzys dynastyczny i gospodarczy. Według Józefa Stalina opricznina to „królewskie wojsko..., nowoczesna armia”.

¹⁵ Natanson-Leski podaje liczbę wojsk moskiewskich na 200 tys. i 200 dział. Por. J. Natanson-Leski, *op. cit.*, s. 179. Według Skrynnikowa około 31 tys. wojska z artylerią.

Rzeczpospolitą Obojga Narodów¹⁶, co dało trochę wytchnienia obu stronom, szczególnie Rosji coraz bardziej wyniszczanej działaniami miopriczniny. Iwan IV nadal snuł plany zdobycia tych terenów, a sposobność nadarzyła się już wkrótce. Śmierć ostatniego Jagiellona w 1572 r. i dłuższe bezkrólewie umożliwiły Iwanowi IV kontynuowanie walk w Inflantach. Czynniki polsko-litewskie w celu zapewnienia bezpieczeństwa państwa w trudnym okresie, obiecywały carowi wybór na tron polski. Nic z tego nie wyszło, jak również z planów rozbiorowych Iwana IV wobec Rzeczypospolitej skierowanych do cesarza Maksymiliana II¹⁷. Do roku 1577 Iwan IV ponownie zajął prawie całe Inflanty z wyjątkiem Tallina i Rygi. Rok później do wojny przystąpiła Polska okazująca do tej pory pomoc drugiemu członowi unii czyli Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. Rozpoczęła się nowa wojna o Liflandię i Estlandię. Zniszczenie się głównego celu geopolitycznego, czyli pełnego dostępu do Bałtyku, Iwanowi IV pokrzyżował nowy – od 1576 r. – król Polski, Stefan Batory, poprzednio książę siedmiogrodzki i zarazem wasal z tego terytorium Turcji¹⁸.

Stefan Batory razem ze Szwedami w latach 1577–1582 pozbawił państwo rosyjskie wszystkich dotychczasowych zdobyczy nad Bałtykiem. Zreformowana i powiększona armia Rzeczypospolitej w trzech głównych kampaniach pokonała Rosję. W 1579 r. udało się Polakom odbić Połock. Rok później zdobyto Wielkie Łuki, a także Nowel, Wieliz i Uświat. W roku 1581 Batory próbował zdobyć Psków, ale nie udało mu się to. Wyczerpane państwa przystąpiły do negocjacji. Iwanowi IV udało się zdobyć poparcie przedstawiciela papieża jezuita Antonia Possevino¹⁹. W 1582 r. strony zawarły dziesięcioletni rozejm w Jamie Zapolskiej, Rosja przekazała Polsce Inflanty, Połock oraz Wieliz z okolicami²⁰. Rok później również Szwedzi zawarli z carem zawieszenie broni nad rzeką Plusą. Iwan IV musiał zrezygnować z Narwy, Jamy i Koporie.

Wojna na Zachodzie, mimo usilnych prób, zakończyła się klęską dla Iwana IV. Odsunęła w czasie modernizację Rosji i jej wejście do grona mocarstw europejskich. Potwierdziła również to, że Rosja jest jeszcze za słabo rozwinięta, aby walczyć z potęgami ówczesnego Zachodu. Klęska Iwana IV zahamowała ekspansję Rosji na Zachód na 100 lat. Mimo tej porażki car wiązał cały czas nadzieje na sojusz z Anglią Elżbiety I,

¹⁶ Rozejm zawarto do czerwca 1573 r. W skład poselstwa polskiego wchodził wojewoda inowrocławski Jan Krotowski i kasztelan miński Mikołaj Talwosz. Przedstawili oni również Iwanowi IV w poufnej audiencji projekt wybrania go na króla Rzeczypospolitej w przyszłej elekcji.

¹⁷ W sprawie szczegółów rosyjskiej polityki zagranicznej w okresie pierwszego (1572–1573) i drugiego (1574–1576) bezkrólewia w Rzeczypospolitej Obojga Narodów zob. szerzej: B.N. Floria, *Russko-polskije otnoszenii i političeskojerazwitije Wostocznoj Jewropy w wotoroj połowinie XVI – naczale XVII w.*, Moskwa 1978, s. 46–120.

¹⁸ Idem, *Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia*, „Odrodzenie i reformacja”, 1977/XXII.

¹⁹ O roli papieża i samego Possevino w epoce Iwana IV zob. W. Zakrzewski, *Stosunki Stolicy Apostolskiej z Iwanem Groźnym i wielkim księciem moskiewskim*, „Przegląd Polski” 1872–1873/I–IV.

²⁰ W rozejmie Possevino odmówił tytułowania Iwana IV carem bez zgody papieża. Zawarto kompromis, w którym Iwan IV pozostał przy tytule cara, ale jedynie w rosyjskiej wersji traktatu. Por. M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, Warszawa 2009, s. 52.

co nigdy się nie ziściło, choć takie próby były podejmowane już w 1570 r., a także zaraz przed śmiercią cara²¹.

Trzeci czynnik geopolityczny odgrywający dużą rolę w dziejach Rosji, mianowicie budowa tradycji imperialnej, opartej na idei Rosji jako „trzecim Rzymie” z roszczeniami wobec państw, gdzie mieszkali wyznawcy prawosławia i do terytoriów po byłym Cesarstwie Bizantyńskim, była kontynuowana przez Iwana IV. W budowie tej ideologii i wzmocnieniu pozycji władcy dużą rolę odgrywała Cerkiew prawosławna, ściśle podporządkowana władzy centralnej. Klęska unii kościołów uzgodnionej we Florencji w 1439 r. przyniosła wielkie korzyści władcom Rosji. Na tym etapie historycznym rosyjskość zrosła się z prawosławiem, carowie w tym względzie bardzo obawiali się ekspansji państw z Zachodu, ponieważ w przeciwieństwie do ekspansji Mongołów, byli oni zainteresowani w większości zmianą religii Rosjan, co wiązałoby się z upadkiem prawosławia. Powoli na terenach Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, a później w Rosji kształtowała się kolejna ważna idea mająca wpływ na państwo i rządzących – tą ideą było dodanie określenia „święta” w nazwie państwa. „Święta Ruś” obejmowała nie tylko ziemię, naród, ale także państwo²².

Iwan IV, podobnie jak jego trzech poprzednicy, uważali Rosję za jedyny bastion prawdziwej wiary, która była dziedziczką Konstantynopola i miała dzięki temu misję dziejową do spełnienia. Ta ideologia rosyjskiej autokracji z biegiem lat stawała się coraz bardziej stabilna. Według niej każdy władca miał za zadanie rozszerzać granice prawosławnego królestwa, nie ponosząc przy tym odpowiedzialności przed ludźmi, lecz tylko przed Bogiem²³. W związku z tym wystąpienie przeciw carowi było równoznaczne z buntem przeciw Bogu. Podobny legitymizm władzy wykształcił się między innymi w Anglii Henryka VIII, jednak nie tak w skrajnej postaci jak w Rosji. Iwan IV używał religii do usprawiedliwienia swoich poczynań politycznych, często kończących się śmiercią tysięcy osób, tak jak w Nowogrodzie Wielkim²⁴ w styczniu 1570 r. Z czasem Iwan IV

²¹ Car planował nawet zamieszkanie w Anglii w 1567 r. Por. M.Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009, s. 168.

²² Por. A. Besancon, *Święta Ruś*, Warszawa 2012, s. 37–39. Według autora prawosławie było zawsze czynnikiem spajającym społeczeństwo rosyjskie, przynajmniej do czasów socjalizmu. Zob. szerzej: A.V.Soloviev, *Holy Russia. The History of a Religious – Social Idea*, Gravenhage 1959. Niektórzy historycy, np. Gieorgij Wiernadski, przypisują Iwanowi IV „plan eurazjatycki”, który miał polegać na zdobyciu Kazania, Astrachania, Syberii, Krymu i otwarcia dzięki temu drogi na Kaukaz, Chiny i Morze Kaspijskie. Rezygnacja Iwana IV ze zdobycia Krymu była w związku z tym niesłuszna. Zob. szerzej: R. Bäcker, *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000, s. 128–129.

²³ Według Jerzego Kłoczowskiego polityka Iwana IV, a w szczególności jego koronacja, oznaczała „zawarcie bliskiego sojuszu władców rosyjskich z potężnym monastycyzmem i programem monastycznej kultury religijnej obowiązującej cały naród”. Tzw. sobór 100 rozdziałów w 1551 r. objął w ramy programu prawnego te założenia. Celem tego działania było stworzenie monolitycznej organizacji z prawosławnym carem – cesarzem na czele. Próbowo tym towarzyszył przez cały czas przymus, a skutkiem realizacji tego programu było zahamowanie inicjatywy i dynamizmu życia religijnego. Zob. szerzej J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, Warszawa 2003, s. 309–310.

²⁴ Dane o liczbie zabitych mieszkańców Nowogrodu są różne. Jak podaje Skrynnikow, miało zginąć 2–3 tys. – por. R.G. Skrynnikow, *Tragedija Nowgoroda*, Moskwa 1994, s. 102–105. Według Kobriny miało to być aż od 10–15 tys. osób, por. W. Kobrin, *Iwan Groznyj*, Moskwa 1989, s. 81–83.

kreuje siebie na kata i świętego, który osądza swoich poddanych. Można w tym zauważyć megalomanię²⁵.

Ważnym symbolicznie i politycznie aktem dokonany przez Iwana IV była jego koronacja na cara w styczniu 1547 r. Akcentowała ona kontynuację dziedzictwa Cesarstwa Bizantyńskiego. Szybko wykształciła się również odpowiednia terminologia rosyjska na określenie władcy: *car*, *samodierżec* – określenia te były odpowiednikami bizantyjskich tytułów: *basileus* czy autokrator²⁶. Uzasadnienie przyjęcia tytułu cara wpływało, oprócz teorii o „trzecim Rzymie”, z przekazów o rządach księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha w XI w., który miał jakoby już wtedy otrzymać z Bizancjum tytuł cara. Koronację celebrował metropolita Makary za warunkową zgodą patriarchy Konstantynopola²⁷.

Już od połowy XVI w. Iwan IV zaczął tworzyć i przywiązywać dużą wagę do symbolicznego demonstrowania potęgi i chwały carskiej²⁸. Ta propaganda miała za zadanie podnieść rolę Rosji na arenie międzynarodowej. Mimo oszałamiającego bogactwa Iwana IV, Rosja nadal była traktowana jako kraj peryferyjny. Jeszcze w pokoju westfalskim z 1648 r., kończącym wojnę trzydziestoletnią w Europie, Rosja była w nim wymieniona na przedostatnim miejscu w hierarchii ówczesnych krajów Europy. Ta sytuacja miała się diametralnie zmienić dopiero w okresie panowania Piotra Wielkiego. W okresie rządów Iwana IV mamy do czynienia w Rosji ze zjawiskiem sakralizacji władcy, które przejawiało się nie tylko w ideologii, ale również w obrzędowości.

²⁵ Szczególnie widać to w listach do bojara Andrzeja Kurbskiego, który uciekł do Polski, obawiając się śmierci z rąk cara, z którym Iwan IV prowadził szeroką korespondencję. Por. J.L.I. Fennell, *The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia*, Cambridge 1955; W. Kaługin, *Car Iwan Groźny i książę Andriej Kurbskij: Stili myslenija i tworczeztwa*, [w:] *Pisarz i władza. Od Awwakuma do Solżenicyna*, Łódź 1994. Ingerencja w sprawy religijne ze strony Iwana IV była spora, mimo oficjalnego poparcia i wspierania Cerkwi w 1580 r. car zakazał jakiegokolwiek darowizn na rzecz Cerkwi. Por. K. Krasowski, B. Lesiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993, s. 115–116.

²⁶ Oprócz Anglii tytułu carskiego nie uznawały żadne państwa w Europie zgodnie z zasadą wywodzącą się ze średniowiecza, że cesarz może być tylko jeden. Spór o tytuł carski nabrał ostrości, gdy poseł polski w Rzymie ks. Adam Konarski donosił, że Iwan IV za cenę przejścia na katolicyzm i poddanie się zwierzchności papieża zabiega o uznanie tytułu u papieża Juliusza III, mając poparcie zarówno Karola V i Ferdynanda, którzy rewanżowali się Polsce za jej kontakty z Francją. Por. *Historia dyplomacji polskiej*, t. I: *Połowa X w. – 1572*, red. M. Biskup, Warszawa 1982, s. 601 i 684. W XVI w. używany był czasem przez carów rosyjskich tytuł „Biały Car”, nawiązywał on pewnie do legendy „Białej Kości”, rodu Czyngis-chana i był swego rodzaju symbolem związków władców rosyjskich z mongolską dynastią panującą.

²⁷ Por. E. Acton, *Rosja dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, Warszawa 2013, s. 33–34. Sobór z 1561 r. załączył do swoich uchwał list patriarchy Konstantynopola nazywającego Iwana IV „cesarzem i seniorem prawosławnych chrześcijan na całym świecie”, co miało duże znaczenie propagandowe dla cara. Por. R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2012, s. 74.

²⁸ B. Uspienski, *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji. Bizantyjski model i jego nowe rosyjskie ujęcie*, Katowice 1999. W przyszłości Uwarow stworzył fundamentalną triadę legitymizacyjną carat: prawosławie, samodzierżawie, ludowość. „Święty car” wiązał się naturalnie z „Świątą Rusią”. Zob. szerzej P. Rojek, *Przekleństwo imperium. Źródła rosyjskiego zachowania*, Kraków 2014, s. 42–44.

Realizowaniu celów geopolitycznych służyły Iwanowi IV również reformy różnych dziedzin państwa, głównie w duchu antybojarskim i centralizacyjnym²⁹. Wyrazem tych reform było nowy zbiór praw z 1550 r., zwany *Sudiebnik*³⁰. Jeszcze większe znaczenie dla państwa miały reformy wojskowe, takie jak utworzenie nowej formacji – strzelców, wyposażonych w broń palną, powoływanie pod broń Kozaków czy jazdy tatarskiej z Kazania czy Astrachania. Kolejne zmiany w czasach Iwana IV nastąpiły w zakresiewładzy wykonawczej, w tym czasie wykształciły się *priказы* jako urzędy administracji centralnej. Początkowo wydawało się, że Rosja Iwana IV zmierza w kierunku budowy monarchii stanowej, z przewagą władzy cara, jednak w latach sześćdziesiątych XVI w. zostało to przerwane. W wyniku konfliktu z bojarami i swoimi doradcami Iwan IV miał coraz większe trudności w rządzeniu państwem. To spowodowało, że znalazł wyjście z sytuacji i powołał nową instytucję opriczninę³¹. Jej działalność zadała wielki cios bojarom, ucierpiały również inne klasy społeczne. Dokonano niewyobrażalnych zniszczeń i rzezi ludności. Osłabione państwo padło ofiarą najazdu Tatarów krymskich, chana Dewlet-Gireja, który w 1571 r. dotarł do samej Moskwy, łupiąc ją i zabierając tysiące ludzi w jasyr. To uzmysłowiło carowi, że konieczne są zmiany. Opricznina została zlikwidowana w 1572 r. Jej głównym osiągnięciem było zlikwidowanie konfliktu między carem a bojarstwem. W tym samym roku udało się rozbić drugi najazd Tatarów Dewlet-Gireja, co umocniło Rosję od południa i na długo zahamowało ekspansję tatarsko-turecką³².

Polityka wewnętrzna cara Iwana IV służyła więc realizacji polityki zewnętrznej i tak trzeba ją rozpatrywać. Sukcesy i porażki na arenie zewnętrznej były ściśle związane z polityką wewnętrzną. Od 1547 r. można mówić o dużych sukcesach Iwana IV, po 1563 r. (kiedy zdobyto Połock) sytuacja państwa pogarszała się, co było wynikiem zamętu wewnętrznego wywołanego przez opriczninę. Sytuacja geopolityczna Rosji szczególnie na zachodnich granicach była słaba, a na arenie międzynarodowej Iwana IV był wyalienowany.

2. PODSUMOWANIE

Działania geopolityczne podejmowane przez Iwana IV w okresie jego rządów w latach 1547–1584 nie przyniosły samych sukcesów ówczesnej carskiej Rosji. Główne kierunki i koncepcje geopolityki wyznaczone były już przez poprzednich władców, choć rozmach ich realizacji należy do Iwana IV. Sukcesy w pierwszych dwóch dekadach rządów Iwana

²⁹ W.A.Serczyk, *Radziecka dyskusja o absolutyzmie w Rosji*, „Kwartalnik Historyczny” 1973/3.

³⁰ Przejął niemal w całości postanowienia *Sudiebnika* z 1497 r., choć był od niego obszerniejszy. Obowiązywał przez prawie 100 lat, pełniąc funkcję źródła prawa, które umacniało rosyjskie samoderżawie. Por. M.Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 2003, s. 206.

³¹ Według Aleksandra Dugina „modernizacja, jednak bez westernizacji, a prowadząca także do centralizacji władzy” były głównymi celami Iwana IV, które wyłoniły się w wyniku prowadzonej wojny inflanckiej. Por. P.Heizer, *Neoopricznina – Aleksander Dugini Eurazjatycki Związek Młodzieży*, „Przegląd Rusycystyczny” 140/4 (2012), s. 79–80.

³² Zdaniem amerykańskiego historyka Marca Raeva Wielkie Księstwo Moskiewskie, a później Rosja, w okresie rządów Iwana IV prowadziło wzorem starożytnego Rzymu „obronny imperializm”. Każde zdobyte przez Rosję na różny sposób terytorium miało swoich sąsiadów, którzy stawali się wkrótce zbyt niebezpieczni, aby pozostawić ich w spokoju. W związku z tym jeden podbój szybko rodził następny, powodując coraz większy rozwój terytorium Rosji. Według tego autora istnienie Rosji nigdy nie było zagrożone w XV–XVI w.

IV wzmocniło pozycję Rosji na arenie międzynarodowej. Należały na pewno do nich: koronacja na cara, przyłączenie Kazania i Astrachania, kolonizacja Syberii, uzyskanie supremacji nad Ordą Nogajską, początkowe sukcesy w wojnie inflanckiej (zdobycie Narwy i prawie całych Inflant, zdobycie Połocka), uczestnictwo w grze o elekcyjny tron polski w 1572 r., ustanowienie kontaktów handlowych z Anglią i Rzeszą niemiecką oraz Habsburgami, zlikwidowanie zagrożenia na wschodnich granicach państwa, uczynienie z Rosji pośrednika w handlu z Azją Wschodnią, reformy wewnętrzne w państwie³³. Drugi okres w rządach Iwana IV, od roku 1565 do śmierci w 1584 r., charakteryzują się względnym obniżeniem pozycji Rosji na zewnątrz i kłopotami wewnętrznymi, co było skutkiem wprowadzenia opriczniny.

Do porażek tego okresu można zaliczyć: klęski w wojnie inflanckiej łącznie z traktatami w Jamie Zapolskim i nad rzeką Plusą, nieudane starania o uzyskanie dostępu do Bałtyku ani do Morza Czarnego, niepodjęcie wyprawy na chanat krymski, wyalienowanie na arenie międzynarodowej, opricznina, spadek ludności państwa i jego dochodów, zaprzestanie reform w duchu kompromisu między carem a stanami.

Mimo tych porażek Iwan IV dowiódł, że Rosja jest siłą, z którą ówczesnie należało się liczyć w Europie. Kraj pozostawiony następcy, carowi Fiodorowi (1584–1598), był rozleglejszy niż ten, który obejmował Iwan IV. Zapoczątkowanie kolonizacji Syberii stworzyło z Rosji eurazjatyckie imperium i w dużym stopniu zapoczątkowało rolę Rosji w świecie jako mocarstwa³⁴. Charakter Iwana IV miał duży wpływ na jego działania, jednak nie można nim wszystkiego tłumaczyć. Dużą rolę odgrywały ideologia i względy geopolityczne. Ekspansja na Wschód i kolonizacja Syberii była tłumaczona tym, że car został spadkobiercą chanów Złotej Ordy. Legitymizowano to także jako odzyskiwanie dziedzictwa wielkich książąt kijowskich oraz krucjatę przeciw islamowi i niewiernym. Również wojny o dostęp do Bałtyku i przeciw państwu polsko-litewskiemu legitymizowano jako kampanie o odzyskanie ziem należących do Ruryka czy „zbieranie ziem ruskich”. Występująca w czasie panowania Iwana IV motywacja dynastyczna i religijna podbojów była silniejsza nawet od względów związanych z ponownym zjednoczeniem narodowym lub etnicznym.

Oprócz wspomnianych czynników wielką rolę odgrywały idee wywodzące się z Bizancjum. Za czasów Iwana IV zatriumfowała idea o więzi Bizancjum z terenami Rosji, przez pośrednictwo Rusi Kijowskiej sprzed najazdu mongolskiego (rola Włodzimierza Monomacha w XI w.). Była ona nawet silniejsza niż koncepcja przeniesienia po upadku Konstantynopola imperialnego statusu dawnego Bizancjum – „Moskwa jako trzeci Rzym”.

Autorzy artykułu uważają, że Iwan IV Groźny nie zrealizował do końca swoich marzeń o kontynuacji dziedzictwa Rusi Kijowskiej i uzyskania tytułucara „całej Rusi”. Mimo to można powiedzieć, że na jego panowanie składało się wiele sukcesów i takich

³³ W momencie obejmowania tronu Iwan III Srogi w 1462 r. odziedziczył terytorium 430 tys. km², w chwili śmierci Wasyla III w 1533 r. terytorium Wielkiego Księstwa Moskiewskiego obejmowało już 2,8 mln km², a w końcu XVI w. obszar Rosji podwoił się do 5,4 mln km². Zob. szerzej R. Pipes, *op. cit.*, s. 81–85.

³⁴ Według Iwony Massaki głównymi „ośrodkami krystalizacyjnymi światopoglądu eurazjatyckiego są: idea imperium, koncepcja kultury eurazjatyckiej, niechętny stosunek do kultury zachodniej”. Zob. szerzej I. Massaka, *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001, s. 10–11.

samych porażek. A najważniejsze idee Iwana IV, do dziś bardzo kontrowersyjnego cara, będą realizowane przez jego następców³⁵.

LITERATURA

- [1] Acton E., *Rosja dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, Warszawa 2013.
- [2] Aleksiejewa W., Zieleniew J. I., Jakunin W.I., *Gieopolitika w Rossiji. MiędzyWostokom i Zapadom. Koniec XVIII – naczalo XX w.*, Sankt-Petersburg 2001.
- [3] Andrusiewicz A., *Iwan Groźny*, Warszawa 2006.
- [4] Bäcker R., *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000.
- [5] Bazyłow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław 2005.
- [6] Besancon A., *Święta Ruś*, Warszawa 2012.
- [7] Billington J.H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008.
- [8] Bogucka M., *Zboże rosyjskie na rynku amsterdamskim w pierwszej połowie XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1962/4.
- [9] Bojko K., *Stosunki dyplomatyczne Moskwy z Europą Zachodnią w czasach Iwana III*, Kraków 2010.
- [10] Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Gry wymiany*, t.III, Warszawa 1992.
- [11] Braudel F., *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, t. 1, Warszawa 2004.
- [12] Carrèred’Encausse H., *Eurazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1552 r. do dzisiaj*, Kęty 2014.
- [13] Chodakowski N.I., *Tretij Rim*, Moskwa 2002.
- [14] Chojnicka K., *Idee towarzyszące procesowi uzyskiwania przez Moskwę dominacji na ziemiach ruskich w XV, XVI wieku*, [w:] *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej*, red. G. Kotlarski, M. Figura, Poznań 1999.
- [15] Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. ZoePaleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001.
- [16] *Czy Putin jest awatarem? – rozmowa z Aleksandrem Duginem*, „Frona” 2001/23–24.
- [17] Fennell J.L.I., *The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia*, Cambridge 1955.
- [18] Floria B.N., *Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia*, „Odrodzenie i reformacja” 1977/XXII.
- [19] Floria B.N., *Russko-polskije otnoszenii i političeskoje razwitiye Wostocznoj Jewropy w otoroj połowinie XVI – naczale XVII w.*, Moskwa 1978.

³⁵ Zob. szerzej Łapiński Z., *Pośmiertny żywot Iwana Groźnego*, „Tygodnik Powszechny” 1987/42. Aleksander Dugin zauważa: „Historię jako wznoszenie się od Rusi Kijowskiej do Rusi Moskiewskiej, którego szczytem był okres Iwana Groźnego. Potem nastąpiło opadanie do okresu petersburskiego ze zdegenerowanymi, zorientowanymi na Zachód rządami dynastii Romanowów. Rewolucja październikowa w roku 1917 wraz z przeniesieniem stolicy z Petersburga do Moskwy w wielu aspektach stanowiła powrót do idei Rusi Moskiewskiej”. Por. *Czy Putin jest awatarem? – rozmowa z Aleksandrem Duginem*, „Frona” 2001/23–24, s. 159.

- [20] Floria B.N., *Iwan Groznyj*, Moskwa 1999.
- [21] Franklin S., Sheppard J., *The Emergence of Rus, 750–1200*, London 1996.
- [22] Gerson A.J., Vaughn E.V., *Studies in the history of English commerce in the Tudor period*, I: *The organization and early history of the Muscovy company*, II: *English trading expeditions into Asia under the authority of the Muscovy company (1557-1581)*, New York 1912.
- [23] Gołąbek P., *Lew Gumilowi Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*, Kraków 2012.
- [24] Gumilow L., *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004.
- [25] Halperin Ch.J., *Russia and Golden Horde: the Mongol Impact on Medieval Russian History*, London 1987.
- [26] Heizer P., *Neoopricznina – Aleksander Dugin i Eurazjatycki Związek Młodzieży*, „Przegląd Rusycystyczny” 140/4 (2012).
- [27] Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009.
- [28] *Historia dyplomacji polskiej*, t. I: *Połowa X w. – 1572*, red. M. Biskup, Warszawa 1982.
- [29] Kaługin W., *Car Iwan Groznyj i książę Andriej Kurbskij: Stili myszlenija i tworczenstwa*, [w:] *Pisarz i władza. Od Awwakuma do Solżenicyna*, red. B. Mucha, Łódź 1994.
- [30] Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek*, Warszawa 1994.
- [31] Khodarkovsky M., *Four Degrees of Separation: Constructing Non-Christian Identities in Muscovy*, [w:] *Culture an Identity in Muscovy, 1359–1584*, red. A.M. Kleimola, G.D. Lenhoff, Moskwa 1994.
- [32] Khodarkovsky M., *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, Warszawa 2009.
- [33] Kłoczowski J., *Młodsza Europa*, Warszawa 2003.
- [34] Kobrin W., *Iwan Groznyj*, Moskwa 1989.
- [35] Koneczny F., *Cywilizacja bizantyńska*, Londyn 1973.
- [36] Krasowski K., Lesiński B., Sikorska-Dzięgielewska K., Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993.
- [37] LeDonne J. P., *The Russian Empire and the World. The Geopolitics of Expansion and Containment*, Oxford 1997.
- [38] Łapiński Z., *Pośmiertny żywot Iwana Groźnego*, „Tygodnik Powszechny” 1987/42.
- [39] Madejski D., *Pocalunek mongolskiego księcia. Eurazjatyzm Rosji w myśli Aleksandra Dugina*, cz. I, 2011, <http://www.konserwatyzm.pl/arttykul/3266/pocalunek-mongolskiego-ksiecia-eurazjatyzm-rosji-w-mysli-ale>.
- [40] Madriaga I. de, *Ivan the Terrible*, New Haven 2005.
- [41] Malleson G.B., *The Decisive Battles of India from 1746 to 1819*, London 1885.
- [42] Małowist M., *Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wieku*, Warszawa 2006.
- [43] Marciniak W., *Imperium i państwo: historia pojęć w kontekście dziejów Rosji*, [w:] *Rosja i Europa Wschodnia: „imperologia stosowana”*, red. A. Nowak, Kraków 2006.
- [44] Martin J., *Medieval Russia, 980–1584*, Cambridge 1995.
- [45] Massaka I., *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001.

- [46] Michajłow W. A., *Gieopolitika. Uczeńnik*, Moskwa 2010.
- [47] Morris J., *Dlaczego Zachód rządzi – na razie*, Poznań 2015.
- [48] Natanson-Leski J., *Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Oświęcim 2014.
- [49] Nowak A., *Putin. Źródła imperialnej agresji*, Warszawa 2014.
- [50] Nye J., *Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, Warszawa 2007.
- [51] Ostrowski D., *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*, Cambridge 1998.
- [52] Pain E.A., *Mieźduimperiej a nacyiej. Modernistskij projekt i jgotradycjonalistkajaaltiernativa w nacyonalnojpolitikieRossii. FondLibieralnajamisija*, Moskwa 2003.
- [53] Paradowski R., *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium Idei*, Toruń 2001.
- [54] Pawłow A., Perrie M., *Iwan Groźny. Car i tyran*, Warszawa 2008.
- [55] Pelenski J., *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, The Hague 1974.
- [56] Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2012.
- [57] Płatonow S.F., *Ivan the Terrible*, Gulf Breeze 1974.
- [58] Poe M., *Izobrietienije koncepciji „Moskwa – trietij Rim”*, „Ab Imperio” 2000/2.
- [59] Riasanovsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, Kraków 2009.
- [60] Rojek P., *Przekleństwo imperium. Źródła rosyjskiego zachowania*, Kraków 2014.
- [61] Rowland D., *Moscow – The Third Rome or the New Israel?*, „Russian Review” 1996.
- [62] Salimow I., *PoliticzieskajageomorfologijaRossiji*, [w:] *Impierijaprostranstwa. Chriestomatija po gieopolitieke i gieokulturieRossiji*, red.D.N. Zamiatin, A.N. Zamiatin, Moskwa 2003.
- [63] Serczyk W.A., *Iwan Groźny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- [64] Serczyk W.A., *Radziecka dyskusja o absolutyzmie w Rosji*, „Kwartalnik Historyczny” 1973/3.
- [65] Shaw S., *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t.1:1280–1808, Warszawa 2012.
- [66] Skrynnikow R.G., *Ivan the Terrible*, Gulf Breeze 1981.
- [67] Skrynnikow R.G., *TragedijaNowgoroda*, Moskwa 1994.
- [68] Soloviev A.V., *Holy Russia. The History of a Religious – Social Idea*, Gravenhage 1959.
- [69] Stevens C.B., *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa 2003.
- [70] Szczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 2003.
- [71] Tarczyński A., *Podbój imperiów Inków i Azteków*, Warszawa 2009.
- [72] Topolski J., *Narodziny kapitalizmu w Europie w XIV–XVII w.*, Poznań 2003.
- [73] Urban W., *Nowożytni najemnicy*, Warszawa 2008.
- [74] Uspienski B., *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji. Bizantyjski model i jego nowe rosyjskie ujęcie*, Katowice 1999.
- [75] Uspienski B., *Religia i semiotyka*, wybrał, przeł. i przedmową opatrzył B. Żyłko, Gdańsk 2001.

- [76] Willan T.S., *The Early History of the Russia Company, 1553–1603*, Manchester 1956.
- [77] Wipper P.Y., *Ivan Grozny*, Moskwa 1994.
- [78] Wójcik Z., *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971.
- [79] Wójcik Z., *Wokół epoki Iwana Groźnego*, „Kwartalnik Historyczny” 1975/2.
- [80] Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ośmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009.
- [81] Zakrzewski W., *Stosunki Stolicy Apostolskiej z Iwanem Groźnym i wielkim księciem moskiewskim*, „Przegląd Polski” 1872–1873/I–IV.

THE ASSUMPTIONS OF GEOPOLITICS AND IT IMPLEMENTATION IN RUSSIA IVAN IV THE TERRIBLE IN THE YEARS 1547–1584. PART II

The article presents the main assumptions geopolitical reign of the Russian Tsar Ivan IV the Terrible and methods of their implementation. The expansion of Russia at that time has focused largely on the same geography, but to translate this into correct actions in time and space belonged to Ivan IV. Even during the Great Duchy of Moscow there were marked major geo-strategic ambitions. These included: 1. Ensuring safety from the eastern borders of the state and directing the expansion against states that are the heirs of the Mongols. 2. Gaining access to the Baltic Sea and borders moved west, to unite the lands belonging to the centuries to Kievan Rus. This “gathering of the Russian lands” had also connect Orthodox believers under one rule of the Russian Orthodox Church. 3. Development of appropriate ideologies to justify policy issues. At this time, there is the theory of Moscow as the “Third Rome”, designed after the fall of Constantinople confirmed Moscow's authority over all Orthodox peoples, and in the future being a factor justifying claims to Russian territories of the former Byzantine Empire. Ivan IV the Terrible as a result of actions taken to become one of the first rulers of Russia, who with considerable success realized these geopolitical assumptions, while also referring successes. He was also the first ruler who created in his actions the concept of “Eurasian Russia”. The article consists of two parts discussing implementation and successes and failures of Ivan IV the Terrible at the three main lines of its policy. Goals it has set itself the car have not been fully realized by him, but he played the role of a universal for future rulers of Russia, who likes realizing his political testament aspired to similar objectives in foreign policy. The judgment of the activities of Tsar Ivan IV of Russia to this day it is not clear, from adoration to the hatred.

Keywords: Ivan IV the Terrible, geopolitics, Russia in the sixteenth century, The Russian Wars.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.33

Przesłano do redakcji: wrzesień 2015

Przyjęto do druku: styczeń 2016

Krzysztof TADEJ¹

WYDARZENIA RELIGIJNE W TELEWIZJI POLSKIEJ NA PRZYKŁADZIE PROGRAMÓW I TRANSMISJI Z KANONIZACJI JANA PAWŁA II I JANA XXIII ORAZ WYBORU PAPIEŻA FRANCISZKA

Kanonizacja papieża Jana Pawła II i Jana XXIII oraz wybór papieża Franciszka to jedne z najważniejszych wydarzeń historycznych dla Kościoła katolickiego w ostatnich latach. Dla Telewizji Polskiej były jednymi z najpoważniejszych wyzwań medialnych w historii stacji. Świadczą o tym decyzje kierownictwa Telewizji Publicznej, zaangażowane środki, bogactwo oferty programowej, a także wykorzystanie najnowszych sposobów komunikowania z odbiorcami.

W artykule autor analizuje sposób pokazywania tych wydarzeń w Telewizji Polskiej. Opisuje ofertę programową związaną z tymi wydarzeniami, a także zaangażowane środki do jej realizacji. Przedstawiam również uwarunkowania prawne związane z pokazywaniem wydarzeń religijnych w stacjach telewizyjnych. Zdaniem autora Telewizja Polska, pokazując ważne wydarzenia historyczne – kanonizację papieża Jana Pawła II i Jana XXIII, a także wybór papieża Franciszka – nie tylko spełniła zobowiązania wynikające z istniejących przepisów prawa. Zaprezentowała bogatą ofertę programową skierowaną do różnych grup widzów. Ważną i nowatorską inicjatywą okazał się specjalny kanał internetowy utworzony w dniach poprzedzających kanonizację, w którym prezentowano wiele interesujących materiałów archiwalnych. Zaangażowane środki techniczne, układ programu, sposób jego prezentacji i zawartość merytoryczną można przedstawić jako przykład dla innych stacji telewizyjnych w Polsce prezentowania kolejnych ważnych wydarzeń religijnych.

Słowa kluczowe: TVP, kanonizacja, beatyfikacja, Karol Wojtyła, Jan Paweł II, Jan XXIII.

1. DOKUMENTY PRAWNE A RELIGIJNE WYDARZENIA MEDIALNE

W TVP

Przepisy prawa zobowiązują TVP S.A. (zamiennie nazywaną Telewizją Polską, Telewizją Publiczną lub TVP) do pokazywania treści religijnych, w tym tak zwanych religijnych wydarzeń medialnych. Nawiązując do różnych dyskusji dotyczących mediów publicznych, warto podkreślić, że TVP S.A. musi produkować i emitować programy o treściach religijnych, pokazywać transmisje dotyczące wydarzeń religijnych itd., ponieważ wynika to z przepisów prawa, które nie pozostawiają wątpliwości, co nadawca publiczny może lub powinien czynić w tym zakresie. Takie szczegółowe regulacje nie dotyczą telewizyjnych stacji komercyjnych.

¹ Mgr Krzysztof Tadej, Interdyscyplinarne Humanistyczne Studia Doktoranckie, Uniwersytet Warszawski, dziennikarz TVP odpowiedzialny za nadzór merytoryczny w programach informacyjnych TVP w czasie kanonizacji Jana Pawła II i Jana XXIII, ul. Woronicza 17, blok F, 00-999 Warszawa, e-mail: ktad@gazeta.pl

Ogólne zapisy dotyczące prezentowania treści religijnych w mediach znajdują się w trzech dokumentach. W „Ustawie o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej” z 1989 r., która określa prawo Kościoła do emitowania treści religijnych w „środkach społecznego przekazu”. Stwierdzono, że „Kościół ma prawo do emitowania w środkach społecznego przekazywania Mszy św. w niedziele i święta oraz swoich programów, w szczególności religijno-moralnych, społecznych i kulturalnych”. Dodano również, że sposób realizacji tych uprawnień reguluje porozumienie między Sekretariatem Episkopatu Polski a jednostkami publicznej radiofonii i telewizji².

Drugim dokumentem regulującym omawiane kwestie jest „Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską” z 1993 r. Znajdują się w nim gwarancje dla Kościoła katolickiego dotyczące emitowania programów w mediów publicznych. Stwierdzono, że „Kościół Katolicki ma prawo [...] do emitowania programów w publicznej radiofonii i telewizji, na zasadach określonych w prawie polskim³”.

Trzecim dokumentem, również ogólnie odnoszącym się do prezentowania treści religijnych w mediach, jest „Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji”. Już w art. 1 określa, że „zadaniem radiofonii i telewizji jest m.in. dostarczanie informacji⁴”. Określenie „dostarczanie informacji” interpretowane jest w Telewizji Publicznej jako obowiązek informowania widzów o ważnych wydarzeniach dotyczących polityki, gospodarki, kwestii społecznych i religijnych. Inne przepisy tej ustawy odnoszą się do chrześcijańskiego systemu wartości. W tym dokumencie zapisano na przykład: „Audycje lub inne przekazy powinny szanować przekonania religijne odbiorców, a zwłaszcza chrześcijański system wartości⁵”.

Natomiast dokumentem, w którym znajdują się bardzo szczegółowe zapisy dotyczące treści religijnych w TVP, jest „Umowa między Sekretariatem Episkopatu Polski a Telewizją Polską” zawarta 23 czerwca 1994 r. Umowa ta była już trzykrotnie aktualizowana. Ostatni raz w 2008 r.⁶ Na jej podstawie funkcjonuje w strukturach TVP S.A. Redakcja Audycji Katolickich Telewizji Polskiej. W tym dokumencie znajdują się precyzyjnie ustalone zobowiązania Telewizji Publicznej do transmisji niedzielnej modlitwy Anioł Pański z placu św. Piotra w Watykanie, emisji 45-minutowego programu informacyjno-publicystycznego „w okolicach czasu emisji modlitwy Anioł Pański”, emisji raz w tygodniu 25-minutowego programu dla dzieci i 25-minutowego programu dla młodzieży, a także obowiązek ochrony dziedzictwa Jana Pawła II przez Telewizję Polską. Jeden z punktów umowy dotyczy zobowiązania TVP S.A. do transmisji ważnych wydarzeń religijnych: „Transmisje Mszy Świętych celebrowanych w związku z wydarzeniami ważnymi dla Kościoła w Polsce i na świecie, między innymi: beatyfikacjami, kanonizacjami, pogrzebami osób, które odegrały istotną rolę w życiu wspólnoty Kościoła powszechnego i Kościoła w Polsce, ingresami biskupimi,

² Ustawa z 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1989 nr 29 poz. 154 ze zm., roz. 8, art. 48, par. 1–2).

³ Konkordat z 28 lipca 1993 r. między Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską (Dz.U. 1998 nr 51, poz. 318, art. 20 pkt. 2).

⁴ Ustawa z 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji (Dz.U. 1993 nr 7 poz. 34 ze zm., art. 1, pkt. 1).

⁵ Ustawa z 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji (Dz.U. 1993 nr 7 poz. 34 ze zm., art. 18, pkt. 2).

⁶ <http://ekai.pl/wydarzenia/x14283/episkopat-polski-i-tvp-aktualizowaly-umowe-o-wspolpracy/> (dostęp: 20.09.2015).

jubileuszami wydarzeniami ważnymi z punktu widzenia historii Kościoła i Narodu Polskiego”⁷.

Zapisy prawne nie mogą określić wszystkiego, co dotyczy prezentowania religijnych wydarzeń medialnych w Telewizji Polskiej, w szczególności do decyzji nadawcy pozostają określenie rodzaju środków technicznych do konkretnych transmisji (co wpływa na jakość przekazu), dobór zespołu dziennikarskiego itd. Od profesjonalizmu i dobrej woli osób podejmujących te decyzje zależy odpowiednie zorganizowanie przekazów medialnych.

2. KANONIZACJA JANA PAWŁA II I JANA XXIII

Papież Franciszek 5 lipca 2013 r. zatwierdził dekret o cudzie za wstawiennictwem Jana Pawła II i zdecydował, że razem z papieżem Polakiem będzie kanonizowany papież Jan XXIII. Ogłosił również, że data kanonizacji zostanie ogłoszona 30 września 2013 r.

Od tego dnia Telewizja Polska rozpoczęła intensywne przygotowania do obsługi medialnej kanonizacji dwóch papieży. W ciągu następnych 10 miesięcy powstało wiele programów, reportaży i filmów dokumentalnych dotyczących życia, działalności i osiągnięć pontyfikatów obu papieży. Rozwiązywano też wiele skomplikowanych kwestii logistycznych dotyczących specjalnych, wielogodzinnych transmisji z Rzymu i Watykanu, które zaplanowano od 25 kwietnia do 27 kwietnia 2014 r.

2.1. Założenia programowe dotyczące w związku z kanonizacją Jana Pawła II i Jana XXIII w TVP

W TVP za pokazywanie programów dotyczących kanonizacji, a także transmisje związane z tym wydarzeniem z Rzymu i Watykanu były szczególnie odpowiedzialne osoby kierujące programami informacyjnymi, a także Redakcją Audycji Katolickich.

Osoby odpowiedzialne za decyzje programowe i merytoryczne w programach informacyjnych: Wiadomości i Teleexpress w Programie 1, Panorama w TVP 2, a także w kanale TVP Info podczas spotkań z osobami przygotowującymi i realizującymi programy dotyczące kanonizacji zwracały szczególnie uwagę na:

1. Podkreślanie znaczenia wydarzenia. Kanonizacja dwóch papieży: Jana Pawła II i Jana XXIII podczas spotkań z twórcami programów, filmów, transmisji była określana jako jedno z najważniejszych wydarzeń w Kościele katolickim w XXI w. i wydarzenie wyjątkowe dla milionów Polaków ze względu na ogłoszenie świętym naszego rodaka – Jana Pawła II.

2. Przypominanie nauczania Jana Pawła II, czyli pokazywanie fragmentów najważniejszych i najbardziej znaczących przesłań, wypowiedzi, dokumentów papieża. Wyboru tych fragmentów dokonywali dziennikarze przygotowujący programy, często konsultując się z ekspertami zajmującymi się nauczaniem Jana Pawła II.

3. Przedstawienie ważnych faktów z życia papieża Polaka i najważniejszych dokonań jego pontyfikatu. Zwracanie uwagi, że Jan Paweł II był papieżem całego świata, nie tylko Polski.

⁷ Porozumienie zmieniające umowę między Sekretariatem Episkopatu Polski a Telewizją Polską, marzec 2008 r. Tekst zapisu na podstawie rozmowy z kierownikiem Redakcji Audycji Katolickich TVP ks. Rafałem Szejką SJ, maj 2015.

4. Prezentowanie świadectw osób, które poznały Karola Wojtyłę/Jana Pawła II w różnych okresach jego życia.

5. Towarzyszenie Polakom przeżywającym to wydarzenie w różnych miejscach w Polsce i poza jej granicami; prezentowanie ich poglądów i emocji związanych z Janem Pawłem II i kanonizacją.

6. Informowanie o kanonizacji dwóch papieży, przedstawienie w programach również dokonań i życia Jana XXIII, choć od samego początku dla wszystkich ekip redakcyjnych było oczywiste, że większość programów, relacji, rozmów itd. będzie dotyczyła Jana Pawła II.

7. Wyjaśnienie procedur procesów beatyfikacyjnych i kanonizacyjnych, a także pojęcia świętości według Kościoła katolickiego.

Osoby kierujące Redakcją Audycji Katolickich TVP, przekazując zasady programowe, zwracały szczególną uwagę na trzy elementy niezbędne do opowiadania o świętości konkretnych osób⁸. Można je opisać w schemacie: „Ludzie – Bóg – Kościół”. Przekaz medialny polegał na pokazywaniu wypowiedzi osób, które bezpośrednio lub pośrednio w dniu śmierci Jana Pawła II wyrażały przekonanie „Santo subito” (natychmiast święty). Drugi element związany z Bogiem dotyczył cudownych zdarzeń. Aby uznać kogoś za świętego, potrzebny jest cud zbadany i zatwierdzony przez Kongregację Spraw Świętych w Watykanie (warunek ten nie dotyczy męczenników, którzy zginęli za wiarę). Dlatego Redakcja Audycji Katolickich zleciła realizację programów i filmów o cudownych zdarzeniach i ingerencji Boga w ludzkie życie. Trzeci element związany z Kościołem polegał na informowaniu o etapach procesu kanonizacyjnego i wyjaśnianiu procedur kanonizacyjnych w Kościele katolickim. Przypominano dekret *Inter mirifica* o środkach społecznego przekazywania myśli. Dokument uchwalony podczas II Soboru Watykańskiego i ogłoszony przez papieża Pawła VI w 1964 r. Zwraca się między innymi uwagę na transmisje katolickie, które – jak podkreślono – „prowadzą słuchaczy i widzów do uczestnictwa w życiu Kościoła i karmią ich prawdami religijnymi⁹”. Redakcja Audycji Katolickich TVP inicjowała również przedstawianie treści religijnych dotyczących kanonizacji w programach, które nie dotyczyły tej tematyki, na przykład w popularnym serialu *Ojciec Mateusz*.

2.2. Oferta programowa TVP w związku z kanonizacją Jana Pawła II i Jana XXIII

Zarząd TVP przyjął założenie, że kanonizacja w TVP to wydarzenie, dla którego zostanie przygotowana wyjątkowa obsługa medialna. Precyzyjnie zaplanowano bogatą ofertę programową na niemal wszystkich antenach Telewizji Polskiej (takich jak TVP 1, TVP 2, TVP Info, TVP Regionalna, TVP HD, TVP Polonia, TVP Historia, TVP Kultura), a także w 16 ośrodkach regionalnych. Kierownictwo TVP zdecydowało, że programy, filmy, cykle dokumentalne, reportaże dotyczące osób kanonizowanych będą pokazywane z dużą częstotliwością przez miesiąc – od 28 marca 2014 r. – na różnych antenach Telewizji Polskiej. Wśród nich między innymi 30-odcinkowy cykl *Metr od świętości*, filmy: *Cud na Kostaryce*, *Nasz profesor papieżem*, *Jan XXIII*, *Papież nie tylko polski*,

⁸ Rozmowa z kierownikiem Redakcji Audycji Katolickich TVP ks. Rafałem Szejką SJ, maj 2015.

⁹ Dekret o środkach społecznego przekazywania myśli. *Inter mirifica*. Roz II, pkt. 14. <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x193/dekret-o-srodkach-spoecznego-przekazu-inter-mirifica/> (dostęp: 20. 09. 2015).

Pielgrzym miłości, Połączył nas papież, koncerty przygotowane w związku z kanonizacją „Kolory miłosierdzia” w Krakowie Łagiewnikach.

W okresie poprzedzającym kanonizację – od 28 marca do 26 kwietnia 2014 r. – TVP wyemitowała 306 specjalnych programów, reportaży, filmów dokumentalnych (premier i powtórek) dotyczących kanonizacji dwóch papieży. W tym na przykład: Program 1 wyemitował 69 pozycji programowych, Program 2 – 20, TVP Polonia – 103, TVP Kultura – 17, TVP Regionalna – 61¹⁰. Informacje dotyczące kanonizacji przekazywano również w stałych programach cyklicznych Redakcji Audycji Katolickich, programach informacyjnych, programach ośrodków regionalnych.

W dniach poprzedzającym kanonizację: 25 i 26 kwietnia 2014 r., a także w dniu kanonizacji Telewizja Polska pokazywała wiele programów specjalnych i transmisji z Rzymu i Watykanu. Wyemitowano specjalne wydania najważniejszych programów informacyjnych, takich jak *Wiadomości*, *Teleexpressu* i *Panorama*.

TVP Info natomiast realizowała na żywo specjalny program z Watykanu, Rzymu i kilku polskich miast przez trzy dni, od piątkowego wieczoru 25 kwietnia do niedzieli 27 kwietnia 2014 r. do godz. 20.00. Program specjalny był realizowany na żywo, przez 24 godziny na dobę, również w nocy z soboty na niedzielę. Dotyczył niemal wyłącznie kanonizacji papieży. W nocy, gdy w programach konkurencyjnych stacji pokazywano powtórki wcześniej wyemitowanych programów, dziennikarze TVP przekazywali na żywo rozmowy z pielgrzymami czekającymi w Watykanie i Rzymie na Mszę św. kanonizacyjną. W ciągu trzech dni w Rzymie i Watykanie wystąpiło na żywo ponad 80 gości, którzy poznali Jana Pawła II w różnych okresach jego życia.

TVP przygotowała również specjalny kanał w internecie: „TVP Regionalna – śladami Jana Pawła II”. Dostępny był na tabletach, smartfonach, komputerach osobistych i Platformie Hybrydowej TVP. Od 25 do 28 kwietnia 2014 emitowano tam archiwalne materiały filmowe z papieskich pielgrzymek, a także filmy o Janie Pawle II i Janie XXIII. Jak wynika z informacji od Joanny Warechy, zastępcy dyrektora ds. Programowych Ośrodka Programów Regionalnych, osoby odpowiedzialnej za treści pokazywane w tym specjalnym kanale, zarejestrowano 51 tys. odtworzeni przez użytkowników i 11 tys. 133 tak zwanych użytkowników unikatowych¹¹.

Rok później, z okazji pierwszej rocznicy kanonizacji, Telewizja Polska ponownie uruchomiła specjalny kanał internetowy „Śladami Jana Pawła II”, który był dostępny na stronie internetowej kanału TVP Regionalna, na platformie hybrydowej TVP i w aplikacji TVP Stream¹². Telewizja Polska również na innych swoich stronach internetowych informowała o wydarzeniach związanych z kanonizacją.

W dniu kanonizacji, 27 kwietnia 2014 r., TVP przygotowała na różnych swoich antenach 45 godzin transmisji z Watykanu związanych w kanonizacją.

Najważniejsze wydarzenie programowe – transmisja Mszy św. – było pokazywane na trzech antenach TVP: w TVP1, TVP Info i TVP Polonia. Za pośrednictwem Telewizji

¹⁰ Informacja przekazana przez Biuro Koordynacji Programowej TVP 27 kwietnia 2015 r.

¹¹ Wiadomość wysłana pocztą elektroniczną od Joanny Warechy, zastępcy dyrektora ds. programowych Ośrodka Programów Regionalnych, 13 kwietnia 2015.

¹² <http://www.tvp.pl/centrum-informacji/informacje-dla-mediow/komunikaty-centrum-informacji/rocznicowy-kanal-internetowy-sladami-jana-pawla-ii/19735212> (dostęp: 20.09.2015).

Polskiej Mszę św. kanonizacyjną obejrzało ponad 8,5 miliona osób – najwięcej z wszystkich stacji telewizyjnych w Polsce.

Sygnal transmisji był bezpłatnie udostępniony przez TVP dla organizatorów zbiorowego oglądania tego wydarzenia, na przykład na rynkach polskich miast, miasteczek i wsi. Telewizja Polska skierowała również na preferencyjnych zasadach możliwość korzystania z programów, reportaży i filmów TVP o Janie Pawle II i Janie XXIII. Oferta została skierowana do różnych instytucji i samorządów, które mogły organizować pokazy po uiszczeniu niewielkiej opłaty.

2.3. Zaangażowane środki do realizacji obsługi medialnej kanonizacji w TVP

W związku z kanonizacją do Rzymu i Watykanu przyjechało prawie trzy tysiące dziennikarzy, realizatorów wizji i dźwięku, operatorów z 64 krajów świata. To bardzo duża grupa, choć należy pamiętać, że podczas choroby i w dniu śmierci Jana Pawła II w Biurze Prasowym Watykanu akredytowało się dziewięć tysięcy dziennikarzy z całego świata¹³. W czasie kanonizacji ekipa TVP stanowiła największą grupę osób akredytowanych spoza Włoch. Do „wiecznego miasta” wysłano 78 osób, w tym 24 dziennikarzy z programów informacyjnych, ośmiu operatorów kamer, pięciu realizatorów wizji i dźwięku, siedem ekip zdjęciowych¹⁴. To jedna z największych ekip telewizyjnych TVP w Rzymie i Watykanie w historii stacji.

TVP emitowała „wejścia antenowe” na żywo z czterech głównych miejsc: ze specjalnego studia na dachu budynku w pobliżu placu św. Piotra, z dachu klasztoru augustynianów znajdującego się w pobliżu kolumnady (z tego miejsca programy emitowały najsłynniejsze stacje telewizyjne świata), z placu Pio XII i z końca ulicy Conciliazione (główniej ulicy wiodącej do placu św. Piotra). Zastosowano również bezprzewodowe kamery, dzięki którym reporterzy TVP byli obecni w pobliżu placu św. Piotra – tam gdzie znajdowali się polscy pielgrzymi.

2.4. Analiza programów TVP dotyczących kanonizacji

Analizując programy TVP dotyczące kanonizacji, należy podkreślić, że była to bardzo bogata oferta programowa skierowana do różnych grup odbiorców. Każda grupa wiekowa mogła znaleźć propozycję skierowaną do siebie. Na przykład dzieci oglądające cykliczny program Ziarno były informowane o zbliżającym się historycznym wydarzeniu.

Dziennikarze realizowali założenia programowe (opisane w rozdziale 1), na przykład wielokrotnie podkreślali wyjątkowość wydarzenia, jakim była kanonizacja. W programach telewizyjnych znajdują się między innymi takie stwierdzenia:

- a) „Na całym świecie setki milionów widzów przed telewizorami” (Piotr Kraśko, Wiadomości – wydanie specjalne);
- b) „To jest specjalne wydanie Panoramy” (prezenterka Panoramy);
- c) „Jeszcze nigdy dwaj papieże nie byli wynoszeni na ołtarze przez dwóch papieży” (Tomasz Wolny, Panorama, Program 2 TVP);

¹³ *Kanonizacja Jana Pawła II będzie potwierdzeniem tego, czego byłem świadkiem*, wywiad o. Stanisława Tasiemskiego z wieloletnim rzecznikiem Stolicy Apostolskiej Jaoquinem Navarro-Vallsem, Katolicka Agencja Informacyjna, 15 stycznia 2014.

¹⁴ <http://www.tvp.pl/centrum-informacji/informacje-dla-mediow/komunikaty-prasowe/kanonizacja-jana-xxiii-i-jana-pawla-ii-w-programach-informacyjnych-tai-tvp/15785935> (dostęp: 20.09.2015).

d) „Dziś dzień, który przejdzie do historii” (Joanna Ładzińska-Molak, Między ziemią a niebem, Program 1 TVP);

e) „Wszyscy mają nadzieję wejść na plac św. Piotra” (Michał Siegieda, Wiadomości – wydanie specjalne);

f) „Wszyscy ludzie chwycili się za ręce i rzeczywiście tutaj stało się coś niezwykłego” (Leszek Krawczyk, Wiadomości, Program 1 TVP);

g) „Spełniły się marzenia katolików na całym świecie” (Krzysztof Ziemięc, Wiadomości, Program 1 TVP)¹⁵.

Podobnie stwierdzenia można odnaleźć w relacjach wielu stacji telewizyjnych na świecie. Dziennikarze włoskiej stacji RAI wielokrotnie podkreślali, że to „kanonizacja stulecia”¹⁶, a portugalskie media określiły to wydarzenie jako „jeden z najważniejszych dni w historii Kościoła katolickiego”¹⁷.

Charakterystyczną cechą transmisji TVP z Rzymu i Watykanu było zaangażowanie emocjonalne dziennikarzy. Było to świadome zachowanie omawiane podczas spotkań redakcyjnych przed rozpoczęciem transmisji. Chodziło o przedstawienie wydarzenia jako radosnego święta. Symbolem tych zachowań był taniec dziennikarki TVP Info M. Kwiatkowskiej¹⁸. Rozpoczęła relację na Piazza Navona, na którym znajdowali się pielgrzymi, przez kilka minut tańczyła z nimi, opowiadając o tym, co się tam dzieje. Innym zjawiskiem było osobiste wspomnienia dziennikarzy – w czasie rozmów ze świadkami życia Jana Pawła II dziennikarze opowiadali również o swoje wspomnienia ze spotkań z papieżem Polakiem.

Analizując programy TVP, należy również zauważyć, że pomijano tematy trudne i kontrowersyjne dotyczące pontyfikatów papieży. W wypadku Jana Pawła II były pokazywane w minimalnym stopniu lub całkowicie pomijane. Do takich tematów w okresie tego pontyfikatu autor zalicza na przykład niejasne operacje finansowe Banku Watykańskiego, skandale w Kościele katolickim związane z pedofilią, zamordowanie w Watykanie przez jednego z gwardzistów szefa Gwardii Szwajcarskiej i jego żony. Wśród programów, oprócz bezpośrednich transmisji z Rzymu i Watykanu, dominowały świadectwa osób, które знаły Jana Pawła II. Na szczególne uwagę zasługują znakomite opowieści fotografa papieża. Arturo Mari w cyklu „Metr od świętości” opowiadał o nieznanym do tej pory zdarzeniach w czasie pontyfikatu Jana XXIII i Jana Pawła II.

Wyjątkowym wydarzeniem programowym była emisja *Oređzia papieża Franciszka do Polaków*¹⁹. Zostało ono wyemitowane 26 kwietnia 2014 r. w Programie 1 TVP I

¹⁵ *Połączył nas papież*, film dokumentalny, reż. Krzysztof Tadej, <http://vod.pl/filmy-dokumentalne/polaczyl-nas-papiez/7tnmyp> (dostęp: 20.09.2015).

¹⁶ http://wyborcza.pl/1,91446,15866636,Wloskie_media__kanonizacja_stulecia.html (dostęp: 20.09.2015).

¹⁷

http://wyborcza.pl/1,91446,15866779,Portugalskie_media__jeden_z_najwazniejszych_dni_w.html (dostęp: 20.09.2015).

¹⁸ *Połączył nas papież...*

¹⁹ *Oređzie papieża Franciszka do rodaków Jana Pawła II*, TVP, <http://www.tvp.pl/religia/programy-katolickie/papiez-jan-pawel-ii/wideo/kanonizacja/oredzie-papieza-franciszka-do-rodakow-jana-pawla-ii/14930265> (dostęp: 20.09.2015).

w Polskim Radiu. Orędzie zostało nagrane po wystosowaniu prośby do papieża Franciszka przez Redakcję Audycji Katolickich Telewizji Polskiej i Polskiego Radia.

3. WYBÓR PAPIEŻA FRANCISZKA I RELACJA W TVP

Argentyński kardynał Jorge Mario Bergoglio 13 marca 2013 r. został kolejnym papieżem. To historyczne wydarzenie skupiło uwagę ludzi w wielu krajach. Wybór ten poprzedziła niespodziewana abdykacja papieża Benedykta XVI, który 11 lutego 2013 r. ogłosił, że będzie papieżem do 28 lutego 2013 r. do godziny 20.00. Ta decyzja była zaskakująca i wyjątkowa, tym bardziej że ostatnim papieżem, który zrezygnował ze swojego urzędu był Grzegorz XII w 1415 r. Te okoliczności spowodowały ogromne zainteresowanie mediów zarówno abdykacją, jak i wyborem następcy Benedykta XVI.

Przedstawianie wyboru nowego papieża, w porównaniu z kanonizacją Jana Pawła II i Jana XXIII, było o wiele trudniejszym wyzwaniem dla TVP. Osoby decydujące o tzw. ramówce programowej nie mogły z dużym wyprzedzeniem zaplanować specjalnych programów, reportaży czy filmów dokumentalnych. Podejmowano natychmiastowe decyzje programowe. Tak było od momentu ogłoszenia abdykacji. Stacja TVP Info 11 lutego 2013 r. po godz. 12.00 od razu zaczęła pokazywać komentarze i wypowiedzi ekspertów, a kierownik zespołu Wiadomości Piotr Kraśko natychmiast zdecydował o wylocie do Rzymu, aby relacjonować to wydarzenie. Kilka godzin później dołączył do niego dziennikarz TVP Jacek Tacik, który przez kilka dni przygotowywał materiały filmowe i relacje na żywo dla TVP Info. Kilka dni po abdykacji został zrealizowany film *Tajemnica Benedykta XVI*, w którym sekretarz papieża w latach 2005–2007 ks. abp Mieczysław Mokrzycki opowiadał o współpracy z Ojcem Świętym, który podjął decyzję o abdykacji.

Analizując programy informacyjne, publicystyczne i katolickie dotyczące wyboru nowego papieża, można zauważyć dwie tendencje. W programach informacyjnych – w Wiadomościach, Panoramie czy Teleexpressie – bardzo często dziennikarze wymieniali nazwiska, jak określają ich watykaniści, tzw. papabili, czyli osób, które mają największe szanse podczas konklawe. Dziennikarze (na przykład Piotr Kraśko w wydaniach specjalnych Wiadomości) często wskazywali na kardynała Scolę jako faworyta w rankingu kandydatów na przyszłego papieża. Oprócz wymieniania nazwisk kandydatów na przyszłego papieża dziennikarze programów informacyjnych TVP relacjonowali wypowiedzi osób oczekujących na wybór następcy św. Piotra, księży, historyków Kościoła, dziennikarzy watykanistów.

Inne założenia programowe można dostrzec w programach Redakcji Audycji Katolickich. Obowiązywała w nich zasada, że nie wymienia się nazwisk kandydatów na nowego papieża i nie spekuluje, kto może zostać wybrany. Kierownik Redakcji Audycji Katolickich ks. Rafał Szejka SJ stwierdził: „Nie robiliśmy tego, co inne stacje telewizyjne czy inne media. Nie mówiliśmy o tym, kto może być kolejnym papieżem. Kardynałowie wybierają osobę, kierując się zasadą miłości danej osoby do Kościoła i temu, czy konkretna osoba odpowiada aktualnym wyzwaniom, jakie stoją przed Kościołem. Wierzymy, że pomaga im Duch św. Może więc się okazać, że zostanie wybrana inna osoba, niż oczekują lub przewidują dziennikarze”²⁰. W programach

²⁰ Rozmowa z kierownikiem Redakcji Audycji Katolickich TVP ks. Rafałem Szejką SJ, maj 2015.

Redakcji Audycji Katolickich *Między ziemią a niebem* mówiono o wyzwaniach, jakie stoją przed nowym papieżem, oczekiwaniach ludzi i procedurach wyboru.

Wybór kardynała Bergoglio okazał się zaskoczeniem dla dziennikarzy nie tylko Telewizji Polskiej. Również reporterzy innych stacji, w tym amerykańskich czy angielskich, byli zdziwieni takim wyborem. Jeden z pielgrzymów w Watykanie obserwujący na żywo pracę dziennikarzy i widząc ogromną nerwowość i zaskoczenie po ogłoszeniu nazwiska nowego papieża, stwierdził: „Dziennikarze przeprowadzili swoje konklawe i wybrali swojego papieża, a kardynałowie swojego”. Trudno nie zgodzić się z tym stwierdzeniem, oglądając różne programy telewizyjne dotyczące konklawe.

Koncepcja przekazów medialnych w TVP dotyczących wyboru papieża polegała na ustaleniu, że w momencie pojawienia się „białego dymu”, czyli znaku o wyborze papieża, nastąpi przerwanie programu w TVP 1 i TVP Info i zostanie wyemitowany specjalny program, który przygotują dwa zespoły: jeden w studiu w Warszawie i drugi w Rzymie. W obu miejscach podczas trwania konklawe były przygotowane zespoły dziennikarzy i na stałe dyżurowali prowadzący i eksperci. W programie tym, oprócz zaproszonych gości i materiałów filmowych, przewidziano oczywiście transmisję dwóch najważniejszych momentów wydarzenia realizowanych przez Telewizję Watykańską (Centro Televisivo Vaticano): ogłoszenie nazwiska nowego papieża i po około 30 minutach pierwsze wystąpienie papieża na balkonie centralnym Bazyliki św. Piotra. Kluczem do sukcesu okazało się doświadczenie dziennikarzy TVP, którzy realizowali wiele programów w Rzymie i Watykanie. Wiedzieli, że wraz z pojawieniem się „białego dymu” nad Kaplicą Sykstyńską w Watykanie zostanie przerwana – ze względów bezpieczeństwa – możliwość komunikacji telefonicznej za pomocą telefonów komórkowych. W związku z tym wcześniej zawiadomili pozostałych gości wydania specjalnego programu, którzy wiedzieli, że po pojawieniu się „białego dymu” mają natychmiast przybyć do jednego z dwóch miejsc, z których Telewizja Polska emitowała swój program (specjalne studio na dachu klasztoru Augustynianów znajdujące się bardzo blisko kolumnady placu św. Piotra lub do stanowisk dziennikarskich na placu Pio XII przed placem św. Piotra). Dzięki takiej koncepcji ponad dwugodzinne wydanie specjalne Wiadomości z Watykanu 13 marca 2013 r. wraz komentarzami w warszawskim studiu zostało wyemitowane bez jakichkolwiek zakłóceń. Działo się to w sytuacji, gdy inne stacje telewizyjne (nie tylko polskie) w pośpiechu próbowały dodzwonić się do swoich gości i ekspertów, co wówczas było niemożliwe. Dziennikarze TVP w Warszawie podkreślali również, że oprócz precyzyjnego przygotowania różnych wariantów potrzebne jest również szczęście. Jak twierdzą, dzięki temu osobą prowadzącą wydanie specjalne programu w Warszawie w dniu wyboru był ksiądz Andrzej Majewski, jezuita, który od razu mógł opowiedzieć wiele o kardynale Bergoglio, swoim zakonnym współpracowniku.

4. PODSUMOWANIE

Telewizja Polska, pokazując ważne wydarzenia historyczne – kanonizację papieży Jana Pawła II i Jana XXIII, a także wybór papieża Franciszka – nie tylko spełniła zobowiązania wynikające z istniejących przepisów prawa. Zaprezentowała bogatą ofertę programową skierowaną do różnych grup widzów. Ważną i nowatorską inicjatywą okazał

się specjalny kanał internetowy utworzony w dniach poprzedzających kanonizację, w którym prezentowano wiele interesujących materiałów archiwalnych. Zaangażowane środki techniczne, układ programu, sposób jego prezentacji i zawartość merytoryczną można przedstawić jako przykład dla innych stacji telewizyjnych w Polsce prezentowania kolejnych ważnych wydarzeń religijnych.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Kanonizacja Jana Pawła II będzie potwierdzeniem tego, czego byłem świadkiem*, wywiad o. Stanisława Tasiemskiego z wieloletnim rzecznikiem Stolicy Apostolskiej Jaoquinem Navarro-Vallsem, Katolicka Agencja Informacyjna, 15 stycznia 2014.
- [2] Konkordat z 28 lipca 1993 r. między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską (Dz.U. 1998 nr 51, poz. 318, art. 20 pkt. 2).
- [3] *Oreędzie papieża Franciszka do rodaków Jana Pawła II*, TVP, <http://www.tvp.pl/religia/programy-katolickie/papiez-jan-pawel-ii/wideo/kanonizacja/oredzie-papieza-franciszka-do-rodakow-jana-pawla-ii/14930265> (dostęp: 20.09.2015).
- [4] *Połączył nas papież*, film dokumentalny, reż. Krzysztof Tadej, <http://vod.pl/filmy-dokumentalne/polaczyl-nas-papiez/7tnmyp> (dostęp: 20.09.2015).
- [5] Porozumienie zmieniające umowę między Sekretariatem Episkopatu Polski a Telewizją Polską, marzec 2008 r. Tekst zapisu na podstawie rozmowy z kierownikiem Redakcji Audycji Katolickich TVP ks. Rafałem Szejką SJ, maj 2015.
- [6] Rozmowa z kierownikiem Redakcji Audycji Katolickich TVP ks. Rafałem Szejką SJ, maj 2015.
- [7] Rozmowa z kierownikiem Redakcji Audycji Katolickich TVP ks. Rafałem Szejką SJ, maj 2015.
- [8] Ustawa z 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1989 nr 29 poz. 154 ze zm., roz. 8, art. 48, par. 1–2).
- [9] Ustawa z 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji (Dz.U. 1993 nr 7 poz. 34 ze zm., art. 1, pkt. 1).
- [10] Ustawa z 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji (Dz.U. 1993 nr 7 poz. 34 ze zm., art. 18, pkt. 2).
- [11] <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x193/dekret-o-srodkach-spoelnego-przekazu-inter-mirifica/> (dostęp: 20.09.2015).
- [12] <http://ekai.pl/wydarzenia/x14283/episkopat-polski-i-tvp-aktualizowaly-umowe-o-wspolpracy/> (dostęp: 20.09.2015).
- [13] <http://www.tvp.pl/centrum-informacji/informacje-dla-mediow/komunikaty-centrum-informacji/rocznicowy-kanal-internetowy-sladami-jana-pawla-ii/19735212> (dostęp: 20.09.2015).
- [14] <http://www.tvp.pl/centrum-informacji/informacje-dla-mediow/komunikaty-prasowe/kanonizacja-jana-xxiii-i-jana-pawla-ii-w-programach-informacyjnych-tai-tvp/15785935> (dostęp: 20.09.2015).

[15]http://wyborcza.pl/1,91446,15866636,Wloskie_media__kanonizacja_stu_lucia.html (dostęp: 20.09.2015).

[16]http://wyborcza.pl/1,91446,15866779,Portugalskie_media__jeden_z_naj_wazniejszych_dni_w.html (dostęp: 20.09.2015).

**RELIGIOUS EVENTSON TVP (POLISH PUBLIC TELEVISION NETWORK)
BASED ON PROGRAMMES AND THE LIVE TRANSMISSION OF THE
CANONISATION OF JOHN PAUL II AND JOHN XXIII AND THE CONCLAVE
OF 2013 ELECTING POPE FRANCIS**

The article analyses Polish Television's (TVP) reporting of two historical events: the canonisation of Popes John Paul II and John XXIII in 2014 as well as the conclave of 2013 when Francis was elected the Pope. For TVP, both events were some of the most important media challenges in the network's history. During the canonisation services, TVP crews constituted the largest group of people accredited to the event outside Italy. The Eternal City hosted 78 people.

The article examines both the content offer and the network's guidelines. It identifies and studies measures taken to produce all reports, programmes and live transmissions, the use of a web portal specially-designed to present religious content related to the events as well as the legal requirements connected with reporting religious events on TVP. It also includes an outline of the legal background related to showing religious programmes on TVP. The article discusses all regulations stipulated in the Polish law, international agreements as well as the agreement between the Secretariat of Poland's Episcopacy and the Polish Public Television network.

The article analyses TVP programmes related to the canonisation of both popes as well as programmes showing or discussing Cardinal Jorge Mario Bergoglio's selection. In the summary, the author states that "all the technical equipment used, the selection of programmes, the way they were presented, its content can be set as an example for other Polish networks which would like to report important religious events in the future."

Keywords: Polish Public Television Network, TVP, canonisation, beatification, Karol Wojtyła, John Paul II, John XXIII,

DOI:10.7862/rz.2016.hss.34

Przesłano do redakcji: wrzesień 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

Edyta WIĘCŁAWSKA¹

INTEGRATING THE NEEDS OF THE LOCAL MARKET IN TEACHING LEGAL TRANSLATION

The discussion presented in the paper is an attempt to set out the market-oriented ground for teaching legal translation in the court setting. The postulate is that information about the prevalent types of civil cases involving translation and the patterns as regards dominating textual genres in various categories of court cases can make the didactic process in the said domain more effective, market-oriented and finally enhance the rhetorical and pragmatic expertise of students and translators operating in the said field. In order to collect the necessary data the author conducted a search of court files, compiled a corpus of the relevant texts and performed statistical analysis. The relevant material was selected on the basis of being qualified as involving *a foreign element*, which – in most general terms – implies the linguistic processing of the documents in translation². The data were analysed statistically with the intention to determine the patterns related to the directionality of translation, institutional distribution of the translation process, and the genre scheme.

The local dimension as regards the framework of the research approach which underlies the study is based on the assumptions of the GENTT research group on multilingual management and translation of court documents³.

Keywords: directionality of translation, text genre, court document, institutional setting, special L1/L2 translation

1. INTRODUCTION

Due to the present-day demands of the local market, legal translation needs to deal with issues of cross-disciplinary nature. It follows that during the process of mastering the translation of legal documents as part of university studies, linguistic structures need to be attended to. Mastering specific terminology and grammatical structures typical of this genre necessitates goal-oriented instruction accounting for the institutionally set needs. The didactic process yielded by a well-designed, market-oriented course may as well provide for effective work and quality translation. The prerequisite for this is the curriculum designed on the basis of authentic materials that are well-anchored in reality, embedded in an authentic story and thus appealing to students.

The genre mentioned above is a specific type of sworn translations¹, i.e. the translation of court documents which is claimed to be characterised by specific distinctive features,

¹ Edyta Więclawska, University of Rzeszow, *e-mail*: edytawieclawska@poczta.fm

² J. Gołaczyński (ed.), *Jurysdykcja, uznawanie orzeczeń sądowych oraz ich wykonywanie w sprawach cywilnych i handlowych. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1215/2012. Komentarz*. Warszawa 2015, C.H. Beck.

³ A. Borja Albi, *A genre analysis approach to the study of the translation of court documents*, [In:] *Ł. Biel, J. Engberg (eds.) Lingvistica Anterpiensia. New Series - Themes in Translation Studies* No. 12 (2013), pp. 33-53.

for example, strongly institutional terminology⁴. The author poses the thesis that there exist specific trends as regards the translation process of court documents. The present research covers the following factors: directionality of translation, distribution of workload with regard to courts of different hierarchical levels and sworn translators, the category of cases, and the dominant textual genres of texts in translation.

The present research is a pilot study that proposes some tentative conclusions and the findings are intended to be verified against more extensive data as regards the territorial and institutional factors. However, the data are believed to be revealing as regards the main tendencies in the domain of the management of the English-Polish and Polish-English translation process.

2. THE RESEARCH METHODOLOGY

The research was conducted at the District Court/*Sąd Okręgowy* and Regional Court/*Sąd Rejonowy*, at the Civil Division, in the Podkarpackie province. The search was limited to cases pending in 2015. The corpus is compiled of texts referred to as *texts in translation* (source texts and their translations, i.e. Polish-English and/or English-Polish translation) that were found on the court files.

The starting point for the research project was adopting the notion of a *court case with a foreign element*⁵ as the search criterion to compile a corpus of the court translations. The notion of foreign element in this context refers to any court proceedings, where at least one party has a seat abroad, there is a need to examine the evidence abroad or the object of the dispute is foreign. Such cases are on the increase these days because of significant migration and the development of electronic foreign trade. In a legal doctrine, the concept of a court case with a foreign element is most widely discussed in reference to the relevant EU regulations on jurisdiction, recognition and enforcement of judgements and the relevant domestic regulations in the EU Member States, that is *Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgements in civil and commercial matters*.

The research consisted of two stages. Firstly, the court files were searched so that the cases with a foreign element could be identified, presuming that these would concern mainly recognition and enforcement of judgements issued by foreign courts. Then the relevant court files were analysed quantitatively as regards the type of documents on file to identify the genres of the texts in translation. The second stage involved statistical analysis of the data aimed at identifying the dominating patterns. The quantitative analysis was conducted with the use of the *Statistical Package for the Social Sciences* programme⁶.

⁴ A. Jopek-Bosiacka, *Przekład prawny i sądowy*, Warszawa 2016, Wydawnictwo Naukowe PWN; Dahlmanns K., A. D. Kubacki, *Jak sporządzać tłumaczenia poświadczonych dokumentów? Przekłady tekstów z wyboru polskich i niemieckich dokumentów do ćwiczeń translacyjnych z komentarzem. Wie fertigt man beglaubigte Übersetzungen von Urkunden an? Kommentierte Übersetzungen zu den Texten aus der Auswahl Polnischer und Deutscher Dokumente für Translationsübungen*, Chrzanów 2014, Wydawnictwo Biuro Tłumaczeń KUBART, pp. 276-323.

⁵ J. Gołaczyński, *op. cit.*

⁶ S. Bedyńska S., A. Brzezicka, 2007. *Statystyczny drogowskaz*. Warszawa 2007, p. 181; Nawojczyk M., *Przewodnik po statystyce dla socjologów*, Kraków 2002, p. 223.

I pose the thesis that in view of the discussion conducted in the legal literature on cases with a foreign element, the cases on the recognition and enforcement of foreign judgementsⁱⁱ will constitute the majority of cases involving Polish-English and English-Polish translation.

3. QUANTITATIVE DATA ON COURT TRANSLATION

The analysis of the texts making up the corpus allows us to draw conclusion as regards the number of cases with a foreign element examined at the two courts where the search was conducted. The findings point to unequal distribution as regards the said data (Figure 1). In 2015, more than 72% of cases (21 cases out of 29) in point were adjudicated at the District Court. Here we may draw some tentative conclusions accounting for the distribution of the workload. Namely, Regional Courts are the first instance courts for the category of cases where transnational communication takes place; thus, the need arises for sworn translations of the documents on file to be submitted.

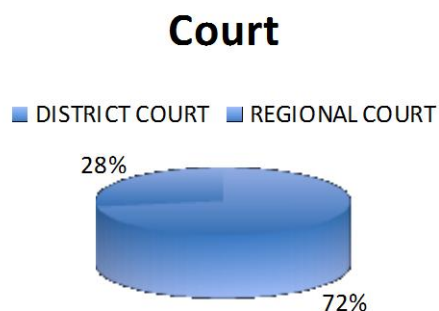

Figure 1. Cases with a foreign element with reference to the category of the court.

Another factor analysed in the research is the directionality of translation of the court documents. In the literature on the subject, it is claimed that the term *directionality* refers to the direction of the process of translation with the source and target language as the starting or finishing points⁷. It is common to refer to the translation from the second language into the first as L1 translation and translation from the first language into the second language as L2 translation⁸. Researchers comparing L1 and L2 translation processes in the educational context point to a few factors that are to be taken into account. In general, it is claimed that there is a certain level of similarity between these two directions of translations. In L1 and L2 translations, translators encounter comparable problems. However, some scholars say that the quality of the final products depends significantly on whether a specific text is translated into the translator's mother tongue or

⁷ A. Beeby Lonsdale, *Direction of translation (directionality)*, [In:] Mona Baker (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London and New York 1998, Routledge, p. 63.

⁸ T. Pavlović, *Exploring directionality in translation studies*, [In:] *Explorations in English Language and Linguistics*. 1.2 (2013), pp. 149.

vice versa. The findings show that the quality of L1 translations show them to be better than the quality of L2 translations⁹. We may assign the results to a number of factors, like the educational background of the translator, their experience conditioned by the market demand locally, the translator's individual competences, etc. Presumably, more detailed study with the introduction of some variables, like text types for example, might offer the possibility for some more extensive conclusions.

As regards the data in point emerging from the corpus search (Figure 2) the distribution of the data is quite equal. Translations into L2 account for 55.2 %, while the percentage of the translations into L1 (i.e. into Polish) is 44.8 %. This shows that the educational process, as regards courses in court translation, should take into consideration both perspectives.

Directionality of translation

Figure 2. Directionality of translation.

Another result is the quantitative data related to the subjective aspect of the translation process in the court setting. The findings show that the court orders are performed locally, that is by sworn translators with a registered seat in the Podkarpackie province, enrolled on the register run by the Minister of Justice. The obvious conclusion here is that in the Podkarpackie province the demand does not exceed supply in the case of Polish-English and English-Polish translations; thus, there is no need to look for experts in other provinces, as is the case with less popular languages.

Moving on to statistics, Figure 3 with the letters standing for translator's initials shows that two translators performed the majority of the tasks commissioned by the courts where the search was conducted. The amount of workload calculated for ML amounts to 58.6 % (the pie chart presents the number rounded to one decimal point). The second place in this respect is occupied by the person coded as NM with a score of 24.1%. We may formulate some tentative conclusions at this point as regards such significant disproportions. These may be due either to the narrow specialisation of the translators that are high on the list here. The data obtained in the personal interviews with the court officers managing the translation process show that many sworn translators reject offers to perform the orders commissioned by the court. This may be caused by the high level of difficulty of the individual tasks, which often makes it necessary to invest, much time to preparing oneself

⁹ M. Grosman, *Non-mother tongue translation - An open challenge*, [In:] M. Grosman, M. Kadric, I. Kovacic and M. Snell-Hornby (eds.) *Translation into non-mother tongues. In professional practice and training*. Tübingen 2002, Stauffenburg Verlag, pp. 21-34; T. Pavlović, *op. cit.*, pp. 149-165).

in order to perform a short task, which is against the principles of time and work economy. Should this not be the reason, the significant disproportion in the workload distribution could be due to better availability of the translators in terms of the amount of work and tough deadlines.

Translator

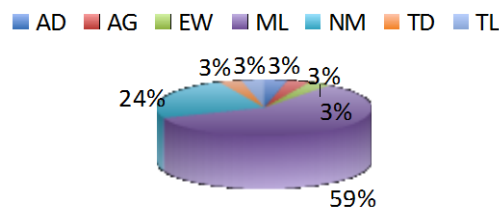

Figure 3. Distribution of the workload among the translators.

Figure 4 presents quantitative data on the category of cases involving a foreign element, in which translations are submitted to the court or commissioned by it. Nine categories of civil cases were identified in the corpus compiled. As emerges from the data presented visually in Figure 4, the top three cases as regards the frequency parameter involve i) divorce cases, scoring 27.6%; ii) recognition of rulings registered on the list, with 20.7%; and iii) determination of the existence or non-existence of a legal relationship, with a score of 17.2%. If we consider the cumulated percentage, we find that the four top-most categories, that is the three mentioned above plus the category of payment, amounting to 10.3%, constitute 75.9% of all the cases determined in the corpus analysis.

The determination of the catalogue of civil cases in which cross-linguistic communication is noted seems to be an important issue. It enables teachers to include in the teaching curricula specific topics and –bearing in mind the interdisciplinary character of jurilinguistic studies and the difficulty a linguist encounters attempting to specialise in all the legal domains – the opportunity to master, market-wise, the most demanded terminology.

The question regarding the type of a court document in translation was designed as a multiple choice question. The distribution of the text genres identified in the corpus analysis proves to be unequal. In more than half of the total cases identified in the corpus (i.e. 55.2%) we found instructions. The second place as regards frequency is occupied by certificates of service or non-service of documents with a score of 37.9%. The group of documents scoring from 3% up to 10% includes complaints, summons, notifications, divorce judgements, requests for service, Apostille, certificate of divorce, decision and affidavit of defendant. The list of the least frequent text genres (less than 10%) is opened by writ of payment and includes request, extract from land register and death certificate, and power of attorney *ex aequo* in last place.

Case on

- divorce/rozwód
- recognition of ruling/uznanie orzeczenia
- determination of the existence or non-existence of a legal relationship/ustalenie
- payment/zapłatę
- granting right of way/ustanowienie drogi koniecznej
- declaration on waiver of inheritance/odebranie oświadczenia w przedmiocie odrzucenia spadku
- declaration on acquisition of inheritance/ to stwierdzenie nabycia spadku
- termination of joint ownership/zniesienie współwłasności
- removal of a person from parental authority/pozbawienie władzy rodzicielskiej

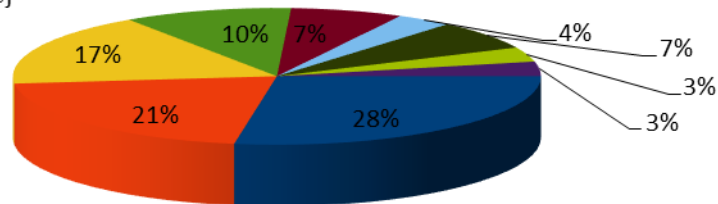

Figure 4. Overview of the case category involving court documents in translation.

4. CONCLUSIONS

Summing up the most important findings gathered in the analysis of the corpus compiled in the search of court files at the Regional and District Court at the Podkarpackie province, we may formulate some patterns in relation to the variables examined, and consequently propose some guidelines.

By analysis of the corpus we have established a framework of the translation services in the domain of court translation. The data which can prove significant for educational purposes relate to the statistics on the category of cases which involve processing the documents in Polish-English and/or English-Polish translation, with divorce cases topping the list. The analysis of the corpus also leads to the conclusion that there exists a limited number of genres as regards court documents in translation, which – in turn – encourages the providers of educational services to make it a leading factor in scheduling the teaching curricula. The leaders here making up the top of list in the genre system are texts involving instructions, certificates of service and non-service documents, complaints, and summons.

Further development of the project would best involve preparing a text genre taxonomy conducted in other court divisions and possibly abroad, and more detailed analysis of the genre system, which would help us to account for the existing inconsistencies on various levels of the texts structure, including mainly pragmatics, terminology, rhetoric, as well as to anticipate the problems that future translators face in their practice as sworn translators.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Beeby Lonsdale A., Direction of translation (directionality)'. [In:] Mona Baker (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London and New York 1998, Routledge, pp. 63-67.
- [2] Bedyńska S., A. Brzezicka, 2007. *Statystyczny drogowskaz*. Warszawa 2007.
- [3] Bładowski H., *Sędzia Cywilista. Rola i zadania. metodyka pracy. Wzory czynności z komentarzem*, Warszawa 1999.
- [4] Borja Albi A., *A genre analysis approach to the study of the translation of court documents*, [In:] Ł. Biel, J. Engberg (eds.) *Linguistica Antverpiensia. New Series - Themes in Translation Studies* No. 12 (2013), pp. 33-53.
- [5] Cao D., *Translating Law*, Clevedon 2007, Multilingual Matters Ltd.
- [6] Gołaczyński J. (ed.), *Jurysdykcja, uznawanie orzeczeń sądowych oraz ich wykonywanie w sprawach cywilnych i handlowych. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1215/2012. Komentarz*. Warszawa 2015, C.H. Beck.
- [7] Grosman M., Non-mother tongue translation - An open challenge' [In:] M. Grosman, M. Kadric, I. Kovacic and M. Snell-Hornby (eds.) *Translation into non-mother tongues. In professional practice and training*. Tübingen 2002, Stauffenburg Verlag, pp. 21-34.
- [8] Jopek-Bosiacka A., *Przekład prawny i sądowy*, Warszawa 2016, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- [9] Kubacki A.D., *Thumaczenie poświadczone. Status kształcenie, warsztat i odpowiedzialność tłumacza przysięgłego*. Warszawa 2012, Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
- [10] Nawojczyk M., *Przewodnik po statystyce dla socjologów*, Kraków 2002, p. 223.
- [11] Pavlović T., *Exploring directionality in translation studies*, [In:] *Explorations in English Language and Linguistics*. 1.2 (2013), pp. 149-165.
- [12] Pietrkowski H., *Metodyka Pracy sędziego w sprawach cywilnych*, Warszawa 2014, Wolters Kluwer.

LEGISLATIVE ACTS

- [1] *USTAWA z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny* (Dz.U. 1964.19.93 ze zm.). In *Lex Thumaczenia. Wolters Kluwer S.A.* Licence no. MSG0115002_SCW005
- [2] *Kodeks Postępowania Cywilnego z dnia 17 listopada 1964 r. (Journal of Laws 1964.43.296)*. z późniejszymi zmianami (*KPC*). In *Lex Thumaczenia. Wolters Kluwer S.A.* Licence no. MSG0115002_SCW005

- [3] *Code of Civil Procedure* as of November 17th 1964 (Journal of Laws 2014.101). In *Lex Thumaczenia. Wolters Kluwer S.A.* Licence no. MSG0115002_SCW005.
- [4] Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości as of June 25 2015. *Regulamin urzędowania sądów powszechnych* (Journal of Laws 2015.925).

POTRZEBY RYNKU LOKALNEGO JAKO CZYNNIK DETERMINUJĄCY PROFIL NAUCZANIA TŁUMACZEŃ PRAWNICZYCH

Niniejszy artykuł ma na celu ukierunkowanie nauczania tłumaczeń sądowych na potrzeby rynku. Autorka stawia postulat wskazujący na to, iż informacja o dominujących kategoriach spraw cywilnych, w których zalegają dokumenty tłumaczone oraz schemat przeważających gatunków tekstów w różnych kategoriach spraw sądowych może sprawić, iż proces dydaktyczny w omawianym obszarze będzie bardziej efektywny oraz zorientowany na potrzeby rynku, co ostatecznie poszerzy wiedzę studentów oraz praktyków w zakresie retoryki oraz pragmatyki. Celem zebrania niezbędnych danych autorka przeprowadziła kwerendę akt sądowych, w wyniku czego został skompilowany korpus odnośnych tekstów oraz przeprowadzona została analiza statystyczna. Odnośny materiał został wybrany na podstawie kwalifikacji do kategorii spraw z elementem zagranicznym, co – najogólniej ujmując – wiąże się z obecnością dokumentów tłumaczonych w aktach sądowych. Dane zostały zanalizowane pod kątem statystycznym z zamiarem określenia schematów w zakresie kierunkowości tłumaczenia, rozkładu zleceń w odniesieniu do kontekstu instytucjonalnego oraz schematu gatunków tekstów Lokalny wymiar schematu projektu badawczego, który został tutaj przyjęty nawiązuje do założeń sformułowanych przez grupę badawczą GENTT w projekcie dotyczącym zarządzania procesem tłumaczenia dokumentów sądowych.

Słowa kluczowe: kierunkowość tłumaczenia, gatunek tekstu, dokument sądowy, czynnik instytucjonalności, specjalistyczne tłumaczenie L1/L2¹⁰

DOI:10.7862/rz.2016.hss.35

Przesłano do redakcji: listopad 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

¹⁰ For more details on the specificity of sworn translations, also referred to as certified translations see, for example, A.D. Kubacki *Thumaczenie poświadczone. Status kształcenie, warsztat i odpowiedzialność tłumacza przysięgłego*. Warszawa 2012, Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., pp. 110-146. The term *judgement* here is used at this point as a quotation of the title of the legal acts referred (the terminological standards adopted in the EU institutional setting) but it has the same referent as the term *ruling* used conventionally in the official translations of the Polish legal acts and also employed by the author in this discussion. Both the terms are used as a generic term for any formal category of court communication

Łukasz WOJCIESZAK¹

PERSPEKTYWY POZYSKIWANIA GAZU ZIEMNEGO ZE ZŁÓŻ NIEKONWENCJONALNYCH NA UKRAINIE

Pozyskiwanie gazu ziemnego ze złóż niekonwencjonalnych na obszarze Ukrainy może stanowić znaczące wsparcie dla państwa starającego się uniezależnić od dostaw surowca ze Wschodu. Za sprawą tego surowca, wydobywanego z przewidywanym (nieradko nazbyt optymistycznie) zyskiem, mogłaby polepszyć się za pozycja Ukrainy w jej staraniach zarówno o niezależność i terytorialną integralność, jak i o dywersyfikację źródeł dostaw gazu ziemnego. Warunkiem jest jednakże opłacalność wydobywania gazu ziemnego ze złóż niekonwencjonalnych. W artykule przedstawiono szacunki dotyczące ukraińskich zasobów gazu oraz zapotrzebowanie na surowiec w tym państwie. Ukazano również działania Ukrainy, zmierzające do dywersyfikacji dostaw surowca i choć częściowego uniezależnienia się od Rosji. Przedstawiono także aktywność zachodnich przedsiębiorstw, które zajmują się poszukiwaniem gazu z łupków, a także najważniejsze złoża surowca, na obszarze których odbywają się prace. Z uwagi na znaczenie Rosji, będącej kluczowym dostawcą gazu na Ukrainę, w artykule ukazano również krytyczne stanowisko Moskwy wobec pozyskiwania gazu z łupków na Ukrainie. Jak zostało to udowodnione, zajęcie Krymu, a także wciąż możliwe odłączenie się od Ukrainy innych terytoriów niewątpliwie osłabi bezpieczeństwo gazowe tego państwa, przynosząc znaczące korzyści Rosji. W artykule przedstawione zostały także perspektywy pozyskiwania gazu z łupków na Ukrainie, w szczególności zaś sprzeciw określonych sił politycznych i społecznych. Co istotne, w artykule wskazano również na znaczenie innych rodzajów gazu niekonwencjonalnego: gazu ściśniętego oraz metanu z pokładów węgla.

Słowa kluczowe: Ukraina, gaz łupkowy perspektywy.

1. WSTĘP

Na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku w USA nastąpił boom łupkowy, dający wielu państwom, zmagającym się z niedoborem gazu ziemnego, nadzieję na poprawę stanu bezpieczeństwa gazowego. Zważywszy na związany nieradko z koniecznością importu surowca, problem uzależnienia od kluczowego dostawcy, część państw dostrzegła w możliwości pozyskiwania gazu ziemnego ze złóż łupkowych ansę na osłabienie istniejącej zależności. W przypadku państw Europy Środkowo-Wschodniej najbardziej znaczącym eksporterem gazu ziemnego jest Rosja, często wykorzystująca posiadaną pozycję jako instrument ekonomicznego i politycznego nacisku. Ofiarą nacisku ze strony Rosji, wykorzystującej swoją pozycję kluczowego dostawcy gazu ziemnego, wielokrotnie padała Ukraina.

Odkrycie łupków gazonośnych na obszarze Ukrainy może stanowić znaczące wsparcie dla państwa starającego się uniezależnić od dostaw surowca ze Wschodu. Jest to szczególnie istotne w okresie bardzo poważnego napięcia pomiędzy Rosją i Ukrainą,

¹ Dr Łukasz Wojcieszak, Politechnika Świętokrzyska, al. Tysiąclecia Państwa Polskiego 7, 25-314 Kielce, e-mail: lwojcieszak@tu.kielce.pl

kiedy to znaczenie gazu jako elementu nacisku jeszcze bardziej wzrosło. Władze w Moskwie starają się uzyskać dominację nad swoim zachodnim sąsiadem nie tylko za sprawą posiadanego potencjału militarnego (który umożliwił np. aneksję Krymu), lecz również za pomocą zasobów surowcowych, których Ukraina nie posiada w wystarczających ilościach. Efektywność ekonomiczna procesu wydobycia gazu ziemnego z pokładów tych kopalin może polepszyć pozycję państwa walczącego zarówno o niezależność i terytorialną integralność, jak i o dywersyfikację źródeł otrzymywanego gazu ziemnego.

Mając na uwadze istniejące uwarunkowania, należy założyć, że istnienie na Ukrainie znaczących zasobów gazu z łupków, mogących częściowo pokryć zapotrzebowanie tego państwa na surowiec jest faktem. Należy przy tym wskazać, jaką aktywność w poszukiwaniu gazu z łupków wykazują zachodnie koncerny. Istotne jest również przedstawienie reakcji Rosji na próby pozyskiwania gazu łupkowego przez Ukrainę, a także barier, stojących na drodze pozyskiwaniu surowca. Ważne jest przy tym zbadanie czy gaz z łupków może zapewnić Ukrainie niezależność od Rosji oraz ustalenie, jakie skutki dla perspektyw wydobycia tego surowca przyniosła aneksja Krymu przez Rosję. Należy zaznaczyć, że w niniejszym artykule pojawiają się również odniesienia do innych rodzajów gazu niekonwencjonalnego: gazu ściśniętego (zamkniętego w nieporowatych piaskowcach) i metanu z pokładów węgla.

2. UKRAIŃSKI ZASOBY GAZU A JEJ ZAPOTRZEBOWANIE NA SUROWIEC

Pod koniec 2014 roku zasoby gazu ziemnego w złożach konwencjonalnych na Ukrainie były szacowane na około 0,6 bln m³, produkcja – 18,6 mld m³, natomiast zużycie – 38,4 mld m³.² Gaz ziemny ma dominujący udział w ukraińskim bilansie źródeł energii pierwotnej. Krajowe wydobycie gazu ziemnego, po osiągnięciu szczytu w 1975 roku³ (ponad 68 mld m³), stopniowo malało, stabilizując się w ostatnich latach na poziomie około 20 mld m³. Poziom konsumpcji spadał ze 118 mld m³ w 1991 roku do niespełna 55 mld m³ w 2012 roku i poniżej 40 mld m³ w 2014 roku. Mimo to Ukraina pozostaje znaczącym konsumentem gazu: trzynastym na świecie i piątym w Europie. Największym konsumentem gazu są: przemysł (40% w strukturze krajowego zużycia) oraz mieszkańcy (ponad 30%). Około 20% zużycia przypada na systemy ciepłownicze, w tym dostawy dla jednostek budżetowych i komunalnych, aż 9%: na „straty technologiczne i inne” (generowane m.in. w procesie przesyłu surowca). Mimo spadku w latach 2008-2012 ilości importowanego gazu, szybki wzrost jego cen powodował ogromną zwyżkę

²BP Statistical Review of Global Energy, June 2015, <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf> (29.03.2016).

³ Warto zaznaczyć, że już w czasach radzieckich na złożach na terytorium Ukrainy była stosowana technologia szczelinowania. Pierwsze szczelinowanie pokładu węgla miało miejsce w 1954 roku w Donbasie, M. Honczar, *Pierwsze kroki w nieznanie. Perspektywy wydobycia gazu niekonwencjonalnego na Ukrainie*, „Komentarze OSW”, 27.04.2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-04-27/pierwsze-kroki-w-nieznanie-perspektywy-wydobycia-gazu> (01.06.2014).

rocznych kosztów importu: z niespełna 4 mld USD w 2005 roku do 14 mld USD w latach 2011-2012⁴.

Jak wskazano, ukraińska gospodarka jest nadal bardzo energochłonna, choć od lat zapotrzebowanie to zmniejsza się – jeszcze w 2004 roku państwo to było piątym importerszem gazu na świecie⁵. Ukraina importuje około dwie trzecie swojego gazu z Rosji po cenie, która wynosiła średnio około 415 USD za 1 tys. m³.⁶ Spadek zapotrzebowania Ukrainy na „błękitne paliwo” jest spowodowany nie tylko większym zużyciem węgla, lecz także kryzysem jaki silnie uderza w to państwo oraz rosnącymi cenami gazu dla jego użytkowników, co spowodowało naturalną reakcję związaną ze zmniejszeniem konsumpcji (optymalizacją).

Problemem Ukrainy są trudności z wydobywaniem gazu ziemnego ze złóż własnych. Wielkość zasobów surowca, zwłaszcza w basenie Morza Czarnego i Azowskiego, oceniana jest na 1,2-1,5 bln m³, jednak istnieje kilka przeszkód dla szybkiego zwiększenia wydobycia. Część złóż należy do grupy trudno dostępnych, co wymaga nowoczesnych i kosztownych technologii, którymi Ukraina nie dysponuje. Efektywnemu korzystaniu z zasobów nie sprzyja również korupcyjny klimat inwestycyjny, a także duże rozdrobnienie złóż, zwiększające potencjalne koszty wydobycia z powodu konieczności ich osobnej eksploatacji. Należy także wspomnieć o takich przeszkodach, jak obecność min wojskowych oraz miejsc startu rakiet wojskowych, co odstrasza potencjalnych inwestorów. Do wybuchu konfliktu rosyjsko-ukraińskiego problemem dla zwiększenia wydobycia gazu ziemnego było również przeciąganie się procesu delimitacji i demarkacji granicy morskiej między oboma państwami⁷. Toczący się konflikt dodatkowo osłabił zdolność Ukrainy do szybszego pozyskiwania tak potrzebnego jej paliwa.

Według amerykańskiej Energy Information Administration (EIA), Ukraina posiada jedno z największych zasobów gazu łupkowego w Europie, szacowanych na około 1,2 bln m³.⁸ Według innych szacunków, Ukraina zajmuje czwarte miejsce w Europie (po Rosji,

⁴ A. Sarna, *Gazowa strategia Kijowa: między Gazpromem a realną dywersyfikacją*, „Komentarze OSW”, 15.07.2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-07-15/gazowa-strategia-kijowa-miedzy-gazpromem-a-realna> (22.05.2014). Gaz pełni na Ukrainie istotną funkcję socjalną, gdyż zapewnienie obywatelom taniego paliwa jest uważane przez władze za niepisany warunek zachowania względnej stabilności społecznej, ibidem. Warto zauważyć, że na początku lat 90. zużycie gazu ziemnego na Ukrainie sięgało aż 115 mld m³ rocznie. W kolejnych latach zużycie tego paliwa systematycznie spadało do 68,6 mld m³ w roku 2000. Jednocześnie wydobycie własne spadło z 28,1 mld m³ w roku 1990 do 18 mld m³ w 2000 roku, T. Kapuśniak, *Pozycja ekonomiczna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietraś, T. Kapuśniak, Lublin 2007, s. 139.

⁵ International Energy Agency, *Key World Energy Statistics 2005*, Paris 2005, s. 13, za: J. Pyka, *Rola Rosji w zapewnieniu globalnego bezpieczeństwa energetycznego*, [w:] *Bezpieczeństwo energetyczne Europy Środkowej*, red. P. Mickiewicz, P. Sokołowska, Toruń 2010, s. 160.

⁶ Reuters.com, 11.05.2012, *Ukraine picks Shell, Chevron to develop shale gas fields*, <http://www.reuters.com/article/2012/05/11/shell-chevron-ukraine-idUSL5E8GBAE020120511> (12.05.2014).

⁷ P. Kost, *Ukraina wobec Unii Europejskiej 1991-2010*, Toruń 2012, s. 171-172.

⁸ *Ukraine picks Stell...* Na temat gazu łupkowego zob. A. Moenke, *Wpływ rewolucji łupkowej w Stanach Zjednoczonych Ameryki na rosyjskie plany rozwoju sektora LNG*, [w:] *Fenomen Rosji. Pamięć przeszłości i perspektywy rozwoju. Część 2: Kontekst polityczny i gospodarczy*, red. J. Diec, A. Jach, Kraków 2014, s. 294 i nast.

Polsce i Francji) w zakresie zasobów gazu łupkowego, którego technicznie wydobywalne zasoby wynoszą pomiędzy 1 a 1,5 bln m³.⁹ Pojawiły się również informacje, że łączne zasoby gazu z łupków na obszarze Ukrainy szacowane są na około 7 bln m³ (co stawiałoby to państwo na trzecim miejscu w Europie, po Polsce i Norwegii)¹⁰. Wspomnieć należy jednak o danych IHS Cambridge Energy Research Associates, dotyczących surowca ze źródeł niekonwencjonalnych, które miałyby wynosić 11,5 bln m³,¹¹ przy czym znaczący udział miałyby w tej liczbie metan z zasobów węgla.

Według prognozy, zawartej w *Energetycznej strategii Ukrainy na okres do 2030 roku*, wydobycie gazu ziemnego w 2020 roku wyniosłoby 23,7 mld m³, w 2025 roku – 29,8 mld m³, a w 2030 roku – 44,4 mld m³ surowca rocznie. Według wspomnianej prognozy, w 2020 roku import gazu na Ukrainę wyniósłoby 27,1 mld m³, w 2025 roku – 20 mld m³, natomiast w 2030 roku – jedynie 5 mld m³. Zużycie gazu ziemnego przez Ukrainę w trzeciej dekadzie XXI w. może wynosić około 46-47 mld m³. Według innej prognozy, również zamieszczonej w *Energetycznej strategii Ukrainy*, konsumpcja oscylowałaby corocznie (do 2030 roku) wokół 50 mld m³,¹² choć istnieją również odmienne szacunki¹³. W perspektywie do 2030 roku przewidywany jest spadek udziału przemysłu w zestawieniu najbardziej energochłonnych sektorów gospodarki¹⁴. Wraz ze spodziewanym wzrostem wykorzystania węgla, będzie to prowadziło do łatwiejszego pokrycia

⁹ G. Zachmann, D. Naumenko, *Evaluating the options to diversify gas supply in Ukraine*, Berlin/Kyiv, February 2014, s. 13.

¹⁰ T. Marocchi, T. Fedirko, *Shale gas in Poland and Ukraine: a great potential and an uncertain future*, „Pecob-Business Reports”, May 2013, s. 5.

¹¹ Ukraine Special Report, *Natural Gas and Ukraine's Energy Future*, February 2012, s. 2, <http://s05.static-shell.com/content/dam/shell-new/local/country/zaf/downloads/pdf/research-reports/Ukraine-Policy-Dialogue-report.pdf> (14.05.2014).

¹² Center EIR, Центр досліджень енергетики, 10.09.2013, *Енергетична стратегія України на період до 2030 року (проект)*, s. 9-16, <http://eircenter.com/ua-analitika/energetichna-strategiya-ukrayini-na-period-do-2030-r-proekt> (20.05.2014). Udział gazu ziemnego w bilansie energetycznym Ukrainy zmniejszył się w od 47% całkowitego zużycia energii pierwotnej w 2000 roku do 40% w 2010 roku. Zapotrzebowanie na gaz zmniejszyło się z 76,4 mld m³ w 2005 roku do 59,3 mld m³ w 2011 roku, *Ukraine 2012*, International Energy Agency 2012, s. 101.

¹³ Poszczególne wyliczenia różnią się niekiedy znacznie. Według optymistycznych prognoz IHS CERA po 2030 roku produkcja gazu, łącznie ze złóż tradycyjnych i niekonwencjonalnych, może sięgnąć nawet 73 mld m³. Wymagać to jednak będzie wielomiliardowych inwestycji, znaczącej poprawy klimatu inwestycyjnego i stabilności politycznej. Projekt Energetycznej strategii Ukrainy do 2030 roku prognozuje, że poziom produkcji gazu ziemnego wyniesie od 30 mld m³ do 47 mld m³ w 2030 roku. Z tego wydobycie gazu z łupków ma osiągnąć poziom 6-11 mld m³ rocznie, gazu zamkniętego w nieporowatych piaskowcach 7-9 mld m³, metanu z pokładów węgla 1-3 mld m³, natomiast gazu ze źródeł tradycyjnych 15-24 mld m³. Zgodnie z prognozą IHS CERA, wydobycie gazu po 2030 roku może przewyższyć 73 mld m³ rocznie, głównie dzięki eksploatacji gazu ze źródeł nietradycyjnych oraz z szelfu Morza Czarnego. Istotna jest opłacalność wydobycia gazu i ochrona inwestycji; w przypadku Ukrainy wstępne szacunki kosztów wydobycia gazu łupkowego wahają się między 263 a 350 USD, M. Honczar, *op.cit.*

¹⁴ Zob. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України, 19.04.2006, *Енергетична стратегія України на період до 2030 р.*, s. 92, <http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358> (01.06.2014).

zapotrzebowania na gaz przez alternatywne wobec rosyjskich źródła dostaw surowca oraz perspektywiczne wydobycie własne.

3. DYWERSYFIKACYJNE DZIAŁANIA UKRAINY

Już od 1992 roku Ukraina podejmowała próby dywersyfikacji źródeł i dostaw energii, które nie powiodły się¹⁵ m. in. dlatego, iż wystąpiła niekorzystna dla Kijowa konfiguracja stosunków międzynarodowych, a także zaniechanie reform gospodarczych. Zbyt opieszale zajmowano się również ograniczeniem zużycia energii na Ukrainie¹⁶. Szansą, a zarazem koniecznością dla Ukrainy jest wykorzystywanie swojego położenia geograficznego i czerpanie korzyści z transportu surowców przez swoje terytorium. Dotyczy to w szczególności rosyjskiego i kaspijskiego gazu oraz ropy naftowej¹⁷.

Szansą dla Ukrainy jest również zacieśnienie współpracy z Zachodem, w tym zwłaszcza państwami Unii Europejskiej. Początki kooperacji w sferze bezpieczeństwa energetycznego pomiędzy Ukrainą a UE sięgają lat 90. XX w.¹⁸. 1 grudnia 2005 roku podczas szczytu UE-Ukraina podpisano memorandum w sprawie współpracy energetycznej. Poruszono w nim problem integracji energetycznej pomiędzy UE i Ukrainą, skupiając się przy tym na sposobach zapewnienia bezpieczeństwa gazowego¹⁹. W marcu 2009 roku odbyła się w Brukseli konferencja „EU-Ukraine: Partners for securing gas to Europe” dotycząca modernizacji ukraińskiego systemu transportującego gaz ziemny. Ówczesna Komisarz ds. stosunków zewnętrznych i europejskiej polityki sąsiedztwa, Benita Ferrero-Waldner, podkreśliła znaczenie ukraińskiego systemu tranzytowego dla Europy, określając Ukrainę mianem ważnego partnera strategicznego²⁰. Doniosłe znaczenie miało również spotkanie grupy wysokiego szczebla ds. połączeń gazowych w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej (CESEC) w lipcu 2015 roku w Dubrowniku. Wzięli w nim udział ministrowie 15 państw, w tym także Ukrainy²¹. Dla

¹⁵ Część surowców energetycznych Rosja kupowała np. w Turkmenistanie (gaz) i Kazachstanie (ropę), R. Kęsek, *Między konfliktem a dialogiem. Polityka Ukrainy wobec Federacji Rosyjskiej w latach 1997-2004*, Kraków 2010, s. 172.

¹⁶ J. Kozakiewicz, *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*, Warszawa 1999, s. 116.

¹⁷ T. Kapuśniak, *op. cit.*, s. 155.

¹⁸ Energetyka stała się priorytetem kooperacji pomiędzy Unią Europejską i Ukrainą już w świetle Umowy o Partnerstwie i Współpracy (Partnership Cooperation Agreement – PCA), podpisanej w 1994 roku (weszła w życie w 1998 roku). Ważnym krokiem kształtowania relacji z Ukrainą było przyjęcie pierwszego Planu Działań w grudniu 1996 roku, który obejmował okres do 2002 roku. Wśród głównych priorytetów znalazła się reforma sektora energetycznego (zasadnicze znaczenie miał przesył ropy i gazu przez Ukrainę do państw europejskich), S. Sydun, *Ewolucja stosunków pomiędzy Ukrainą i UE*, „Środkoeuropejskie Studia Polityczne” 2010, t. 3, s. 205. Zob. M. Nowacki, *Prawne aspekty bezpieczeństwa energetycznego w UE*, Warszawa 2010, s. 394-395.

¹⁹ Dokument ten zawiera szereg istotnych postanowień, określających ramy współpracy w sferze energetyki. Warto tu wymienić w szczególności integrację rynków energetycznych, kwestię bezpieczeństwa dostaw energii i przesyłania węglowodorów, działania na rzecz efektywności energetycznej czy promocję OZE. Co ważne, po podpisaniu memorandum UE i Ukraina corocznie dokonują przeglądu realizacji postanowień w nim zawartych. Publikowane raporty z realizacji tego memorandum stanowią istotne źródło wiedzy o problemach ukraińskiego sektora gazu, przedstawiając zarazem stan jego liberalizacji.

²⁰ S. Sydun, *Ewolucja stosunków...*, s. 213.

²¹ T. Dąbrowski, *Priorytety współpracy gazowej w Europie Południowo-Wschodniej*, „Analizy OSW”, 15.07.2015, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-07-15/priorytety->

Ukrainy szczególne znaczenie posiada problem modernizacji swojego systemu transportu gazu²², do czego wszakże potrzebne jest wsparcie, którego udzielić może Zachód.

Ważnym krokiem ku zwiększeniu bezpieczeństwa energetycznego Ukrainy była jej akcesja do Wspólnoty Energetycznej. Państwa do niej należące zobligowane są do implementacji niektórych aktów prawa wtórnego UE. Dotyczy to w szczególności regulacji dotyczących funkcjonowania rynku gazu ziemnego, jak np. dyrektywa 2009/73/WE czy też przepisów środowiskowych odnoszących się do zasad wydobywania węglowodorów (w tym również gazu łupkowego), co może mieć wpływ na pozyskiwania gazu ziemnego ze złóż niekonwencjonalnych na Ukrainie. Rozwiązania prawne istniejące w prawie UE mają kluczowe znaczenie dla zapewnienia transparentnych zasad, które rządziłyby ukraińskim rynkiem gazu. Z punktu widzenia inwestorów, zainteresowanych pozyskiwaniem gazu ziemnego ze złóż niekonwencjonalnych na Ukrainie, zasadnicze znaczenie posiada w szczególności TPA (dostęp stron trzecich do infrastruktury), rozdział operatorów systemów od innych działalności na rynku gazu (*unbundling*)²³, niezależność operatorów systemu przesyłowego, niezależność operatora rynku czy też przejrzystość taryfowania.

Poważne znaczenie ma również infrastruktura gazowa na Ukrainie, w szczególności zaś istniejące gazociągi przesyłowe oraz magazyny gazu, posiadające zasadnicze znaczenie dla rozwoju wydobywania gazu łupkowego. Ukraina ma jedno z największych podziemnych magazynów gazu na świecie, które razem z obiektami na terenie okupowanego przez Rosję Krymu mogą pomieścić 31 mld m³ surowca (dla porównania polskie magazyny gazu mogą przechować nieco ponad 2,8 mld m³ gazu)²⁴. Z tego względu Ukraina mogłaby stać się nawet zastępczym hubem gazowym dla państw Europy Środkowo-Wschodniej. Problem stanowi jednak polityczna niestabilność państwa oraz fakt, że kwestia własności tych magazynów, a także dostęp do ich pojemności wciąż jest nietransparentny.

Na Ukrainie zostały wprowadzone liczne regulacje prawne związane z wydobywaniem kopaliny²⁵. Wydobywanie gazu ze złóż niekonwencjonalnych regulują nieliczne dokumenty. W szczególności należy wspomnieć o ustawie *W sprawie zatwierdzenia*

współpracy-gazowej-w-europie-poludniowo-wschodniej (24.10.2015). W czasie spotkania podpisano memorandum oraz plan działań na rzecz poprawy bezpieczeństwa dostaw surowca oraz integracji rynków gazowych, ibidem.

²² М. М. Гончар, *Енергетична безпека України: біг на місці*, [w:] Г. М. Перепелич (ред.) *Зовнішня політика України*, Київ 2009, s. 138.

²³ Tymczasem pomiędzy Naftohazem (państwowym producentem gazu) i Ukrtransgazem (operatorem systemu przesyłowego) brak jest *unbundlingu*. Fakt, że operator pozostaje w pełnej zależności od państwowego giganta niewątpliwie zniechęca inwestorów z Zachodu, pozostając przy tym w sprzeczności z dyrektywą 2009/73/WE.

²⁴ *Ukraina nie będzie pompowała więcej gazu do magazynów*, Portal gospodarczy Wnp.pl, 03.11.2015, http://gazownictwo.wnp.pl/ukraina-nie-bedzie-pompowala-wiecej-gazu-do-magazynow.260592_1_0_0.html (29.03.2016).

²⁵ Należy w szczególności wspomnieć o takich aktach prawnych jak: *Кодекс України про надра* z 1994 roku, rozporządzenie *Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення* z 1994 roku czy ustawa *Про нафту і газ* z 2001 roku.

*Narodowego Programu zasobów mineralnych z Ukrainy na okres do 2030 roku*²⁶, która odnosi się m.in. do gazu łupkowego. W dokumencie tym zapowiedziano w szczególności prowadzenie we wskazanym okresie badań zmierzających do oszacowania istniejących zasobów. Innym istotnym aktem prawnym była *Strategia energetyczna Ukrainy na okres do 2030 roku*. Według tego dokumentu komercyjna produkcja gazu łupkowego na Ukrainie nie rozpocznie się do 2022 roku. Jak zaakcentowano, istotnym problemem jest wysoki koszt oraz problematyczna opłacalność produkcji²⁷. Co ważne, dokument odnosi się również do pozyskiwania metanu z pokładów węgla, akcentując wysokie koszty tego procesu.

Celem władz w Kijowie jest zapewnienie wzrostu krajowego wydobycia oraz znacząca redukcja zależności od importu w perspektywie 2030 roku. Istotnym problemem Ukrainy stała się rewizja niekorzystnego kontraktu na import rosyjskiego gazu, zawartego w 2009 roku przez rząd Julii Tymoszenko. Ta niekorzystna umowa²⁸, a także będący jej wynikiem wzrost dominacji Rosji nad Ukrainą, odniosła niekorzystny skutek w postaci wzrostu cen gazu dostarczanego Ukraińcom. Kijów, zdając sobie sprawę z niezwykle trudnego położenia, postanowił w zdecydowany sposób przeciwdziałać rosnącemu uzależnieniu. Jeszcze w 2010 roku ukraińskie władze zainicjowały projekt budowy terminalu LNG pod Odessą, poprzez który Ukraina chciałaby już w 2015 roku sprowadzać do 5 mld m³ gazu skroplonego rocznie. Po raz pierwszy w historii Ukrainy uruchomiono również dostawy zza zachodniej granicy. W listopadzie 2012 roku, w ramach dwumiesięcznego kontraktu z koncernem RWE, państwowy koncern Naftohaz rozpoczął dostawy gazu z terytorium Polski, kontynuowane na mocy odrębnego kontraktu, natomiast wiosną 2013 roku został uruchomiony import surowca z Węgier. Ukraińskie władze zabiegają również o import z terytorium Słowacji. Kijów podjął także działania na rzecz wzrostu wydobycia z krajowych źródeł, w tym nietradycyjnych, a także zastąpienia ukraińskim węglem importowanego gazu. W styczniu 2013 roku rząd podpisał z koncernem Shell porozumienie na pięćdziesiąt lat o rozdziale produkcji, przewidujące eksplorację m.in. ukraińskich zasobów gazu niekonwencjonalnego²⁹.

Sposobem na uniezależnienie się od rosyjskich dostaw gazu jest poszukiwanie nowych złóż w obrębie istniejących już miejsc wydobycia lub na niezbadanych jeszcze dokładnie

²⁶ Закон України. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3268-17> (30.03.2016).

²⁷ *Енергетична стратегія України на період до 2030 р.*, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013-%D1%80/paran4#n4> (03.04.2016). Według dokumentu, wśród wielu barier na drodze do komercyjnej produkcji gazu łupkowego znajduje się m.in. brak wystarczającej liczby urządzeń wiertniczych, konieczność prowadzenia prac na dużych obszarach ziemi w gęsto zaludnionych obszarach czy potrzeba ograniczenia zagrożeń dla środowiska. Jak stanowi dokument, potencjał produkcji do 2030 roku może sięgnąć 6-11 mld m³, ibidem.

²⁸ Kontrakt ten zakończył najpoważniejszą z „wojen gazowych”. Umowa na dostawy gazu do końca 2019 roku została zawarta z formułą cenową opartą na notowaniach produktów naftowych, przyjętą w niej bardzo wysoką kwotą bazową, rocznymi dostawami na poziomie 52 mld m³, klauzulą *take or pay*, dotyczącą 80% tego poziomu oraz zakazem reeksportu zakontraktowanego gazu, *Natural Gas...*, s. 5.

²⁹ A. Sarna, *Gazowa strategia...*

obszarach południowej Ukrainy (jak na przykład w rejonie Morza Czarnego)³⁰. Gaz z formacji łupkowych może mieć duże znaczenie dla zwiększenia bezpieczeństwa gazowego Ukrainy³¹: występujący zwłaszcza w piaskowcach gaz zamknięty oraz metan z pokładów węgla (CBM). Nie mniej ważne są jednakże starania, mające na celu zwiększenie produkcji gazu ziemnego, zastępowanie „błękitnego paliwa” rodzimym węglem oraz zapewnienie dywersyfikacji źródeł dostaw surowca z takich państw jak Polska czy Węgry.

Premier Ukrainy, Mykoła Azarow, stwierdził w 2013 roku, że w ciągu najbliższych dwóch-trzech lat państwo będzie mogło całkowicie uniezależnić się od dostaw gazu z Rosji, głównie dzięki surowcowi z łupków, którego wydobycie powinno zostać zapoczątkowane w 2015 roku. Zdaniem eksperta Denisa Sakwy plany te są jednak nierealistyczne m. in. dlatego, że prace poszukiwawcze złóż łupkowych zajmą kilka lat i dopiero po zapoznaniu się z wynikami tych działań można będzie oszacować potencjał ukraińskiego gazu ze złóż niekonwencjonalnych. Inwestycje w zagospodarowanie złóż niekonwencjonalnych nie pozwolą w krótkim czasie zrezygnować z importu rosyjskiego surowca, choć w perspektywie krótkoterminowej największym alternatywnym źródłem pozyskania gazu będzie paliwo otrzymane rewersem z innych państw³².

Determinacja władz ukraińskich w realizacji projektu wydobycia gazu z formacji łupkowych wynikała również z zaangażowania otoczenia byłego prezydenta Wiktora Janukowycza. Było ono zainteresowane przejęciem części spodziewanych zysków, pochodzących z pozyskiwania tego gazu. Za wpływową postać związaną z otoczeniem prezydenta uchodził minister energetyki Eduard Stawicki, jeden z propagatorów rozwoju wydobycia gazu łupkowego na Ukrainie³³. Zmiana władzy na Ukrainie, wybór prozachodniego kursu w polityce zagranicznej, a przede wszystkim konflikt z Rosją oznacza jednak, iż dążenie do pozyskiwania gazu niekonwencjonalnego (w tym również z formacji łupkowych) będzie jeszcze silniejsze.

4. AKTYWNOŚĆ ZACHODNICH PRZEDSIĘBIORSTW

W 2012 roku eksperci z USA opracowali dokument, dotyczący oceny środowiskowej i prawnej dla wydobycia gazu łupkowego, według której w ciągu 5 lat od rozpoczęcia prac, wydobycie gazu łupkowego na Ukrainie może osiągnąć poziom nawet 20 mld m³. Konflikt na Ukrainie zaburzył w pewnym stopniu plan i strategię amerykańskiej polityki energetycznej; w marcu 2014 roku miały zostać podpisane umowy z dwiema amerykańskimi spółkami, które zaangażowały się w poszukiwanie ukraińskich złóż węglowodorów: Chevronem i Exxon Mobil, jednak planowane podpisanie umów zostało

³⁰ *Natural Gas...*, s. 15.

³¹ Produkcja gazu niekonwencjonalnego na Ukrainie może osiągnąć w 2020 roku 3 mld m³, jeśli w sektorze gazowym nastąpią ułatwienia w dziedzinie inwestycji, International Energy Agency 2012, *Ukraine 2012*, s. 81.

³² Portal Gazownictwo.wnp.pl, 03.10.2013, *Ukraina przeszacowuje plany uniezależnienia się od gazu z Rosji*, http://gazownictwo.wnp.pl/ukraina-przeszacowuje-plan-y-uniezaleznienia-sie-od-gazu-z-rosji,208029_1_0_0.html (22.05.2014). Gotowość do dostarczania gazu Ukrainie za pomocą rewersu wyraziły Niemcy, natomiast niechętnie odniosła się do tego pomysłu Słowacja. Pomysł dostaw rewersowych spotkał się z silną krytyką ze strony Rosji.

³³ A. Sarna, *Umowa Ukrainy z koncernem Shell o wydobyciu gazu łupkowego*, „Analizy OSW”, 30.01.2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-01-30/umowa-ukrainy-z-koncernem-shell-o-wydobyciu-gazu-lupkowego> (31.05.2014).

odłożone w czasie. Opóźnienia w związku z nawiązaniem współpracy z Chevronem czy Exxon Mobil oraz dynamicznie zmieniającą się wewnętrzną sytuacją na Ukrainie wywołały niepokój wśród innych inwestorów, zajmujących się wydobywaniem gazu łupkowego w tym państwie³⁴.

W 2012 roku przeprowadzone zostały przetargi na poszukiwanie gazu z łupków w rejonach: Juzowskim, Oleskim i Skiwskim. W rejonie Juzowskim (znajdującym się w okolicach Charkowa i Doniecka) przetarg wygrał Shell, w rejonie Oleskim (leżącym w pobliżu Lwowa i Iwanofrankowska) – Chevron³⁵, natomiast rejonem Skiwskim (obejmującym okolice Morze Czarne) podzieliło się kilka firm: Exxon Mobil, Shell, austriacki OMV oraz ukraińska Nadra Ukrainy. W styczniu 2013 roku w Davos, w obecności prezydenta Wiktora Janukowycza, został podpisany wspomniany już kontrakt między Shellem a Nadra Ukrainy³⁶. Pole „Juzowskoje”, którego dotyczyło porozumienie, zawiera pokłady gazu zamkniętego w nieporowatych piaskowcach³⁷. Rozciąga się ono na przestrzeni 7,886 tys. km² na terytorium obwodów charkowskiego i donieckiego. Na pierwszym etapie prac rozpoznawczych nakłady inwestycyjne miałyby wynieść ponad 500 mln USD, co stanowiłoby wystarczającą kwotę na pokrycie wydatków związanych z poszukiwaniami geologicznymi, w tym na wykonanie kilku odwiertów³⁸.

Szczególną uwagę należy zwrócić na złożo oleskie, rozciągające się na obszarze o powierzchni 6324 km² na terytorium obwodów lwowskiego i iwanofrankowskiego i będące częścią gazonośnego złoża istniejącego na terytorium Ukrainy i Polski. Według wstępnych danych, prognozowane zasoby gazu z łupków w złożu oleskim wynoszą 2,98 bln m³. Zwycięzcy już rozstrzygniętych przetargów zostali zobowiązani do zagwarantowania inwestycji na etapie wykonywania prac poszukiwawczo-rozpoznawczych. Zgodnie z warunkami przetargu, maksymalna część produkcji kompensacyjnej, z której inwestor otrzyma odszkodowanie za poniesione koszty, wyniesie 70% ogólnej wielkości wytworzonej produkcji do czasu pełnej rekompensaty

³⁴ Razemolupkach.org, *Ukraiński gaz łupkowy - Ukraina traci kontrakty?*, <http://www.razemolupkach.org/node/1140> (12.05.2014).

³⁵ Zob. C. I. Вилінський, *Розвиток альтернативних видів палива в Україні. Сланцевий газ та Україна*,

„Актуальні проблеми міжнародних відносин”, Випуск 116 (Частина I), 2013, s. 109.

³⁶ M. Wieroński, *Ukraina stawia na własny gaz łupkowy*, Centrum Informacji o Rynku Energii, 18.02.2013, <http://www.cire.pl/item,72091,1,0,0,0,0,ukraina-stawia-na-wlasny-gaz-lupkowy.html> (12.05.2014). Kontrakt zawarli: minister energetyki Ukrainy Eduard Stawicki oraz dyrektor holendersko-brytyjskiego koncernu Shell Peter Vozer. Podpisali oni umowę na 50 lat o rozdziale produkcji (Production Sharing Agreement, PSA) w ramach projektu wydobywania gazu łupkowego ze złoża juzowskiego (obwody charkowski i doniecki). Shell ma eksplorować złożo w partnerstwie ze spółką Nadra-Juziwska. Inwestor uzyskał natomiast bezprecedensowe w warunkach ukraińskich ulgi i zwolnienia podatkowe, A. Sarna, *Umowa Ukrainy...*

³⁷ Gaz z nieporowatych piaskowców jest najbardziej perspektywicznym rodzajem gazu niekonwencjonalnego. Szacunkowe zasoby tego surowca sięgają od 2 do 8 bln m³ i zalegają na głębokości 4-5 km, M. Honczar, *op. cit.*

³⁸ Według koncernu Shell, całość inwestycji w przemysłowe rozpoznawanie złoża oraz w budowę infrastruktury na tym terenie, może wynieść około 10 mld USD, Portal Gospodarczy wnp.pl, 03.10.2013, *Ukraina przelicuje plany uniezależnienia się od gazu z Rosji*, http://gazownictwo.wnp.pl/ukraina-przelicuje-plany-uniezaleznienia-sie-od-gazu-z-rosji,208029_1_0_0.html (02.06.2014).

kosztów inwestora. Udział państwa w dochodowej części produkcji powinien wynieść nie mniej niż 15%. Zachodni koncern otrzymał 50% udziałów z złóż, a drugie 50% objęła ukraińska kompania Nadra Oleska, stworzone przez państwową spółkę Nadra Ukrainy (90% akcji) oraz firmę Geoserwis. Pozwolenia na eksploatację obydwu złóż będą ważne przez 50 lat³⁹.

W zachodniej części kraju złożami gazu z łupków zainteresował się austriacki RAG, a także włoska Sorgenia oraz ukraińskie Biuro Geologiczne „Lwów”. Włoska ENI nabyła 50,01% akcji spółki Zachidhazinwest (będącej wspólnym przedsiębiorstwem Nadra Ukrainy oraz brytyjskiej Cadogan Petroleum), posiadającej dziewięć licencji na działkach o obszarze 3800 km² i zainteresowanej poszukiwaniami gazu z łupków⁴⁰. Poszukiwaniami postanowiono objąć również obszary położone w rejonie Morza Czarnego oraz Morza Azowskiego. Szczególnie istotne są prace poszukiwawcze na szelfie Morza Czarnego, choć koszty prowadzonych badań będą z pewnością znaczne, a ich opłacalność budzi wątpliwości. W przypadku poszukiwań gazu z łupków firmy będą musiały zainwestować ponad 400 mln USD na inwestycje w poszukiwania⁴¹, zanim okaże się, czy wydobycie tego gazu będzie opłacalne⁴². Firmy zachodnie, działające na Ukrainie, muszą się zatem zmierzyć z podobnymi problemami, co w innych państwach, jednak dodatkowym utrudnieniem jest napięta sytuacja w targanym konflikcie państwie.

5. STANOWISKO ROSJI

Rosja od początku istnienia niepodległej Ukrainy dostarcza jej gaz ziemny oraz ropę naftową, a więc surowce energetyczne, określane z racji ich znaczenia jako strategiczne. Powstała zależność, już na początku lat 90. XX w. wywoływała ukraińsko-rosyjskie spory, a ze strony Kijowa nie brak było oskarżeń, że Moskwa usiłuje za pomocą surowców ponownie skolonizować Ukrainę⁴³. Częste podnoszenie przez Rosję cen za przesyłanie Ukrainie ropy naftowej i gazu ziemnego było realizowanie z pełną świadomością co do rzeczywistego stanu ukraińskich finansów i niemal całkowitego braku możliwości płatniczych Kijowa⁴⁴. Z drugiej strony, tranzyt przez niepewną Ukrainę stał się zresztą jedną z przyczyn budowy Gazociągu Północnego i Południowego, które dostarczając surowiec do odbiorców na zachodzie Europy, mają omijać państwa nie zawsze przychylnie rosyjskiej polityce. Rosyjska „pipeline diplomacy”⁴⁵ napotyka jednak

³⁹ M. Honeczar, *op. cit.* Co istotne, sukces koncernu Chevron w Polsce będzie stymulował rozwój projektu na Ukrainie, natomiast fiasko polskiego projektu doprowadzi do analogicznych skutków i na Ukrainie. Rozwój wydobycia gazu niekonwencjonalnego na Ukrainie również w pewnej mierze będzie wpływać na sytuację w Polsce, *ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Warto przy okazji zauważyć, iż opłaty przetargowe na Ukrainie wynoszą odpowiednio: 60 tys. USD za przetarg oraz 10 tys. za pakiet informacji geologicznej, EIA/ARI World Shale Gas and Shale Oil Resource Assessment, Arlington, June 2013, s. 323.

⁴² T. Marocchi, T. Fedirko, *op. cit.*, s. 5,

⁴³ W. Gil, N. Gil, *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993*, Toruń-Poznań 1994, s. 50.

⁴⁴ J. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 107. Spory gazowe pomiędzy Ukrainą i Rosją negatywnie wpływały na poziom bezpieczeństwa gazowego wielu państw członkowskich Unii Europejskiej, zob. S. Andoura, *Security of Supply and the External Dimension of a European Energy Policy*, „Studia Diplomatica” 2007, vol. LX, no 2, s. 67 i nast.

⁴⁵ Jej istota sprowadza się do wykorzystania w polityce energetycznej uwarunkowań geopolitycznych, infrastruktury przesyłowej oraz przerw w dostawach surowców (lub zagrożenia

w ostatnim czasie na silny opór ze strony państw, będących jednocześnie odbiorcami gazu ze wschodu oraz krajami tranzytowymi. Wysiłki zmierzające do dywersyfikacji dostaw surowca oraz poszukiwań własnych zasobów gazu czynią liczne państwa Europy Środkowo-Wschodniej, w tym także Ukraina⁴⁶.

W drugiej dekadzie XXI w. coraz wyraźniej zaczęły się zaznaczać procesy integracyjne przestrzeni poradzieckiej, w szczególności zaś dążenie do powstania Unii Eurazjatyckiej, łączącej byłe republiki związkowe ZSRR pod egidą Rosji. Spośród tych republik kluczowe znaczenie posiada Ukraina, bez udziału której trudno wyobrazić sobie odbudowę imperialnej potęgi Rosji⁴⁷. W celu przekonania Ukrainy do przyłączenia się do Unii Celnej prezydent Władimir Putin zaproponował jej niższe ceny gazu (miało to miejsce także przed wybuchem rosyjsko-ukraińskiego konfliktu w 2014 roku)⁴⁸. Kryzys, jaki wywołało odsunięcie od władzy prezydenta Janukowycza, zajęcie Krymu, a wreszcie konflikt władz Ukrainy z separatystami, uniemożliwiły *de facto* realizację integracyjnych planów Kremla. „Subtelny” środek nacisku, jakim jest „broń gazowa”, został w 2014 roku zastąpiony przez siłę militarną, gdzie wszakże również uwidoczniła się oczywista dysproporcja sił obu państw.

Podjęmowane od lat (choć ze zmiennym szczęściem) ukraińskie próby zmniejszenia gazowej zależności od Rosji, stanowiły dla tej ostatniej znaczące zagrożenie. „Rewolucja łupkowa” w USA i Europie odbierana jest na Kremlu jako niebezpieczeństwo dla stabilności rosyjskiej gospodarki, całkowicie uzależnionej od eksportu swoich surowców energetycznych. Rosyjskie media rozpoczęły nawet kampanię propagandową pod hasłem „gaz łupkowy – to ekologiczna katastrofa”, a dziennikarze państwowej telewizji Rossija udali się do USA w poszukiwaniu przeciwników wydobywania gazu z łupków. Inne prorządowe stacje często demonstrowają zaś wizję „globalnej ekologicznej katastrofy”, do której miałyby dojść w przypadku przemysłowego wydobywania gazu z łupków w Europie⁴⁹. Warto zauważyć, że w powstrzymaniu pozyskiwania gazu z łupków nie ma rolę mogą odegrać ekolodzy. Rosja ze swej strony wspiera działalność organizacji sprzeciwiających się sposobowi pozyskiwania surowca. Rozpowszechniane są również artykuły krytycznie odnoszące się do techniki szczelinowania hydraulicznego⁵⁰.

Należy dodać, iż zablokowanie wydobycia gazu łupkowego leży w interesie wielu podmiotów, dążących do zachowania status quo „struktury biznesowej” na europejskim rynku gazu. Wydobycia tego surowca mogą obawiać się obecni eksporterzy błękitnego

ich przerwaniem) do kształtowania polityki wobec poszczególnych państw, por. M. Bodio, *Polityka energetyczna w stosunkach między Unią Europejską a Federacją Rosyjską w latach 2000 -2008*, Warszawa 2009, s. 138-139.

⁴⁶ Polityka Kijowa sprowadzała się *de facto* do minimalizowania negatywnych skutków zmieniających się warunków dostaw surowca z Rosji i Azji Centralnej poprzez wykorzystywanie rosyjskiego uzależnienia od tranzytu przez Ukrainę, blokowanie prób przejęcia kontroli nad ukraińskimi gazociągami oraz zabiegów o wsparcie Zachodu w sporach z Rosją, *Natural Gas...*, s.5.

⁴⁷ Zob. Z. Brzeziński, *Wielka szachownica*, Warszawa 1999, s. 46.

⁴⁸ R. Olearczyk, N. Buckley, *Ukraine gas deal loosens Russia's grip*, 24.01.2013, <http://www.ft.com/cms/s/0/f5decc00-6641-11e2-b967-00144feab49a.html#axzz31UyNJ6tM> (12.05.2014).

⁴⁹ R. Szoszyn, *Rewolucja łupkowa na Ukrainie*, „Rzeczpospolita”, 29.11.2013.

⁵⁰ Ch. Helman, *What Ukraine Needs Is An American-Style Shale Gas Revolution*, PortalForbes.com, 03.03.2014, <http://www.forbes.com/sites/christopherhelman/2014/03/03/what-ukraine-needs-is-an-american-style-shale-gas-revolution> (12.05.2014).

paliwa” do Unii, a więc nie tylko Rosja⁵¹. Niemniej jednak produkcja gazu z łupków jest szczególnie silnie kwestionowana przez Gazprom oraz rosyjskich wysokich urzędników państwowych. Perspektywa zwiększenia własnego wydobycia surowca oznacza osłabienie wieloletniej zależności od Rosji oraz ekonomiczne straty Gazpromu i rosyjskiego budżetu⁵². Warto zauważyć, że minister przyrody i zasobów naturalnych Rosji skierował do swojego ukraińskiego odpowiednika pismo zawierające analizę ekologicznego ryzyka wydobycia gazu z łupków w obszarach przygranicznych obu państw. Rosjanie podnosili w swojej analizie, że w przygranicznych pokładach łupków brak jest buforowych złóż wodonośnych oraz skał, które stanowiłyby naturalną barierę dla chemikaliów, wykorzystywanych w metodzie szczelinowania. Tworzyłyby to, według ministra, zagrożenie skażenia wód gruntowych także na terenie Rosji⁵³. W kontekście wielowymiarowych działań, zmierzających do przeciwdziałania „gazowej emancypacji” Ukrainy, można zrozumieć zagrożenie, jakie perspektywa ta budzi na Kremlu.

Warto wreszcie zwrócić uwagę na energetyczny, a w szczególności gazowy potencjał zajętego przez Rosję Krymu. Zasoby gazu na terytorium tego półwyspu szacuje się na 165,3 mld m³. Na obszarze Krymu istnieją 44 złoża węglowodorów, w tym 27 gazu ziemnego. Pięć pól gazowych znajduje się na szelfie Morza Czarnego, a sześć złóż tego surowca na Morzu Azowskim. Minister energetyki w rządzie Arsenija Jaceniuka, Jurij Prodan, stwierdził, że możliwe przychody z wydobycia gazu z łupków na Krymie mogą wynieść 40 mld USD⁵⁴. Utrata Krymu oznaczała zatem znaczący cios zadany ukraińskim staraniom o zwiększenie bezpieczeństwa gazowego. Nie wydaje się jednakże prawdopodobny pogląd, aby złoża gazu łupkowego, które znajdują się nieopodal Słowiańska były przyczyną intensyfikacji działań rosyjskich komandosów w tym rejonie⁵⁵. Zajęcie Krymu, a także wciąż możliwe odłączenie się od Ukrainy innych terytoriów niewątpliwie osłabi bezpieczeństwo gazowe tego państwa, przynosząc znaczące korzyści Rosji.

6. PERSPEKTYWY POZYSKIWANIA GAZU Z ŁUPKÓW

Zasoby gazu niekonwencjonalnego na terytorium Ukrainy i na szelfie Morza Czarnego (gazu i hydratów gazu ziemnego tworzą specyficzny „metanowy pas Europy”, który w perspektywie dwóch najbliższych dekad mogłyby znacząco wpłynąć na zmianę geopolitycznej i geoeconomicznej sytuacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. Sytuacja ta wywołuje sprzeciw Rosji, która posiada wszakże istotny atut w postaci możliwości transportu surowca. Kontrola nad gazociągami oznacza również kontrolę nad płynącym w nich surowcem oraz możliwość blokowania konkurencyjnych wobec dostaw Gazpromu wolumenów tego surowca, czyli w przyszłości również ukraińskiego gazu ze

⁵¹ Zob. M. Ruszel, *Gaz łupkowy podstawą bezpieczeństwa energetycznego Europy Środkowo-Wschodniej*, „Nowa Energia” 2011, nr 3(21), s. 84.

⁵² T. Marocchi, T. Fedirko, *op. cit.*, s. 6.

⁵³ I. Trusewicz, *Rosja nie chce ukraińskich łupków*, Portal Ekonomia.rzeczpospolita.pl, 17.01.2014, <http://www.ekonomia.rp.pl/artykul/1079949.html> (22.05.2014).

⁵⁴ ITAR-TASS News Agency, 11.04.2014, *Ukraine estimates lost Crimean shale gas resources at \$40 billion*, <http://en.itar-tass.com/economy/727438> (15.05.2014).

⁵⁵ Центр Разумкова, 30.04.2014, *Реальні запаси сланцевого газу в Україні залишаються невідомими*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=4750 (02.06.2014).

źródeł niekonwencjonalnych⁵⁶. Rosja może zatem w przyszłości torpedować ukraińskie próby dywersyfikacji źródeł wykorzystywanego gazu dzięki rurociągom powstałym jeszcze w czasach ZSRR. Wraz z gazociągami powstałymi już po rozpadzie Związku Radzieckiego, które omijają terytorium Ukrainy, stanowią one istotny oręż w rękach rosyjskich władz.

Sprzeciw wobec pozyskiwania gazu łupkowego zaznaczył się również w samej Ukrainie. Komuniści ogłosili zamiar przeprowadzenia referendum w sprawie zakazu wydobywania gazu nietradycyjnego. Władze zrezygnowały natomiast z przeprowadzenia kampanii informacyjnej w mediach oraz współpracy z miejscowymi radnymi, z czego skorzystali przeciwnicy gazu łupkowego. Rolę platform dialogu próbują wziąć na siebie organizacje zrzeszające ekspertów: Związek Geologów Ukrainy, Kijowski Międzynarodowy Energetyczny Q-Club czy Związek Pracowników Przemysłu Wiertniczego, będący znaną i cieszącą się autorytetem niezależną i bezstronną organizacją. Problem wydobywania gazu niekonwencjonalnego stał się wręcz elementem walki politycznej. Co ciekawe, spośród parlamentarnych partii opozycyjnych, jedynie UDAR wspiera wydobywanie gazu z łupków na Ukrainie. Największym przeciwnikiem wydobywania tego surowca stała się partia Swoboda. Przeciwni pozyskiwaniu gazu z łupków są również organizacje ekologiczne⁵⁷, akcentujące zagrożenia dla środowiska, jakie płyną z wykorzystywania technologii szczelinowania hydraulicznego.

Biorąc pod uwagę fakt, że w przypadku produkcji na dużą skalę gazu z łupków na Ukrainie, jego cena będzie wynosić prawdopodobnie połowę ceny gazu rosyjskiego, w przyszłości istnieje możliwość znacznego zwiększenia bezpieczeństwa energetycznego Ukrainy⁵⁸. Według raportu IHS CERA „Gaz ziemny i przyszłość energetyczna Ukrainy”, sporządzonego na zamówienie Ministerstwa Energetyki i Przemysłu Węglowego Ukrainy w 2012 roku, przemysłowa eksploatacja gazu niekonwencjonalnego i osiągnięcie poziomu wydobywania gazu niekonwencjonalnego w wysokości 25 mld m³ rocznie, jest możliwe pod warunkiem, że inwestycje w złoża wyniosą 2-3,5 mld USD rocznie, a w pewnych okresach nawet 10 mld USD⁵⁹. Należy jednak zauważyć, że Chevron i Shell wycofały się z poszukiwań gazu niekonwencjonalnego, za czym może przemawiać zarówno zagrożenia płynące z konfliktu zbrojnego, jak i zbyt wysokie podatki od wydobywania zasobów mineralnych.

Firmy będą pracowały na tzw. platformie odeskiej, która zawiera złoża łupków w rejonie lwowskim i iwano-frankowskim. Ich gazowe zasoby są szacowane na 3 bln m³. Kijów liczy, że rocznie otrzyma od 5 do 10 mld m³ gazu. Przy uwzględnieniu istniejącego popytu, wynoszącego 50-60 mld m³ gazu rocznie, zasoby takie wystarczyłyby Ukraincom na około 200 lat⁶⁰. We wrześniu 2013 roku premier Mykoła Azarow oświadczył, że cena gazu z łupków będzie wynosić 120-130 USD za 1000 m³.⁶¹ Były unijny Komisarz ds. energii, Günther Oettinger, stwierdził nawet, że Ukraina może eksportować gaz do

⁵⁶ M. Honczar, *op. cit.*

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ T. Marocchi, T. Fedirko, *op. cit.*, s. 10.

⁵⁹ M. Honczar, *op. cit.*

⁶⁰ I. Trusewicz, *op. cit.*

⁶¹ R. W. Lijdsman, *Unconventional Gas in Ukraine: Boom or Bust*, Portal U.S.-Ukraine Foundation, <http://www.usukraine.org/bizlinks/Reports/UnconventionalGasinUkraineBoomorBust.pdf> (12.05.2014).

Europy⁶². Opinię tę należy uznać za nazbyt optymistyczną, zwłaszcza w sytuacji, kiedy brak jeszcze danych na temat rzeczywistych zasobów Ukrainy. Trzeba jednakże zauważyć, że pozyskanie gazu (konwencjonalnego i niekonwencjonalnego), znajdującego się, według istniejących szacunków, na obszarze Ukrainy, dałoby jej możliwość dużo bardziej swobodnego kształtowania relacji z Rosją. Trudna sytuacja wewnętrzna, a także wskazane już wcześniej przyczyny, mogą jednak znacząco przeszkodzić polepszeniu gazowego bezpieczeństwa Ukrainy.

Jak już wspomniano, wraz z rozwojem projektów wydobywania gazu z łupków można oczekiwać narastania prób ich zablokowania ze strony Rosji. Mając na celu utrzymanie uzależnienia Ukrainy od rosyjskiego gazu, Moskwa będzie inspirować i wspierać przeciwników pozyskiwania gazu z łupków. Jak wskazano już wcześniej, jednym z instrumentów stordowania przez Rosję projektów wydobywania gazu może stać się przejęcie przez Gazprom kontroli nad ukraińskimi gazociągami tranzytowymi⁶³. W obecnej sytuacji politycznej, perspektywa utworzenia ukraińsko-rosyjskiego konsorcjum gazowego nie jest jednak możliwa. Pewien problem stanowi fakt, iż większość gazu z łupków oraz metanu z pokładów węgla na Ukrainie znajduje się na wschodzie państwa, a więc na obszarach, na których toczą się walki z separatystami.

7. WNIOSKI

Mając na uwadze istniejące uwarunkowania, należy stwierdzić, że istnienie na Ukrainie znaczących zasobów gazu z łupków, mogących częściowo pokryć zapotrzebowanie tego państwa na surowiec, jest faktem. Bogate zasoby mogą w przyszłości w pewnym stopniu pomóc temu państwu w wyemancypowaniu się spod wpływów Rosji, choć na obecnym etapie trudno o dokładniejsze szacunki odnośnie istniejących zasobów oraz możliwości ich komercyjnego wykorzystania.

W toku przedstawionych rozważań należy również stwierdzić, że aktywność zachodnich koncernów w poszukiwaniu gazu z łupków jest znacząca i mogą one odkrywać kolejne złoża gazu, w tym także pochodzące z formacji łupkowych. W poszukiwaniach gazu ze złóż niekonwencjonalnych na terytorium Ukrainy biorą udział liczne zachodnie firmy, aktywne w tym zakresie także w innych częściach świata. Pomimo istniejących przeszkód, aktywnie rozpoznają one znajdujące się na Ukrainie złoża nie tylko gazu z łupków, lecz także gazu ściśniętego oraz metanu z pokładów węgla.

Wydaje się, że pogląd, iż projekty łupkowe mogą pomóc uniezależnić się od importu gazu z Rosji jest wiarygodny o tyle, że surowiec ten może w pewnym stopniu pokryć zapotrzebowanie Ukrainy. Pozyskiwanie gazu niekonwencjonalnego, w tym również gazu z łupków, nieprędko doprowadzi jednak do znaczącego wzmocnienia Ukrainy w gazowych relacjach z Rosją. Pomimo pewnego zaangażowania prac poszukiwawczych, jest jeszcze zbyt wcześnie, aby ocenić na ile realne są przewidywania co do rzeczywistych zasobów gazu z łupków na terytorium Ukrainy. Poszukiwaniom surowca nie sprzyjają również wysokie opłaty, związane z bardzo trudną sytuacją finansową tego państwa.

Sukces prac nad pozyskaniem gazu ziemnego ze złóż niekonwencjonalnych doprowadziłby wszakże do pokrycia części zapotrzebowania państwa na ten surowiec, co

⁶² Slanceviy-glas.livejournal.com, 04.02.2014, Г. Эттингер предположил, что Украина может стать экспортером газа в Европу, <http://slanceviy-glas.livejournal.com/114756.html> (03.06.2014).

⁶³ M. Honczar, *op. cit.*

z kolei wzmocniłoby pozycję Kijowa wobec Moskwy. Należy stwierdzić, że istnieje szansa na dywersyfikację dostaw energii na Ukrainie oraz na osłabienie nacisków politycznych z północno-wschodniego sąsiada istnieje, a nowe władze państwa mogą, w razie potwierdzenia się informacji o zasobach gazu, uczynić z tego atutu ważki argument w relacjach ze wschodnim sąsiadem. Już jednak obecnie informacje na temat intensyfikacji prac nad pozyskiwaniem gazu niekonwencjonalnego stanowią poważny atut Kijowa w rozmowach z Moskwą.

Podstawowe kontrowersje, związane z wydobywaniem gazu z łupków, związane są z zagrożeniami, jakie technika pozyskiwania tego surowca może nieść dla środowiska. Przeciwnicy technologii szczelinowania hydraulicznego wyrażają swój protest w różnych częściach świata, w tym także na Ukrainie. Problem wydobywania gazu ze złóż niekonwencjonalnych stał się wręcz elementem walki politycznej pomiędzy partiami i organizacjami społecznymi. Swój sprzeciw zgłaszają zwłaszcza, podobnie jak w innych państwach, organizacje ekologiczne.

Zaangażowanie Ukrainy w pozyskiwanie gazu z łupków wzbudza niechęć Rosji, która z tytułu dostaw surowca czerpie wymierne korzyści. Warto zauważyć, że rosyjskie władze, wielokrotnie stosujące wobec władz w Kijowie „szantaż energetyczny”, prowadzące kampanię propagandową przeciwko pozyskiwaniu gazu z łupków. Poszukiwania tego gazu na Ukrainie utrudniają także toczące się działania wojenne. Jak zostało to wykazane, z uwagi na znajdujące się na Krymie złoża gazu z łupków, aneksja półwyspu oznaczała poważny cios zadany ukraińskim staraniom o zwiększenie bezpieczeństwa gazowego. Postępująca destabilizacja sytuacji na Ukrainie stanowi zarazem korzyść dla Rosji, starającej się osłabić pozycję władz w Kijowie, aby zdeintegrować państwo i aktywność jego władz, także w sferze energetycznej. Dodatkowym wzmocnieniem pozycji Kijowa byłoby również uruchomienie dostaw LNG, a perspektywa dostaw surowca tą drogą nie stanowi dla Ukrainy odległej perspektywy.

LITERATURA

- [1] Andoura S., *Security of Supply and the External Dimension of a European Energy Policy*, „Studia Diplomatica” 2007, vol. LX, no 2.
- [2] Bodio M., *Polityka energetyczna w stosunkach między Unią Europejską a Federacją Rosyjską w latach 2000-2008*, Warszawa 2009
- [3] BP Statistical Review of Global Energy, June 2013, http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/statistical-review/statistical_review_of_world_energy_2013.pdf (23.05.2014)
- [4] Brzeziński Z., *Wielka szachownica*, Warszawa 1999
- [5] Center EIR, Центр досліджень енергетики, 10.09.2013, *Енергетична стратегія України на період до 2030 року (проект)*, <http://eircenter.com/ua-analitiika/energetichna-strategiya-ukrayini-na-period-do-2030-r-proekt> (20.05.2014)
- [6] Dąborowski T., *Priorytety współpracy gazowej w Europie Południowo-Wschodniej*, „Analizy OSW”, 15.07.2015, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-07-15/priorytety-wspolpracy-gazowej-w-europie-poludniowo-wschodniej> (24.10.2015)
- [7] Diec J., Jach A., red., *Fenomen Rosji. Pamięć przeszłości i perspektywy rozwoju. Część 2: Kontekst polityczny i gospodarczy*, Kraków 2014

- [8] EIA/ARI World Shale Gas and Shale Oil Resource Assessment, Arlington, June 2013
- [9] Gil W., Gil N., *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993*, Toruń-Poznań 1994
- [10] Helman Ch., *What Ukraine Needs Is An American-Style Shale Gas Revolution*, Portal Forbes.com, 03.03.2014, <http://www.forbes.com/sites/christopherhelman/2014/03/03/what-ukraine-needs-is-an-american-style-shale-gas-revolution> (12.05.2014)
- [11] Honczar M., *Pierwsze kroki w nieznane. Perspektywy wydobywania gazu niekonwencjonalnego na Ukrainie*, „Komentarze OSW”, 27.04.2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-04-27/pierwsze-kroki-w-nieznane-perspektywy-wydobywania-gazu> (01.06.2014)
- [12] International Energy Agency, *Key World Energy Statistics 2005*, Paris 2005
- [13] International Energy Agency 2012, *Ukraine 2012*
- [14] ITAR-TASS News Agency, 11.04.2014, *Ukraine estimates lost Crimean shale gas resources at \$40 billion*, <http://en.itar-tass.com/economy/727438> (15.05.2014)
- [15] Kapuśniak T., *Pozycja ekonomiczna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietraś, T. Kapuśniak, Lublin 2007
- [16] Kęsek R., *Między konfliktem a dialogiem. Polityka Ukrainy wobec Federacji Rosyjskiej w latach 1997 -2004*, Kraków 2010
- [17] Kost P., *Ukraina wobec Unii Europejskiej 1991-2010*, Toruń 2012
- [18] Kozakiewicz J., *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*, Warszawa 1999
- [19] Lijdsman R. W., *Unconventional Gas in Ukraine: Boom or Bust*, Portal U.S.-Ukraine Foundation, <http://www.usukraine.org/bizlinks/Reports/UnconventionalGasinUkraineBoomorBust.pdf> (12.05.2014)
- [20] Marocchi T., Fedirko T., *Shale gas in Poland and Ukraine: a great potential and an uncertain future*, „Pecob-Business Reports”, May 2013
- [21] Mickiewicz P., Sokołowska P., red., *Bezpieczeństwo energetyczne Europy Środkowej*, Toruń 2010
- [22] Moenke A., *Wpływ rewolucji łupkowej w Stanach Zjednoczonych Ameryki na rosyjskie plany rozwoju sektora LNG*, [w:] *Fenomen Rosji. Pamięć przeszłości i perspektywy rozwoju. Część 2: Kontekst polityczny i gospodarczy*, red. J. Diec, A. Jach, Kraków 2014
- [23] Nowacki M., *Prawne aspekty bezpieczeństwa energetycznego w UE*, Warszawa 2010
- [24] Olearczyk R., Buckley N., *Ukraine gas deal loosens Russia's grip*, 24.01.2013, <http://www.ft.com/cms/s/0/f5decc00-6641-11e2-b967-00144feab49a.html#axzz31UyNJ6tM> (12.05.2014)
- [25] Pietraś M., Kapuśniak T., red., *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007
- [26] Gazownictwo.wnp.pl, 03.10.2013, *Ukraina przeszacowuje plany uniezależnienia się od gazu z Rosji*, http://gazownictwo.wnp.pl/ukraina-przeszacowuje-plan-y-uniezaleznienia-sie-od-gazu-z-rosji,208029_1_0_0.html (22.05.2014)

- [27] Gospodarczy wnp.pl, 03.10.2013, *Ukraina przeszacowuje plany uniezależnienia się od gazu z Rosji*, http://gazownictwo.wnp.pl/ukraina-przeszacowuje-plan-y-uniezaleznienia-sie-od-gazu-z-rosji,208029_1_0_0.html (02.06.2014).
- [28] Razemolupkach.org, *Ukraiński gaz łupkowy - Ukraina traci kontrakty?*, <http://www.razemolupkach.org/node/1140> (12.05.2014)
- [29] Reuters.com, 11.05.2012, *Ukraine picks Shell, Chevron to develop shale gas fields*, <http://www.reuters.com/article/2012/05/11/shell-chevron-ukraine-idUSL5E8GBAE020120511> (12.05.2014)
- [30] Pyka J., *Rola Rosji w zapewnieniu globalnego bezpieczeństwa energetycznego*, [w:] *Bezpieczeństwo energetyczne Europy Środkowej*, red. P. Mickiewicz, P. Sokołowska, Toruń 2010
- [31] Ruszel M., *Gaz łupkowy podstawą bezpieczeństwa energetycznego Europy Środkowo-Wschodniej*, „Nowa Energia” 2011, nr 3(21)
- [32] Sarna A., *Gazowa strategia Kijowa: między Gazpromem a realną dywersyfikacją*, „Komentarze OSW”, 15.07.2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-07-15/gazowa-strategia-kijowa-miedzy-gazpromem-a-realna> (22.05.2014)
- [33] Sarna A., *Umowa Ukrainy z koncernem Shell o wydobyciu gazu łupkowego*, „Analizy OSW”, 30.01.2013, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-01-30/umowa-ukrainy-z-koncernem-shell-o-wydobyciu-gazu-lupkowego> (31.05.2014)
- [34] Slanceviy-glas.livejournal.com, 04.02.2014, *Г. Эттингер предположил, что Украина может стать экспортером газа в Европу*, <http://slanceviy-glas.livejournal.com/114756.html> (03.06.2014).
- [35] Sydun S., *Ewolucja stosunków pomiędzy Ukrainą i UE*, „Środkoeuropejskie Studia Polityczne” 2010, t. 3.
- [36] Szoszon R., *Rewolucja łupkowa na Ukrainie*, „Rzeczpospolita”, 29.11.2013
- [37] Trusewicz I., *Rosja nie chce ukraińskich łupków*, Portal Ekonomia.rzeczpospolita.pl, 17.01.2014, <http://www.ekonomia.rp.pl/artykul/1079949.html> (22.05.2014)
- [38] Ukraine Special Report, *Natural Gas and Ukraine's Energy Future*, February 2012, <http://s05.static-shell.com/content/dam/shell-new/local/country/zaf/downloads/pdf/research-reports/Ukraine-Policy-Dialogue-report.pdf> (14.05.2014)
- [39] *Ukraina nie będzie pompowała więcej gazu do magazynów*, Portal gospodarczy Wnp.pl, 03.11.2015, http://gazownictwo.wnp.pl/ukraina-nie-bedzie-pompowala-wiecej-gazu-do-magazynow,260592_1_0_0.html (29.03.2016).
- [40] Wieroński M., *Ukraina stawia na własny gaz łupkowy*, Centrum Informacji o Rynku Energii, 18.02.2013, <http://www.cire.pl/item,72091,1,0,0,0,0,ukraina-stawia-na-wlasny-gaz-lupkowy.html> (12.05.2014)
- [41] Zachmann G., Naumenko D., *Evaluating the options to diversify gas supply in Ukraine*, Berlin/Kyiv, February 2014
- [42] Вилінський С. І., *Розвиток альтернативних видів палива в Україні. Сланцевий газ та Україна*, „Актуальні проблеми міжнародних відносин”, Випуск 116 (Частина I), 2013

- [43] Гончар М. М., *Енергетична безпека України: біг на місці*, [w:] Г. М. Перепелица (ред.), *Зовнішня політика України*, Київ 2009
- [44] *Енергетична стратегія України на період до 2030 р.*, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013-%D1%80/paran4#n4> (03.04.2016).
- [45] Закон України. *Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року*, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3268-17> (30.03.2016).
- [46] Міністерство енергетики та вугільної промисловості України, 19.04.2006, *Енергетична стратегія України на період до 2030 р.*, <http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358> (01.06.2014)
- [47] Перепелица Г. М., ред., *Зовнішня політика України*, Київ 2009
- [48] Центр Разумкова, 30.04.2014, *Реальні запаси сланцевого газу в Україні залишаються невідомими*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=4750 (02.06.2014)

PROSPECTS FOR EXTRACTING SHALE GAS IN UKRAINE

The discovery of shale gas in the area of Ukraine can provide a significant support for a country which would like to become independent of gas supplies from the East. This is particularly important in the time of tension between Russia and Ukraine when the importance of gas as a pressure element has increased even more. Once the information about significant shale gas deposits in Ukraine is confirmed this may improve position of the country fighting for independence and territorial integrity as well as diversifying sources of natural gas supplies. The paper presents estimates of the Ukrainian gas resources and the demand for raw materials in the country. It shows the action of Ukraine, aiming at supplies diversification and even partial independence from Russia. Further the author describes the activities of the western companies that deal with prospecting for shale gas as well as shows the most important raw material deposits in the area where the work is taking place. As Russia is a key supplier of gas to Ukraine, the article also presents a critical attitude of Moscow towards shale gas in Ukraine. The seizure of the Crimea and possible separation of other territories from the Ukraine have proved to undoubtedly weaken the gas security of that country, bringing significant benefits to Russia. The article also presents the perspectives of extracting shale gas in Ukraine, in particular, objections of certain political and social forces. Importantly, the article also stresses the importance of other types of unconventional gas: tight gas and coalbed methane.

Keywords: Ukraine, shale gas, prospects.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.36

Przesłano do redakcji: wrzesień 2014

Przyjęto do druku: styczeń 2016

Magdalena ŻARDECKA-NOWAK¹

PHILOSOPHY AND CIVIC HABITUS IN POSTINDUSTRIAL SOCIETY

The paper concerns our contemporary democracy which constitutes a system that is conscious of its non-descriptiveness, fragility of its basis and its internal discrepancies to such an extent that it institutionalizes conflicts. The non-descriptiveness does not constitute the final word of our social order but the first one. I argue that people from the West have serious reasons to put democracy first over despotism and totalitarianism. Having such right is not equal to having knowledge of the final metaphysical foundation. Our opinions and arguments are not the fundament of our society, because no one can be persuaded to a specified practice by means of argumentation. A real support of each political system is the power of habits, customs and many kinds of social automatisms. Our habits are the final and the most important basis of our political order. Such 'origins' are dying in the darkness of oblivion. We are not aware of them and we think of them as obvious and natural. On the one hand, philosophy helps us to understand that our habits and social virtues allow for maintaining our social and political stability, but on the other hand philosophy, making us aware of all social and political controversies, may lead to dangerous political destabilization. I will try to discuss this difficult issue in more details.

Keywords: authoritarianism, democracy, Pierre Bourdieu.

1. CIVIC HABITUS

Pierre Bourdieu - one of the most important contemporary French philosophers and sociologists - is the continuator of the Pascal's way of thinking². According to him, everything finds its beginning in a final non-descriptiveness. Foundations of politics and other spheres (fields) of our culture (like economy, science and art) are nondescript but imperious. Each field has its own constitution – *nomos* – the act of legislation and tautology as the solid foundation: law is law, business is business, art is art³. Having acknowledged the point of view appropriate for the field one cannot look at it from the outside. *Nomos* does not have antithesis. It is a thesis that cannot be denied since it was never presented straight forward. *Nomos* constitutes principles that establish the field.

There are various fields and different laws and the powers and authorities binding within them do not see one another. There are different benefits constructed by each field. The magnitude of wealth and the greatness of thoughts are not compatible; a businessman, artist, athlete and official completely engaged in their work do not even try to compete with one another. Each field as a separate form of life is a place of different cultural games (linguistic games). Each game gives the access to other aspects of reality. The point

¹ Prof. Magdalena Zardecka-Nowak, Institute of Sociology, University of Rzeszow

² See P. Bourdieu, *Medytacje pascalijskie*, transl. K. Wakar, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006.

³ *Ibidem*, p. 138.

of view creates the subject matter and suggests the principle of its understanding and explaining⁴.

The contemporary democracy constitutes a system that is conscious of its non-descriptiveness and fragility of its basis and its internal discrepancies to such an extent that it institutionalizes conflicts. However the non-descriptiveness does not constitute the final word but the first one. People from the West have serious economical, ethical, practical, psychological etc. reasons to put democracy first over despotism and totalitarianism. Having such opinions and rightness is not equal to having knowledge of the final metaphysical foundation. Neither metaphysical theory nor logical and scientific arguments are the fundament of our society, because no one can be persuaded to a specified practice by means of argumentation.

Bourdieu says that the real support of each political system is the power of habits, customs and automatisms. Our habits are the final basis of our political order. Such 'origins' are dying in the darkness of oblivion. We are not aware of them. We think of them as obvious and natural. Our habits which allow for maintaining our social and political stability are called virtues and these virtues are self-sufficient.

Bourdieu says that the foundation of social unity is 'primal harmony'. He understands it not as a conscious rational agreement but as a common sense (practice sense) with non-reflective consensus concerning the sense of our society and politics⁵. This harmony is prior to any openly and factually expressed will and opinion. Common sense constituting the basis of any agreement has national and social character. Citizens are the actors acting in a field bounded by their mutual loyalty and solidarity. It can be said that liberal democracy is based on their common recognition as the lawful and legal form of social life. Citizens' good habits build their trust to liberal democracy and gives to it the power to last and develop⁶.

Bourdieu like Foucault expresses an opinion that the power of authority impacts directly the body. The body is equipped with social order. This is the magic of symbolic power. Upbringing, education and many other kinds of systematic, long lasting trainings shape our bodies, voices, mimicry and behavior. A well educated, having good manners person is not directed by a thought, choice or decision but by a number of automatisms and practical skills.

The most important issue for permanence and stability of the political system is to teach people to respect authority and law. In liberal democracy the situation is particularly difficult because it is all about forming and shaping the entire chain of complex skills, virtues and habits. One can distinguish among them the ability:

- to be rational,
- to be free,
- to be prudent,
- to keep ones promises,
- to act in accordance with the accepted principles,
- to respect other people (not despise),
- to discuss about difficult issues (not quarrel),

⁴ See G. Bachelard, *Kształtowanie się umysłu naukowego*, transl. D. Leszczyński, Słowo-Obraz-Terytoria, Gdańsk 2002.

⁵ See P. Bourdieu, *Zmysł praktyczny*, transl. M. Falski, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008.

⁶ See P. Bourdieu, *Rozum praktyczny*, transl. J. Stryjczyk, Wydawnictwo UJ, Kraków 2009.

to justify an opinion or decision,
 to tolerate differences,
 to be reliable,
 to be trustworthy,
 to have the feeling of justice,
 to have the will to be a just man/woman.
 to move in an open public space and behave in various public situations,
 to feel the political game,
 to have not fully aware and impossible to be presented knowledge of what should be said and in what way to react⁷.

It is possible to create such civic habits only during long-lasting training and owing to cooperation and common influence of many different social and political institutions like: families, schools, universities, judiciary, army, police etc. Those institutions work together on instilling in all the citizens similar principles of thinking and acting. This huge work conducts to cognitive, social and moral agreement. Only in this way precontemplative consensus concerning the sense of our world and the understanding of justice can be reached.

Instilled principles and convictions constitute the basis of social order. Owing to them the social order that is found presents itself as necessary, natural, comprehensible and just. It is the miracle of obviousness, lawfulness and harmony. Such a *habitus* makes us competent members of a particular community, the citizens of a contemporary state. *Habitus* means a predisposition, an element of our practical sense (not a rational calculation). It is an experience of a player, subtle tact, intuition, developed taste, good taste.

Bourdieu says that *habitus* is a method in which the past - not only of our own but mainly of our country and our culture - is always present and alive in us. It is a basis of silent agreement between the actors that are the products of the same conditions and similar experiences.

2. SOCIAL STABILITY

A society consists of spontaneously coordinated *habitués*. Each of its representatives (actors) confirms and entitles the group's views and behavior. It causes that members of a particular society have the feeling that they are in their own place. None of the actors chooses the principles of his/her own choice; he/she does not choose his/her own *habitus*. Constructive patterns that are used towards world are given to him/her from the outside as determined by an 'unbiased world'. Owing to interiorization of some rights and principles an individual history meets with a collective history (mechanisms and structures in the open public space and in individual mentality meet each other). *Habitus*, which is the product of history and society, allows for acquiring the knowledge of history and the participation in social life. The body moves in a social world and the social world is present in the body. The history communicates with itself and reflects in itself. The effect of total and direct adjustment appears when such a thing occurs.

Perfectly adjusted individuals are ready to meet with the well-known world. They are self-confident, they have integrated feelings of their individual identity and they

⁷ See. P. Bourdieu, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, transl. A. Sawisz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001, pp.100-105.

understand each other. Well-adjusted individuals know correct answers to all the important questions, they have an infallible judgment, perfect language competence (clear, precise and understandable statements).

In liberal democracy the existence of police and army reminds about the power as the basis of order whilst public debates and philosophical, moral and political theories serve to hide and revoke this fact. Harmony between those institutions may give a decent effect in the form of stability and entitlement. Entitled authority shows itself as legal without violence on the ground of sense and reason. Such an authority hardly ever and very discreetly demonstrates power which it does not have to use and does not want to use while it willingly demonstrates its understanding, justice and moral sensitivity. The authority of power, law and state let us forget completely about arbitrariness as the primary principle. Each authority desires to be respected; it does not want to be an authority that is employing force. Using force is particularly destructive for liberal democracy therefore, the issue of sensible entitlement is so essential here.

The authority of government is appropriately entitled by those who openly support and manifest respect to it in an open public space. The greatest effect of entitlement is born when each and every benefit that somebody would obtain by supporting the government disappears from the field of vision. "Entitling service" is dependent with a "symbolic effectiveness" and it is more efficient when supporting authorities have autonomy.

Art has more recipients than philosophy therefore, it can constitute a more effective way to entitle the authority of government. The authority since old days uses arts' power preparing for society performances and rituals to show its dignity.

3. CULTURE MEANS MEMORY AND OBLIVION

The foundation of liberal democracy is the culture of citizens equipped with virtues – civic *habitus* – and sharing common sense called by Bourdieu common *illusio*. The culture of citizens presents long chain of abilities and skills. Besides them it presents entire lack of some practical abilities. The citizens of our contemporary democratic and liberal society have to forget how it is to live in conditions of despotism, how it is to be a subordinate to oppression, how it is to be enslaved, supervised, humiliated etc. They have to forget also how it is to be a tyrant to others. Cultural citizens of contemporary liberal democracy do not remember about arbitrariness of social and political order in which they are living; they have forgotten about its difficult beginnings. They have also forgotten about the fact how it is to desire eagerly final settlement of political life. They don't need any kind of wide (religious or philosophical) doctrine (Rawls), any kind of meta-narration (Foucault) to justify political order. These citizens live without any universal claims but also do not fall into cynical nihilism. Rorty particularly recommends this kind of oblivion – claiming that remedy for our political problems does not constitute referring to validated philosophical or theological theory but forgetting about them kindly⁸.

An intuition that liberal democracy is rooted in predispositions (*habitués*) of citizens is presented in many authors' works. Rawls says that the predisposition of citizens to perceive themselves as ideal lawmakers rejecting those candidates for public offices who breach principles of public reason, and it becomes one of the political and social 'roots' of

⁸ See R. Rorty, *Pierwszeństwo demokracji wobec filozofii* w idem, *Obiektywność, relatywizm i prawda*, transl. J. Margański, Warszawa 1999, p. 268.

democracy. Good habits, skills and automatisms comprise political culture of citizens and are the best foundations of liberal democracy⁹.

Legal validity of liberal democracy is based on political culture of citizens whose mentality was shaped by the whole tradition of the West. Cultural, well-educated, rightful members of liberal society have appropriate sense of politics. They are equipped with *habitus* which decides about their fundamental choices. The way they live and act, as well as the way they use their language, the way they understand some motions and concepts (such as freedom, equality, justice, respect for a human being etc.) has a significant meaning for their political decisions¹⁰. The entire process of upbringing and education, all the read books, watched films, listened concerts, as well as all ideas about good manners and the concept of being a trustworthy, honest man/woman constitute the core of their loyalty to liberal and democratic social order.

Some issues become settled down even before the citizens commence to debate together and find justification, as well as before they will start to use public reason. It can be said that citizens of liberal democracy suffer from collective amnesia – they do not remember about the beginnings (full of violence) of countries and societies, and they do not want to return to that; they prefer to remain silent about some issues in order not to cause unnecessary conflicts. Due to that they are sometimes accused of weakness, cowardice and lack of character. Their attitude has nothing to do with them. They are simply someone else than their brutal ancestors, their culture became their “nature”. It is not a deception, hypocrisy or lie.

However, loyal amnesia does not consist in removing all the terrible facts from memory because it would be too dangerous in political sense. Loyal amnesia consists in unwillingness and lack of ability to live in a certain way - there are things we are aware of and which permanently threaten us, there are situations in which we do not want to be and we would not be able to handle them. The basic political choice (rejection of violence, broad-mindedness, the desire of freedom, tolerance, driving at self-realization in a unique way) is an issue of the citizens' identity who feel as liberals and want to behave in a way appropriate for members of the contemporary society.

The language in which one can grasp this difficult to be revealed truth about liberal democracy constitutes the language of esthetics rather than metaphysics. Liberal democracy is based on the culture of citizens who are equipped with appropriate *habitus* and their most fundamental choices and decisions are the issue of sense and taste. This intuition is accurately expressed in the poem by Zbigniew Herbert “*Potęga smaku*” [*The Power of Taste*]. It seems that in politics many things are and will stay the issue of taste – therefore esthetics can be helpful in life/one cannot neglect the learning about beauty (transl. – MZ)¹¹.

4. THE ROLE OF PHILOSOPHY

If you are a good (virtuous, righteous) man/woman, you have nothing to do with dark side of human nature. If you are a politic, you have to take care of peace and social order. But what should you do if you are a philosopher? How can the role of philosophy be specified in the post modern liberal and democratic society?

⁹ See J. Rawls, *Liberalizm polityczny*, transl. A. Romaniuk, Warszawa 1998, pp. 182-183, 265-272.

¹⁰ See S. Macedo, *Cnoty liberalne*, transl. G. Łuczkiwicz, Kraków 1995.

¹¹ See Z. Herbert, *Wiersze zebrane*, Wydawnictwo a5, Kraków 2008, p. 523.

Philosophy was released from the function of providing inviolable foundation of culture and political life. But it still plays an important role in our European intellectual and political life. It serves our awareness and our memory, and it serves our oblivion as well. Philosophy makes us aware of our situation when - owing to such thinkers like Bourdieu - it opens our eyes for our cultural, moral, philosophical and social presuppositions, preconceptions and assumptions. It always tells us: 'Don't sleep! Be aware!' Philosophy helps us to avoid some intellectual mistakes and moral sins like: naivety, arrogance, hypocrisy, cynicism. It makes us aware of how difficult it is to achieve any social order. I help us to be careful, to give some serious attention to our social and moral rules, to act gingerly, with great care and caution, to avoid causing harm or making a big noise in public sphere.

Philosophy also serves our oblivion when - owing to scholars such as Rawls and Habermas - it convinces us that reason is our nature; that following reasonable principles is the best way we can do; that the comeback to barbarities is impossible for us; that our culture is our nature. It says: 'Don't remember, forget forever about violence and cruelty'. But in the same moment it serves our memory when - owing to such philosophers as Foucault or Finkelkraut - it wants to protect us against politically dangerous naivety; it condemns our hypocrisy and falseness; it revives the memory of our inborn brutality; it makes us aware that the liberal rights and institutions are the fragile product of several last decades and can be easily destroyed and the return to barbarity can happen to us at any moment. Contemporary philosophy teaches us about some sad and difficult truths which shouldn't be expressed loudly. Philosophy, from ancient times to nowadays, has made big efforts to give an answer to opposing and impossible to be removed human needs - the need to maintain the hope for future and the need to understand the past.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Bachelard Gaston, *Kształtowanie się umysłu naukowego*, transl. D. Leszczyński, Gdańsk, Słowo-Obraz-Terytoria 2002.
- [2] Bourdieu Pierre, *Medytacje pascalijskie*, transl. K. Wakar, Warszawa, Oficyna Naukowa 2006.
- [3] Bourdieu Pierre, *Rozum praktyczny*, transl. J. Stryczyk, Kraków Wydawnictwo UJ 2009;
- [4] Bourdieu Pierre, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, transl. A. Sawisz, Warszawa, Oficyna Naukowa 2001.
- [5] Bourdieu Pierre, *Zmysł praktyczny*, transl. M. Falski, Kraków, Wydawnictwo UJ 2008.
- [6] Herbert Zbigniew, *Wiersze zebrane*, Kraków, Wydawnictwo a5 2008.
- [7] Macedo Stephen, *Cnoty liberalne*: transl. G. Łuczkiwicz, Kraków, Znak 1995.
- [8] Rawls John, *Liberalizm polityczny*, transl. A. Romaniuk, Warszawa, PIW 1998.
- [9] Rorty Richard, *Obiektywność, relatywizm i prawda*, transl. J. Margański, Warszawa, Aletheia 1999.

FILOZOFIA I CIVIC HABITUS W SPOŁECZEŃSTWIE POSTINDUSTRIALNYM

Artykuł dotyczy współczesnej demokracji, która ukazana zostaje jako systemem do tego stopnia świadomy swej niezdolności do samoopisania, kruchości swych podstaw oraz wewnętrznych rozbieżności, że instytucjonalizuje konflikt. Niezdolność do pełnego opisanego i wyjaśnienia samej siebie nie jest kresem lecz początkiem naszego społecznego porządku. Argumentuję, że ludzie Zachodu mają poważne powody by przedkładać demokrację ponad despotyzm i totalitaryzm. Posiadanie takich powodów nie jest jednak równoznaczne z posiadaniem wiedzy na temat ostatecznych metafizycznych fundamentów demokracji. Nasze przekonania i argumenty nie są podstawą naszego społeczeństwa – nikt nie może zostać przekonany do żadnej praktyki za pomocą siły argumentów. Rzeczywistym oparciem dla każdego politycznego porządku jest potęga zwyczajów oraz niezliczonych społecznych automatyzmów. Zwyczaje są ostateczną i najważniejszą podstawą politycznego porządku. Te „podstawy” toną w ciemności i zapomnieniu. Nie jesteśmy ich świadomi, traktujemy je jako oczywiste i naturalne. Filozofia z jednej strony może pomagać zrozumieć, że nasze zwyczaje i społeczne sprawności pomagają nam podtrzymać społeczną i polityczną stabilność, z drugiej strony zaś – czyniąc nas świadomymi społecznych i politycznych kontrowersji – może prowadzić nas do politycznej destabilizacji. Właśnie ten trudny problem spróbuję w niniejszym artykule rozważyć.

Słowa kluczowe: autorytaryzm, demokracja, Pierre Bourdieu.

DOI:10.7862/rz.2016.hss.37

Przesłano do redakcji: listopad 2015

Przyjęto do druku: czerwiec 2016

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2016 and on the website:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>
<http://eih.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.portal.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>

Reviewing standards, information for authors, the review form, instruction for authors and contact details to MMR Editors and to Publishing House are also published in the fourth number of *Humanities and Social Sciences*, vol. XXI, 23(4/2016).

Circulation 130 copies. Publisher's sheet . Printer's sheet . Offset paper 80g B1.
Manuscript completed in June 2016, Printed in June 2016.
Printing Publishing House, 12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów
Order no. /16